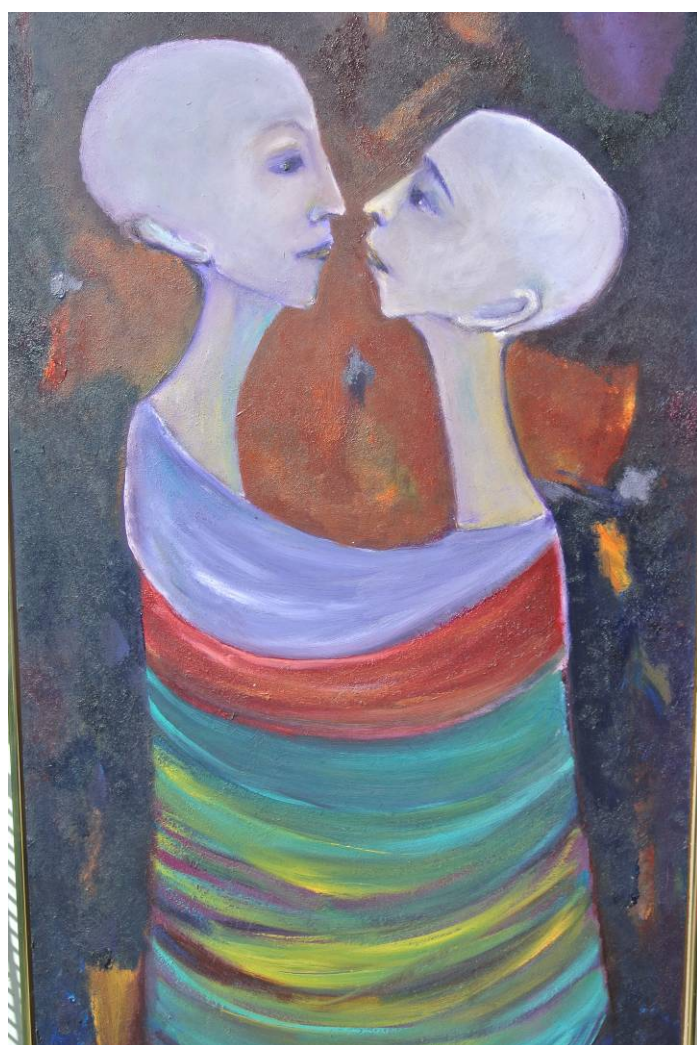

Antroport Könyvek

A HOLNAP TEGNAPJA

Termelési lépény

A.Gergely András

**MAKAT – Antroport
Budapest 2019**

Antroport Könyvek 15.

Sorozatszerkesztő
A.Gergely András

Szerkesztő-főmunkatársak
Szász Antónia
Lakatos Dóra /alapító szerkesztő/

Meghívott szerkesztő-lektor
Varga Andrea

A címlapon Ellinidha (Amsterdam) festménye

ISBN 978-615-80336-6-4
ISSN 2416-0121

E kiadvány első összeállítása utáni megjelenését és későbbi
átszerkesztését az ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszéke
és a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság Etnoregionális és
Antropológiai kutatócsoportja támogatta.
ELTE TÁTK – MAKAT

A HOLNAP TEGNAPJA

Termelési lepény

/A lehetséges áthallásért elnézést kérek E.P.-től, nem tehet rólam. Ez itt korántsem kisssregény, csak rétegzett, ízekből formált lepény. De termelési, ez biztos./

Egy kérdés-értékű ráfogásból keletkeztetett fogalommal élve: ezek review-esszék, vagy mik. Lakonikusabban könyv-olvasatok, lapozgatások, áthallások akkordjai.

Tartalomjegyzék

Az emlékezés rongyfüggönye mögött

Méhek, idők, reménytelen remények (Péterfy Gergelyhez) 9

Mágikus pokoljárások, avagy háttérzajok a kiszolgáltatottság antropológiájához (Jáchym Topol poklaiból) 21

Történeti orgiák, mentális szabadulások, emlékezetpolitika

Pusztulások, épületek, a mágikus irrealizmus körei (Dragomán György: *Máglya*) 39

A sikerképesség bizonytalanodó bombabiztossága (Hamid *Fundamentalistája*) 41

Velencei polihisztor, történeti pusztítás az időben (Pamuk *Fehér vára*) 43

További ostrom-blues, most városi varjakkal (Mehmedinović: *Szarajevó blues*) 45

Véresmajor és vidéke az emléktörténet fókuszában (Zoltán Gábor: *Orgia*) 48

Létező létek házai – avagy a fennmaradás kötelezettsége

A liriko-epigrammatikus szekvenciák (Konrád György: *Zsidókról*) 53

Társadalomtörténeti látószögek – perújrafelvétel nélkül (Kövér György: *A tisztaeszlári dráma*) 56

Hely, átélés, emlékezet, üzenet (Zsidósors Mohácson 1944) 58

A gyászolásra képtelenség képessége (Mitscherlich: *A gyászolásra képtelenül*) 62

Megélt hiány, mutált emlékezet (Gantner B. Eszter – Réti Péter szerk. *Az eltűnt hiány nyomában*) 65

Szenvedés- és megsemmisülés-történet, emlékezeti örökség (Zahava Szász Stessel: *Bor és tövis*) 66

Ellenség-konstruálás, avagy világösszeesküvés (Umberto Eco: *A prágai temető*) 68

Text Libris – a jelenvaló önmagunk (Gáspár Zsuzsa: *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*) 69

Végso menekülés az emlékezetbe? (Kiss Endre szerk. *Menekülés a bölcséletbe. Tanulmányok Staller Tamás emlékére*) 71

Nők, mozgalmak, szociabilitások

- Modern, diplomás nő a Horthy-korban* 74
Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon 77
Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában 81
Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet 83

Rontásvilágok, ígéretházak, elitjólét

- Vágyak, félszek, remények** (Gagyi József: *Amire vágyunk, amitől félünk, amit remélünk*) 86
Hagyomány mint átalakulás, folyamat mint fordulópont (Pócs Éva szerk. *Folyamatok és fordulópontok*) 87
A jövő gyarmatosítása, modernizációs világkockázatok (Ulrich Beck: *Világkockázat-társadalom; A kozmopolita Európa*) 91
Második modernitás, önserkentő városi munkatársadalom (Ulrich Beck: *A munka szép új világa*) 94
Lokális és kozmopolita dichotómia (Pászka Imre: *Elit, elitek a lokális kistérségi társadalomban*) 95
Tekintélyelvű vagy demokratikus? Hierarchikus látásviszonyok (Csepeli György – Murányi István – Prazsák Gergő: *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*) 96
Történeti felelőtlenség, szakrális felelősség, univerzális ígéretvilág (Póczik Szilveszter: *Az iszlám forradalom*) 97
Írókabát, elefánt, zsenialitás... (Vörös István: *Thomas Mann kabátja*) 98

Könyv(ész)bont(ogat)ó

- Közös tudás, kultusz, örökség-megértés**
Léhangoltság, avagy kulturális örökségesítés aktualitása (*The Interplay of performances, performers, researchers, and heritage*) 103
Bolyhosodási-örökségesítési folyamatok (Sonkoly Gábor: *Bolyhos tájaink*) 107
Tudás-rálátás mint história (Gábor György – Vajda Mihály: *A lét hangoltsága. Tanulmányok a tudás sokféleségéről*) 108
Értelmezésnyi idő a meggyötört szakralitás bűvkörében (Pavel Florenszkij: *A kultusz filozófiája*) 112

- Bibliai tipológia, figurális képolvasás, szimbolikus hermeneutika** (Fabiny Tibor: *Az eljövendő árnyékai*) 115
- control+DEL+C – avagy Dragomán-mérkőzés** 119
- Sejtés a térben, rettegés a napban** (Herta Müller: *A király meghajol és gyilkol*) 122
- A bármikori idegen és az önkreatív előítéletesség** (Kovács András: *A kéznél lévő idegen*) 128
- Sosem szűnt meg, ami köztünk lehetett** (Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*) 135
- Szakralitás az emlékből, keresztény könnyűzene a sátáni rock világában** (Povedák Kinga: *Gitáros apostolok*) 139
- Zeneszerzés, Magyarország, Kádár-kor** (Dalos Anna: *Ajtón lakattal*) 142

Visszfények törött (stíl)tükörben

- Szív Ernő új hölgyei** 148
- Szív küldi szívnek, képesen** 152
- Politikai teleológiák, avagy akarod-e a hatalmat bármi áron?** 154

Intertextusok

- Saját spiritualitás, hagyományos szerepek, „belső körök”** (Toronyi Zsuzsanna szerk. *A zsidó nő*) 165
- Van-e inter-mentalitás? S ha igen, hol keressük mostanság?** (Horváth Júlia Borbála: *Női beszély*) 167
- Zajosan fecsegő csecsebecsék** (Tolokonnikova: *Lázadj! A Pussy Riot útmutatója aktivistáknak*) 171
- Félj csak...! Rettegj!** (Al Ghaoui Hesna: *Félj bátran*) 175
- Mitől elbeszélhető, ami rettenet...?** /Egy évfordulós merengés Kőbányai János: *Az elbeszélhetetlen elbeszélése kapcsán/* 178
- Az elkövetés látványos láthatatlansága** (Pető Andrea *Láthatatlan elkövetők*) 184
- A múltba vetített jelenérdekű kérdés elve – vajdasági műfajkonstellációk** 187

Határolható határtalanságok

Angolok Bakonya, avagy a leletmentés értekezése 217

Történetmondási antropológiák felé 221

Feltámadás, elfelejtés és feltámasztás-történet (Heller Ágnes: *A zsidó Jézus feltámadása*) 232

Ahogy átjárjuk, formáljuk is. Egy határfogalom határai mentén (Fr. Barth határai) 234

Elérhető-e a félreértés? Incselkedés az ismeretelmélet esélyeivel (Szilágyi-Gál Mihály: *A félreértés esélyei*) 238

Közlésbátorság a film-tettek eszközével. Magyar társadalomkép – alulnézetből 243

Az emlékezés rongyfüggönye mögött

Méhek, idők, reménytelen remények

„...gondoljon bele, ha csak egyetlen percet alaposabban
szemügyre vesz, milyen tengernyi időt talál abban;
a rengeteg fát, a tenger fodrait, víz fölött lebegő lepkék raját;
a másodpercekből járatok és rekeszek nyílnak,
amelyek újabb járatokba és rekeszekbe vezetnek;
egész méhkaptár egy másodperc is...”

Péterfy Gergely: *Halál Budán*. Budapest, Pesti Kalligram, 2015.

Valami zúzó városstrom, testek porlása és kiszolgáltatottsága, (ágyú)tűzbe hamvadó egyenlőtlen küzdelem esélye éppúgy visszatérő ideája Péterfy Gergely regényeinek, mint a méltatlan sorsok elleni védekező üzemmódok tónusai. Bátorság és kitettség, a lét pusztá anyagából a realitás mikroszférájába, elzárkózó dilemmákba merültség, harsányan tomboló ellenségesség, ittasan életképtelen idea-függőség, kulturális öldöklés és vak pusztítás, létküzdelem a lehetetlenségek ellen... – legyen ez jakobinus vagy szabadkőműves, bécsi vagy budai, monarchikus vagy aulikus, kortárs vagy történeti, alkimista vagy poétikai, szerelmesen hősie vagy barátian ölelő. Péterfy jelenetsorai a párhuzamos másként-látás, a többszemponú átérzés, a lehetségesnek reálisba fordult megannyi alakzata révén bomlanak ki. Már amikor bomlanak – s nem csupán bonyolódnak, sűrűsödnek, csomósodnak. Rendre valamely bukástörténet a megnevesítő, rendszerint valamely történeti kalandba gravírozott stílári bravúr a morális szöveggépződmény alapja is. Hol első, hol harmadik személyben, hol talányos többesben. A tengernyi idő, a másodpercek járatai, a méhek korának szorgossága, az aprólékos gyűjtögetés, elemző rálátás, zümmögő belüllét – rituálék az évszázadokban, a jövőtlen jelenben, a múlt nélküli mában...

Testek, barbárok, szertartások

Összeolvasási kísérletem – mint valamely önkényes szöveggépződmény vagy interpretációs kísérlet – már talán címében is hordozza valamely rejtett és kifejezett dichotómiák kulturálisan előformázott emberi létfeltételeink sajátos kiterjesztését. Áll előttünk egy hős, egy bűnös, egy kötöttségeket lerázni képes dacosság, s megesnek vele oly dolgok, melyek a társtudományi vagy morálfilozófiai válaszok analógiásan (vagy ténylegesen is) kapcsolódó világában másképp szoktak történni. Az a társadalmi együttélés, amely bizonyos kulturális tartalmihoz, ezen belül is az emberi test és társadalmi test mutatkozásmódjaihoz, felfogásához, kommunikációihoz kapcsolható, itt sokszor csupán a történés-rétegek alatt formálódik. Fogalmak csatája, forradalmi nacionalizmus, (ki)vándorlaskultúra, „gonoszok sereglete”, Lukiánosz hazugságelmélete, széphalmi vesztegzár, barbárság egykor és ma, preparált múzeumi testek, háborús miliók, békés tájképek... A kiszolgáltatottságok, ítéletek, máglyák „igazságtételek” vagy bosszúhörgések testisége, a pusztító pokoltűz mintegy alapkérdésként feszegeti: hol lehetnek vajon a fizikai vagy biológiai test és a társadalmi test értelmezési határai, szimbolizációs narratívái? S amikor valahol alkalmilag megleti őket, miként változnak mégis a rokon sugárzású regények történeti idejében, az értelmezés méltósága szerint, vagy a pusztulás konvencionális szertartásai értelmében, a múltból jövőbe ívelően, ócska mai alaktalanságban?

Az előttünk álló test hősiessége, példázatosága vagy esendősége kultúrák és korok, rituálék és értékrendek szerint jobbára megváltozik, emberiesül vagy csontváz-struktúrára bomlik. Határai az Én-határok is, de meg társadalmi határok is, végtére viszont alig többek, mint a lét innenső határdarabkái, a létezés margóján meghúzható szimbolikus vonalak, valami albumba illeszthető testlenyomat körvonalai. De ha e határkonstrukciók felől indulunk a testfelfogások és én-határok/mi-határok felé, hogy azután a társadalmi test helyzetfüggő, belső dimenzióit kívülről meghatározó viszonyrendszer irányába kanyarodjunk... – végül elérjük-e a testesedés politikai racionalitásainak, a testpolitikák variációin át a biopolitika megjelenítődésének és hatásainak kérdéseit? Ez a társadalmi test konstrukciójáig ívelően elbeszélhető tartalom megannyi változaton megy végig a Péterfy-regényekben is. Ha következetesen elemezzük, képtelen bőséggel adódik képzet a testről mint társadalmi természetű jelenségről, használatáról, fétiszizálásáról vagy büntetéséről, lehetőségeiről vagy betegségeiről, mintázatairól vagy fogyasztási terméké válásáról és történetének behatároltságáról... – annyi alakmódosulásban, hogy nem is fogok tudni itt illő mennyiséget földézni a variációkból, vagy ha igen, a jelentéshatárok akkor is messze túl vannak mindezen. Az emberpusztítás fejlődéstörténeti aspektusainak részletrajzához mindenkit eltalál a maga útján..., ehhez a Péterfy-művek szereplő-katalógusára nincs szükség. A címbeli utalás létfüggő feltétele ugyanakkor messzebbre vezető kérdések analitikus, diszjunktív megközelítésére késztet, annak dacára is, hogy triviális összekötésük szinte kézre esik az ember kitettsége, múltékonysága, az uralom, a halál és a szituativitás terén.

Részletesebb „recenzió” helyett itt most néhány párhuzamos állapot-történetiséget mutatnék fel, melyekben mind megjelennek a fenti másságosságok egynémely részei. Az elsőként kiválasztott, esettanulmány-értékű jeles regény Péterfy Gergely: *Kitömött barbár*-ja, majd a *Halál Budán*, s végül a *Mindentől Keletre* kötete, egymásra következő művek, mint olyan képzeleti-gondolati-asszociációs híd három pillére, melyek a közvetlen analógiáik vagy elbeszélői tónusaik különbségei dacára szinte kínálkoznak a párhuzamkeresésre, bárha írói szándékuk a legkevésbé sem ez. Az ok (avagy mondjuk talán „ürügynek”) nem több s nem is kevesebb, mint az alkotó lankadatlan derűje, megcsalatottságok dacára is masszív optimizmusa, felvilágosult értékrendje és minden gondolati körmönfonságoktól is óvakodó, világegész-képzetre építő humanizmusa. Mindez ha magában rejti is a „gondolta a fene” interpretációs mellévetődéseit, az idők reménytelenségei dacára megérhető humanizmus tónusában akkor is egybefogja a köteteket, még ha ehhez nem lenne direkt szerzői szándék is...

Az efféle bevezetetés talán le is hangol rögtön. Ám a *Kitömött barbár* sem az óperenciás búbjánál kezdődik, hanem egy intim és lehangoló múzeumi találkánál, ahol egymást ismeretlenként elfogadó lények légyottjára kerül sor: az elhalt jeles költő, Kazinczy özvegye látogatja meg a még korábban eltávozott Angelo Soliman múzeumi tárlóban konzervált alakját. A monológ-alakzatba formált vallomások történetmondás remekbe szabott változata ez, kibomlik belőle az előtörténet rengeteg árnyalata, hangulata, intimitása, titkossága, értéke és emelkedettsége. A „barbár” ugyanis a „híres szerecsen, a főhercegi mór” a maga kitömött test mivoltában marad fenn (*az ember mint test*) – a *test mint ember* viszont az aufklärista birodalmi és romantizáló udvari kapcsolatháló (s ennek hátterében a kolerajárvány közeledtével viszonylagossá redukálódó testi-testületi életképesség), majd ennek is leginkább *antropomorfizált* verziója (élén Kazinczy Ferenc börtönviselt költővel, valamint Soliman ébenfa preparátumával) mutatja a képtelen lehetségességek változatait. A felvilágosodott nagyság ellenoldalán ugyanakkor a látványtársadalmi tahóság a maga teljében jelenik meg, s ennek szerves közege az elsötétült és kivetkőzött ember kora

(háttérben az emberellenes barbárság stabilan életképes vírusával), amely szintiszta dezantropomorfizáló változat.

A legfelszínesebb összevetésben is ékes mivoltában mutatkozik a „mondott Barbár”, Angelo Soliman fekete bőrű szabadkőműves (mint a bécsi Természettudományi Múzeum császári parancsra kitömött és kiállított tárgya) szerfölött emberi arca, a test fölötti kontroll képessége és képtelensége, az elrendelés és elrendeződés eltérő változataiban, a korabeli biopolitikai, „genetikai” tudásgyakorlat végletességében megjelenítve. Mint irodalmi mű és élethelyzet-émlékezet a Kazinczy-kori történetben *az irodalom mint élet*, a késő-barokk főúri életlogika, a világ tervezhetősége és megépíthetősége a ráható józan ész és szépérzék gyakorlatias lehetősége csupán, *az élet mint irodalom* köntösében. Ez a testek fölött gyakorolt uralom mint biopolitikai determinizmus nemcsak a Foucault-i intézményesült elnyomás képleteiben köszön vissza, hanem ott ül (mintegy kulturális örökségként) a mitikus legendaballadák, a nemzeti eposzok, a klasszikus mitológiák és alternatíván modern világmagyarázatok végenincs sorozataiban is. Mégpedig ezek sokszor meglepő kultúraközi, művelődéstörténeti formaváltozatokban, sőt az interdiszciplináris rajzolatokat nem szimplán egyén és közösség, vagy közösségek közötti relációk tónusában mutatkoznak meg, hanem hatalom és társadalom viszonyrendszerében felfogó, azokat kiterjesztő *határátjárások* komplex valóságának végtelen alakzataiban is tobzódni látszanak. Eljuthat persze a vizsgálódás fókusza a társadalom erőihez, a politikai erőcsoportokhoz, a hatalmi függésrendek vagy kormányzati akaródzások világához, megannyi embertelenséghez is – de mindezt mintha a test (a kívülről meghatározott külső világ és az emberi belső világ) privát dimenziójában, az ember határolt határtalanságában képezte volna le megannyi értelmezés, ide értve az érzékeléstudományi és biopolitikai összefüggések egész bonyolult kérdéskörét is.

Annyit talán kiemelhetek a *Barbárból*, hogy a résztvevő megfigyelés (távolságtartó leírás) révén Kazinczy Ferenc nyűglódéseit, barátságát, világmegváltó akaratának érzéketlen közeggel szembeni „demiurgoszi” viadalát, az érzékiség és kegyetlenség, a másságnak és különbözőségnek idegenségbe és nyers magányosságba torkolló megjelenítését szimbolizálja a regényben, s egyfelől a lét megtorló vagy kegyetlen mivoltát, másfelől a felvilágosult fejlődésbe vetett (kis magyar) hit ellenfejlődésregényi formáját Péterfy mintegy arra használja föl, hogy egy kapcsolat-történet belső árnyalatait, intimitásait emelje mutatóvá. Kazinczy magyarsága éppoly „barbár” az udvari világban (de még a szabadkőműves körben is), mint a nála jóval idősebb, eredetileg Afrikából rabszolgaként elhurcolt Angelo Soliman bőrszíne – s éppoly félelmes is a bávatag aulikus miliőben, mivel rendkívüli műveltsége miatt kortársai ugyanakkor félték is tőle, meg tisztelték is. A grófok és márkik, udvari tanácsosok körében roppant magas európai műveltségével is kitűnő „barbár” korának nemcsak tapintható, csúfolható, megalázható szereplője, de egyúttal akkora ellentmondása volt, mint egy bárhonnán is származó vadember önkéntes megszelídülése. Péterfy a néhány dokumentum alapján vélhető narratív kapcsolathistóriát nemcsak erős íróisággal, hanem a múltó idő és a mindennemű vélt „barbarikum” elleni morális fenntartással örökíti meg, minthogy a főhős Angelo Soliman kitömött, preparált maradványai (a felvilágosodás minden szellemi hatásai dacára is) még a tudomány nevében elkövetett további „visszaprimitivizálás” áldozataként jelenítődnek meg. Maga az emberi test muzealizálóan tárgyiasító eljárásnak kitettsége éppúgy a létidegen tartalom szimbóluma, mint a humán-fosztott emberi mivolt természetidegen tartalommal bélelése és látványossággá lefokozása. A lét evidens harca a kultúráért, s vele szemben a minden jakobinizmustól vinnyogva rettegő udvari emberek vak félelme – szinte párhuzamos képletbe kerülnek a koraérett értelmiségi reformtörekvések keretében, az alkimista kísérletek dacára, és később az egész

országon végigsöprő kolerajárvány áldozatai is ebbe a külsőleg determinált függésrendbe illeszkednek. A lét körülményeivel és a világrend másképpen-elrendeltségének ok-okozati logikájával szembeforduló költő Kazinczy a maga európai szellemiséget elterjeszteni próbáló vágyképeivel (s majdan az ideák rabságában saját költői-váteszi elefántcsonttornyába menekülő kényszereivel, eladósodásaival) épp olyan értetlen ellenségességgel találkozik, mint a legtöbb antik fejlődéstörténet, melynek szereplői számára talán nincs is humánusabb megoldás, mint a vak kegyetlenség. Valahol az abszolútumok találkozása ez, sérülékeny, málladozó, sebezhető és esetleges feltételek között.

Megeshet, itt túl triviális asszociáció mindezt példaképpen Slavoj Žižek „törékeny abszolútumához” hasonlítani,¹ bár a széphalmi birtokon naivan magnóliát termesztő és a parasztok megművelésén fáradozó Kazinczy éppoly fenyegetetten kitett az ördöggel cimborálást vizionáló és a kolera érkezését az „ilyenek” köreihez kötő primitív dúvadságnak, mint bármi és bárki más, akiből csupán annyi marad az utókornak, amit azután Kazinczynak azonnal át is kellett ruháznia mint örökséget, s csupán annyit vélhetett minderről: „... azt, ami vele történt, csak egy barbár magyar érthette meg. Talán csak a barbár érti meg az idegent és az idegen a barbárt”. Az idői strukturáltság, írói közlésmód (tehát monológ vagy dialógba váltó én-elbeszélés megoldásai), a barbársággal egybefüggő közvélekedési és tárgyi preparátum-világ (pl. Angelo afrikai emléktárgya, egy kitömött krokodil, vagy a Természettudományi Múzeum foszladozó tárgyegyüttese Angelo vitrin-környezetében) csak mintegy előjelzi mindazt, amit Kazinczy halálos ágyán ráhagy Török Sophie jövőjére: „ez az utolsó marék kóc, az utolsó lapát fűrészpor a kitömésemben, amellyel tökéletes preparátumot, kiállítási tárgyat formál belőlem; a nyílást a halála varrja be és a neve emlékezte állít végül talapzatra”. Így a kitömöttség és prezentációra valóság egyben a drámaiság, színpadiasság, a szimulált harci játékok szimbolikus valóságossága, a szabadkőműves beavatási szertartás is ugyanazt a lehetetlen örökséget, folytathatatlansorsot, a megemészthetetlen mentális terheket segít hátrahagyni, mint az ars memorativa, a „progresszió-hierarchia” korai világképét antropológiai aspektussal „katalogizáló” szemlélet, amely a másik ország vagy földrész népét, másik lény lényegét valamely vizuális toposz gyanánt kezelte a 18. század végén.

Létezett tehát, mert létezhetett a látható struktúrák mellett egy mindenkori antistruktúra is... Ha ehhez mint lehetséges kompozíciós elemhez fölhasználjuk Victor W. Turner rituális szertartás-elemzését és a test, a liminális állapot vagy a communitas teóriáját, máris átlépünk a struktúrákra épülő másságok élményközösségi terébe. De érdemes továbbgondolni Žižek megoldását is, a szobatudósi magányból az utcai tiltakozásba levitt indulatokat sajátos antistruktúrába ágyazó, a lehetséges interpretációk felé visszaforgatott tudás/hatalom párosára felfigyelést, s akkor izgalmas kontextust kapunk.² A mindenkori „túlélő fundamentalistának” a „kétkedő fundamentalista” szerepébe átkerülése,³ az egykori etnikai vagy keresztes háborúk modern megfelelőjeként az ismeretlen bárkire gyanakvás közérzete is mintegy ellenpólusa lett a Foucault-féle variációknak (szerinte a tudás nem semleges, önmaga is a hatalom és az ellenőrzés egyik apparátusa), továbbá a Lacan-féle civilizatorikus kordiagnózisnak, aki az értelmiséget értelmes és cselekvő mivoltában is hatalomfüggőnek tekintő, vagy mentális ellenállását és alkalmazkodási hajlandóság-

¹ Slavoj Žižek 2011 *A törékeny abszolútum*. Typotex, Budapest, 187-198.

² bővebben lásd: <https://sites.google.com/view/peri-mikro-szkip/68-retro/slavoj-%C5%BEi%C5%BEek-1968-ban-a-strukt%C3%BAr%C3%A1k-kimentek-az-utc%C3%A1ra-vajon-megint-megte>

³ lásd Mohsin Hamid 2007 *Kétkedő fundamentalista*. Konkrét könyvek, Budapest.

gát távolságtartó kritikával illető pozícióban a vészhelyzet apokaliptikus szervezeti formáját megérdemlőnek látja. E társas-társadalmi szerepeket, strukturális helyet betöltő értelmiségi kiszolgáltatottságot immár nem a megszokott pozíció, a státusz vagy a kivagyiság határozza meg, hanem a viselkedési modellek, a radikális és autentikus politikai aktivitás meg a reaktív populáris erőlködés küzdelmének adott állapota, a „félelem politikája”, mely minden képzelt „betolakodótól való félelem felkeltésével mobilizálja a tömegeket” (Žižek ugyanott).

Igen, hát a kivagyiságok históriája és virtuális ellenségtöli félelem diadala mindenkor hatékony tud lenni. Már a nézőpont sem lehet független az ember gyarmatosításának és totális uralásának barbár elbeszélésétől. A barbár ugyan egykoron nem *kevesebb* volt görög-római kultuszok idején, hanem *más*. Olyan más, aki nem mi vagyunk. Egyszóval (nem tudván, milyen, „de épp ezért...”) beteg, fertőző, gonosz, sunyi, veszélyes, félnivaló. Más barbárok meg egyenesen fenyegetők, durvák, műveletlenek, csiszolatlanok, sőt kegyetlennek minősülnek eleve is – vagyis hasonlóképpen nem olyanok, mint mi. Másságuk-idegenségük és nyelvük is érthetetlen, a mindenkori ismeretlen meg félnivaló, pusztító, s tömegesen rablőhadjáratokkal fenyegető. Amikor éppen mi pusztítjuk őket, akkor csupán a jogos önvédelmünk a tét, a „barbárok” nehogy már elsöpörjenek minket. A sajtó, a média percenként ontja a végtelenül igazságos mindennapi barbárságokat, etnikai indulatokat, gyanakvó arcok nekivadult győzelmét, olykor pusztulását ma is. Péterfy a *Mindentől Keletre* kötetében mintegy másfél tucat változatát adja ennek a sedre, ócska, ostoba világképnek, s tucatnyi ellenpéldával is szolgál kontrasztként. A „betolakodótól való félelem politikája” azonban konstans eleme nemcsak a NER-típusú rendszereknek, hanem a mindenkori „idegen testeket” barbárnak minősítő, sőt szertartásosan fölláldozni képes világképeknek. Ezek a belterjesség nevében a bármi külterjest ellenséggé lefokozó bandzsítások sem voltak ismeretlenek a 18. századi bécsi flaszteron sem. Ugyanakkor az egyenlőnek látszó, egyazon szertartásosságú regényalakok szinte testvéries közvetlenségben sétálnak a bécsi Grabenen: a feltűnő bőrszínű Angelo turbánban, színes afrikai leplekben, strucc tollas legyezővel, mellette Kazinczy a másságos magyar viseletben, piros nadrág, zsinóros kiskabát, zöld mente, sarkantyús csizma, oldalán a ranggal társuló kard. Mintha reménybeli élmény, szabad egyénre jellemző kiváltság, közös jó mulatság lehetne. Pedig hát barbárok, mindketten: Angelo mint fekete a fehérek között, Ferenc mint kuruc a labancok között, vagyis mindkettő idegen. Mindketten még gyermekkorukból hozzák, most is megkapják a szót: „Barbár”. Olyan tehát, aki nem is lehet nem-barbár, mivel idegen és más. Ami őket egyesíti, még nem valamely klasszikus társadalmi klasszifikáció jelképe, de a kitettségnek mindenkori részesült-jére jellemző esetlegesség. Sétájuk több mint veszélyes, kihívó, bátortalan és gyanútlan kaland: testi kitettségük révén absztrakt, üres, karteziánus szubjektumokká redukálódhatnak, akiket megfosztottak a lényegi tartalomtól, elvehették szimbolikus szubsztanciájukat, manipulálhatták génállományukat, és arra kárhoztatták őket, hogy egy élhetetlen vagy mesterkélt környezetben vegetáljanak. Létük eme hármas fenyegetettsége következtében lényeg nélküli szubjektivitásra redukálódtak. Vagy, mint Žižek figyelmeztet, „az is etikai-politikai kihívás, hogy ráismerjünk magunkra ebben a figurában – valamilyen módon mindannyian kirekesztettek vagyunk, mind a természetből, mind pedig saját szimbolikus lényegünkéből. Valamennyien potenciális páriák vagyunk, és csak egyféleképpen kerülhetjük el, hogy ténylegesen azzá váljunk: ha preventíven cselekszünk” (Žižek ugyanott). A preventív megoldás azonban mindig totális konfliktus a többséggel, akármilyen vaksi és gonosz, ostoba és erős ez.

E (valójában valamiképpen berekesztett) *kirekesztettség* a hívószó itt, a potenciális pária-lét ellen a preventivitás talán csak a megértés kezdete. Persze

mindezt nem közvetlenül a biológiai test direkt tanulmányozásával hozom összefüggésbe, tehát nem a biológiai vagy fizikai antropológia, egészség vagy betegség, magatartáskutatás vagy kulturális én-reprezentációk felől tesztek közelítési kísérleteket a szimbolizált uralmi terek és a testiség, az erő és a fölény, a szabályozottság és az erőszak között, de nem is csupán a hatóerők és mozgató készletek dimenzióinak tágabb léptékben a társadalmi folyamatokba tagolódó politikai és ideológiai, mentális és eszmei akaratlanságaival szűkítem a kört. Hanem még specifikusabban a térbe áradó jelenléttel, a térpolitikával, a térbeli mozgásokkal, ütközésekkel, kollíziókkal és kooperációkkal, a hatalom akarásának különböző jeleivel összefüggésben látom összeolvasását a három regénynek. A teljesség-igényű kérdésfelvetéstől és válaszadástól viszont okkal vonakodom, hisz megtette ezt a regényei testében mindennemű testek intenzív jellemzésével elfogadható álláspontot szembeállító Péterfy Gergely is. Biztosan lehetne még egy seregnyi utalást, forráshasználatot, egzakt tipológiát és folton-folt körvonalat fölhozni itt, s lehetne persze a test fogalmi megkonstruálásának és szimbolikus használatának Pierre Bourdieu vagy Mary Douglas által tárgyalt szimbolikus uralom módjaira utalni, esetleg elindulni az emberi test fizikai terhelhetőségének és neokolonizálásának problematikája, reprezentációinak sokféleségére tett kísérletek felé. De érdemes lenne akkor már a fikcionalista megközelítést kontrasztosabbá tenni Eliasra, Foucault-ra és Goffmannra alapozó civilizációs hatásegységekkel, a nyilvános és a magánszféra differenciálódására, a társadalmi test normalizálásának és fegyelmezésének készleteire odafigyelni, vagy az identitás-küzdelmek alanyainak és megbélyegző-kiegyező kölcsönhatásainak témaköreire épülő körvonalakat és megannyi kínálkozó utalást párhuzamként felhozni is (bőségesen hivatkozott forrásokkal, a társadalmi testek narratíváinak okairól és árnyalatairól megképződött tudástárral). Régi fogalmi agytorna tárgya a test kiterjesztésének, gépesítésének, jelentésekkel teleaggatottságának problematikája, és történetileg is folytonos a testi identitásért folyó küzdelmek, erőfeszítések, stigmatizációk és védekezések kérdései felé elágazás, netán a testbe írt történelem, a szimbolikus üzenetek hordozására alkalmas felület térbeli megjelenésmódjai felé is kerülni. Ehhez azonban vagy Angelo Soliman sok ezernyi kőzetmintát is bizton rendbe illesztő képessége kéne, Szentkuthy Miklós, Bodor Ádám vagy Péterfy Gergely írókaja akár. De ezt egy majdani barbarológiai megközelítésre hagyom, a regények testéből úgyszólván kiágaznak immár az értelmező elgondolások, mint „másodpercekből a járatok, rekeszek”..., ami pedig a real-time olvasatot illeti, abban ugyancsak Péterfynek legalább annyi haditette van, mint Michele D’Aste kardos vállalkozásának és világképének, s nem szorulnak valamely szociológikus vagy szociálintropológiai olvasatra sem. A regények másodpercei az Ő kezükben jobb helyen is vannak, mint a magam olvasószemüvege előterében.

A *Kitömött barbár* címdala közvetlenül is utal a felvilágosult divatok hozta lepkegyűjtemény rokkoló inszektológiai perfekcionizmusára, a túlélés *ars* és *kunst* mivoltára, a zombipanoptikum lehetséges szépségére és az aulikus hang dacára porózussá amortizálódott szerecsen-identitás múzeumi tárlómagányára is... Egy biedermeier-kor látható magányosságának konok előképeire tehát, melyek csupán az olvasás vegetatív örömeivel pótolható hiányérzetekre épülnek.

Látványfékek a várostromok búvkörében

„Ki háborgatja az Embert szabadságának gyakorlásában?
– a gonoszok”

A Szabadság és Egyenlőség Társaságának kátéja

Más, még ki nem tömött barbárságok találkahelye ugyanakkor nemcsak Bécs lehet, ám ha organizátor központként vagy a budai vár ellenpólusaként valami mégis szerepet vihet a békétlenségek fél-felvilágosult évszázadába, hát a budai várostromba mindenképp hozott. A mintegy három évnyi időtartamot átfogó szerelem-, hősiesség- és vér-regény az önjelölt hősök, az álruhás kalandorok, a bajvívó technokraták és a szemfüles kémek olyan színes panoptikumát kínálja Péterfy másik regényében, a *Halál Budán* lapjain,⁴ hogy hát az korképben olykor vetekszik a Barbárral, ugyanakkor a mikrotörténetek rendszerében kicsivel nagyvonalúbban megfestett európai tájképbe illeszkedik. Ám minden kortárs lelkeség árnyalt szerepkészlete ott virít a romokon, tűzokádók és cselvetők ügyessége révén, a bécsi porködök viharában, az esztergomi tájon és komáromi sodrásban, Solari lovag szerelmes levelébe épített haditudósításában, Michele D’Aste bárói bátorsága, Jean-Baptiste Lully mester királyi muzsikaformáló vándor derűje alakjában valósággal megszolgálja igazságát az alaptételnek, mely a kötet színpompás címlapi térkép-tájának ellenoldalán, a fedlapon díszelg: „Minden férfiért ketten harcolnak: a szerelmes nő és a halál angyala. A férfi végül mindig megadja magát”.

Péterfy itt – ha lehet, s miért is ne lehetne igazán? – átsüvíti szöveglidércét a talján tájak méhkaptáraitól a bécsi ostrom ködein át Buda visszavételének ügyes megoldásaiig: „A szavak nagy kaptáraiként élünk, és el kell viselnünk, hogy ezek a szorgos és nyughatatlan lények nap mint nap útra kelnek, és terhekkel rakottan térnek vissza...” – indul az első fejezet, s e szárnyaló szavak végigröppennek a kor hadszínterein, dicsőségein, fájdalmas halálok és megterhelő jelentések kéziratossá ívein, egészen a válaszok képtelen gazdagságáig: „...válaszaim valamikori hosszadalmasságai pedig újabban már mindenféle válaszadásról leszoktattak; igaz ugyan, hogy kérdéssel is egyre kevesebben fordulnak hozzám. Ilyenkor, valóban, inkább morgok valamit, és faképnél hagyom a kérdezőt. Ez rossz lelkiismerettel tölt el, de hát mit tehetnék: kénytelen vagyok védekezni. / Túl sok már a járat, túl sok az elágazás: egyetlen kimondott szó száz kimondatlanra nyit ajtót, s így vagy a bőbeszédűség, vagy a némaság bűnébe estem: *tertium non datur*” (10-11. old.).

A Michele D’Aste és társai kies diadalát követő, az előtte való éveket más résztvevők aspektusából is bemutató „útikaland” nem tisztán a kalandturizmus árnyékrajza, de ama vitának fényes felülmúlása, lehet-e az egri vár vesztes győzőinek dicsőségét más helyszínek hatvanszor izgalmasabb és nyolcszor intellektuálisabb kör-milióben bemutatni, s közbül mindazt, amit Péterfy kitartóan gyűjt, álcázott noteszlapok helyett sodró regényfolyammá hengergetni. A kötet akár egyes lapjain, akár áradó kedvének egy-egy pillanatában is olyféle korkép, társadalomrajz, művészi impresszió, életviteli lenyomat, háborús napló, haditudósítás, jellemábrázolás sűrű tömege fér el, ami egyszerre idézi a „civilizációk összezsapása” kulcshelyzetet és interpretációs sokszínűségének aktusait, kultúrák találkozásainak megannyi szertartását, jelképrendek és történetstárak arányos felmutatását, életmód-stratégiákat és antropológiai közelséget, résztvevő megfigyelői státuszt és írói fantáziaszabadságot, meggyőződést és értékrendet, toleranciát és együttérzést... Mindazt, amit Péterfy

⁴ Kalligram, Budapest, 2017., 192 oldal

mintegy összes munkájában bőszen és kihívóan felmutat, mindazt, ami megláthat és megláttathat, amiben hihet és amiben reménykedhet, amit sajnálhat s amitől el nem tántorodik. Visszatérnek „a barbárok gyújtóbombái”, bőszen dúlnak a kultúráközi kommunikáció viharai, a nyelvi kódok értelemittas csereberéje, a háborúk kényszerének mindennapos velejárói. S ahol még talán virul is a táj, olvad a hó vagy csitul a tűztenger, ott is a fény az emberre vetül, a létező, küzdő, keservesen túlélni igyekvő, leküzdhetetlen Emberre. Körötte száz vagy százezer hulla akár, a korszak mégsem halott. Péterfy az átlapozott múltból, a történések viharából idézi elénk az életet. Kicsiny könyv talán, de abbahagyhatatlan. Vihar és hófúvás, szinte fölismerhető klastrom éjszakai látszatzékéje, tűzparancs és gyilok-eszélyesség, bajtársiság és táji szépség... Lapra lap, az élet lapjai. A históriáé. Vagy az élethistóriáé, mely sosem a lapozáson múlik. Péterfy ott lakik a 18. század kaotikusságában, íróiságában, kocsmái és arisztokrata ebédlőasztalok között, sátrak melegében vagy hegyi kanyarok csuszamlós sarában, dunai lélekvesztőn, parancsnoki magaslaton, közkatonai dúvadságban, fosztogatós hajszoltságban, bordélylaki kietlenségben. Ha létezik történeti antropológia, kis csúsztatással itt van jelen, csak elbeszélő prózának, olykor szociográfiának, megint máskor színjáték-díszletek közt zajló dramaturgiai csetepaténak álcázza szavait. Hidat épít, kompot formál múlt és jelen között, alkalmilag állandósult hajójáratot, s jár vele emléktérkép tájak, életforma halálok, rendszerforma káoszok, kortalan korok és embertelen emberek között.

Emberi testek történelmi testekké változása, a mindenkori kiszolgáltatottságot státusz vagy a kivagyiság függvényévé tevő pozíciók átalakulása, a társas szerepeket viselkedési modellekké formáló erőküzdelmek vívódása, a mindenkori „félelem politikája” röppen itt a tájak, akaródzások, szimbolikus uralmak és szisztematikus birodalmak között. S éppúgy, mint a Grabenen sétálgató Kazinczy vagy a minden képzelt betolakodótól való félelem tömegmobilizáló hatása, itt is vaskosan jelen van a felvilágosodott nagyság és a látványtársadalmi tahóság, a poétai álmodozás és a maga sötét jelenéből kivetkőzött ember kora, az emberellenes barbárság stabilan életképes vírusa is. Esemény, lelkiség, ágyútűz. Színtiszta dezanropomorfizáló (kardozós) változat.

Az egykedvűség atrocitása...

avagy reménytelen remények a háborúk ellen

*„Angelo Soliman tökéletes egykedvűséggel tűrte az atrocitásokat.
Azt mondta, egyforma élvezetét leli az emberi aljasság
és az emberi jóság és nemeslelkűség megnyilvánulásaiban,
mindkettő az előadás része, és nem fog egy színészt azért nem megtapsolni,
mert a direktor a gonosz szerepét osztotta rá. Sok bánatot okozott
ezzel a magatartással a rosszakaróinak és gúnyolóinak, akik akkor
lettek volna csak elégedettek, ha ki tudják hozni a sodrából.
Nem tudhatták, hogy Angelo éppúgy tanulmányozza őket,
mint a kövületeket és fossziliákat. Senkinek sem adatott meg rajta kívül,
mondta Ferencnek, hogy az emberi aljasságot, gyarlóságot, butaságot,
alantasságot és ostobaságot olyan közelről tanulmányozhassa,
mint éppen ő: ez a perspektíva, ahonnan ő szemügyre veheti
a Habsburg Birodalmat, olyan ritkaság, amelyben az a legkülönlegesebb,
hogy még a legokosabbak, a legnemesebb lelkűek és
a legtapasztaltabbak sem képesek teljes egészében belehelyezkedni:
így ő egy olyan világ hírhozója, amit rajta kívül nem láthat senki sem”.*
(Kitömött barbár, 11-12. old.)

Már délután-közepi, de még tavasziasan harsány napsütés, frissen derítő a fény nyugatról, mely évszázados házak tűzfal-sorára sugároz, ám mögöttük s fölöttük is mélyszürkén gomolygó vihar előtti keleti fellegek. Egy *volt* nap, s egy már vészesebb *jelen* együttese – ez a címlapja a kötetnek, a vészjósló összkép kontrasztja viszont annál is élesebb, amennyi különbség van a házak magassága, ápoltsága, belső tereik tudható eltérései között. A cím az édeni *múlt* jelenkori esélyeit idézi, továbbá az erővel megtartani próbált, de esélytelen *jövőkor* drámai várhatóságát is: *Mindentől Keletre – avagy román kém a Weiss-családban*. Péterfy Gergely ismert, megszokott derűjével és megszokhatatlan optimizmusával szól a kortárs magyar világról.⁵ Avagy „az Aranykor rémálmaról”, az „átírt múlt” keserű gyönyöréről, a „nagy szecesszióról”, „a vidék lázadásáról”, a „ne higgy a szegényeknek” nemzeti lázáról... s egyképpen a „pogány derűről”, mely a kortárs magyar közérületet, a civil bénázást, a politikai társadalmat súlyosan és végzetesen megosztó NER-rendszeri közhangulatot tükrözi.

Péterfy most *politikai* esszéműfajban formál hangot, *esszéiben* pedig politikai írástónusban kínál *kritikai* láttelepet. Írói, humánus, szuverén, helyenként önironikus, egészében viszont drámaian őszinte. Sajnos okkal. Nyugatra tekinteni képes felvilágosodottként, keletnémet látképekkel és szovjetesdi hangulatot tükröző kor-képekkel még érzékenyen érzékíti a „honnan jövet” képtelenségeit, de már a jövőtlen lejtmenet és feketedő közgondolkodás „ígéreteit” kihangosítva szigorúbban őszinte. A könyv a 2013–2016 közötti esszéket adja, a kelet-európaiság hozott tónusaival és örökített nyűgjeivel, elócskásodott propaganda-világgal, az Európához integrálódás évezredes keservességével, sőt harsány reménytelenségével. Tikkasztó az egész – s ha nem lenne mindegyik írásban valami rejtőzködő jóremény, valósággal vádiratok lennének ezek. Vagy „csak” korképtelenségek, megalázó életek kisugárzó nyűgjei, optimizmussal leszámoló vakrepülések drámai előhangjai. Keserűek, s ha alaptónusban ironikusak is, valahol a szavak reményteljességével szemben álló féktelen indulatiság illusztrálásával pokoljárásai előérzetek kisugárzásai hatnak át rajtuk.

„Kultúra ma már csak az lehet, amely kiszolgálja azt a torz emberképet és primitív világlátást, amely alapvetően értelmiség- és humanizmusellenes. Amely, amikor hagyományt mond, csak a szellemi lustaságát védi, amikor történelmet mond, mítoszt gondol, és amikor iskolát mond, szolgaképzőt ért alatta...” (Szibarita váz, 205. old.).

Közepesen nehéz megoldás harmincöt esszét egyetlen „kritikai” vagy elismerő recenzióban tömöríteni, ezért csupán mintegy „kiemelek” közülük egyetlent, a tónus jelzésére. „A nyugat-szuszpenzió” címen tálalt morgás (151-155. old.) végén hangsúlyossá teszi: „...mindkét oldalon nagyon sok ember ellenérdekelt. Tehát valóban az érzelmekkel kell kezdeni valamit – vagy félretenni, vagy felizzítani őket. Ám akár jeges, akár heves honfi-kebellet, de össze kellene fogni”.⁶ S mint megoldást, valahogyan a legtöbb közéleti, mentalitástörténeti folyamat, politikai publicisztikai és szépirodalmi eszközökkel, szenvedtlen szenvedélyességgel ábrázolt konfliktushelyzet, amiről ír, valahol e szubjektív vállalat, már inkább tehetnék derűjével ékes. A tematikusan kiemelt mozzanatok (menekültek élménye Nyugati és Keleti pályaudvarokon, kimenekülés igénye fiatalok, értelmiségiek, vállalkozni még merészek részéről, az

⁵ Kalligram, Budapest, 2016., 226 oldal

⁶ További apróbb részletek itt: <http://ekultura.hu/2016/08/04/beleolvaso-peterfy-gergely-mindentol-keletre>

életút-tervezők köre felől, a reménytelen rendszerváltás, önbecsapós nemzettudat, egypártrendszerként eluralt média, az írástudók mai árulása...) és csupa efféle eseményszerű benyomás, közéleti harsányság ül az írások mélyén, s mindegyik valahol az aktualitáson túli morális fenntartásokkal van tele. Péterfy a kötet kapcsán interjúkban elmondott szavaiban talán még sarkosabban közéleti, de nem a jobbikosodás vagy fideszalódás tónusában nevezi meg ellenfeleit – hanem a moráltalan, régtől örökölten és szembenézés- vagy kiegyezés-képtelenül sunyi, haszonleső, tahó és közbotrányosan kivagyvi világban, mely már az „üvöltöző ultrákat” is a politikusok ócskaságaivá, a kétfelé hasított közélet csicskáivá teszi.

„A magyar közélet megosztottsága meggyőződésem és tapasztalatom szerint mesterségesen szított és beteg dolog, amelyből mindenkinek csak kára származott. Az ok itt is, mint annyi minden másban e hazában a mismásolás és a maszatolás, a szembenézés és döntés elodázása, az elodázást elfedő vircsaft és műbalhé, amelyben mindkét oldal nyakig benne volt és van. Ezért az épeszűek összefogása, akikből politikai oldalra való tekintet nélkül amúgy is kevés lézeng, és a hiedelmekkel ellentétben a ballib oldalon is rettenetesen kevés van belőlük – sokkal kevesebb, mint azt az úgynevezett ballib értelmiségiek gondolni szeretnék (kezdvé természetesen rajtam, aki pedig csak simán ornitológus vagyok) –, nem kezdődhet másképp, mint szembenézéssel a lényegi problémákkal, amelyekkel az elmúlt 25 évben nem sikerült közösen (de külön-külön se) szembenézni” (hátoldali szöveg).

A könyv alaptónusa a nézelődő elemző, a morális fenntartásait megnevező, a szabadság nevében e szembenézést szubjektívan is dacosan vállaló. Sokak számára drámai az értelmiségi hagyományok értelmező, felvilágosult, humanista attitűdjének végzetes elmaradása, sőt, a hatalom szolgálivá kopottasodása, szabadságot föladó és a politikusi hitványságokat tudomásul vevő belenyugvása. Péterfy dacol ezzel:

„Ebben az értelemben, ahogy a hatalom szót ilyen diszkurzusokban használjuk, a szabadság ellentéte, a rabság organizátora. A szabadság inkább szabad emberek közösségének törvények szabályozta együttműködése, ahol a lehető legkisebb az egyén sérelme és korlátozottsága önmaga kiteljesítésében. Amiben a legnagyobb hiány van Magyarországon, az éppen a polgári szabadság intézménye. Túlságosan nagy számban örökítik a magyar családok a szolgaság és a zsellérség mitológiáját, az alattvaló-lét rítusait és hisztériáját”.⁷

Rakatszám lapozzuk a kötetben a lehetséges, kívánatos, morális, elkötelezett, értelmezni képes attitűdök sokféle mintázatát. Péterfy mégsem finnyog-fanyalog, hanem elmagyaráz, interpretál, érvel, beleérez, megért, megbocsát, sőt olykor meg is ölel. S beleszővi a maga merszét, morálját és elvárásrendjét is, amit nem szépíróként vagy váteszként, hanem egyszerűen gondolkodó lényként jogosnak tart, sőt másoktól is elvárna. „Ez a kötet Péterfy Gergely 2013 és 2016 között írt közéleti publicisztikáit tartalmazza. A humanizmus és a felvilágosodás hagyományának szemszögéből, a kelet-európai értelmiségi tapasztalat felől, írói, szubjektív eszközökkel követi a magyar politika és a magyar társadalom jobbratolódását, az orosz ideológiai, gazdasági terjeszkedést megalapozó propaganda térhódítását és Magyarország európai integrálódásának intellektuális és gazdasági kudarcát. A Mindentől Keletre kegyetlen, ugyanakkor ironikus láttelep a mai Magyarországról, egyszersmind a szerző Aegon-díjas nagyregényének, a Kötömött barbárnak az utómunkálataként, aktuális

⁷ <http://tiszatajonline.hu/?tag=mindentol-keletre> 2016

függelékeként is olvasható” – hangzik a fülszövegből. S itt talán vitám is lenne ezzel. „*Megszűnt a kettős beszéd intézménye, amelyben külön nyelvet használtunk a közösségi, nyilvános, és külön nyelvet a magántérben. Ez a szovjet katonai elnyomás szükségszerű következménye és az osztrák és török katonai elnyomás szükségszerű öröksége volt. Nem volt szüksége a társadalomnak a továbbiakban, hogy ezt az intézményt fenntartsa és a koreográfiáját örökítse, ennek ellenére persze szubsztrátum formájában megmaradt. A NER erre az örökségre épít. A kettős beszéd emléke – mivel az egyik, a titkos, a magántérben alkalmazott része az igazság nyelve volt – azt a tévhitet kelti a magyarok egy részében, mintha ilyen kettős beszéd nélkül nem is lehetne az igazságot kimondani. Elég volt Európa nyelvét a hatalom nyelvének rágalmozni, ezek az emberek rögtön azt hitték, a felvilágosodás-ellenesség és a nácizmus nyelvével rátaláltak az igazság nyelvére...*” – mondja a fennebb jelzett interjúbán..., majd így folytatja a konkrét rákérdezésre, a Kitömött barbárra konkretizálta: „*Ami a felvilágosodáshoz való viszonyt, az idegengyűlöletet, az előítéletek borzalmas elharapózását, a tévhitek és babonák lázalmában tévelygő népeket illeti, egészen bizonyosan lehet a Kitömött barbárhoz kapcsolni ezt a könyvet. Itt publicisztikai, olykor játékos, olykor ironikus, olykor cinikus tálalásban talál az olvasó olyan gondolatokat, amelyek a Kitömött barbár épületébe is beépültek*”.

Lehet persze, muris megoldás magával a Szerzővel „vitatkozni” műve jelentésterét illetően. Tény, hogy tévhitek és babonák, ócska előítéletek és alpári előítéletesség azóta sem sokat változott, s mindezt akár publicisztikusan, olykor tanulmányrészletként, megint máskor politológiai esszéként is tálalni lehet. De a *Kitömött barbár* nemcsak ezen a babona-kritikai hangnemen keresztül alapregény. A szereplők monologikus, olykor véletlenszerűen személyesbe vagy leíró elbeszélőbe átváltó tónusai azonban sokkal mélyebb rétegekbe visznek ott, s ekképpen a kritikus próza más tónusa szólal meg itt is, ott is. A felvilágosodás emberibb hagyatéka épp Rousseau, Voltaire, Diderot, Kant és mások emberképe, jócskán szembevonulva a kortárs barbársággal. Ha nem is győzedelmes ellenpont, de legalább annak igénye, hogy erény nélkül ne lehessen senki léte toleráns. A „barbár” kitömöttsége pedig – ha valóban a porosodó múzeumi mutatvány rangján ugyan, de előtte a kiváltságosság és értékesség éppen eléggé ékesszóló példájával – sokkal inkább szól arról (is), mekkora tévképzet a barbárt látni az értelmiségi lét ellenpontjaként. A barbárrá tétel a hatalom diskurzusának szintje, az uralmi doktrína, a fölényes gőg, a semmirevaló úrhatnámság gesztusa. De a „barbár” civilizáltsága pedig a civilizálatlanok barbárságától függ nagyobb mértékben, mint lehetséges volna. A „Kitömött barbár utómunkálatként” vagy „aktuális függelékeként” pedig nem olvasható...! Sőt: a kötet alcím-adó esszéjében (*Román kém a Weiss-családban*) még azt is írja: „A NER a Kitömött barbár véletlen mellékterméke. A sötétség erői, akik a regény egyik pólusát alkotják, véletlenül kiszabadultak a betűkből. Efemer fél-létezésük csak arra szolgál, hogy kidomborítsa a regény igazságát” (219. old.). Péterfy éppen ezt az elméletieskedőnek látszó elkenést, maszatolást utálja legkonkrétabban! S ha egy interjúbán bólint is, „benne vannak elemek”... – ez inkább a riporternek tett gesztus, de nem Kazinczynak vagy feleségének, Török Sophie-nak, s nem Angelo Soliman érdemi személyiségének különlegességével direkt párhuzamba állítható momentum. Mi több, mintha ott is inkább a társadalmi környezet barbársága volna a meghatározó, nem a két főhős tiszteletteljes barátsága. Ennek pedig nem „utómunkája” vagy javított kiadása a Mindentől Keletre – bár annyi igaz, hogy Kufsteintől vagy a Graben sétálóitól is sokkal keletebbre van mindaz, amit mi itt mindent megbocsátó metaforikusság jegyében az egyéb civilizálatlanságtól közösen elszenvedünk. Attól is, ha „a hatalom

azt szereti, ha beleugathat az ember dolgába, ha büdös lábán felteheti a családi asztalra és lenyúlhatja a tévékapcsolót, ezzel demonstrálva, hogy ő itt az úr” (Vasárnapi diktatúra, 49. old.)

A mindentől kelet és a hiába várva várt nyugat közötti téblábolásban, magyar kétfeléosztottságban persze váltig, hozott hagyományként van jelen a Kompország-dilemma. Csakhogy aktuálisan a komp már pihen. Kikötötték, sőt megkötötték, leláncolták, felperzselték, zátonyra futtatták. Simán. Vagy talán köznépi közreműködéssel, régi reményekkel, az áporodott dohosság maradandó szagmintáival. És benne hallgat a (mégcsak nem is barbár) sötétség.

A kötet borítóján balról beleső telefontárcsa meg mintha régi zümmögések idejét, a régi jó kapcsolatot sejtetné. Hogy kivel is – ez már lehet az Olvasó titka...!

Mágikus pokoljárások, avagy háttérzajok a kiszolgáltatottság antropológiájához

Tudunk vagy sejtünk, képzelünk vagy megbizonyosodunk, tapasztalunk vagy megfélemedünk, értelmezünk vagy megértünk... Eljárások ezek, önképek és társ-képek, kísérletek a félelem ellen, a megismerhetőség hitéért, a megnevezhetőség bátorságával, a definíciók fegyverzetével. Társas tudások, társadalmi gyakorlatok, szociális interakciók, retorikai győzelmek, belátási kísérletek, megnevezési szertartások. A tudás gőgje a titok ellen, a szellem hatalma minden ellen, s néha önmaga ellen is. Nevezzük talán belátásnak vagy megértésnek, értelmezési jogosultságnak és definíciós hatalomnak akár, vagy békéltető eljárásnak mindama rejtélyek túlsó partján, ahol fennen harsoghatjuk, hogy lám, elértük, megragadtuk, neve van, kategóriája, besorolási mutatója, tehát igazat nyertünk, amiben sosem lehetünk kellőképpen biztosak, de minduntalan megkíséreljük, hátha egyszer mindörökre birtokunkba kerül... Kerül a tudás, a név, kerül a fogalom vagy a jel, az Emberhez kapcsolt céltudat, az optimista jövőkép, a létezés okának és módjainak értelmes tárháza.

Vajon miért és miként hat megnyugtatóan vagy felajzóan tudatunkra az a fajta tudás, amelyet arról formálunk, amit nem tudunk és nem is tudhatunk igazán? Merthogy nem tudnivaló, hanem valami más. Nyerünk vele bátorságot, fölépítünk szabadságot, elkereszteljük valaminek: békének, jelképnek, toposznak, a viszály elleni harceszköznek, a kiszolgáltatottság elleni fogalomnak, a megnyugvás tudatának, a harag ellenszerének vagy az emlékezet lenyomatának. Aztán akkor már itt a mi jelenünk, s vele a boldogító definíció, a jövőkép, a társadalomremény. Kell ez nekünk. Ez az illúziótlan univerzalizmus, a belátás bátorsága, a megnevezés joga, a távolság, mely békít és andalít.

Csak hogy legtöbbször mindez még sincs ily intenzív kulturális kényszernek kitéve, tudományos erőnek kanalizálására szánva. Valahogyan vannak a dolgok, a megnevezés szinte rájuk tapasztolva, az emóciómentes tudomány által hitelesítve. S nevezzük Társadalomnak, ha megengedik! Saját kiadásban, ideális esetben, azonos nyelvi közegben és kulturális milióban szinte nem is lenne ennek akadálya. Verbálisan formalizálni, nyelvileg uralni, fogalmilag lecsupaszítani, s ezzel szinte megragadni – mi egyéb közhaszna lehetne a társas tudásnak, a közös révedésnek, a megőrzött kincsek verbális birtoklásának?

Aztán már csak hivatkozni kell. Ki gondolta, mikor s hol, s még mások hogyan minderről vagy mindez ellen. A győzelem máris a miénk, mihelyst nevet adtunk, elhelyeztünk, a gyakorlat rendelkezésére bocsátottuk. Ami meg a megélt, valami fölött uralmi derűvel eligazodás bája, az már saját, narratív, bölcs és belátásos, rangos és vitathatatlan tudás!

Vagy mi. Példaképpen a másként tudás ellenszere. Esetleg a bizonytalanság elkerülésének technikája. A lét igazolási eszköze, a befogadás nyelvtanával, a jóváhagyás szinte testvéries eleganciájával. S azután aki értetlenül jön, az már vagy csak elfogad és tudomásul vesz, vagy makrancosan átnevez, újradefiniál, önmagát is boldogítva konstruál. Birtokában a rag, a jelző, a minősítés, a tiszta nyelvijel-együttes közlésjoga, a befogadók és kirekesztettek körének definiálási előjoga is. A többi meg néma csend.

Az emocionális pompába mégis sokszor, vagy mindig újra meg újra bele szövődik, belevegyül és benső átírást sürget olykor a másként tapasztalás. A kinetikus kalodából, a behatárolás szegmentarista gőgjéből néha előtör a klasszifikáló, materializáló magabiztosság, de csak hogy olykor maga is szembesüljön a nem kellő

vagy nem kielégítő bizonyossággal. S lehet, ez nem valamiféle illúziótlan univerzalizmus, hanem csupán a cseh (és részben kelet-európaián megfogalmazott) kényszeredett magabiztosság az eligazodás terén és a meglátások önteltségével. Ám aki netán híján van a franciás szótárnak, melyben még a jelentéssel felruházott fogalmak is újabb definíciókat vonzanak és változó alakú formulát is képzelnek, nemegyszer épp a már meglett tartalom és jelentés örömeivel fordul a további, megszámlálhatatlan ellentmondások és kiviruló megfontolások felé (*les Lumières*, többes számban, hogy eltántorítson az egyetlen kizárólagos megfontolást igazságnak meghirdető rendszer képzetétől!).⁸ Az illúziótlan univerzalizmus kicsinyhitűsége és egyetlen megoldásra törekvése persze önmagában is el-leend, nincs szüksége a teljesebbnek tetsző árnyaltságra, a felvilágosodó értelem visszfényekre, a közlésbátorság bántó magányosságára.

Látszólag valami megtévedt magánmonológ tónusában zsolozsmázom itt. Ám mégsem csupán. Mert hát ki ne tudná Kafka mindenhol ottlétét a zugokban, Hrabal szikrázó őszinteségét a snasszságokban, vagy Michal Ajvaz (*A másik város*) titokra fogékony tekintetének cseles csalárdságát hová tenni, amikor az evidens közös világok megismerésén túli (vagy belüli?) magánvilágok esélyeiről is éppúgy szó van?! Vagy mikor a prózai és társadalomszemléleti hagyomány nem/nemcsak az előíró, joghiteles, predikciókban előtolakodó evidenciáiról van szó, hanem az egymást is át- meg átfonó stiláris és gondolkodási hagyományok, a váltakozó perspektíva lehetséges rétegzettségéről, fókusz távolságairól, a bármikori és bárholi elbeszélő én kapcsolódásairól mindahhoz a létező világhoz, melynek elemi szubjektivitásra készsége, összekomponálásra igényt tartó szétesettsége a történeti fájdalomok vidékeiről szedett elemekre épül. Az ilyen mélyülő, zavarba ejtően komplex, de összességében mégis pusztító összhatású elbeszélő módoknak, amelyek között kiemelt helyet biztosít magának Jáchym Topol legtöbb könyve, valahol a lényegi mélységekben és élményközeli tudásokban lakozik a rejtekező elhallgatások, a „résekből” mindenütt előtolakodó utalások dekompozíciós technikája, amelyek olvastán épp a mindenkori olvasónak kell újra összeraknia az elhallgatások, rejtett jelentések háttérét és a történő történelem visszafelé vezető nyomvonalait.

Topol provokatív ironiája és a mindenkori (megokolt, elterpeszkedett, fenyegetően konstans) félelem történeti és traumatikus eseményeinek belvilágára utaló regényterei sajátos lakóvezetei, „Sinistra-körzetei” a vidéki cseh-felvidékek és városalvilágok lehetőségességének. És történeti idejük akár lehetne mai is, Monarchia-kori is, vagy a bogumilikus időkből való, mert mindegyikben valamiféle rémisztő átmenet lakozik a mágikus irrealizmus és a kíméletlen emlékezeti szoborállítás között. A degenerálódó rejtélyek hömpölygő ciklikussága, a folytonos várakozás az irrealizmusra, a nyomra nyom kiszámíthatatlanságok és a keresések elszántsága ül talán mind-megannyi regényén. Az *Éjszakai munka*, az *Angyal* miliője éppúgy, mint a *Nővérem* biztos talajt fog a történeti képek, képzetek, félelmek és megszállás-impressziók érzelmi mélyvilágában, s minduntalan ott leli meg a menekülés, a sodró politikákra reflektáló emberi közösség elszigetelt mikrotájának kínjait.⁹ Árvaház, elhagyottság, távoli és közeles fenyegetések, viselkedési defektusok vagy aberrációk, eszközlére

⁸ G. Kovács László 2006 Patrik Ouředník 2006 Illúziótlan univerzalizmus (interjú)
<http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/archivum/2006/Xv.-evf.-2006.-marcius-aprilis/ourednik/illuziotlan-univerzalizmus>

⁹ A három nagyobb egységből álló regény, a *Nővérem* első blokkjában (Város) is a szerzőtől megszokott kulcsszavak: repedés az odúban; a pince; azok a tárgyak; akkor a csatornában; összeesküvés; biznisszösvény; a szerződés; várunk; hang; a sziklán és vidéken; a doboz dolgai; volt egy álmom... Majd: nem rendeztek köztünk vérfürdőt; árnyak; a jel; csapda; népek tavasza; kanak királyság; és elvesztem; keresek, keresek és késeket hurcolok magammal; rengett a föld; a fal és ami mögötte van... Jáchym Topol: *Nővérem*. 1998. Fordította Koloszá Páter. Bratislava/Budapest, Kalligram. online: <http://www.mek.niif.hu/00200/00298/00298.pdf>

kényszerítettség, a mindenkori megszállottak reményvilága és a kapaszkodók, jövőremélők eszmeképzetei vívnak párviadalt az uralkodó eszmék, ezek kiszolgálói, avagy a mindenkori pogromok, megszállások, törvénytelen törvények és még törvénytelenebb leszármazottak alig múltja, vaskos jelene és éjszakai részvilágokból kibukkanó patkányszármazékok uralmával...

De lehet-e mindebből nemcsak a szürreális reáliát, hanem a jelenmúlt örökségesítésének tegnapin túli, holnapok felé vezető útvonalait látni vagy képzelegni? Szolgál-e mindez társas tudással, társadalmi jövőképpel, átélt jelenképtelenséggel? S egyáltalán: beteges képzetek vagy regényes átiratok, szociografikus hitelű falukép vagy veszett képzeletre támaszkodó ördögjárás kontrasztjai építik ezeket a történeteket? A „mi kis falunk” dadogós bája, vagy a Kastély immár földbe fordult mélyvilága, negatív antiutópiája dolgozik-e az efféle társadalomképen belül?

A poklihoz az ördögi is

Meglepő, bár nem egyedülállóan szokatlan, hogy ciklusai vannak a magyar irodalomtörténetben is a dél-amerikai, kínai, afrikai vagy épp cseh irodalom iránti érdeklődésnek, befogadásnak és érzékenyítésnek – amit lehet korszakos lelkesültségekkel vagy piaci érzékenységgel minősíteni, de tapasztalati valóság, hogy ha a cseh irodalom kortársait keressük a mai hazai kiadói kirakatokban, bizony a kevés kivétel közül is kitűnik a Kalligram, mely legalább a kísérlet merszével tolja elébünk válogatott szerzői kör messze nem érdektelen termését. Néhány éve, amikor Michal Ajvaz szenzációs prágai könyve, *A másik város* megjelent, próbáltam én is valamelyes kultúrafogyasztói visszhangot kicsikarni, de ha ma latolgatnám ennek sikerét, egyhamar beláthatom, hogy kellő és remélt hatás, referenciák nélkül maradtam. S én még csak hagyján volnék, de a fontosabb kötetek is éppoly szűk körnek magánbeszédei maradtak, mintha a mai moldován költőket vagy kosovói novellistákat kínáltam volna megismerésre. Épp ezért is szembeszökő, hogy immár ötödik (magyar nyelvű s kiadású) kötettel kopogtat Jáchym Topol, ki egy személyben költő, prózaíró, publicista és dalszövegíró is, szamizdat-szerző, a nyolcvanas években több underground zenekar tagja, irodalmi hetilapok-napilapok munkatársa mindmáig, s *Az Ördög műhelye* című kisregénye szinte mindezek együttese, apokaliptikus és szürrealista, historikus és emlékező, a marginalizáltságban létezés és holokausztkövető érzelmi habitus hű ábrázolata. Vagyis hát a mindenkori és minden holokauszt és elviselés megdöbbenő krónikása, a humánus pártos szószólója alkot körünkben. Netán egy humanista, aki a humánus halálának krónikása, a gótikus mese és a keretes komponáltságú modern rémregény történetmondó dalnoka.

Jáchym Topol ugyanis az ördög regényével ismét (Közép- és Kelet-)Európa 20. századi történelmi és társadalmi traumái körül bonyolódó történetfűzést formál, bárha a kötet mintegy felénél az is kiderül: sem Terezínben, sem Vlagyivosztokban nem érzik úgy a népek, hogy „keleten” lennének, sőt Európa közepének vagy épp határának tekintik magukat, ha mégis megkérdik hovatartozásukat. Az események két helyszínen játszódnak: a csehországi Terezínben és a Minszkhez közeli Hatinyban, a nácik vezette népiirtás egykori emlékhelyein – magával a helynévvel is jelezve, hogy társadalmi hangulatát és traumáit tekintve, meg a groteszk eszközeivel kifejezve is minden szörnyűségnél lehet még szörnyűsegebb történés, s nem utolsósorban az ismétlődés is ilyen, a köztünk éppen zajló továbbélése mindannak, ami a népek pusztításához vezetett. A holokauszt és a háborús terror túlélő áldozatai, illetve azok leszármazottai itt mindennel és mindenkivel szembeszállva próbálják „táplálni” a világ emlékezetét, lépre csalni figyelmét, őrizni és megtartani azt, amit helyileg a

pusztítás ideje véghez vitt. A rémisztő hagyatéknak persze rögtön irigye is támad, s a vita: kinek fájóbb az emlék megőrzése – akár a maiakat is ugyanolyan végzetnek rendeli alá, mint az egykori végzetek az akkoriakat. A terezíni emlékbrancs alig tesz mást, mint kicsiben és helyiben ugyanazt, ami a bunker- vagy kazamataturizmust élteti a világ bármely táján. Saját tervük, majd a fölébük erősbödő izmosabbak célja is ez lesz: az emberiség elleni bűntettek múzeumának létrehozása, a pusztítás turisztikai esélyeinek bármi áron megszerzése. A Minszk melletti „üzletközpont” azonban már nemcsak a pusztulás bűvöletét az emlékezés méltósága helyébe állító törekvések helyszíne lesz, hanem *Az Ördög műhelye* már a bármely emberben lakozó mindenkor gonosz termőhelyévé is válik... Akik itt a haszonkulcs-keresők, azok még kevésbé megértőek (vagy, pontosabban, ugyanúgy saját haszonra kalkulálók, mint az egykori, történelmi ügyesek!), így az idősíkok párhuzamai szinte magukat kínálják a kötet lapjain – nem minden „boldog vég” olvasat esélyével.

A kötet belső dinamikája is a méltóságostól a vizionált totalitásig (és tovább) hullámozik: lassú iramú az első harmad, s az események dacára a történés első személyű elbeszélése rámutat a sietség elkerülésének és a személyes visszatekintésnek megannyi dicsfényére, kínjára, sivárságára is. A kötet felétől azonban észvesztően meglódul a történet, a pusztítás logikája mintegy a közlésmód helyébe lép, a kistelepusi eligazodás a nagyvárosi tobzódás erőfölényébe csúszik át. Itt mintegy folyamatos jelenben zajlik a múltba vissza-visszalépő cselekmény: mintha váltanák egymást, keverednének, filmfolyamként átmosódnának egymáson a hajdani Theresienstadt hírhedt gettójának eseményei a haszonkulcsos emlékeztetőzselékkel, az élő emlékeztet és a muzealizálható múlt variációi, a történetvezetés drámai keménysége és az elbeszélés fájdalma, a túlélő néhányak megszállottsága és a sodródók örök kitettsége, a bűntettek szubjektív ténye és a praktikus-haszonelvű politikai nyerészkedések fájdalmas borzalma. Mindegyik felrázó, időzített lélekbomba, egyszálú cselekményvonulatra görcsölődő múlt, melynek sosem lehet átélt jelene, s ugyanakkor örökre jelenbe zárt rettegés is, melynek jövő ideje még a múltnál is félelmesebb.

A drámaiság, ha regénybe ékelt, de asszociatív archaikus is egyben, talán akkor is magán hordozza a tisztelet, emlékezés és antik büntetésmotívum árnyát, ha itt és mostani maga a történés eseménye. Az itt és most múltbeli dinamikája azonban inkább élesíti a kortársban a messzire eltolt múlt árnyalatlanul sötét poklát, semmint azt jelenvalóvá sumákolja. A triviális analógia persze nem elkerülhető: adott a politikai múltat kisajátító, rendőrrel és feljelentővel, spionnal és államasított emléképítménnyel taktikázó (Műemlék-méltóságba zárt) hatalom, s a történetek helyszínén az anya megmenekülése és az apa halála ciklikusan követik egymást, mintha biblikus átok vonulna végig rajtuk, kecskelegeltető főhőssel, mitikus eseménysorral, véletlenszerűen rátörő archaikus bűnváddal, keserű környezeti ártalommal, mely a túlélő lényekből sugárzik. A narrált történelem mellékszereplői is rendszeralkotó személyiségek, s mindez a terézvárosias bandérium ünnepélyes vonulásainak, a Prága melletti vármaradvány titkos kazamatáinak, a talányos „álnéven” érkező ruszki partnereknek, a szenvedésnek kitett nyugati menekültek holokauszt-túlélő harmadik generációjának összes szenvedelmét lehetővé teszi. De a fehérorosz párhuzam, Hatiny neve még drámaiban hat az utókor számára, ahol a nyomuló németek a teljes lakosságot megsemmisítették, míg Terezínben „csak” a javát. Javát a menekülteknek, a hontalanoknak, a zsidóknak, az üldözötteknek, s ahol az emlékezeti munka ezért nemcsak egyes sorsokból, utólagos kegyeleti maradványokból épül, hanem a szolidaritás, a politikai örökség, a mindenkor pusztító hatalom végtelen indolenciájának emlékezetéből is. A kiirtott lakosok mentális-morális öröksége azonban nem a „messzi múlt” terápiáját teszi lehetetlenné, hanem a hatóságok önkényes barbárságát is, melynek az engedély nélküli emlékezeti mozgalom, a „revitalizációs” szándékú

morális törekvés ismételt kihívója lesz. Cseh és orosz halottak, német és ukrán pusztítók, terápiára szoruló emberek végtelen tömegei sodródnak e látszólag belenyugvó közönnyel átitatott lapokon, de közben, (ha olvasmányos tónusban is), helyenként a hétköznapiság börtönittas szókinccsével, a minduntalan társadalmi vereség és elnyomottság lélekrontó gazemberségével lepik el a haszonlesések és kegyetlenségek vádjait sugárzó oldalakat. Ha Prágát épp csak bombázták, Hatiny megsemmisülése és a körülötte sűrű erdő fedte falvak sírhellyé válása (143 települést égettek fel, 433 pedig eltűnt a térképről) sokszorosa az itteni áldozatnak – s mindkét emlékezhely utólag a megmaradtak küldetéses vállalásával került be a közép- vagy kelet-európai históriába. De vajon értheti-e egyik a másikat? Lehet-e Prágában élő emléke Katynnak, s lehet-e ugyanolyan vagy párhuzamos múltkonzerváló szándék, amely ellehetetlenült emberek emlékezetére épít emitt vagy amott? S lehet-e a mai prágaiaknak vagy uralkodó putyinoknak, rablovics gaztevőknek, önkéntes gyilkosoknak szelíd lelkiismeretéhez vágni az évszázados jelentéstartalmak vádját, a dokumentáló közös igényt, az emlékezet tisztelgésének fontosságát, a hivatásos emlékezeti hivatalok ócska közönyének elégtelenségét, a tárgyi kultúra pusztulását, az emberi kultúra elvadításának fejleményeit? Mellesleg lehet tudni azt is: az eleven emlékezet mint archaikus felkiáltójel minden hatalmat bőszít, és minden hatalom harcokcsis ellenereje mögött ott rejlik az embertelenség öröksége, no meg örök emberanyaguk mögött a kiszolgálás „ügyes” alázata is. Ahol a terezíni Örömműhely létrejöhetett, hogy a kódorgó lelkeknek terápiás gyakorlattal adjon végsőleg amortizáló feloldást, onnan léptéket váltva és az epikai változás drámaivá fokozása érdekében mesélő főhősünk mintegy átkerül Az Ördög műhelyének helyszínére, ahol talán még maga az ördög is szelíd kecskének minősülne az emberi gonoszság főszereplői között. Ezek pedig számosan vannak, tudatfosztó kegyetlenséggel és perfekt likvidátorsággal. Ügyesek, az új ügyesek korszakában, a mindig túlélő ördögi pokolfény derengésében, a fenyőerdők hamvában is.

Topol bár korunk sértettségi és megaláztatottsági mitológiáját alkotja meg, szinte észrevétlenül a történelem eposzivá válásának kereteit is megrajzolja. A fejezetek drámai fokozása szinte filmszerű dramaturgiával szolgálja a leírhatatlan képsorok vízióit. De még ez sem lehet teljes szerzői énje számára: a kötetvégi köszönetnyilvánításban külön is bocsánatot kér azért, mert „nem vagyok képes teljesen realiztikusan írni a démonokról” – írja. Csupán elgondolhatjuk, e messzi modern mitologikum mivé is lehetne, ha „realisztikusabban” szólna. De visszább a képzelettel! A tanúságtevő és a létállapot morális veszélyeztetője lehet ugyanaz. Ám a mitikus megbocsátás legyen örökrészünk, ha mindazt, amiért Az Ördög műhelye szótárunkba kerülhet, még ennél is realiztikusabban mutatná be. És szüksége sincs rá. A műhelyben a mindenkori ártalom, a testetlen gonosz, az Ördögnél is ördögibb Ember talál alkotóhelyre. Az emberiség ördöge éppúgy alkot, mint teszi azt az alternatív próza és a humánus tárgyválasztás kortárs cseh szerzője. A vízió és életérzés, szerelem és pusztulás, a keresés és az extremitás, vágy és túlélés, líraiság és groteszk, drámaiság és abszurd mai cseh alkotója már előző regényeiben is a nyelv és a káosz, a szét-esett világok és az apokaliptikus szabályok, a menekülés és megőrzés összhangjában teremti meg saját hangját, a háború hangját, melyben sosincsnek győztesek, de mindenki áldozat. Mágikus és misztikus nyelve, városi tájírása és falusi lét-drámája ezt a kötetét (mint a korábbi négy másikat) ugyancsak kitölti – mintha az ördögibb Ember mindenkori létezéséért kérne mindegyre aktuálisabb megbocsátást. Pedig azt is pontosan tudja: ezt valójában senki és sehol nem kaphatja meg, legkevesbé a világainkban fölöttébb bűnrészes Ember.

Entre-acte: a megismerő megértés elszalasztott esélyei a társadalomkutatásban

Jelzem rögtön: semmiképpen sem nagy-komolykodó-száraz tanulmányrészlet akarna lenni ez. Kicsiny közjáték csupán, alkalmi függőhíd az értelemvesztett megismerés harc-mosta partjai között, talán morgolódás-esszé, vagy inkább még ez sem, csak leplezetten ünnepélyeskedő, interdiszciplinárisan kötözködő kérdezősködés. Esetleg olvasói jegyzet, belefontoskodás, hangos tépelődés. Nem másról, csupán arról a tudásszféráról, melybe ha olykor belelátok is, egyre kevesebb közöm van hozzá. Nem, vagy nemcsak azért, mert „a társadalomról” való tudás (jó és régi szokása szerint) „valahol magasan” a felhők fölötti világban úszik... (Ettől még lehetne madár, drón, űrangel vagy megfigyelőgép is. Az meg hadd éljen, egészségére!) Inkább ami szontyolít, kedvem szegi, az a megkérdőjelezhetetlen tudálékosság, ami a „jobban tudom” és a „mindig is tudták” közötti intim részen fekszik el, és csöppet sem reflektál önmagára: tényleg tudom-e, tényleg AZT tudom-e? Politikával foglalkozni... – nyilván nem lehet úgy, hogy az alanyi szerző nem mond át vagy bét, nem foglal pártálláspontot, vagy nem igyekszik függetlennek festeni magát bármilyen „pártos” elköteleződéstől. (Ettől persze – még vagy már – olvasói egy részének eleve gyanús, hiteltelen, kétségeket keltő lesz, mert hisz micsodás mondas, amelyből nem derül ki, honnan beszél, kihez szól akkor a T. Szerző?!) A Társadalommal foglalkoznia a kutatónak ugyancsak „távolságtartó” közvetettséggel illik..., az meg ugyanolyan „újságíró”, publicistai, mintha hírt közölné források nélkül, tanmesét szereplők nélkül, hitbéli tanítást szakrális előkép nélkül, vagy színskálát vakon.

Vesse nyugodtan ellenem a Tisztelt Olvasó: na hát akkor vallj színt, pajtás, éppenséggel te akkor hol állsz?!? Honnan beszélsz? Ki bízott meg vele, milyen előjogod adja a tudásközlés merszét...? S akkor épp te honnan tudod-mondod emezt, mik a forrásaid, mire hivatkozol, kinek inspirációjára gondolod „végig” a dolgokat?

Rövid választ ezekre nyilván nem tudok. Ezek is talányok... De mégsem csak azok. A célzott beszélgetés mindig lehet messzi jövőndőbe felelőtlenkedő, széles(en nem létező) néptömegekhez szóló, megbotránkoztatón lehangolt frázis, tudálékos pontosítgatás, akarnok tukmálás, rátarti cselezés az „objektivitás” védőfala mögül, kötelezettség nélküli szurkapiszka mindenki ellen, aki gondolkodik vagy esélyes az önálló közlésbátorságra. De mindig tart is valakitől valakik felé, iránya van, útja, sebessége, tempója, célja kell legyen. És tételezi a másik oldal, a másik fél, a megértő, a befogadó, az ellenkező, a vitatkozó „objektív” létét, vagy legalább képzelt eshetőségét, lehetséges partnerségét, együtt érző megértését... A céltalan beszéd viszont magányos. Felelőtlen is emiatt, de főként talán haszontalan, majdnem értelmetlen is. Jószerivel azért választ az ember közlő-beszélő szakmát, hivatást, pozíciót, látószöveget, mert valamely közlendője érlelődik időről időre. S ha mindig csak csipetnyi részét mondja el annak, ami várható, épeszűen lekezelik majd, legyintenek rá, érdektelennek gondolják. S vajon elmondhatja-e „egyszerre” is? Akkor meg kinek? Célzottan kire építve, kihez szólva?

De lehet-e egyáltalán „célzott” egy beszélgetés? Úgy vélem, mindig az. Vagy magánmonológ, s akkor is az. Terápiás, vagy tisztázó, vagy kényszeres akár, de szól, valamiért és valakihez. Megnyugtatóan, fölhergelően, fásultan, görcsösen vagy kisszerűen, de mégis szól. S még inkább, ha másik felet, képzelt Olvasót vizionál a közlő. Egyik fél önmaga, de a másik nélkül még önmaga sem lehet (amúgy). Csakhogy delikát kérdés marad: attól, mert nyilvános, akár közvetített, akár direkt, közössé lesz-e, aminek azzá válnia hivatása, küldetése volna? Csak amatőr közvélemény-kutató vagy félamatőr kommunikátor vagyok, mégis meggyőződésem, hogy közössé válik előbb-utóbb minden, esetleg csak sokkal-sokkal később, éppenséggel évtizedek-

re is pangó, megalvadt állapotában – de még akkor is kihámozható, s ha érdemi volt az üzenet, s akkor talán, végre, időlegesen megérthető, sőt aktuális értelmében is vehető, fogyasztható, pártolható, megszívlelendő. De ehhez közölni kell, nyilvánosan, olykor kihívóan. A kortárs társadalomtudomány szinte csakis zárt önköreiben közöl, zárt tudástartománynak monologizál, bennfentes világokat épít ki, akár ne is értsék, intim üdvtanokat ismételget egy nap élő elméletekből... – aztán lemegy a nap, s jönnek sorra az újabb hipotézisek. Aztán majd megint esteledik...

Amúgy, mégis, mit is hiányolok? Mire fut ki ez a körkörös magánbeszéd a megértésről vagy megismerésről?

Példa lehet (ne a levegőbe szónokoljak már!), akár csak egy a sokak közül: egyszer (2011) egy *Tömörkény és egyéb urak* címen zajló konferencia (az Irodalmi Jelen búvőkörében) nemcsak „ismerős urak, idegen emberek” vagy a hallgatag magyar ember, az „elpengetett régi világ” allegóriái mentén értelmezhető közléstartományokba invitált sokakat, hanem a „dokumentum” és a „ponyva” műfajiságának, a képi ábrázolás és a szimbolikus közlések narratív világosságának tárgykörében is érdekes nóvumot kínált (a szegedi parasztokról, a virtuális értékrendekről, a profán liturgiáról, az etnografikus és szociografikus népábrázolásról, a 20. századi elbeszélés történeti érvényéről), s ezen a közléshorizonton roppant izgalmas tárgykörbe fogott értő szavaival Szilasi László egy akkori előadásában: *Tömörkénynél még megvolt: a részvét és az irónia elfeledett lehetőségei a szegedi parasztábrázolásban*.¹⁰ Már a cím is arra serkent, ne csak a szépirodalmi, irodalomtörténeti, kultúrákritikai vagy stilisztikai dimenzióban szólaljon meg, hanem mai relevanciájával, társas és tudományos érvényességével is. (Közjátékom címe is innen fakad...) De miként is szól, ami nem szól, ami feledésbe ment, ami lélekpendülésről mond le, ami nem kötelez befogadásra, nem él a közlésfelelősség eszközével, s nem ébreszt rá a közlésoldal másik felének, a befogadás-oldalnak elkötelezettségére?! S van-e ilyen egyáltalán – irodalomban, értékközvetítésben, művészeti ágakban, a tudás sajátos réseiben? Nem szól-e akár évszázadnyit átaludva is többről (vagy épp sokkal többről, ismét aktuálisról, folyamatosan kísértőről) az, amit imitt vagy amott, sokaknak vagy keveseknek, naplónak vagy többkötetes regénynek fogalmaztak elődeink? Nincs-e „kötelezően ismerendő irodalom” értéke a messzi múltból kísértő tudásnak, a regisztrált üzenetnek, az irodalom hagyatékának a társas- és társadalomtudományok számára?

Mert hát de..., dehogyisnem, sőt! Talán ezért is kedveljük az ilyesmi kísértéseket. Talán ezért is ül a polcunkon, ezért kínálja szövegtestét oly sok előd oly sok-sok-sok műve, hagyatéka, üzenete, utókornak „célzott” beszédmódja. Kicsit ekképpen, ahogyan Thomka Beáta fogalmazza: „A szociokulturális vagy morális affinitás, a Mészöly Miklós által gyakran emlegetett filantrópia, a szolidaritás és a válsághelyzetben lévők iránti emberi érzékenység nem lenne elegendő a mély szakadék poétikumának kialakításához, amely a jelenkori történelem emberi tapasztalatát jellemzi. Az elbeszélő elszenvédőként, résztvevőként, tanúként, krónikásként léphet föl. Tényszerűen vagy személyesen reflektálhat, fikciós vagy vallomások formában beszélhet arról, ami körülveszi, és aminek maga is részese. Vagy olyan írói alapállásból szólal meg, amely az érintettséget nem leplező érzelmi többletből, az átmeneti sorsközösség benső látószögéből következik, mint Szilasi regényében”.¹¹ S mert *A harmadik híd* Szilasija markánsan őrzi a felelős megszólalás és a filantrópia szükségességének egész habituális háttérét, vagy éli és átélte velünk az *Amíg másokkal voltunk* történő történelmeiben „a maradék kaland” várásának egész

¹⁰ Szilasi László: *Tömörkénynél még megvolt: a részvét és az irónia elfeledett lehetőségei a szegedi parasztábrázolásban*. In Thomka Beáta szerk. *Befejezetlen könyv*. Budapest, Kijárat Kiadó, 2012:31-42.

¹¹ *Regénytapszlatat. Korélmény, hovatartozás, nyelváltás*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2018:185.

valóságértékét („*Ismered a dolgok valódi értékét. A lélek és a gondolat lényegi jogait soha nem szabad elveszítened. A mesterség, a szükség és az alkalom sem bitorolhatja el. Ezek voltak a kiszabott bölcsességei*” – 286. p.), addig e kiszabott bölcsességek nem magukért valóak, hanem közösek, körkörösök, cserekapcsolati értékük létfolytonos mozgás, de kísértő jelenlét is, bennünk visszhangzik, értünkvalóan is közkincs.

Mármost, ha magamra vállalhatom itt a kellő bölcsesség és irány nélküli szentenciázás felelőtlenségét – talán épp ez az, ami „általánosan” hiányzik a kortárs társadalomtudományok legtöbbszöréből mostanság. És egészen biztos az, hogy ilyeneket nem lehet és nem is szabadna mondani, társadalomkutatóként mégannyira sem..., de kérem, láttassa valaki velem azt az értünkvalóan hiteles közlést a politikatudomány, a makroszociológia, a rendszerkritikus médiakutatás, a személyes hangtól sem érintetlen szociálpolitika, a narratív médiatudomány vagy az ökológiai felelősségű klímakutatás, a várostervezés, az igazgatástudomány vagy a nemzetközi kapcsolatok elméletei bűvköréből, amely ezzel a „mirőlünk van szó” moralitással fogalmaz az Ember-ről! Nem a „zemberek” létezhetetlen világáról, hanem őróla, az Egyénről, közösségéről, kis köreiről, állapotairól, sorsfacsaródásáról, poklairól, tisztulásairól, reményeiről vagy újrafölépüléseiről! Azokról a résekről, melyekben (akarja, nem szereti, elviseli, belepusztul akár) a léte bontakozásával kell megelégednie. A „mély szakadék poétikuma”, a szolidaritás hiánya és a szocialitás hanyatlása a leginkább az, mely köztes teret, hidak nélküli terepet, lebombázott világok és fölöttük göpzivvel elsurranó mindentudások idegenségét érinthetné, szinte érintetlenül hagyja mind a tudást, a „rizómák” létét és megnevezését, de meg annyira a tudható tudások társas-társadalmi elköteleződését!

Csalfa szentencia ez itt, megengedem. A társaslélektan, az óvodapedagógia, az orvosi antropológia, a kisközösségi valláskutatás, a zenei befogadásvizsgálat is tud személyeset mondani, ha nem épp nagy kvantilisokban „átlagolható” akar közölni, vagy nem felülnézeti képekben akarja magát védettnek érezni. De még hány és hány élő, mozgó, változó, árnyalódó világ, mélység és magasság lakozik a létben, melyekhez ezeknek a legtávolabbi közülük sem lehet ezen a módon, hiába is igyekeznek a tudományos fórumokat teleírni és társadalmi érzékenységet vonzani maguk felé! Megértjük persze, már ha (ki)mondják egyáltalán, ha ismertté válik, ha elérhetően forgalmazott, mi mindent tudunk ma már az emberről, a létezésről, a képzeteiről, kapcsolatairól, közösségeiről, hiányairól, vágyképeiről, megnyilvánulásairól. De... Mintha mégis folytonosan kimaradna a megismerés teljességéből a megértés esélyeinek egy szegmense, s nem is csekély partja, nem is kicsinyke mezője! Miért vajon, s ki az, aki erre érzéketlen marad, aki ezt nem közli, nem akarja közölni, nem tudja átfogni, nem képes sejdíteni, nem meri kimondani? Elmaradna tőlünk, kivonulna éppen az a tudásmód a létünkben, amely a tényismeret és a vélelem-térség találkozási pontjain, ezek hasadékaiban lakozik? Titokká válik a társas tudás számára is, ami épp azért nem lenne titkolható, mert a sokféleség árnyalataiból mindannyiunk érintettségének kellene kihallatszania, nem pedig a tudás felhőkakukkvárában ücsörgők fölényének!

Talán háttértudás, talán rákérdés, de mindezek mellett is megfontolandó Gilles Deleuze és Félix Guattari kísérlete az ágak és bogak, összefüggések és leválakozások, részek és egészek felfogáskísérleteiről: „Nietzsche aforizmái a tudás lineáris egységét csak akkor szakítják meg, ha az örök visszatérés körkörös egységére utalnak, mely visszatérés mint nem-tudott jelen van a gondolkodásban. A nyalábos rendszer tehát nem igazán szakít a kettősséggel, a szubjektum és objektum, a természetes és szellemi realitás komplementaritásával: az egység kialakulása a tárgyban továbbra is gátakba, akadályokba ütközik, míg a szubjektumban egy újfajta egység győzedelmeskedik. A világ elveszítette karógyökerét, támaszát, már a szubjektum sem képes

dichotómiák gyártására, ugyanakkor egy ambivalens, túldeterminált magasabb egységhez jut el, ami a tárgy dimenziójához képest mindig is csak egy kiegészítő dimenzió. A világ kaotikussá vált, a könyv azonban továbbra is a világ képe, hajszálygöker-kozmosz a gyökér-kozmosz helyett. Fura misztifikáció a könyv misztifikációja, hiszen minél inkább részekre bontott, fragmentált, annál inkább teljes. A könyv mint *imago mundi*, valóban elég érdektelen gondolat. Valójában nem elég azt mondani: Éljen a sokféle – bár nem könnyű ilyenképpen felkiáltani. Semmiféle tipografikus, lexikális vagy szintaktikai ügyesség nem elegendő e kiáltás hallatására. A sokfélét *csinálni kell*, de nem egy magasabb rendű dimenzió bekapcsolásával, hanem éppen ellenkezőleg, egészen egyszerűen a már rendelkezésre álló, n-1 dimenziók szintjén (csakis így lehet része az egy a soknak, lévén belőle mindig kivonható). Kivonni az egyet a konstituálható sokból; írni az n-1 dimenzióban. Ezt a rendszert lehetne rizómának nevezni. [...] A rizóma néhány hozzávetőleges jellemzőjének felsorolása nélkül valószínűleg senkit nem győzünk meg. A rizómában éppen ellenkezőleg a viszonylat, a vonatkozás, a kapcsolódás nem szükségszerűen nyelvi jellegű: eltérő szemiotikai láncszemek különféle kódolásmódokhoz kapcsolódnak, biológiai, politikai, ökonómiai stb. láncszemekhez, s ezzel nemcsak különféle jelrendszereket hoznak játékba, hanem a körülmények összejátszásából következő helyzeteket is. A *megnyilatkozás kollektív elrendeződései* valóban direkt módon, *gépies elrendeződésekben* működnek, ennek következtében nem lehet radikálisan szétválasztani a jelrendszereket annak tárgyaitól. A nyelvészetben, még ha szándékainkat tekintve ugyan az explicithez tartjuk magunkat, és semmit nem tételezünk a nyelvről, akkor is egy olyan diszkurzusmező belsejében maradunk, amely még különös társadalmi elrendezésmódokat és hatalmi típusokat implikál”.¹²

És nem mert abból állna a tudomány vagy a tudás, a tudósok tudása és a tudhatóságok képzete, hogy rálelünk egy forrásra, magyarázatra, s abban megkapaszkodva immár végtelenül föltárhatónak fészlő világot markolhatunk meg, hanem mert legalább annyira a válaszok helyetti/melletti kérdések tehetnék ki a tudás terét, ahol mintegy útbéli akadállyá lesz a képzet, hogy a világ, a lét, a létezés értelme valamely időiségben és célokságban magát a „fejlődést” is hordozza, mintegy elvitathatóvá válik, amint a létezés ígét keressük. De mennyire hasztalan is a rákérdezés, amint a mozgás, a fejlődés íve, a célképzetek felé jutás szimbolikus vagy akarnok vízióját akarnánk megragadni! S ahogy a „gépies elrendeződések” hatalomtechnikusai a maguk akarnokságával folytatják-befejezik e furcsa lénybeliség megjelenítését, az vissza is vezet afelé, amit a szó, a kép, az érzékettség eszköztárával a tudás kínál a társadalomismeretnek: „Mi több, az amerikai és már az angol irodalom is kifejezésre juttatta rizomatikus értelmét, képes volt dolgok között mozogni, bevezetni az és logikáját, felforgatni az ontológiát, elmozdítani az alapot, eltörölni kezdetet és véget. Képesek voltak pragmatikát csinálni. A közép tehát egyáltalán nem az átlag, ellenkezőleg ez az a hely, ahol a dolgok felgyorsulnak. A dolgok *közötti* egy nem lokalizálható viszonyt jelöl, nem mozgást egyikből a másikba és fordítva, inkább merőleges irányt, keresztmozgást, mely egyiket és a másikat is magával ragadja, kezdet és vég nélküli patak: a két partot lassan mossa, középen pedig felgyorsul...” (uo.).

A műalkotásban, képben vagy irodalomban megjelenő térségiség persze mindig direktnek is látszik, amúgy vonalakra szimplifikálható, de mégis sokféle árnyalattal bír befelé tekintve (s ennek megannyi tónusát jeleníti meg a koszoszűrőkben bővelkedő Topol szinte minden terepe és talaja, barlangja és menedékhelye is), de amellet, hogy a világegész megragadására törekedne, maga a társadalomleírás

¹² Gilles Deleuze – Félix Guattari 2016 Rizóma. Fordította Gyimesi Tímea. Ex Symposion, 15–16:1-17. <http://www.c3.hu/~exsymposion/HTML/fu/deleuze/foszoveg.htm>

is beéri olyan „egzaktumokkal”, konkrétumokkal, „derivált” adatsorokkal, amelyek voltaképpen ábrákká egyszerűsítik a mozgásokat, változásokat, jelentésszerűt. Ekképpen a létező világ valamely áttérképezését, deterritorizálását, egyben akár a rész-terek újraterritorizálását is megoldhatónak tüntetik fel, sőt el is végzik – ha másképp nem, legalább olyanformán, hogy a tudásról való tudást, a társadalom tüne-
ményeiről való képzetet egyfajta mozgás részévé, az eredet és a célok közötti átmenet fejezetévé képletesítik, amivel a befogadóban olyan képzetet nyitnak, amelyben a mozgás, a sodrás a terek közötti út megtételével egyben a tér észlelését is viszony-
lagossá teszi. A hosszanti, horizontális út valamitől valami felé mint valami tér-sor tűnhet fel, amely végül az időt adja, s így maga a rizóma valamiféle sokszorozott tér felé kalauzol, de legalábbis maga az „úton-lét tere” mint köztes állapot szolgál képzetként ahhoz, hogy az útnak, fejlődésnek, indulásnak és érkezésnek mintegy értelme legyen, s ezt akár kívülről kapja, nem eredendően testesíti meg, voltaképpen funkciója szinte már megvan. A világ ekképpen újrafelosztása és a köztes állapot igéjének, a mozgásnak és átalakulásnak fontossága Topol ördögi útjain legalább akkora jelentőséget kap, mint a földi lét helyett a földben lét, a szabadban lét rabsága épp olyan kínos jelentőségű lesz, mint a föld alatti vagy bunkerben lét kietlensége; vagyis a mozgás(ok) és (cél)okság(ok) perspektívái olyasfajta személyes létben-térben megértést kínálnak, amely a belsők érzelmi, indulati, túlélési programozottságából adódóan mintegy a megélés és átélhető világban-lét teljességét jelenítik meg. Topol hősei épp annyira barlanglakók, mint menekülők, épp annyira Kafka „eleve-múlt” és „mindig-eljövendő” közötti kiszolgáltatottsági kulcshelyzetét testesítik meg, mint amennyire magát a história emlékeztetést voltaképpen megszemélyesítik, privatizálják, egyúttal meg is osztják.¹³ Így esik mintegy kézre az irodalmi vagy vizuális mű-
alkotások befogadási folyamatában a „szubjektum és objektum oppozíciójára” érvényesnek tekintett nyugati metafizika klasszikus felosztása, amely nem enged e gondolkodási hagyománnyal szimplán csak szakítani (lám, például a Topol regényét körülvevő szerény sajtóvisszhang fülszövegszerű kivonatosságát a regény tárgyaként szereplő kor[ok]ról vagy történeti eseményekről), viszont magukba a regény tárgyaként szolgáló eseménymenetbe minduntalan beleszövődő tárgyi kitettségnek, emlékezeti momentumoknak is feltétlen névadással hódol, s így magát a tárgyakban való egység képzetét is fölérendeli annak a történés-világnak, amely épp a regényben e világok elképesztően veszélyes tárgyasulását és intézményesülését (muzealizációját és üzletiesedését, materiális értékét és embertől függetlenített piaciságát) fokozza le az „értelmezés” praktikus szemléletmódjának szintjére. Kísérteties az analógia: „Az értelmezésbe bevont műalkotások a sokféleség elve szerint rizomatikusak: nincs alanyuk, se konkrét tárgyak, csak határozóik, méreteik, dimenzióik vannak, melyek nem tudnak anélkül gyarapodni, hogy természetük újra és újra meg ne változzon” (vö. Deleuze–Guattari 1996:4-5).

De vajon értelmezhető-e, értelemmel bír-e a történelem, a politika története, a szimbolizációk ismerete, a műalkotások saját terének illeten „rizomatikus” funkcionalitása? Van-e bárki számára kezelhető jelentése, jelentősége a résekben és köztességekben megbúvó társadalmiságoknak, ha azok nem leírhatók a számszerű-képletszerű kivonatok formájában, s nem tehetők direkten is egy társadalmi tudás-
piac bolti árucikkeivé? Megjeleníthető-e a politikai tudás, a társas létképzetek, a létező népek közösségi tagoltságában nem „tárgyilagosan” megnevezhető, „leírható” minősége? Van-e bármely értelme, rejtelmes célja, megnevezési ürügye annak, ami nem kizárólag csak a művészethistória vagy a hatalomtörténet elkülönített szféráiban

¹³ Az árnyaltabb megközelítéshez a fennebb utalt Deleuze–Guattari-forrástanulmány mellett lásd még Péter Szabina: A művészet fennsíkjai. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2016–1:120-134.

„ragadható meg”? Lehetne-e ugyanakkor a létről való ismereteink elemi tartozéka az ábrázolási eszközök, műalkotások, képzsintű elvontságok megértése, megnevezése a társas tudás eszközeként?

Nincs, de valójában nem is igen lehetne akár Hieronymus Bosch pokolvíziói között olyan feeling, mint Jáchym Topol könyveiben, hisz akkor még nemigen létezett az „elvtársi” és „barátsági” közösségnek az a huszadik században több változatban is megismert változata, amely a hitleri világ cseh vagy ukrán megfelelőjét, vagy 68-as testvérbaráti megszállást kísérte-övezte Topol különböző regényhelyszínein. Évtizedekig azt voltam képes hinni: nincs drámaibb a dokumentarista filmvalóságnál, a társadalmi tények érzékeny és hiteles rögzítésénél, a mindennapi realitások fekete-fehéren leképezhető világainál, avagy a szociológiai „valóságkép” egynémely életközeli feldolgozásánál... – de ma már úgy vélem: „A” valóságról szólva olykor halvány képzetünk sincs a belső valóságok, az intim gyilkolódások, a saját környezetben kerekedő fenekedések gyalázatos világáról, melyek kies tartományt laknak be Topol könyveiben is. A kortárs cseh író (más módon ugyan, mint Bodor Ádám vagy Dragomán György, de valamiképpen mégis közös gyökerű hangnemben) épp azokat a magánszférákat járja be, melyek például a korosztályi másságnak, a gyerek- és kiskamasz létnek olyan szféráiba visznek, ahol a felnőttiség világának lényegében minden pusztító eleme még erőszakosabban, bántóbban hat. S vajon egy kortárs társadalomkutató mikor lesz oly bátor, hogy makrostrukturális elemzés helyett kezébe vegyen egy „közönséges regényt”, s kontrasztot képezzen saját társadalmi tudása, meg a megformált regényvalóság eseményei között? Hányan ugranak ma neki, hogy Spiró György historikus regényeiben a mai visszhangokat hallják meg? Hányan kanalazták hiányzó társadalmi valóságképként Konrád György korai regényeit, s kik vannak most, akik még rálátnak a lét elviselhetetlen árnyalatosságában rejtőzködő párhuzamok értékbecslésére? Hol reked meg a „társas tudás” és a „társadalmi tudat” képzetformálási kedve, ha Gion Nándor vagy Danilo Kiš mai visszképét keressük a létezés éppen most adott szféráinak közegében? S ha a közvetlen válasz ott rejlik is épp Thomka Beáta vagy Bencze Erika, Heller Ágnes vagy Szegő János megannyi olvasónaplójában, a komparatív és polifón identitáskeresés kolozsvári, vásárhelyi, váradi, pécsi, szabadkai, kassai vagy dunaszerdahelyi műhelymunkáiban, mikor és hogyan jut el ez majd a térségkutatók csíkszeredai, a kommunikációkutatók szegedi, a közlélmélencek debreceni vagy budapesti, a vallásnéprajzosok ljubjanai vagy őrvidéki, brünni vagy pozsonyi köreihez? S ha eljut is, mikor s hogyan látjuk majd a sokféle mondottból a kiválogatott mondatot átszivárogni a társadalomról való tudás bölcsészeti, kommunikációs vagy design-módszertani világába?

Talán rossz nap a mai, talán felhők mögé lopódzott a nap és hiányzik a március idusán még korainak is tartható tavasz. Talán túl sok a politikusbeszéd az ünnepélyes pillanatokban, európaizálódásban és térségi kispolitikákban, új pártszerveződésekben és még újabb „rendszervisszaváltók” körében, s kevésnek látszik a jó remény a biztatóbb jövőre. Talán csak nem kéne szomorító irodalmat olvasni, s a Goldberg-variációk helyett A fúga művészetét kéne „háttérzenének” zengetni. De a megértés még „befelé” és „lefelé” oly sok dimenziójának hiánya, a megismerés egyszer s mindenkorra lehetetlen totalitásának nyűgje akkor sem lenne könnyedebb, ha lemezt cserélnék. S a saját hangkulisszám még nem mentség a kérdés ellen, sem a megismerés vágyképe, reménye, esélye ellen. De ha abban is biztos lehetek: erre a magánmonológra sem fog soha senki válaszolni, s még kevésbé kívánná magára venni közös gondunk, akkor akár afrikai dobzenei rögtönzésre cserélhetném Glenn Gould elvárásolt szigorát a pontosság terén, s az épp oly kecses megoldáshiány megmaradna a társadalomkutatások számára.

Hát akkor..., hogy honnan beszélek, már talán érthető is. De hogy kinek, ez még rejtély tudna maradni egy ideig. Addig is hadd szóljon a nagy struktúrákban a személyesség hangját, a makrorendszerben a mikroméretű tónuskülönbséget is élvezettel kérdező Johann Sebastian közlés-bája. Ezzel még elvagyunk egy ideig. Addig meg tán a világ is fordul, s nem lesznek kínos kérdéseink a még lehetséges jövőkről, értelmezési esélyekről, ünnepi délutánokról. De mindez már alighanem túl is van a háttérzajok és hírharangok ütközésén, a mágikus pokoljárások szóban leképzett végvidékein is. Megmarad viszont a mikroléptékű ködpára, a rizómákból kipárolgó mérgező bűz, s megmarad a releváns kétségeket kötelezettségszerűen megfogalmazó akarnokság is. A pokoli végítélet-képhez meg állnak még a roskadó könyvespolcok, s talán mindent betölt a jól hangolt zongorafutamok békítő pompája. Márciusi, ha nem is tizenkét pontos deklarációk, de a tizenkét fokos kromatikus skálák talán más köztességet is ígérnek a világnagy tudományok mellé...

Összefonódó rések, kátrányital, szocialista cirkusz

A kromatikusan rendezett, újdonszerű módon formált gondolati és hangulati skálák igazán ismert előképei lakoznak abban a társadalomtudományi megismerésben is, melyben a jelek jelentésekké, a jelentések jelekké, a följelentések eseményekké, az események akár följelentésekké is válnak, de mindig valamely lendületesebb, völgyiesített verzióban hoznak új sodrást. Talán a rések miatt, talán a rizómákban rejtőzködő igazságok miatt, talán a közléshagyomány újabb szertartásai okán. Az elsők között persze Kafkáról is gondolkodni lehet, de műveinek belső abszurditását (jellemző módon, ugyanakkor sajátos „topológiai” jelentéstér révén) a nyugtalanító alaptónus, a feszültséget regény-folytonosan fenntartó állapotábra maga hordozza. Ilyenszerű a Topol által megidézett *Éjszakai munka* keretében is, de más műveiben szinte végig megülő völgyiség, kivetettség, alázatba kényszerítettség, természeti jegyekkel is alátámasztott marginalizáltság alaptónusa.¹⁴

A rejtelmesebb s a kortárs prózában példaképpen Bodor Ádám szinte összes munkájában észlelhető hasonló alaptónus az értelmező aspektusban ekként jelenik meg: „Több oka van annak, hogy kérdések a kísérletek, amelyek a Sinistra, Verhovina s egyéb jelölések tényleges földrajzi azonosításán, a névadás furcsaságaiból kiinduló következtetéseken, illetve a történelmi és társadalmi vonatkozások konkrétizálásán fáradoznak. E poétika látószögéből ugyanis módosul ezen összefüggések tényleges jelentősége. A dilemma ugyan a művekből következik, a magyarázatot azonban csak elvont síkon befolyásolhatja a kor, a kelet-európai tájék, az alkotások származása, nyelve, az alakok nemzeti hovatartozásának esetleges meghatározása. A rendhagyó névadás konnotációs gazdagsága és az eldönthetetlenség tudatos eljárás eredménye, s mint ilyen hiteles formája az emberi szabadságvesztés kortapasztalatának. // Módszer és szemlélet kérdése, hogy az egyes elbeszélő poétikák az eseményyszerű emberi világ szociografikus, antropológiai, lételméleti, egzisztenciális, lélektani, etikai és egyéb vonatkozásaiból mely előtérbe állított sík látószögéből értelmezik a többi. Arról, hogy Bodor művészete mélyen elkötelezett a szociologikum iránt, elsődlegesen ontológiai karakterű kérdésfelvetése ellenére sem feledkezhetünk meg. A *Verhovina madarainak* különös paradoxona éppen az antropológiai vonatkozások erőteljes érzékiségű ontológiába foglalása. A furcsa hegyvidéki imagináció az

¹⁴ Lásd ehhez még Benyovszky Krisztián: *Érintkezések, összefonódások, rések*. Jáchym Topol: Nočnípráce. Praha, Torst/Hynek 2001. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/archivum/2004/Xiii.-evf.-2004.-januar/erintkezések-oesszefonodások-resek>

élő és élettelen természet, az animális ösztönök, érzékszervek, szagok, látványok, ízek, biológikum, testnedvek, észleletek anyagszerűségével a vegetálásra kényszerített létmód határkérdéseit feszegeti. A lefokozottság állapotrajza egyetemes, tehát felette áll a lokalizálással összefüggő kategorizálási konvenciónak. // A regények a körzet, telep, büntetőtelep, javítóintézet és egyéb locusokat nem urbánus közegbe, nem épített terekbe, hanem természeti környezetbe helyezik, ennek szerves részeként jelenítik meg. A beágyazási művelet némiképpen ellensúlyozza a bekerítettség érzetét, amit hiába keresnénk a történeteket a szoba, ház, hajó, cella falai közé záró ugyancsak tudatos, parabolisztikus vagy éppen tárgyszerű elbeszélő hagyományban. // A regényirodalom a külvilág és az ábrázolás tágasságával egyes korokban a belső történések megjelenítését, máskor a narratív elem lefokozását s a reflexió nyelvét szembeesíti. Bodor más irányt követ, s olyan teljességnek a tapasztalatát kínálja fel, ami a közelkép és a panoráma, a mikroészlelet és a tágasság, képszerű *vs* eseményszerű, statikus *vs* mozgalmas ellentéteihez hasonló szembeállításokon alapul” (Thomka 2014).¹⁵

Bodor és Topol a névritmus alapján nem vethető össze, és más tónusok okán sem. Ám a cseh és román verzióban is a természeti táj levertsége, a szüntelen nyomás, a hajlítottság és görcsösség, a militáris műveletek szótára, a vegetáló létmód és vidéki büntetőtelep-szerű közeg evidensen hívja életre a „narratív lefokozásnak” azt a minőségét, melyből az olvasó még pillanatokra is alig bújhat ki. S ennek crescendója egy opuszon belül, de már alaptónusban is főhangsúlyra épp olyan, mint egy vezértéma és variációi egy robusztus kompozícióban. Lám:

„Sűrű volt az otthonunk, a kétemeletnyi fiúnak, a taknyos hosszú ingeseknek és az idősebb tréningeseknek. Szigor, elegendő meleg, élelem és csehtudás, ez kell nektek, mondogatta a hat nővér.

Tróger népség vagyunk, és kemény kiképzés kell nekünk, hogy rendes ember legyen belőlünk, mondogatta Vyžlata parancsnok.

A legkülönbélebb helyekről jöttünk.

Amikor valaki új jött, főleg a hosszú ingesekhez, az idősebbek rögtön szemügyre vették és lezsűrízték, dakota ment a dakotákhoz, ferde szemű a ferde szeműekhez, a csehek meg Dýhához, ha pedig olyasvalakit hoztak, akiről nem lehetett tudni, hova való, és nem beszélt csehül, csak valami halandzsanyelven, az egy ideig egyedül ült és bőgött a sarokban, aztán a nővérek elvitték dolgozni, és megtanították csehül, és Isten gyermeke lett, és ruhát kapott a cseh gyerekek adományaiból, templomba járt velünk, evett, tetveket lopott, aludt.

Isten minden gyermeke, legyen az hosszú inges töpörtyű vagy már tréningruhára érett suhanc, érkezése után rögtön kapott párat a pofájára az idősebbektől, hogy tudja, az Otthon otthonban van.

A hálóterem két emelete fölött lezárt régi emeletek voltak, alattunk pince, a pince alján pedig víz.

Én sosem kerültem magánzárkába a pincében. Oda büntetésből küldték a fiúkat, vagy hogy lehiggadjanak, ahogy Leontýna nővér mondta, mert néha valamelyik tréningesnél elmentek otthonról, rájött az öt perc, klinikai esetek voltunk.

Cseh otthon voltunk külföldi gyerekek számára, eldobott gyerekek számára, rossz gyerekek számára – olyan külföldi állampolgárok fiai számára, akik szartak a gyerekeikre, bekrepáltak, hűvösre kerültek, vagy elpárologtak.

[...]

¹⁵ Thomka Beáta 2014 Verhovina groteszk bölcsessége. In Milbacher Róbert szerk. Előzetes kérdések. Rohonyi Zoltán Emlékkönyv. Kronosz Kiadó, Budapest, 155-161. <https://sites.google.com/view/peri-mikro-szrp/2019-20/thomka-be%C3%a1ta-verhovina-groteszkb%C3%b6lcsess%C3%a9ge>

Amikor az otthon még nem volt Otthon, teherautók a központból ágyakat, seprüket meg dobozokban evőeszközöket hoztak Albrechta nővér után, meg rengeteg fiútréningnadrágot meg -felsőt meg tálcát meg ládákban ágyneműt meg szintén ládákban rengeteg szappant. Csak utána jöttek Sirembe a nővérek. Jöttek a dalaikkal, a vallásos keresztjeikkel Leontýna nővér vezetése alatt, aki aztán az egész Otthon otthont irányította. A nővérek a kolostorból jöttek, elvették tőlük a kommunisták. A kommunisták kiszakították őket az imádságból, és csibészek, gyépesek, hulladékok, vásott, árva kölykök gondozására utasították őket. A nővérek gondoskodtak rólunk, amíg a kommunisták ezt is meg nem tiltották nekik.

Nem tudom, mióta vagyok Siremben. Emlékeimben hallok a hó csikorgását, tudom, hogy Cimbura úr bevisz Albrechta nővér konyhájába. Előtte Árnýékföldön voltam, ahol lárma volt, ricsaj meg az én népem”.

E szövegrész a *Kátrány* részlete,¹⁶ abból az „időutazásból”, melyben Topol az 1950–60-as évtized gyermekélményéből, 1968-as baráti tankhadosztályok megszállásának empirikus valóságából, a bolyongó nők és gyermekek kitettségének és tárgyyszerű eldobhatóságának létvalóságából, mindenféle tényleges és mentális, morális és nemzetközi háborúságok életkészletéből építi föl Árnýékföld vagy a poklok tájrajzának épületeit, romjait, csonkjait, feketéllő maradványait és emberi létformáit, akár beleértve is a kitaszítottak és elszomorítottak teljes „al-világát”, hogy a korszak emberi alvilágait még fényesebbre pingálhassa. Az indító tónusban még kisgyermek főhős az Otthon otthonban, mintegy elhagyatva is gondozottan indítja állapotleírását, hogy majd kicsivel odébb már a gondoskodás belső rétegeit, az álgondoskodás látszatait, majd ugyanennek harcok közepette elszenvedett formáit állítsa kontrasztba saját gyermeki fantáziaképében egy valahol messzi távolt képzelő, egy talán létező „meseszép világ” otthonával, miközben az akár groteszk, akár sültrealisztikus, akár szürrealista prózába illő figurák keverednek álomképekkel és álomtalan naturalizmussal, helyi mítoszokkal és egyetemesen nemzetközi fegyverropogással.

Valamelyest maga a prózaian átélhető drámai kiszolgáltatottság is keveri a naturalisztikus, fantazmagórikus és sültrealista próza, a világérzékelés nem vagy nemcsak gyermeki képvilágába a felnőttkorból bevetülő áthatások minden részletét, a csahos rasszizmust, a háborús rablás minden örömet és gyalázatát, a látszatheroizmus valódi kegyetlenségét és a tehetetlenül sodródó szenvedők egész 68-as szürreális eltaposottságát:

„Néztem a lábamat, amely a törpe lába mellett lógott ki a tankból, figyeltem a harckocsizókabát összetűzött és felhajtott ujjait, abban reménykedtem ugyanis, hogy megint nőttem egy kicsit. Minél hamarabb le kell tudnom a gyerekkort, határoztam el, miközben a tankunk zötyögve haladt az úton Kupečák és a poros földek között, ahol ezen a nyáron semmi sem nőtt; hozzásimultam a homlokpáncélhoz, és vártam, hogy véget érjen a gyerekkorom...”

A regény alaptónusa egyszerre (vagy felváltva) a megidéző emlékezet és a drámai történés párhuzamosságában leli meg önmagát. Semmi valódi heroizmus, semmi társas vagy társadalmi biztonság, csakis a természetes lét és a szürreális lehetséges váltakozása kínál keretet, változó nézőpontot, összecsúszási felületet. Maga a lét a rizóma, a részvételen és a valószínű képtelen váltakozása nemcsak írói „módszer”, hanem a „bármilyen megtörténhet” legújabb kori ábrázolástechnika mintegy történeti hűségű interpretációs síkja is. A természeti és a történeti, a gyermekkori és a

¹⁶ *Kátrány*. (Kloktatdehet). Fordította Koloszá Páter. Kalligram, Budapest, 2009., 268 oldal

korszakos, a létélmény és a fikció feszítő pányvái a fizikai világ és a morális, a természetfeletti és a drámai fikatív kategóriák csuszamlásaihoz vannak kikötve. Mintegy „kontrafaktuális” történeti állapot, a fikció erdejében és lankáin kódorgás „történelmi fantasy”-je olyan helyismereti kategóriák mintegy szélesebb körbe vetített érvényességével szól, amilyen a 68-as szovjet és „baráti segítségnyújtó” megszállás volt, s ezen nem a reálhistoria módosító eljárása változtat a prózai narratíva értelmében, hanem a lehetséges világok reáliája, ennek határai szabta képtelenségek alternatív motívumaival. Szintúgy áttűnésekben mosódik egymásba a művészi játékosság, a szociábilis félelem és a falusi-természeti kitettség gyermeki körképe, kiegészülve a külső történések abszurd vagy drámai mivoltával, az alternatív elgondolás és a strukturális történetfolyamat ellentmondásaira épülve. Nincs „a valóság”, csupán egy megkettőzött, külső és belső, idegen és saját, elfogadhatatlan és megtűrt, túlmotiváltan életszerű és képtelenül aberrált világ folyamatos dörzsölődése.¹⁷ Erről a kétkedések nélküli történészek mint lemeztelenített valóságról egy valódi historiográfiai vitában vélekednének másképpen, a kommunikációs térben viszont más paradigmákat követő író számára a nyelvi értékű diskurzus az olvasóval nem egy „igazi regény” íráshatárainak képletével, hanem a történelmet mint múltat egy másfajta determinizmusnak alárendelő „tényszerűségekkel” kiegészítve kínálhatja, ebből adódóan viszont nem az „objektívan” megismerhető, hanem a maga posztmodernes sodrásában történeti narratívaként konstruált mondandó kerül szemünk elé. A főhős megismerő és „idősödő”, a felnőttkorba belenőni kényszerülő, s abban a múltat, Árnyékföldet, az elhagyatottságot és az élésképtelenséget mint közvetlenül adottat megfogalmazó szereptudat részese lesz, számára a felnőttek „racionális” világa az evidens pusztulás, sőt a nulla esélyű jövő közvetlenségével jár. Ennyiben történeti is, de hűsége a megismerő beleilleszkedés és a menekülő kiilleszkedtség létezzhetetlen határvonalán helyezkedik el. Olyféleképpen, ahogyan a kortárs társadalomtudományok (ismételt, száz év múltán ismét éledni látszó) ismeretelméleti kulcskérdései ismételten föltehetőek volnának – ha ugyan le nem tiltaná azokat valami jól megfontolt érdekháttér, a jobban tudás igyekezete, a legitim módon kinyilatkoztatásra felkentség kötelme. E valamelyest „leletmentés”, az Egyén kilétének mintegy „bementése” a társas közösségi életben maradás kulcstémái közé, sőt szinte egyetlen továbbélési lehetőségként a megismerő emlékezet féltekére, oly módon válik itt alternatív históriává, hogy azon túl voltaképpen édes mindegy teóriák végtelen mezője van csupán, de éppoly bejárhatatlan tájak, mint a létezés poklokban inneni fertálya.

Topol regényes világa a létezés objektív abszurditásával szembeállítja a „még emberi” létezés szubjektív erőszakosságát. A 68-as csaták idején a robusztusan kegyetlen ellenfél, aki nemcsak ellenség, de a történelem reális küzdéscsüszkeit perszonális közelből megjelenítő mitikus önképű narratív közeg is, egyben olyan regénytézis szereplőinek hangja, ahol az alternatív valóság esetében már mindegy, kik szövetkeznek a helyi túlélők ellen, a tájegység belső tengerrel elöntését vagy éppen atomkísérleti helyszínként kezelését előjelző seregek immár nem a történeti, hanem a mitikus prózához, a mágikus pokoljárások forrásirodalmához segítik közelebb kerülni az olvasót:

„A cseh bemondó közölte, hogy a csehszlovák népet elárulták. A csehszlovákokról beszélt, akik a keleti hordák elleni egyenlőtlen küzdelemben életüket áldozták a civilizált nyugat-európai világért, és azt várták, hogy a világ a segítségükre siet, dacoltak az orosz ázsiai sztyeppékről érkező invázióval, ahogy őseik a tatárok inváziójával, és

¹⁷ Árnyaltabb részletekről lásd Erik Gilk: Mi lett volna, ha?... /Lokálpátria/Lettre, 2014 (94):11-13. www.epa.oszk.hu/00000/00012/00078/pdf/ePa00012_lettre_2014_94_11-13.pdf

cseh vagy szlovák fejüket büszkén az ég felé emelve haltak meg, mert hitték, hogy a kultúrember elárulása nem ismétlődik meg, hogy nem lesz még egy München” (201. p.).

A történeti hűség helyetti narratív, akár extrém, akár stíluspolitikai, akár abszurdisztáni szakszótárba illő alternatív valóságkép tehát a hipotetikus szenvedés valós idejű tudósítássá válik, egyben kiskamasz szemmel tekintve is agyrém módon lenyűgöző, s persze a megsemmisítő tragédiák a legendák lehetetlenségével és a helyenként nem kevés cseh öniróniával bemutatott lokalitástudattal is kiegészül, mitől is maga a nemzeti bátorság lesz a polarizált történetek és a pincékbe, barlangokba, odúkba zárt identitások ellenpólusa. Ha *épp ez* a nemzeti tudat, ha ezek a hősök, ha ez a történelem, ha ilyen a „barátság”, s ha ennyi egy ember élete, sorsa, értéke, jövője is, akkor ott a dicsfénynek maradéka is halovány ködbe vész. A mélyről jövő szkepszis, a perszonális história és a kollektív emlékezet belülről árnyalt (vagy tájegységivé maszkírozott) arculatai nemhogy az új s még újabb kori történelem végleges kisiklását tükrözik, de a konstruált világok mindenkori lehetőségét is a „faktualitás” formálta perspektívatlanság felé tolják, ennek mélységes mély mitológiai gödrébe taszítják. Ekképpen az alternativitást tükröző történeti próza és az abszurd-szociografikus megjelenítésmódok úgy kerülnek közvetlen szomszédságba, hogy a folyamatban nemcsak a történeti kitérők, elválások és testvériségek, önkörén belül is embertelen mikrohistoria vagy a lehetségesek beteljesületlen vak véletlenjei dülnek, hanem egyúttal a megismerés módját és értelmét is megkérdőjelező humanista filozófia modern lehetőségei is becsődölnek. A cseh történetírásban is idői szintéziseket kereső szakkutatói felfogás éppúgy, mint a „regénytápasztalat” jegyében kérdéseket és megértésmódokat megfogalmazó ontológiai státusz kutatás (lásd alaposabban Thomka 2018) egyaránt arra figyelmeztet, hogy nem csupán „történelmiregény-értelmezések új napirendje kerül elébünk, hanem a kortárs létfelfogások újragondolási kategóriáinak” is számot kell vetniük a narratívák rejtőzködőbb világával. A fennebb utalt Topol-kontextusok épp ezért kihívóbbak a kulcsszavak felől tekintve (pince, összeesküvés, bizniszösvény, elveszettség, népek tavasza, csapda, jel, kések, rengő föld és rejtőzködő tárgyak, repedés és odú), de talán még erőteljesebben kínálkozik az analógiás megfejtés, mely a világirodalom mágikus poklainak cseh életközösségbe vetített párhuzamát helyezi fókuszba. Mintegy a problematika „kivonatolt”, más hangnemben is felizzított tükre jelzi ezt Topol *Véres szelindek* című versében:

Kihirdette a moratóriumot a háború véget ért
elkezdődött a Majom éve szanaszét görögtek
a narancshéjak a levegőben csörögtek a drótok
az ég sötét és nedves volt
nem volt miről beszélni nem volt hova menni
véres szelindekkel találkozott
a lehető legalkalmasabb állat volt most
akivel találkozhatott egyáltalán a hosszú séta során a falak közt
a fagytól reszkető szelindek az átjáró végén balra panel
jobbra kocsma majd a Linhart-féle pékség
a homok megcsikordult egy pillanatra meglátta a világot
a pillanat rezdülésében
egyszerre valami volt.¹⁸

¹⁸ Németh Zoltán fordításai. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/archivum/1997/vi.-evf.-1997.-aprilis/avantgard-tancosno-veres-szelindek>

A pillanat rezdülésében meglátott világ, mely egyszerre valamivé lehet, talán nem végtelen távolságban lakozik a bevezetőmben felhozott háttérzajoktól, a megfélemedés mint megértés, a rejtélyek békülése mint szimbolizációs eljárás lehetséges felfogásmódjától. Saját tudásterületi kontextusba vonva mindez a kiszolgáltatottság antropológiájának igen érzékletes állapotrajza, mondhatni kutatási terepe, melyen és melyben a létezés elvitathatóságai nem csupán gazdasági vagy kapcsolati, vallási vagy etnikai, pszichológiai vagy politikai szintéren megjeleníthető rezdülésekként kapnak szerepet, hanem maga a pillantás mint ontológiai gesztus teszi őket véresen komollyá. Topol, amikor a megszállás műveleteit és előzmény-következményeit jeleníti meg, mintegy párhuzamos történetekként bánik a szinte animista falusi közösség, a kátrányító, büntető menhely-intézmény és a kommunizmus ideológiai drámájától levert helyi szabadságosság, az elbizonytalanodott közösség és a magabiztos fegyveres bandák, a távoli és a mindennapi, a defektusokban dúskáló idegen és saját félelemfeldolgozások őrzítő parttalanságainak variációival, „a varázsmese és a gótikus hagyományoknak elkötelezett fantasztikus irodalom” atmoszférateremtő funkciójával, a kafkaiság és a gyermekkor-ábrázolások regényírói, vagy az abszurdítások cseh tradícióinak megfelelő megközelítések jelentéstelítettségével, az éjszakák, pincék, tisztogatások, titkos műveletek, »reakciók« gonoszság és még reakciósabb ideologikusság gyötrelmeivel” (Benyovszky 2004).

Lehet, akár a bármikori társadalomról való tudás is pontosabb a szociológia aspektusából, mint a demográfia, politika, nemzetközi kapcsolatok „magasságából”, s akármely helyi kutatás is generálisabban hiteles a helyi tudás, helyi kapcsolathálók, helybeli érzékenységek „mélységeiből” tekintve. De vajon a történeti, esemény- vagy helytörténeti, esetleg emlékezethistóriai tudás lehet-e bármely archívum leletanyagánál is hitelesebb? Lehet-e többet tudnunk, ha a páratartalom, a farkas-félelem, a helyszellemek, a büntető hatalmak, szakrális hitek belső világát az interjúkkal, levelekkel, emlékező nyilatkozatokkal pontosítjuk, mintha mindehhez még társul az irodalom faggató, belátó, megismerő aspektusa is? S lehet-e mélyebb a helyi tudás valamiféle „mandarin-nyelv” felé közvetítve, a társadalmi ismeretek szótárával bővítve, vagy ennek szókészletére „átfordítva” tesszük értelmező megismerés tárgyává? S lehet-e a saját érzékenységünkön áteresztett sokféleség „fölébe” helyezni a társadalomtudományi belátás érvényességét – vagy csupán a tudásterületi megosztás segít mindezek klasszifikálásában? Ha pedig a természeti, természetes, annak látszó vagy azzá változó szokások, normák, döntéshelyzetek, kiutak, elkerülő megoldások kérdéseivel a rejtekező mozgásokat és hiedelmeket is egybefűzhetjük, kialakulhat-e maga a mozgás, a változás összehatásának tetsző kommunikatív olvasat?

Mint Péter Szabina emlékeztet, az emlékezetmegőrzés aspektusában mindvégig ott rejtőzködik a rizóma mint megannyi „valamivé válás”, mely dimenziókból, mozgásban lévő irányokból áll, melynek „nincs se kezdete, se vége, mindig csak közepe van, ahonnan kihajt és kiárad” (vö. Deleuze–Guattari 1996:14). Ekképp a természet azért hasonlítható a művészethez, mert ily módon képes összekötni a fennálló élő elemeket. S ennek következtében olyan affektumokká és perceptumokká lényegül át, melyek által a néző egy olyan kiterjedt kompozíciós és konzisztens síkon találja magát, amivel párhuzamosan együtt úgy épül s gyarapszik, ahogy a mű halad előre, ahogy nyitogatja, kavargatja, szétszedi és újraépíti az egyre határtalanabb kompozíciókat, amelyeket mind jobban és jobban áthatnak a kozmikus erők (vö. Deleuze–Guattari 2013:160). Így a befogadói munka révén rizómák születhetnek, a művek olvasásakor a szökésvonalak kiterjeszthetőek addig a pontig, amikor szinte már-már absztrakt gépezetként az egész konzisztenciasíkot befedi (Deleuze–Guattari 1996:7). A műalkotások a reprodukálható „világ helyett egy olyan kívülrét

éreztetnek, aminek nincs képe, se jelentése, se szubjektivitása. [...] Minél mélyebbre merülünk egy műalkotásban, a befogadás annál inkább egy olyan aktussá válik, amely saját természetéből adódóan maga után vonja a világ létezését mint a létünk igazolásához szükséges háttér. Ennek okán testünket *expressis verbis* mindig meghatározzák azok a tárgyak, melyekkel minduntalan észlelési viszonyba kerülünk; az asztal, amit nézünk, a szék, amire leülünk, a járda, amin sétálunk s így tovább...” (i.m. 131. p.).

Összességében úgy vélem: épp ez az a háttér, amellyel valamiért a műalkotásoktól független tudomány-„műalkotás”, máskor a tudáslesen magasan álló szcientárium a hétköznapi megismerési és megértési szintű ismeret- és tudástermeléssel nem képes befogadó módon kölcsönhatásba kerülni, vagy belátó viszonyban együtt élni... Ez lehet talán oka, magyarázata azoknak az elszánt interpretációknak, amelyek révén a társas tudás egy egészen másfajta társasságról alkotott fogalmaival kommunikál, a prioritásokat kiemelő szaktudományi aspektusok ismét egy újfélével, de valahol az egész mintha mégis sérülne, valami befogadó átkarolás nélkül maradna... S főképp: mintha épp a létező Ember peregne, hullana, pottyanna ki belőlük.

Végső soron talán az sem lehet képtelenség, hogy magukat a tudásközvetítő olvasatokat épp azok a kívüllétek tükrözik leginkább, melyek a világ létezését mint a létigazoláshoz szükséges háttérrel láttatják, amikor a róla való tudást kínálják. A tárgyiasított, tudásterületi szegmensekre tagolt teljes kép helyetti megoldásokban épp e jelentések szubjektivitása szenved hiányt... Ámde, az sem kizárható, hogy a mágikus pokoljárásoknak bőven megvan a maguk tudományos mutatkozási formája is, melyekből pedig ezek nem ok nélkül hiányoznak.

Topol kötetei kapcsán talán túl messzire vetemedtem már itt. Tenni is csak azért merészkedtem, mert Topol figyelmeztet a dolgok természetének sem az egyesre, sem a sokféleség kiábrándító verzióira nem emlékeztető ábrázolásmódok kölcsönhatásaira, a világban-lét és a kollektív tudás környezeti összképének ismeretföldrajzára. Árnyékföldre is, ahonnan talán vétettünk-érkeztünk, s az ördög pokoli Műhelyére is, ahol az emlékezet földbe zárt, emlékművé lenni kényszerített állapota mintegy egyetemlegesen közös végállomásunk. S velünk a társadalomtudományoké is, melyek mintha épp elszalasztanák a lehetőségét a megismerő emlékezet illően értelmező befogadásának.

Megjelent: Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2019 (21) 4:93-112.

Történeti orgiák, mentális szabadulások, emlékezetpolitika

Több kötetről kéne szólni, melyek bár összerakhatatlanok ekképpen, egybehangzanak mégis. Más tájak, más kultúrák, más-más korszakok, eltérő problematikák, semmiben sem rímelő kulcsszavak. Regény-esendőség, könyv-véletlen talán, így esett: egyik könyvtári, visszaviendő immár..., a másik régről megmaradt recenzíós példány, mindmáig megíratlan..., a harmadik meg csak folytatása egy másik előzőnek, életmű-sorozatnak, de így magában nem is szabadna róla ismertetőt írni, mert csak méltatlan mellébeszédnek tűnhetne... És így sorban. Nem tudatos választás tehát, csak jelentések összerendeződése, melyek a véletlenből jöttek egymás utánra kerültek, s valamiképp egybehangzanak. Bennük az emlékezet és az emlék-átélés tónusai, a valóságos történetekről lefosztódó emlékektől szabadulási eljárás mikéntje, a történetiségbe rejtekező megírhatatlanság titkos dimenziói lakoznak. Mentális tisztázások és tisztátalan mentalitások özöne. Élmény vele élni... – de halni akár esélyesebb lenne.

Pusztulások, épületek, a mágikus irrealizmus körei

Nem okvetlenül felnőttmese, de kamaszregénynek is beillik Dragomán György *Máglya* című regénye.¹⁹ A pályaindító vagy meghatározó tónusregény (*A pusztítás könyve*) karkai és Bodor Ádámot idéző brutális tónusai, majd a kamaszfiú kor-képeinek megidézése (*A fehér király*) után itt most a kamaszlány sorsába kapaszkodó hétköznapi élményvilága a meghatározó. A titkos-nyilvánosan fejbe lőtt diktátor és a mágikus természetességgel korszakból fakadó elhallgatás/elhallgattatás, meg a csakazértis kimondás/elbeszélés, látomásos közlés és mágikus örvény együttese, melyek meghatározzák a főszereplő kamaszlány vadóc erejét és gyászát, mely szülei elvesztése óta dül benne, s mintegy historikus kontrasztként jelzi az életvilág minden-kori dramaturgiáját... – nem csupán életkorszaki, hanem szinte mitologikus absztrak-tumok is. Nemzedékek jönnek és mennek, diktátorok uralognak és pusztulnak, nagyszülők válnak áldozattá vagy besúgóvá, szerelmek esélye villan és omlik romjaiba... – mindezek épp akkor, miközben a környező világ mintegy felszabadul, a Ceaușescu-korszak bukásával a zűrzavarok és emberi drámák is ködlően elővilá-glanak. Tünetek ábrándként a morc nagypapa, az autóbalesetben meghalt szülők szöveg- és érzület-mintázatai, az utca félelmes befogadhatósága, meg az iskola fogság-érzetű felszabadultsága – mindezek együtt sorjáznak, kavarodásban, álmokban, képzetekben, halálban és rettegésben, kerítésdrót mellett, róka-modorban vöröslő csalárdságokkal... A főhős Emma intézeti mentális erőszakból kimenekülése a vélet-lenül előkerülő nagymama révén, aki azután maga lesz a morális és életviteli etalon, egyúttal a szenvedés és méltóság hőse is – csupán bűvőjelképként őrzi a múlt ért-hetőségét, a jelen befolyásolhatóságát, a morális fogság árnyalatait és bátorságját is.

A kamaszkérdés persze nem a felnőtteké, akiket az feszít, hogy a rituális máglya, melyen a diktátor kivégzése után nem éghetett el az árulások, a múlt bűnének temérdek súlya, s a forradalom véres eseményei (ki lőtt, kire, kinek parancsára, kik hittek ebben és kik csak élvezték, ki mindenki kúszott el és elő a zűrés történetek napjaiban, s mi lett velük azután?)..., mindez a titkok révén fogságban tartott

¹⁹ Dragomán György: *Máglya*. Magvető, Budapest, 2014., 444 oldal

emberek öröksége, szülők szégyene és gyermekük önvádja, szabadságban élés lehetősége és iskolai osztálytársak szereptudata, származása, öltözete, viselkedés-mintája inkább. A rejtve nyilvános erőszak bármikori mintázata is ott feszül a lapok sorai között, a tovahurcolt múlt a fegyelmező oktatók drilljében éppúgy megül, mint a kiskamasz lélekben, melynek mintegy saját máglyája a létezés öröme és titka, a szeretet, a boszorkányos nagymama mindennapos rítusainak elviselése, a menekülés és maradás talánya, a soha-meg-nem-bocsátás örökségének súlya és a hangyák iránti felelősség érzése. Emma makacssága nemcsak korosztálya, hanem morális pátoszu, a saját kis mágiák rituális szenvedélyességének és a makacsságok kiskamaszos félszegségének mélyrétege is. Játékok mellett az elvegyülő szerelem, a kapkodás mellett a hajsztolt tájfutás, a családregegy képzeleti jelenléte mellett a magány rémülete és révült áhítata is, a kamasz mélyenlátó pillantása mellett a testiség rejtelve, a további titkos tudások kalandja és a helytállás kényszeres öntörténete folytonosan.

Dragomán valami lenyűgözően kamaszlányos, szökellően hevült, varázsló módon hatásos mesélő, kibogozhatatlan stílusművészete annyira manírtalan, hogy mintegy szárnyaló formát kap a reflexek számos mélyrétege, a „befelé-figyelés” intimitása, a változó életvezetési súlypontok között a megtartás reménye is: *„Csak az van, amire emlékszünk, amit elfelejtünk, az nincs többet, eltűnik a múltból, eltűnik a világból”*. S ha létezik mágikus realizmus a dél-amerikai irodalmi valóságban, Dragomán ennek erdélyi változatát és magyar rémképét fejleszti ki. Az önkép társadalmisága, a létet folytonosan megmerénylő múltképek, a város tónusa és a kemény önmegtartás, a saját szabadság joga és tőke-alapja, a szikla-bátor jellem alakulásának örületes titkossága úgy feslik föl ebben a méz-sűrűségű szövegtünet-ményben, ahogyan senki más nem ír, senki nem lát, vagy soha nem kellően bátran fogja át azt. A Máglya (pusztítás-könyvvel összehasonlított) épüleskönyv is – oly megszelídített rókákkal, tűzvörös füstökkel, lelki párakkal van tele, hogy a szabadság élménye (vagy remélt képzete) sajátos valóságtompító tudathasadékokkal van megrakva, a kényszeres dac és a föloldott röppenés-vágy olyan harmóniáival karol össze, ahol a komótos helyszínek és szavak, színek és szagok terheltsége egy mozgékony lélek otthontalan örömet kelteti. Ez a vallomásos intimitás, az én-regény tónusa egyszerre eltávolító a párbeszédekben és magába ölelő a narratívákban, boldogság-látszatokkal teli a diófán vagy a fészker titkos öblében, de a szabadság hamiskás tónusa is beleköltözik a szerepek diókeménységű emlékezeti anyagába: a köznapi rítusok ritmusa a nagymama bővöléseivel és szabályalkotó morális meséivel, az iskola és a kortársak hamistudati kitettséggel kontrasztban éppúgy a szabályszerűségek Rendje, mint a traumák bekövetkezésének bármikor lehetségesége. Az elmúlt háborúk és a jelenkoriak, a személyesek és a köztörténetiek, az emlékezetiek és az érzelmiéek épp olyan terápiás eszköztár részei, mint a felejtések, lemondások, veszteségek, történelmek zúzó tömege. Emma otthonos szeretetté formálódó otthontalansága a bizonytalanságok eufóriájában keményedik akarattá, *„csakazértis önmagam leszek, csakazértis szabad leszek”* elszántságává, a tenyerembe tűt magam szúrok, hogy tanuljam a fájdalmat és akaratot szomorúságává: *„Nagymama azt mondja, megértettem a lényegét, vagy mindig is tudtam. A fájdalom segít emlékezni, de úgy, hogy mégse csak a fájdalomra emlékszünk, hanem mindenre, mert muszáj mindenre emlékezni, mert csak az van, amire emlékszünk, amit elfelejtünk, az nincs többet, eltűnik a múltból, eltűnik a világból”*. A fényképek és tárgyak belső és jelentéses rendje a szembesülés és tanulás eszköze, de a biztonság és személyes szabadság, a saját határok tájfutási terepe is: *„Nagymama megszólal, azt mondja, húzzam csak, ne féljek. Ez csak egy agyagember, úgy hívják, Földcsontja. A szolgánk lesz, a fászkamránkban fog lakni, azért hívtuk, hogy vigyázzon ránk”*. De amikor már sem az agyagember „házi gölem” mivolta, sem a diófa titkai nem kínálnak

megértést, még mindig ott marad a megfigyelés bátorsága és a kérdezés joga: „*Rám néz, azt mondja, lehet, hogy így volt, és lehet, hogy nem, de akárhogy is próbálja eldönteni, nem tudja megmondani, melyik az igazság*”. Az igazságnál igaztalanabb meg nemigen van, a nagymamával kötött vérszerződés és a beavatottság folytonossága viszont tovaterelik a regényt az önismeret varázslata és a biztos világkép „*prímszámokra építésének*” biztonsága felé. A filmszerűen leíró szövegvilág éppen Dragomán nyelvi leleményével és teremtő képzeletével lesz oly módon szinte nyolcvan tüneményes novellára szabdalt, kis hangyajelekkel elválasztott nagyregény, hogy időisége minduntalan jövőfókuszú jelen és folytonos múlt között lengedez. A fénykép, az illat-jegyzet, a máglyákon átívelő jelenképzetek is éppúgy jelentéses jelek, mint a maradékok törmelékei: „*a máglya helyén nem maradt semmi más, csak kormos üvegszilánkok...*”; „*Azt mondom, nincs igazság, pont úgy, ahogy Apa mondta volna...*”; „*ide olyanok járnak, akik szeretnek rajzolni, olyanok, akik maguktól is tudnak dolgozni, nem csak akkor, ha megmondják nekik, hogy mit csináljanak...*”.

Dragomán a kibírhatatlanul édes létek és ízek csípősségétől a sorstalanság rettenetéig ívelő térben szerepelteti Emmát, amivel épp a múltbeli és a jelenmúltként átélhető közötti mágikus lét sebezhetőségét, kitettségét sugallja mesterien, nyelvileg is minden diktatúrával, terrorral és félelemmel szembefutva. Emma lassuló futása és rádöbbenése a kíméletlenség rókacsapda-rejtetten nyilvános drámájára, szabadító lelke és a diktatorikus lét elleni őslázadása olyan regény-élmény, melynek határai a kételyeken túli térbe, az elhallgatás vagy elkülönülés intimitásaiba, a nyelvi diktatúrák mindenkori sejtéseibe és a merényletek büntetlenségének kihívásai felé vezetnek. Szerelem, szabadság és varázslat a mágia rejtekező célja, a megtorlás és rabság a dúvadok máglyáinak eszköze – e kettő között sejlik Emma szabadsága és mágikus magánrealizmusa. Csodásan, ívelten, zakatolón és őszi ködökbe vagy téli rókalábnymokká formáltan...

A sikerképesség bizonytalanodó bombabiztossága

Lehetséges bűvöletek, bontakozófélben lévő szabadság és reményfosztott szerelem sodródik Mohsin Hamid reményében, a *Kétkedő fundamentalista* lapjain is.²⁰ Egy tehetséges és jóreményű pakisztáni srác indul neki a Princeton-egyetemi sikertanulmányoknak, hogy azután hatékonyság és profizmus bűvkörében lehessen vállalkozási alkalmazott technokrata. Önmagával összefüggő bizonyossághiány mellett kell a migráns feltörekvők, gépezetbe állítható alkalmazhatók, 24/20 órás munkatempóra edzettek sikerképes világába „főlessen”, ahol a kétségeknek és hozott hátrányoknak semmi helyük nincs. Beilleszkedni kész kelletlen, tarolni vonakodó tehetség, esetlen siker- és jövővadász az, aki itt a kétségesen kétkedők, (e)migráns technokraták, rutinos robotolók körében kap esélyt a vigéckedésre. Egészen addig, amikor az Amerikai Álom üldözése és már-már megtalálása pillanatában kirobban a Világkereskedelmi Központ elleni terrortámadás, melynek keserédes szemlélőjeként talán nem szívesen vállalná a Wall Street egészére kiható általánosítást, hogy bűnbakká lett hirtelen. De mert fiatal pakisztániként, szakállasként ettől kezdve életérzésében már bizonyosan kevésbé a hódító vagy sikeres és díjazott kolléga, inkább a megbélyegzetté váló, túszként amerikaiinak maradt bevándorló álarcát kapta meg, akit az Afganisztán amerikai megtámadását követően szülőhazája szüntelen hívószavát is meghallani képes „merény-gyanússá” tesznek a sodrások, eluralja a másképp-érzet, a sikerdús ország kegyetlen közerkölcsével szembeni indulatosság. Megosztott érzelmei timiden

²⁰ Konkrét könyvek, Budapest. Fordította Varró Zsuzsa, 2007., 286 oldal

bontakozó szerelmével is mutatkoznak, a lírából a drámába, majd a melankóliába fordul a színtér, végül a felvonásközben a dacos menekülés, a VIP-létből a lahori visszavonultságba irányulnak mozgásai.

Sikerorientált munkahelyi rutinban persze azt tanulta: „*Koncentrálj az alapokra!*”, („Focus on the fundamentals!”), ettől leszel jó befektetési elemző, de ne nagyon cicózz a lelkekkel, mert az kételyeket szül és rontja a határfokot... Miután princetoni évfolyamelsőként a lahori diák New York-i manhattani elit-életében fürdözik, lenyűgöző kapcsolatát szíve szomorú hölgyével már csak elkezdenie sikerül, az ikertornyok leomlása még szíven is alig üti, hisz amerikaivá csak részben vált, munkavállalási szerződése is lejár, az Egyesült Államok polgára már nem akar lenni, otthontalanul bolyong e túszerhelyzetben, önmaga és a körülmények foglyaként – majd hazatér Lahorba. Ott pedig egy étterem teraszán mondja el mindezt monológ-regényként egy amerikai „valakinek”, a titkos és feltárhatatlan világból jövő illetőnek, s lesz végül pakisztáni mozgalmárrá, egyetemi tanárrá, az USA és India fenyegető beavatkozását opponáló ellenzéki világ képviselőjévé, a világnagy gyarmatosítások elutasítójává.

Az emigráns Changez kivonulása a társadalmi siker amerikai életvilágából és demagóg birodalmiságából, a kettétört érzelmek és életút világképi keserve, Pandzsáb helyzete és Lahor háború fenyegette nagyvárosi miliője oly laza intenzitással van jelen a kötet lapjain, ahogyan az arcok és pofátlanságok cseréje az amerikai légkörben, a „lehúzás” technikája a kegyetlen nagyhatalom csalfa közérkölcseivel szemben, a 9/11-et követően ellene forduló amerikai hazafiság a rokon népeket és hazáját fenyegető imperializmussal szemben csak kellő súlyossággal ott lehet. A morálisan és belülről gyenge nagyhatalom erősködése (mely filmre is kívánczolt és idehaza is látható volt) nem fukarkodik a rasszizmus és idegenellenesség eluralkodásának jeleivel, a terrorizmus ellen háborút meghirdető politika morális vitathatóságával, s ebből nemcsak utálhatósága fakad, hanem a morális támadhatóság is: Changez válasza a menekülés, a belső ellenállás, a tapasztalati előítélet átélésének jogossága, a kételyekkel együtt-nem-élés, az álomtalan éjszakák és hamis-hazug mindennapiságok kibeszélése, a narratíva-feloldozás mint készség gyakorlása. Életút-törése nemcsak a migránsé, hanem a száműzötté is, az önkéntes robinzonadé is, a kételkedésen túli talányos kivonulásé, merények előli hazatérése és identitás-védelemé is. A megropppanó világbirodalom és a reflektáló egyed, a magányos tömeg harca az individuumra nehezedő totális nyomással szemben, a titkos hatalmak ereje a végzetes örültségek felé tartva nemcsak a kiábrándultság totálképe Hamid monologizáló főhőse hangjában, hanem ugyanilyen remélt társa, Erica végletes távolmaradása is önnön ígéretes perspektíváitól. Am-Erica drámája ez a könyv /Makai Péter Kristóf kritikai tónusú recenziójából származó elkereszteléssel/, mégpedig rövid fohászban, hiszen a kötet elolvasása oly laza fél estét igényel, mint maga a monológ ideje az éttermi vacsora előtt és közben. Changez (neve a „változás” kiejtését követő akár, vagy Dzsingiz kán neve urdu átíratban...) az amerikai álom bukásának, a „kötelesség és becsület” szólamát erkölcsi piedesztálra emelő dominancia megkövetelésének ellenpontja is egyúttal, ami az elbeszélés lendületessége okán mintegy áthidalja az orvttámadásra adható nagyhatalmi válasz „normalitását”: *„Alkalmi kertészünk bevonult a tartalékosokkal. De úgy látszott, mintha az emberek nagyjából normálisan élnék tovább az életüket. Lahor az utolsó nagyváros az egymással határos muszlim országok hosszú, nyugati irányban egészen Marokkóig elnyúló láncolatában, így megvan benne a határ-váltásokra jellemző – amúgy bagatellizált – bátorság... (...) Igen, vannak atomfegyvereink, és igen, a katonáink nem hátrálnak meg, de akkor is fenyegetnek minket, és én nem tehetek semmit, csak fekszem az ágyamban, és nem tudok aludni. Sőt, hamarosan elmegyek, itt hagyom a családomat és az otthonomat, és ettől*

valahogy gyávának tűntem saját szememben, árulónak. Miféle ember hagyja ott az övéit ilyen helyzetben? És miért hagyom ott őket? Egy jól fizető állásért és egy nőért, aki után vágyódom, de aki még találkozni sem hajlandó velem? Egyfolytában ezek a kérdések gyötörtek”... „Akkor úgy tűnt – és hogy őszinte legyek, uram, most is úgy tűnik –, hogy Amerika csak pózolni volt hajlandó. Az amerikai társadalom nem volt hajlandó foglalkozni a közös fájdalommal, amely összekötötte őt támadóival. Visszavonult saját mássága mítoszába, elmerült saját felsőbbrendűségéről szóló fejtegetésekbe. És valóra is váltották ezeket a képzelgéseiket a világ színpadán, olyannyira, hogy az egész bolygót megrázták a dührohamaik utóhatásai, nem utolsósorban a családomat, amely – több ezer mérfölddel arrább – a háború rémével nézett farkasszemet. Ezt az Amerikát meg kellett volna állítani. Nemcsak az emberiség, hanem saját érdekében is” (260. old.).

Ezt a „saját érdekét” fordítja ki az utolsó lapok merény-érzetének fura kontrasztja... *„Bárhogy próbáljuk is, nem tudjuk újraalkotni magunkat olyan autonóm lényként, amilyennek korábban képzeltük magunkat. Valami, ami eddig bennünk volt, kívülre került, közben valami más kívülről belénk került...” /.../ Az emberiség természetesen csak rövid időre lélegezhetett fel: hat hónappal később megkezdődött Irak inváziója. Kibontakozott a közös szál ezekben a konfliktusokban, mégpedig egy kis csoport előretörése, amely a terrorizmus elleni harc áruházában próbálta érvényesíteni amerikai érdekeit. A terrorizmus ebben a koncepcióban civilek politikai megfontolásból, szervezett keretek között és egyenruhát nem viselő katonák által történő meggyilkolását jelentette. Rájöttem, hogy ha ez lesz az emberiség egyetlen és mindenek fölött álló vezérelve, akkor az olyan országok lakosainak élete, ahol ilyen gyilkosok élnek, semmit sem ér, haláluk pusztán a terrorizmus elleni harc járulékos vesztesége lesz. Ez az oka, hogy Amerika miért érezi jogosnak, hogy az ország hadserege annyi ember halálát okozza Afganisztánban és Irakban, és hogy Amerika mért érzi jogosnak, hogy kockára tegye megannyi ember életét azzal, hogy Indiát közvetve Pakisztán presszionálására használja fel” (276-277. old.).* A kötet nem politikai vagy pacifista regény, hanem fejlődésrajz, s „kétkedő” fundamentalistája valójában nem is kétkedik, csak csalódik, visszalép, meggondolja magát abban, szolgáljon-e ilyen erőket, s fundamentalistává sem lesz, pusztán megszállás-ellenes, világcsendőrség-vitató, USA-bűvöletet elutasító – vagyis éppoly elszánt és tudatos, mint az ellenoldal. Más (de regényes) kérdés, hogy alakulhat-e élete ekképpen, vagy minden merény ellene is fordulhat, mint épp a világcsendőrségi fundamentalizmus következménye...

Egy „romjaiból ítélve gyönyörű” világ szószólója, (miként egy romjaiban is szinte változatlan máglya-világ elbeszélője, Emma a Dragomán-történetben), a letargikus optimizmust kereső reflexivitás híve, a mágikus vagy pragmatikus kalkulációk megkísértett követője tud lenni. Már ha ez egyáltalán lehetséges még (mindkettőjük esetében)..., s a megértés öröksége kap annyi teret, hogy álomtalan éjszakákon a még esélyes lét felhangjaira odafigyelhessen a csatazajok közepette...

Velencei polihisztor, történeti pusztítás az időben

Talán kuszának tűnik a kiskamasz leány után az emberesedő férfiú felé haladás, s mégis, a regénysor véletlen menetében mintegy időbeni retrospekció kínálja a legkülönbözőbb orgiák, a bukott román diktátor, a robbantó dzsihadista felől a múltba vesző uralmi idők és nagyságok felé hajókázni. Mégis, az időben követhető korszak-csoport-tagolódás még tovább is tart, a felnőtt férfi felől a hetvenéves felé haladva, akár egyetlen regényboltozaton belül is. Ez utóbbi utat látjuk viszont Orhan Pamuk

regényében, *A fehér vár* címűben.²¹ E kötet-válogatásomban a harmadik mű ugyancsak magánbeszéd-változat, a monológ és a fölidézett dialógok saját hangú interpretációja. A főhős állapotrajzát Hamid regényének egyik tanulságos mondata is körülrajzolhatná: „Valóban semmi kétség sem fért hozzá: modern janicsár voltam, az Amerikai Birodalom szolgája akkor, amikor az megszállt egy országot, mely rokona volt az enyémnek, sőt egy másikkal talán lepaktált, ami által a hazámnak a háború veszélyével kellett szembenéznie. Hát persze hogy úgy éreztem, kettészakadok!” (237. old.). Pamuk regényében az első fejezet első mondatában már megtörténik a szakadás, a korábbi létből kiszakítás, fogságba esés és „janicsárrá” válás kényszerű döntése. Velenceiként a törökök fogságába esni kevésbé nyugdíjas foglalkozás a 17. században... Sőt, akár csak egy tengeri úton sem az: „Mintha egész múltam – amit nem akartam elveszíteni – ott rejtőzött volna a könyvbeli gondolatok, mondatok, egyenletek között; imaként mormogva olvastam a hirtelen, találomra szemembe ötlő sorokat; az egész könyvet be akartam vésni az agyamba, hogy amikor értem jönnek, akkor ne rájuk gondoljak, ne is arra, amit majd velem tenni fognak, hanem mint egy puszta kedvtelésből kívülről megtanult könyvre, úgy emlékezzem a múltam képeire. Akkoriban más ember voltam, akit anyja, jegyese, barátai egy másik néven szólítottak. Néha álmodom erről a személyről, aki én voltam, vagy akiről azt hiszem, hogy én voltam, s ilyenkor verítékben úszva ébredek. Ez a későbbi évek során kitalált ember, aki nem létező országok, soha nem élt állatok és hihetetlen fegyverek álomszerű képeit juttatja eszembe, ekkoriban huszonhárom éves volt; Firenzében és Velencében tudományokat, művészetet tanult; úgy gondolta, ért a csillagászathoz, matematikához, fizikához, festészethez; saját magán kívül természetesen senki más nem tetszett neki; elsajátított, de le is nézett mindent, amit korábban alkottak; semmi kétsége nem volt afelől, hogy ő majd jobban csinálja; senkihez nem hasonlított; tudta, hogy mindenkinél okosabb és eredetibb; egy szó mint száz: átlagos fiatalember volt. Gyakran előfordul, hogy múltat kell kitalálnom saját magam számára, s ilyenkor nehezemre esik elhinni, hogy én voltam ez a fiatalember...” (18. old.).

Pamuk hőse a magánbeszéd vallomásosságába szövi a párbeszéd intimitását is, saját perspektívájában látja és láttatja a szultáni udvar történeteit, a csalárdságokat és kivégzéseket, kinevezéseket és fővesztéseket, uralmi fesz és pöf barmoltságát, hódítást és hódolást, alattvalói kínok nehezen elviselhetőségét, a hatalmi sötétség és vadság, az uralgás kíméletlensége és kockázatait, a közveszélyes tévelygések lobbitechikáját. Eközben társra lel egy hasonlóban (avagy hasonló álarcot viselőben), kivel szolgai és munkakapcsolatba kerül, mondhatni egy életre. Félelmei és túlélő bátorsága, álomtalan éjszakái és udvari tervezőként átdolgozott nappalai mintegy „ikertoronnyá” teszik őket a kalifátus birodalmi pompájában. Kettejük szinte tejtestvérisége sokáig párhuzamos életutak hőseivé varázsolják őket a belső feszültségek és kimondhatatlan ambíciók terén is. Aztán minden változik... – poént nem lövünk le. Szerepcsere, életút-kanyar, átöltözés búvköre, a folytonos félelem igazgatta birodalmiság kiváltságos légköre, a kételkedés nélküli fundamentalizmus találkozása a visszafogott katolicizmussal, a megtűrtség identitás-zavara a jobban tudás merészségébe oltva...

Mintha a kamaszleány Emma drámai kétségei és a változási döntésre képes Changez lelki átöltözései visszhangoznának három évszázaddal korábbról egy álomtalan kényelemben átélt keresztényi létben, édességek búvöletében és évtizedekig férfigagányban. Az első személyű naplóforma mindhárom kötetet áthatja, a fizikai és lelki merénnytől félelem mindhármat feszíti, a főhősök mindegyik regényben talán egy kételyekkel kevésbé teli romvilágba kerülnek, ahol a „semmi jobb jövő” reménye

²¹ Ulpius-Ház Könyvkiadó, Budapest. Fordította Csirkés Ferenc, 2006., 221 oldal

szinte megoldásnak tűnik evilági lelki fájdalmaikra. Emlékezet és politika, mentális görcsök és indulatos szabadulások vizenyős mezeje mindez. Elvadult asszociációs mező ugyanakkor, de (meglehet) korképek párhuzama is. Vagy csupán az olvasó mai korban elhelyezhető, tünetszerű reflexióinak terepei, egy éppen világhíressé váló marosvásárhelyi, egy irodalmi Booker-díjas pakisztáni, s egy irodalmi Nobel-díjas török alkotó műveiben fakadó másként-tudás sikerképei.

Irodalom. Míves, jeles, emberhez méltó, szép irodalom. Kell-e ennél több az álomtalan remények piacán...?

További ostrom-blues, most városi varjakkal

„...a halál egyszerűbb mint amilyennek tűnik
annyira egyszerű
hogy minden róla mondott szó hamis”
Mehmedinović: Tegnapi világ

Fájóan hideg, belerokkanó és enervált versek, egyszavas kemény címekkel, jegyzet-firkák és esszék között... Háború van, akkor meg ne keress „rendszert”! A rendszer inkább csak állapot, vagy csak lövészárók és szónoklat, aknagránáttal és hullákkal, harisnyaálarcos fegyveresekkel, éhező és fájdalmas gyerekekkel.

Semezdin Mehmedinović bosnyák költő, filmes és lapszerkesztő *Szarajevó blues*. Az *ostromlott város fogalomtára* című kötetét²² bolygó-szerte a délszláv háborúban fakadt és hiteles irodalmi alkotások egyik legkiemelkedőbb műveként kezelik. Azt súgja a kiadói webfelület: „A háború idején mindvégig a városban élő és alkotó szerző számára ugyanis Szarajevó ‘az igazság világát’ jelentette, ahol feltárult előtte, hogy ‘a valóság akkor érzékelhető a maga teljességében, ha darabokra törik’. A Szarajevó blues olyan tanúságtétel egy multikulturális világ összeomlásáról, amely újfent bizonyítja, hogy a törzsi logika és a módszeresen szított téboly bármikor eluralkodhat, és mindig vérfürdőbe torkollik...” (2018).

Nos, valóban így van ez: „A vegyes műfajú, minden kliséről és pátoszlól lemondó kötet nem csupán az ostromgyűrűbe zárt város három évének krónikája, és nem is pusztán a háborús realitás újszerű megragadására tett kísérlet...”. S mert kísérlet, nemcsak életszerűségében az, hanem szövegmivoltában sem tagoltabb, vers és próza vegyesen, siratás és adatolás, részvételi áradat, szemtanúi pátosztalanság, helyenként mintha szenttelen poézisfosztás jellemezné. „Nem hiszem, hogy létezik nép, amely ne feszítené keresztre Jézust. /.../ És mindezek után számomra nem pusztán a világ dekonstruálódott, hanem a nyelv is” (26. old.). Valójában egy életvilág világtalanná válásának, barátságok gyilkossággá ordasodásának, a létezés értelmébe vetett remény képtelenségének kötete ez. Sirató, fohász, rémuralmi kalandpark-beszámoló, talány-tári leltárkészítés...

A sirató műfaja talányos fegyver... Kell-e siratni, ami már nincs? Őt magát, az emléket, vagy saját fájdalmát, hiányérzetét siratja-e, aki éppen sirat? S lesz-e magasztosabb attól, ha siratják? Avagy újraéled-e, túlél-e egyáltalán, lehet-e „meg”írni,

²² Qadmon Kiadó, Budapest, 2018., 142 oldal. Orcsik Roland fordítása. Semezdin Mehmedinović (1960, Tuzla) – 1996 óta Amerikában élő szarajevói költő, akinek *Szarajevó blues* című kötete, mely különféle műfajú szövegeket vegyít szabadon, a legjobb boszniai háborús irodalomnak számít. Számos nyelvre lefordították, Amerikában is sikert aratott. Mehmedinović szövegei a *Magyar Lettre Internationale* 67. és 69. számában is olvashatók magyarul. Verseik találhatóak tőle a *Vár Ucca Műhely* 2002/3–4. számában és a *Fosszília* 2003/3–4. számában, Orcsik Roland fordításában. Korábban, 2008-ban a Jelenkor már portrét és szövegrészleteket közölt Radics Viktória fordításában, 7–8. szám, 739-749. oldal.

érdemes-e kimondani? E talány blues-műfaji jegyei még árnyalatlanabbak: jobbára versben szokás, vagy dalban, „siratóénekekben”, látványos gesztusokban, hangos eposzban. De talán ha legbelül-magamnak siratok valamit, az már esetleg nincs is? Vagy éppen élményközeli siratásom ad nevet, sorsot neki? S ha saját veszteségem uralkodik el rajtam, de kirakom a költői nyilvánosságba, akkor már közös élmény válik a lőporos élet anyagából?

Ebben a kötetben mindez meditatív kérdés, de hangos dilemma is, sőt lőporfüstös és lélektipró is. A kaddish, a klasszikus templomi siratás, a temetői gyász-ének, a sírdal, a néger blues, s még sokféle jajveszékelés egyik talánya, hogy dicsóít is, sőt áldást is tartalmaz a történések elrendeltségének vitathatatlanságára vagy a megértés szükségességére vonatkoztatva. Kesergő, de vállaltan nem egyértelmű, kinek kesereg: a véletlen vagy tudatos döntés előidézőjének, az esemény megtörténésének, az áldozatnak, az áldozat emlékével túlélni kényszerülő szenvedőnek, vagy bárkinek, aki részese a hiánynak és veszteségnek? Rosszkedv-ének, de egyúttal áldásadás is annak, aki egyesek pusztulása közben másokat viszont megkímélt, s ekképp a blues mindenkori hangjába, a jajveszékelés mellé a sirámok meghallgatását másoktól remélő tónus is odafurakodik.

„...Míg ő séta közben arról győzköd:
Isten ott van, ahol eszembe jut”.
/Esszé, 15. old./

Vajon siratnak-e a hóhérok, hadvezérek, nehézfiúk, rebellisek, királygyilkosok? S ha igen, miként hangzik panasz-áradata vagy gyászimádsága egy etnikai káoszra vetemedő hadseregnek, egy bevetési parancsnoknak, egy fegyvereket is áldani kész lelkésznek, egy csecsemőotthoni ápolónak...? S lehet-e akkorát siratni, ami országnyi, városnyi, nemzetnyi vagy birodalmi léptékű? S elegendő-e annyit tudni: Szarajevó nem más lett, mint a pokol...?

Lehet-e a már mindenütt leülepedett rettegés sötétjét a fényre-pillantás derűjével föloldani?

„...És fénylik az ég,
a hold pedig felragyog a háborúban...”
/Vallásosság, 17. old./

Mintha Danilo Kiš „tömörítéses poétikáját” követné, a posztmodern szóbarokkosság kerülésével, de po-„etikai” tisztasággal, ahogyan az „impresszionisztikus önéletírás” megkívánja. Nem frontnapló vagy filmnarráció – de néha ezeket pótolja, szóképekkel hitelesítve:

„Valaha azt írtam,
hogy a versnek, ha Szarajevó a tárgya,
selyempapír-illata legyen, olyan, amilyenbe a kereskedők régen
a narancsot bugyolálták –
a susogós papíron nyomat,
a rajzon véletlen járókelő
és összegyűrődött minaretek.
A város ma ki van kezdve; szétbontott formák,
Szarajevó olyan, mint egy posztmodern műalkotás
fantasztikus méreteiben.
Annyi a pusztulás, annyi az olcsó érzelem: senki se sír.
A halál általános és a giccs általános”.²³

²³ Radics Viktória fordítása, *Jelenkor*, 2008, 51. évfolyam, 7-8. szám. Amikor innen idézek, mindig jelzem.

A halál és a giccs félelmissége, az „egyenes beszéd” egyedül-elfogadhatósága nemcsak készíti, kényszeríti is: „A háború, mint írom is, bizalmatlanná tett a metaforákkal szemben, mindazzal szemben, ami teret nyit a kétértelműségnek. Csakis az egyenes beszédet tudtam elfogadni. Csupán így lehetett etikus módon megragadni a háborús valóságot. Roppant illetlen cifrázni a szöveget, ha romokról, erőszakról és halálról szól. Ugyanilyen fontos volt megszabadítani minden szentimentalizmustól, a távolságtartást pedig egyedül a precíz valóságábrázolás biztosíthatta. Nem ítélni a valóság felett, hanem leírni. Ezért olyan meghatározó a szövegekben a képszerűség. A képek szabatos leírása érzelmi töltetet hordoz, ami szükségtelessé teszi bizonyos dolgok kimondását. A tömörítés igényét már a versírás életre hívta bennem. /.../ Hibrid szövegeket írok, melyeket a kritika különféle elnevezésekkel illet: egyesek versnek, mások emlékiratnak, megint mások regénynek tartják őket, de az én meglátásom szerint ez mind költészet” (125. oldal, Orcsik Roland távbeszélgetésének részlete a Szerzővel).

Képköltészete ugyanakkor nemcsak a halál jelenlétének a szorongatott valóság közepette fölidézhető tükröződése. „Pont fordítva állt a dolog: a halál olyannyira jelenvaló volt, hogy képtelen voltam azonosulni az egyéni tragédiákkal. Azért élesztettem az említett érzést, hogy képes legyek tudatosítani a tragikumot. Ez az elképzelés, mondani sem kell, tévesnek bizonyult. A költészet lényege éppen abban áll, hogy úgy éljük meg a versek szavait, mintha személyesen hozzánk szólnának, mintha bennünk születtek volna. Ezért lehet átélni Goethe klasszicista alkotásának tragikumát. Úgy tűnik, a háború visszafogja szomorúságunkat, és megőrzi a szereteteink, a hozzánk közel állók számára...” (Veszteség, 5. old.).

S a visszafogott szomorúság nemcsak a képtelen képiségeket erősíti, a kapcsolatiakat is. A költőként induló, féltehetségű, de türelmes filozofnak tetsző Radovan Karadžić-ot idézi: „Nyomuljunk a városokba / kinyírni a nyápicokat” (19. old.) – mint az utóbb politikai főprogram előjelének tekinthető „alkotót”, kinek „Arcáról úgy szállt el minden visszafogottság, mint halottból a lélek” (20. old.), miután zöldpárti politikussá és akcionalista vezérré lett. A főutcai akácfák ágaira első zöld akcióként színes nejlonzacskókat aggattak... – később, a szerb nacionalisták vezérének állt Karadžić kényszerítő megoldásai között ezek voltak a legkifejezőbbként megmaradó háborús tárgyak, mint olyanok is, amelyekben a legszükségesebb ingóságait viheték magukkal otthonaikból az elűldözöttek, s „ily módon változott ez az ártalmatlan tárgy a tragédia eleven jelképévé, metaforájává” (23. old.). De ugyanakkor „érdekes, hogy az emberek a gonosztságot csak a jelképek nyelvén képesek körülírni. Hiába mutatja a lángoló épület feletti füst annak az arcát, aki felgyújtotta, tehát egy adott emberét, mégis mindig ördögi ármánynak tartják az ilyesmit. Így védekezik a tudat: amennyiben a gonosz az ördög mesterkedése, akkor nem evilági, messze van tőlem” (24. old.).

A szövegszerű hullámvázis versben és prózában, képekben és dokumentumfilm-szerű jelenetezésben valóban a képtelenség pusztája és sikamlós örületét teljesíti ki. Már szinte nem is kontraszt, hogy a kiűzetések végtelensége a végeket is eléri: „a csetnikek a városba száműzték a Jagomírból /ez a helyi „Lipótmező” – AgA/ az elmebetegeket. Aznap az egyik volt ápoló a karmainál fogva hurcolászt egy döglött verebet, és a Tomislav király utcán így szólt egy járókelőhöz: ‘Ha ideér az én hadseregem, te is meghalsz’...” (Kiűzetés, 31. old.).

És a hadseregek odaértek. Több is, löve, bombázva, ágyúzva és gyújtogatva a várost..., „a közszolgálati adó napi tudósításai szerint, amikor tíz gránát csapódik ‘a szűkebb városközpontba’, amikor az orvlövészek ‘légvédelmi géppágyúval vagy géppuskával’ tüzelnek a kereszteződésekre, és csupán néhány halott és sebesült van,

akkor az egy viszonylag nyugodt nap. Az emberek normalitása és örülete viszonylagossá vált, amióta a halált statisztikai számadatként kezelik. Szarajevóban ugyanis a halál bevételi többletéről beszélhetünk” (33. old.).

A személyessé tett tényleírás, a versbe tagolt dokumentáció a kötet meghatározó zsánere. Átalakul a „fogalomtár”, a keresztény és muszlim és szefárd multikulturális Szarajevó a mikrovilágok olyan verziójává lett, ahol a fegyveres bevetések legfőbb célpontja (mindegy is, mely fegyvertartó révén) a civil lakosság, a tömegmédia a hatalom és a haszonélvezet eszközévé vált, miközben az „újraegyesülő Európa” éppen a szomszédos törzsek csatlakozásáról tárgyal és üzletel. A módszeresen kialakított, fegyverrel kívülről is megtámogatott belső konfliktusok a legtisztább etnikai kannibalizmushoz vezetnek, a helyi hatalmasok belháborúkat vívnak, s közben „...a temetetlenek ott fekszenek, lelkük a városi varjakkal kóborol” (34. old.). Híre jön, hogy „...létezik egy város, ahol nincsenek többé verebek” (36. old.). S mikor a költő-író tízéves gyermeke hajába fészül, ősz hajszalet lát elővillanni.

Nem dráma. Csak átalakuló fogalomtár.

A gyermek pedig nézegeti a világtérképet, s a kérdésre: hova szeretne elmenni, röviden válaszol: Grönlandra, „mert ott nincsenek emberek...!” (26. old.).

Messze nem képtelen tehát a képekbe-képletekbe formált írói megoldás. A fogalomtár „...az ember nem méltó a tragikumra, mivel az fenségessé teszi a létezést, és vigaszt nyújt. Ám az ember nem érdemel vigaszt” (36. old.).

A blues utolsó dalsorai (a fordítóval készült életút-interjú előtt, Dátumok, 108. oldal) mintegy a jelenjövőt is tükrözik:

„álmban
nyitva a szemem –
holló száll az asztalomra
emberi hangon szól:
Szarajevóban május 17-én érik a cseresznye
hallom
és várok”.

Véresmajor és vidéke az emléktörténet fókuszában

Első pillantásra kellőképpen „izgi”, figyelemfelhívó cím. Tudatosan, de mégsem. A felhívás valójában felkiáltás, súlyos és frászos, a figyelem terelése pedig elkerülhetetlen. Tartozék, szerves része az élménynek, bár nem valami kortárs útmelléki bűntény magánnyomozásáról van szó.

A kötet, mely szerényen és fantáziát sugallóan *Orgia* címre hallgat, Zoltán Gábor regénye.²⁴ S hogy regény-e, vagy inkább emlékirat, ennek eldöntését olvasója válogatja. Nehézsége, hogy nem a Nagy Vonatrablásról vagy J.F. Kennedy meggyilkolásáról szól, hanem zárt titokról, mely a környéken élők számára sem volt sem ismert, sem tudott, sem szégyellt vagy félelemmel körülvett.

A tethely ezúttal Budapest, pontosabban Buda, még cizelláltabban a volt Moszkva tér környéke, a Városmajor, ennek főutcája, templom-vidéke, környező utcái, udvarai, pincéi. Az eseménymenet viszonylag szimpla, az időpont 1944 (és köv.), a bűntény szerényen fogalmazva is tömeggyilkosságok, rituális kínzások közepette zajló parttalan embertelenség. A háborús események, a megszállás, a német és magyar barbárságra is bőszen és kivagyian, önkényesen és habzó szájjal önként bűnöket pakoló egyedek kultusza. Az *Orgia* szerves történelmi és emberi közege az

²⁴ Kalligram, Budapest, 2016., 314 oldal

elsötétült és kivetkőzött ember kora (háttérben az emberellenes barbárság stabilan életképes vírusával, főszerepben a „Tizenkétker sámánja”, Kun páter pusztító ragályával), amely szintisza dezanropomorfizáló bűneset. A résztvevők (hol ne lenne ismerős mint későbbi vádlottak, önkényes bűnelkövetők, megnevezettek vagy mindmáig bujkálóan „természetes” jellemrajza) fennen reprezentálják a legaljasabb barbarizmus legócskább változatát is. A tényleges adatokkal dokumentált regény az egykori hungaristák és nyilaspártiak közege, az élő barbár priméren állati pofáz-mánya, az egykori dicsőséges orgiákat akár mindmáig ható lealjasulásban tökéletesítő személyes animalitás. Az „orgia” a test fölötti kontroll képessége és képtelensége, az elrendelés és elrendeződés eltérő változataiban, a biopolitikai gyakorlat végletességében megjelenítve. Bár irodalmi mű és élethelyzet-emlékezet is, a történetben *az irodalom mint élet, az élet mint irodalom* fogamzik meg. A lesipuskás „igazságtevő” testvér, az alkuképes gyáros, a lelkekkel csöppet sem törődő „lelkipásztor”, a primer zsarnokságra hangolt „életlogika”, melyben a világ uralhatósága a legkevésbé sem a ráható józan ész és emberiség gyakorlatias lehetősége, hanem ellenkezőleg, a háborús fenyegetettséget és öldöklési libidót „végső megoldásoknál” is árnyaltabb pusztításba erjesztő házfelügyelői mindenhatóságba, önkéntes világmegváltásba dulakodja magát, bőszen kiteljesül a regényben.

Voltak idők, nagyjából sűrű évek és lelkiismeretet ébresztő további évtizedek, amikor a háborús büntetteként felelősségre vonás járt, amikor elhallgattak vagy meghúzódtak a gyilkos haszonlesők, s amikor a testek fölött gyakorolt uralom mint biopolitikai determinizmus nemcsak ott lapult a rejtekező tudatban, de kimondása sem volt piacképes. Eljuthatott persze a vizsgálódás rádiusza a társadalom átalakuló éveiben a rendkeresés erőihez, majd a politikai erőcsoportokhoz, a hatalmi függés-rendek és állampárti szigor büntető gépezete elé, de az ember határolt határtalanságában és pusztításának végtelen lehetőségében megoldást keresők lélekvilága mégsem aludt el örökre. Az Egek a lehetséges tudói, miképpen tér vissza mint közérzet ez napjainkban is, de a közpolitika csahosodása, a szélsőjobb gyülekezetek újrászaporodása jelzi: nem néhány gaztevőn, hanem jóváhagyókon, haszonkalkulálókon, megengedőkön, segítőkön, redőnyt és szemet becsukókon is múltmúlik, amikor mindez újra kezdődik.

A Véresmajor csupán aprócska „elütés” egy klaviatúrán, nyelvi csel és direkt sugallat a névhasználatban, földrajzi térben ráadásul viszonylag közel a Vérmezőhöz, az egykor valami túlhatalmi logikának ellenállni képes és merész Martinovics Ignác társaival együttes kivégzési helyszínéhez. A múltó idő és a mindennemű vélt „barbarikum” elleni morális fenntartással megörökített városmajori kis magyar fasizmus egyike volt a feltáratlan ügyleteknek. Zoltán Gábor a környéken nőtt fel, s ma már szinte az sem kérdés, Ő akadt a történetek emlékezetére, vagy ezek érték el a szerzői érdeklődést. Visszatekintve és források után kutatva, négy éves levéltári és könyvtári bűvárlet után rátalált egy keresztény gyáros egyedi történetére, akit az egykori városmajori nyilasházban „zsidóbujtató” címén elfogtak és megkínóztak, rákényszerítve arra is, vegyen részt a dicső rendteremtés további eseményeiben a budapesti felszabadítás idején, 1944 októbere és 1945 februárja között. A nyilas hatalomátvétel nem akkor kezdődött, hanem sok-sok évvel korábban, mikortól már csak a helyzetet kihasználni adódó alkalomra lehetett várni. Nem kizárólag „kisemberek”, melósok, falusi munkamigránsok, kispolgárok, tönkre ment vállalkozók voltak, akik a már több nekifutással elindult nemzetiszocialista csoportosulásokat megtöltötték, de akadt köztük akár főpolgármester és bankelnök is. Számukra volt az „igazságtétel” pillanata, hogy katonaszökevények, csillagos házakba el nem jutott zsidók, ellenállók, kiszolgáltatott emberek „begyűjtésével” foglalatostkodhattak, majd „iránymutató” jölellekre is számíthattak, akik szervezték, hergelték a razziázásokat, házkutatásokat, kórházi

randalírozásokat, rablásokat, elfogott emberek kifosztását, kínzását, szovjetek elleni frontvonalakra kényszerítésüket, perverz kivégzésüket, zsarolásukat, emberi létminőségükben cafatokra szakításukat, vagy csak szimpla kivégzést, gyermekgyilkosságot, megbecstelenítést, nemi erőszakot – mindent, ami ilyenkor divatos és szokásos. Ezekről valamennyi korabeli levéltári anyag, bírósági peranyagok, látens emlékezet, helyi tudás mindig van – s Zoltán Gábor ezt tette „fikciós történeté”, hogy egységes tónusú regényt formáljon. Nincs a kötet a Szálasi-korszak tónusára hangolva, de megannyi nyelvi-stilisztikai gesztus idézi hitelesen a kor közlésformáit, kommunikációs lejtéseit, beleértve akár az ugyancsak Városmajor utcai lakos Szabó Dezső korszellemhez hozzájáruló himnikus politikai tónusát is. A nyelvi emlékezet azonban csupán egyik rétege a kötetnek, mely a legkevésbé sem rejti a „közös trauma” lehetőségét. A kerület lakosai részint nem is ismerik a történeteket, részint bölcsen hallgatnak róluk, s akár áldozatok rokonai, akár túlélők vagy szemtanúk voltak is, a gyilkosságok és kínzások ténye nem közös emléktárgy, talán még azok lelkében sem, akik az elkövetők (fel)ismerői, rokonai, mindmáig „fedezői”, megtűrői maradtak. Passzív helyeslők ők – ahogyan Zoltán Gábor fogalmaz egy interjúban, mely a kötet kapcsán készült.²⁵ Maradtak s lettek a Szerzőnek segítői is, kiknek köszönetét fejezi ki a kötet zárszavában, és záró mondataiban még kiegészíti: „...ha a magyar fasizmus ébredése nem ilyen testközeli élményem, nem fordítom figyelmemet környezetem közelmúltjának történetei felé. Így tehát e könyv létrejöttében a kortárs közélet formálóinak is volt szerepük”.

Az egykori városmajori gyilkosságok helyszíne ma parkolóhely. Üres place, ahol akkor összejöhetett sok jóember... *„Rengeteg kis keresetű vagy munkanélküli, napszámos, hivatalnok is tengődött a kerületben. Sokan vidékről jöttek fel, és kitaszítottak érezték magukat Budapesten. Amikor színre lépett a tehetséges szervező, Gál Csaba, vezetése alatt felduzzadt a nyilaskeresztesek tábora, és a Tizenkétker lett az egyik leginkább szervezett, legfélelmetesebb csoport, a Városmajor pedig a budai nyilasok szívcsakrája. Bővelkedtek rátermett hangadókban és lelkes pártszolgálatosokban. Színre lépésüket kevés ellenszenv, több helyeslés fogadta. A bosszú a zsidókkal szemben, akikről úgy vélték, hogy elvették tőlük az érvényesülés lehetőségeit, nem egy szűk csoport magánügye volt. A város szovjet körülzárása előtt sok nyilas lelépett, de a XII. kerületiek tovább harcoltak. Átmenetileg Pestre költöztek, ők kapták meg a Hűség Házát, az Andrássy út 60.-at. Budapest ostroma alatt tovább nőtt a számuk, mert az utolsó hetekben csepeli és kőbányai munkások csapódtak a XII. kerületiekhez. /.../ A városmajori templom plébánosa a nyilas hatalomátvételt követő vasárnapon mutatta be a kerület hívóinak Kun Andrást, az erdélyi Kézdivásárhelyről érkezett minorita szerzetest, lehetővé téve, hogy a szószékről beszéljen a hívekhez. A rendtől eltávolodott Kun 1944-ben felkereste Szálasi, és egyeztetett elképzeléseiket a nemzet és a vallás ügyeit illetően, majd a Pasaréti úti titkos bázison a XII. kerületiekkel együttműködve részt vett a hatalomátvétel forgatókönyvének kidolgozásában. Színpadias gesztussal újra magára öltötte a csuhát, övéről pisztoly és kézigránát lógott, reinkarnálódott Kapisztrán Jánosként szólította harcba a népet. Fegyveresek kíséretében betört a Magyar Szövegírók, Zeneszerzők és Zeneműkiadók Szövetkezetének irodájába, és átvette a vezetést. Közben a Propagandaminisztériumban is feladatot kapott. A XII. kerületi nyilasház pedig szülei akkori lakásának közvetlen közelében volt. Későbbi vallomása szerint ott látott először lefogott, menetben*

²⁵ Ligeti Nagy Tamás interjúja (2016) HVG, július 31.

https://hvg.hu/kultura/201631_zoltan_gabor_iro_megszegyenitesrol_nyilastombolasrol_tortura_avarosmajorban

hajtott zsidókat. És kedve telt benne. Rövid időn belül alakítója és inspirálója lett a nyilasházban történt tombolásnak. Tekintélyt adott neki, hogy pap volt, aki az isteni felhatalmazás birtokában bármit megtehetett. Közreműködésével az együvé tartozást manifesztáló közösségi események is történtek: a páter hegedült a testvéreknek, s egymás után adta össze a nyilas testvéreket és testvérnőket” – szól ugyancsak a Szerző elbeszélésében.

A kötet szerzői intenciókon túli „ismertetéséhez” azonban nincsenek szavak. Nemcsak mert benne is elegendő van, s nemcsak mert mint olvasnivaló, sőt kötelező olvasmány több mint felkiáltójel!! Kortünet, időbeli figyelmeztetés, a tanú és a kollektív emlékezetet a kollektív lelkiismeret felé terelő írói vállalás komplex és elképesztő formátuma. De mert a reménytelenség és kiszolgáltatottság fölötti egyetlen „fegyver” az elbeszélés, a továbbadás az eszköze, ezért a kivagyiságok históriája és virtuális ellenségtől félelem diadala mindenkor hatékony tud lenni. A tömegeket mobilizáló magatartások reménytelen és kietlenül kegyetlen tömege ül az *Orgia* történésein is. Már a nézőpont sem lehet független az ember gyarmatosításának és totális uralásának elbeszélésétől. A test mint gyarmat nemcsak a likvidátori kedv elébe kényszerül, de a reflektív közeg hiányában (és a cinkosságok hátszelével) ki is teljesedik utcahosszan, kerület-szélesen, városrész-telítetten. „*A parancs ősbibb a beszédnél*” – idézi a kötet mottója Elias Canettit, s már az első fejezet egy teherautónyi hulla Dunába-hajintásával, kínzásaikra utalással indul. Majd tart ez még 314 oldalon át. Változatosan. Fegyverrel, késsel, veréssel, kővel, erőszakolással, vérrel, hőbörögve, rabolva, ádázan. Fényesen biztossá lesz, hogy az ember nemcsak védtelen, de kietlen is. Gyarmat, melyen kikötnek, dúlnak, likvidálnak. Vagy csak esendő test, rablásra kitett tárgy, próbababa. Olykor még az sem. A nyilas testvéreknek, a közeledő ruszviknak, a távolodó fritzeknek még tárgyasított mivoltában sem több az ember, mint akadály. Része egy definíció nélküli totalitásnak, melyben semmiképp sem áll jogában senkinek önmagát valaminek tekinteni. Ezzel pedig nemhogy elfedi önmaga elől is, hogy a totalitás része, hanem meg is erősíti azt a képzetet, hogy mint szervezeti alárendelt és független zsarnokság egy nagy történeti valóság megnevezhetetlen részecskéje csupán, s mint „nemrész” beavatkozhat az egész további részeinek részkérdéseibe. Ez a „nem beavatkozás” mint a méltóképpen megúszás bűne pedig minduntalan ott lebeg a végzetes korok fölött. Mert a totális kulcspillantatokban a gépesített terror már elvezet a morális eldurvuláshoz, a szomszédsági irigységhez, a pozíciók közötti harcmódorhoz, a korábbi értékrendek inflációjához, a küldeteses szereptudat elmálladozásához, a kapcsolati és morális tőke további gyarapodását és fenntartását remélő életúthoz, majdan ahhoz, milyen erőszak-tőke lehet úrrá aktuálisan a bármely más emberi érték fölött. Csak úgy, afféle (óvatosan a kifejezéssel!) *barbár* módon.

A barbár ugyan egykoron nem *kevesebb* volt görög-római kultuszok idején, hanem *más*. Olyan más, aki nem mi vagyunk. Egyszóval (nem tudván, milyen, de épp ezért „természetesen”) beteg, fertőző, gonosz, sunyi, veszélyes, félnivaló. Más barbárok meg egyenesen fenyegetők, durvák, műveletlenek, csiszolatlanok, sőt kegyetlenek – vagyis hasonlóképpen nem olyanok, mint mi. Máságuk-idegenségük és nyelvük is érthetetlen, mint az *Orgia* napjaiban a ruszviké, s a mindenkori ismeretlen meg félnivaló, pusztító, sőt tömegesen rablóhadjáratokkal fenyegető. Az Orgiában a kor fenekedetten kegyetlen gyilkosait a politikai és gazdasági haszonhánadoson túl az agresszivitás mánora, a „bármit megtehetsz” orgiasztikus gyönyöre készíti dúlni regényhosszan, ám nem pusztán „fikcióként”, hanem nevesített tettek dokumentumaként is, egészében a pusztítás átható gyönyöre mozgatta helyzetben. Ezek a pragmatikus létbe áporodott túlélő fundamentalisták a nyilasélet végtelen orgiájának, a nemi és fizikai erőszak színváltozatainak, a bárminemű „emberanyag” praktikus

kiiktatásának lehetőségét élhették át. A nyilasok orgiája a bármilyen másság (női, etnikai, származási, vallási, anyagi, kulturális, politikai, emberi) eltérés-szüntetését tekintette fő programjának – maga a barbárnak titulálható cselekvéssor valójában minden barbárt csupán megszégyenít, s így magát a barbárságot is viszonylagossá teszi.

A lét körülményeivel és a világrend másképpen-elrendeltségének ok-okozati logikájával szembeforduló közember a maga „európai szellemiséget” elterjeszteni próbáló vágyképeivel (és szemben a volt-magyarságot prédikáló féktelenséggel) napjainkban is épp olyan értetlen ellenségességgel találkozik, mint Zoltán Gábor orgiasztikus nemzettudat-harcosai, akik számára talán nincs is humánusabb megoldás, mint a vak kegyetlenség. A konstruált történet sajnos a dekonstruált embervolt ordító veszélyességére figyelmeztet. Amíg még teheti. Mert hát a rekonstrukciót is lehet rekonstruálni valamikor, s ezek akkor sem lesznek majd kíméletesebbek. Ma még csak az előképeknél, az alakulató alakulatoknál és a kárvallott-reménytelen tömegek gyarapodási időszakánál tartunk. Kapisztrán Jánosok pedig szinte bárhol akadnak ma már, csak ruházat és ígézet kérdése ez. A többi már csak orgia...

Elérhető: http://www.tit.hu/studio/A_G_A/Torteneti_orgiak.doc

Létező léte házai avagy a fennmaradás kötelezettsége

Korok és korszakok, az idő lenyomatai, letűnt mindennapok és továbbélő emlékezeti hálók fogják magukba az élményrengeteg átláthatatlanságát... Értelmezések, olvasatok mégis vannak. Olykor saját korunk maga az oksági következmény, máskor a történő történelem egyéb látszatai tűnnek értelmesnek, értelmezhetőnek, elbeszélhetőnek, vagy egyenesen kibeszélendőnek. Korok és kultúrák, korszakok és identitások lajstroma világlik ki könyvek, regények, életrajzok, az emlékezeti irodalom utóbbi időkben megjelent opuszaiból. A múltó és tartalmas, félelmes, de olvasható idő alakzatai. Könyvek, melyek ilyesmikről szólnak, lesznek itt tanúi az időnek, öregedésnek, alig látszó avulásnak és omlásnak, társadalmi tempóknak, közösségi viszonyrendszernek, hétköznapi hősiességnek vagy rejtelmes elmúlásoknak... A létnek – hogy csekélyebbet ne fogalmazzak. A létezés lehetőségességének, helyeinek, a megmaradás és túlélés kockázatainak, vagy mindezek elbeszélhető törmelékeinek. Tudni kell őket, hogy látva lássuk, átadhatóan hagyományozzuk, félve közvetítsük, megtartó varázssal övezzük. Hogy létezessen a létezés, amíg még lehet.

A líriko-epigrammatikus szekvenciák

Visszafogottan szűkszavú ez a mű még Konrád György kötetei között is, csupán ennyi: *Zsidókról*.²⁶ Nem szokványos cím, de a kötetet szinte rigorózus szárazan átfogja, tónusát és alaphangját első pillantásra egyedivé teszi. Mint esszékötet immár sokadik, tematikusan is többedik, mégis hangütésben „Konrád-szerű”. Jól szabott, visszafogottan elegáns, élethitelesen egyéni, s a maga világegésznyi szűk terében teljességgel szuverén is. „A Harangjáték című kötettel zárul egy trilógia, amely a Kakasok bánata és az Inga című könyveimmel együtt alkot egészet. Kétszáznegyven miniatűr, egymással lóugrásos kapcsolatban álló mondatok, nem regény és nem esszé, tűnődések a tartásról, önállósított líriko-epigrammatikus szekvenciák, egyszemélyes életfilozófia. Egy ember körbefordul a maga világában, térben és időben, a szövegdarabok véletlenszerűen egymásra találnak, közöttük személyes összetartozás van. Háziiparos vagyok, biográfiám eseményes részét, a leghosszabbat befejeztem. Most éppen. Szürke foltokat szeretnék fölleveníteni, kép adja a képet. Lehet, hogy az ásatás végtelenné húzódik. Mint amikor egy csoportfényképből egy arcot kiemelünk, és népes kíséret jön a nyomában. Városokat, tereket keresek, ahol történt valami. Hogyan építi-börtönzi be magát egy ember a sorsába? Lehetett volna másképp is, a megvalósulás rendszerint időtlen. Az irodalommal kutatom, hogyan élek. Még ha egyes szám első személyben gondolkodom is, érzek magam körül egy többes szám első személyt. Az én mögött lappang egy mi...” – írja e sorozat előző kötetében. Az újabbikban, a *Zsidókban* pedig ekként: „Negyvennégyben magyar zsidó voltam, negyvenöt óta zsidó magyar vagyok. Mert itt lakom és magyarul beszélek, mert itt vagyok ismerős, mert ennél fogva: ez a hazám. Zsidóként mondom, hogy az enyém. Megfizettem érte eleim sírjával, akik itt vannak eltemetve, meg talán a munkáimmal is. Régtől fogva itt vagyom jó Budán lakásom. Zsidó tanárait itt hagyták a névjegyüket a magyar irodalomban. Vigyük haza Jeruzsálembe Füst Milánt, Karinthy, Radnóti? Fogjuk a hónunk alá, és vigyük

²⁶ Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010., 205 oldal.

haza a Bibliát? Hangoztassam, hogy hozzátok tartozom? Ezt inkább ti mondjátok, ha úgy gondoljátok, és ha szívesen mondjátok. Mindazonáltal jövőre Jeruzsálemben, száradjon le a jobbkarom, ha elfelejtem. Lehet, hogy leszárad. (...) Fia vagyok a zsidó népnek, és polgára a magyar társadalomnak, nemzetnek, államnak. Zsidó és keresztény magyarok között telt el az életem nagyobb része, hogy is ne lennék magyar? Akkor hát mind a kettő? Igen, mind a kettő. A kettőből csak élethazugság árán lehet egyet csinálni”. „Ezeket az 1986 és 2009 között keletkezett rövid írásokat most szigorúbban kapcsolja össze a tematika. A kihívó címnek azonban nincs szűkítő sugallata. A Zsidókról megindítóan pontos és kérlelhetetlenül személyes; privát esszé és tárgyilagos próza: igazi Konrád-könyv. Egy ember, akit a gondviselés zsidó emberpár gyerekévé tett, tudomásul veszi, hogy ő kicsoda-micsoda, és mindabból, amit a zsidóságról tud, beleértve a családi emléktárat, leszűrhet egy kérdést. Azt válassza-e, hogy elfogadja magát annak, aminek született, hogy elfogadja a szüleit, a tágabb familiát, és közük valónak, közülük származónak tekintse magát? Vagy inkább kiszabadulni igyekezzon ebből a közösségből és odatartozásból, más szóval azt válassza-e, hogy ő maga ne legyen többé zsidó? Ha viszont elfogadja magát zsidónak, akkor indokolt a további gondolkodás a tárgyról. /.../ Zsidónak lenni Izraelen kívül valamilyen pesszimizmust jelent. Nem is remélem, hogy bárhol problémátlan lehetnék. De miért is lennék? Gyakorolom bizonyosfajta zsidók egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplináját. A magányt éppannyira meg kell tanulni, mint az együttlétet. Lehet, hogy egy zsidó nézi úgy a dolgokat, ahogy én nézem. De mikor ablakomon át fákra és hegyre látok, vagy amikor borotvahabosan a tükörbe nézek, eszembe se jut, hogy íme, ez itt egy zsidó. A zsidók vágya, hogy közösségre leljenek, megindító, teljesülése azonban még várat magára. Izraelben elérték, hogy államként legyenek magányosak. Nehéz jól vizsgázni magányból. Az ember viszi magával az örökkévalót, a töltőtollát, és nem keres anyaölhazát sehol. Hogy távolság van köztem és a többiek között, ezt nem tartom tragikusnak, valójában elszomorítónak sem. De még sehol a világon nem voltam olyan városban vagy falun, ahol ne lett volna kivel beszélgetnem. Támadóinkkal szemben lehet védekezni együtt is, de lehet egyedül is, néhány barát társaságában. Lehet védekezni fegyverrel is, írással is, vagy akár egy néma tekintettel. Gyűlölőinket támadni nem muszáj, sőt, figyelemben részesíteni sem”.

Persze, valójában nem recenzió, nem ismertetés, nem kritika, ha megvezetve az író tollának tónusától, csak követi, vagy végestelen végig idézi csupán az ember. Meglehet, talán ez lenne az igazi kritika. Olvasójára bízni, mit fogyaszt el, mit emészt meg, mit visz és ad tovább a szeme elé tolt mondatokból. Valójában talán csak a kritikai méltatás műfaja és alkotói módolták ki, hogy önnön nagyságuknak teret adjanak azzal, amikor minősítik, kategorizálják, féleségekbe és típustanokba illesztik olvasmányaikat, esetleg összevetik másokkal vagy hasonlókkal, értékesebbekkel vagy hitványabbakkal. De mit lehet „kritikaivá” tenni sokadik opuszát megírt, „az irodalommal kutatom, hogyan éljek” szerzőt, az önmagát „háziiparosnak” minősítő szemlélődőt, aki a magyar kortárs irodalomban az egyik leghatározottabb és legfőlismerhetőbb hangok egyikeként végtelen számú külföldi fordítás-kiadást megért, nemzetközi elismerésben is kivételes, humanista világképével pedig drámaian kormeghatározó oeuvre alkotója...? Aki csak szerényen így: „szürke foltokat szeretnék föleleveníteni, kép adja a képet. ... Gyakorolom bizonyosfajta zsidók egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplináját” alaphangon ír az írás mint tett és a létezés mint ajándék komplexitásáról? Lehet-e még kívülállóbban rálátni arra, ami tett és a létezés határán megmaradás legfőképpen?

Hát..., talán azt lehet még mondani, hogy fontos nekünk. Vagy megfontolandó, amin rágódik. Vagy örök tépelődésre és mérlegelésre készítő, amit érez. Hogy visszafogottságában a szociologikusság és filozofikusság elegyedik a narratív őszinteség és fölcicomázatlan valóságmondás tónusával. Vagy hogy a címmel jelzett „keret” szinte bármit elbeszélhetővé tesz, s ez a rövidebb-hosszabb húsz esszé mind tele van három mondatonként aláhúzható életfilozófiával, tudással, szimpátiával, megértő örökséggel, az ekképp átfirkált-széljegyzetelt kötet meg a születés és túlélés életfilozófiájával is.

„A vallás a személy és a közösség átfogó életstratégiája. A zsidók nem érték be azzal, hogy élnek. Pedig már ez is ajándék. Napestig gondolkodtak azon, hogyan kell helyesen élni. A bibliai ösztönzés: saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért. Bolond nép vagyunk, rögeszmések, próféták, világforradalmárok szép számmal akadnak közöttünk.

A zsidó, ha már majdnem egészen olyan, mint a környezete, ha mindent megtanult, amit a környező kultúrából megtanulni képes volt, akkor is valahogy más marad. Aki fél különbözni, annak elég nagy teher, ha zsidónak született. Kénytelen megedződni a különállás sportjában. Aki szereti hangsúlyozni zsidó identitását, jobban fogja magát érezni Izraelben. Azért az egyért, hogy zsidó, és ez meglátszik rajta, ott nem fogják utálni. De ott is van, akit idegesít, ha ezt nagyon hangsúlyozza.

/.../ Ha az embernek nincsen kedve elmenekülni az otthonából, akkor tegyen valamit azért, hogy saját városa inkább kíváncsi legyen a másra, mint gyanakvó. Könnyebben választom ezt a magaviseletet, ha jól érzem magam a másféleség lelki bőrében, ha passzionátus kisebbségi vagyok.

Ahol van egy többségi, keresztény, régóta helyben lakó nép, ott a zsidó vendég; akkor is, ha ősei századok óta ott élnek, talán régebben is, mint a szomszédok. Minél inkább zsidónak vallja magát, annál inkább vendég. Ha sokat fészkelődik, a házigazdának kedve támadhat rá, hogy lecsapja. Hogy a mindenható ezt neki nem engedi meg? Ki tudja? Nem szükséges a teremtés gondolatát a jóság képzetével összekötnünk. A halál szüntelenül dolgozik, fogyaszt. Hogy a másik ember élete tökéletesen veszendő, némelyeket még inkább csábít a megsemmisítésére. A démon fölmenti az embereket a bűntudat alól, hogy képesek legyenek belefeledkezni a bűnbe. Azt suttogja, hogy az egyes ember élete nem szent. Absztrakciókat helyez fölébe. Az ördög jogcímeket ad emberölésre”.

A gondolatmenet félelmes pontossága ugyanakkor dráma vázlata is. A jelenkor drámájáé, a folytatásé, a következő felvonások előjátékaképpen epilógusé... Pontos, sorsszerű, mértékadó, olykor szabadkozó, de elismerő, s főleg felismerő.

„A pontos emlék kimélyíthető, az igazság érdekes, többletvarázsa van. Asztalhoz ülve, megyek a tollam után, és megsejtek emberi állapotokat. Akarhatom is, hogy ilyen vagy olyan legyek, de az akaratom nem elég erős játékos a sorsommal szemben. Olvasóim felderítője vagyok alkonyi tájakon, félvakon tapogatózom a megvilágítás felé, és csak késve fogom fel, hogy éppen ez a tapogatózás az utam célja. Kenyérkereső munkáim nézőpontnak is megfeleltek. Beleszülettem a témámba, napjaim keretéről mint agyalágyult és fantasztikus történelemről gondolkodhattam. Nem lepődöm meg rajta, hogy a ragadozó húst akar enni, a pók legyet akar fogni, és hogy az ember viszont sok mindent akar. Zéróista vagyok, és a semmihez mérem a történeteket. Mi máshoz mérném a valamit, mint a semmihez? Ha több annál, akkor már valami. Köszönöm, hogy van házam, és lett vacsorám is; emlékezetemben leélni érdemes napokat sorolok egymás mellé. Igyekszem megmenteni

valamit jövés-menéssel eltöltött napjaimból, próbálok nem egészen meghalni, csak hogy egy darabig még legyek, mint egy fatörzsbe vésett, vagy egy börtöntéglafalba karcolt monogram”.

Ez utóbbi sorok még/már nem a *Zsidókról* esszékötet, hanem a Szerző weboldalának a Harangjáték-kötethez kapcsolt ismertetéséhez vezet. De mert az „emlékezetben leélni érdemes napokat” és „jövés-menéssel” töltött életidőt mint „napjai keretét” meghatározva vissza-visszakap a zsidó lét és a zsidóság mint kultúra-szabta állapot írói eszközéhez, hogy „olvasói felderítője” legyen alkonyi tájakon, s „megsejtsen emberi állapotokat”, ezek ha épp zsidósághoz kapcsolódóak (relatíve nagyon sokszor is!), vagy ha e tárgyban vállalt „félvakon tapogatózás az utam célja” tónussal mindezt hitelesíti... – akkor mi sem teljesebb, mint az olvasat olvasata, „az igazság érdekes többletvarázsát” átélő beleérzés vállalása. Félő, hogy többet ennél nem érdemes, vagy kár lenne mondani a kötetről, melyben az „add tovább fiadnak” tudása mélységes mély belátással társul. Olyanokkal, és olyan sokféleképpen, amit nem lehet „felülnézetből” klasszifikálni, mert folytonosan benne tapadunk, ráhangolódunk, elirigyeljük szabatoságát és mívességét, cizellált klasszikusságát. Olyankor és úgy, ahol erény és ritkaság *„saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért”.*

Társadalomtörténeti látószögek – perújrafelvétel nélkül

Az alábbi nem-kritikai ex librisek elszántan „elbeszélőkre” formálódnak – előzetes megbocsátást remélve az Olvasótól. Vagy ha mást nem, legalább azt a szűkös időt, melynek teresedésében, létformáiban az alkotói közlés szándéka valamely szűkös interpretációs „áterszen” keresztül juthat a befogadóhoz – belátva mindennek korlátait, stiláris ésszerűségeit is.

Az asztalom sarkán álló kötetek egyike szerény nagymonográfia, ezt a csekélyke funkciót kerekén 750 oldalon teljesíti be, melyből az apróbetűs bibliográfiai-adattári forrásközlés is harminc oldal, hódolva annak a konvencionális igénynek, hogy egy tisztes opusz legyen kellőképpen alátámasztva, mégannyira, ha doktori értekezés is. Márpedig Kövér György munkája az, s mi még ettől is elvárható, nemcsak vaskos, hanem időszakosan példázatos, nóvum-mivoltában is tiszteletet parancsoló. Szerény címe *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*²⁷ nem harsog népszerűségért, s aki a publicisztikai könnyedség reményével vagy a „nnna, végre megtudok valami biztosat” szándékával veszi kezébe, hamar lekonyulhat. A Szerző az előszó legelején közli, hogy szó sincs „perújrafelvételről”, az eltűnt cselédlány százharminc évvel későbbi „megtalálásáról” vagy a 19. század végi magyar politikai klíma harsány bemutatásáról. Szó van, és sok szó, tudós szó, alapos és mivesen építkező szó-katedrális van a kötetben, mely a lokális társadalomtörténeti monográfiák legjobb hazai tradíciójához kapcsolódva, Victor Turner társadalmi dráma-felfogására alapozva dolgozza föl a Tisza menti falu tragédiáját, vagyis elkülöníti a társadalmi struktúra-képzetek és a konfliktusokban szereplők időleges viselkedésmódjainak ábrázolását, nem pusztán „formalizált struktúrákba” tagolt helyzetrajzot adva, hanem a szereplők pszichéjében, *„a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként”* megragadható tüneményekre koncentrálna (10-11. old.). Mint írja: *„anélkül, hogy Turner négyfázisú drámasémáját mechanikusan utánozhatónak gondolnánk*

²⁷ Osiris, Budapest, 2011. 749 oldal.

(*normaszegés, krízis, helyreigazítási akció, reintegráció vagy szakítás*), magát a modellt inspiratívnak találtuk” (u.o.). Kövér szinte „hárít”, amikor arról szól, hogy nem Ő talált rá Tiszaeszlár történetiségének kutathatóságára, nem pusztán a Hajnal István Kör hagyományait követve fókuszált egy mezővárosi társadalomszervezet eseményeire, hanem a mikroléptékű retrospektív kutatás lehetetlenségének élményével küzdve és az eszlári dráma feltárás-történetével ismerkedve azon kapja magát, hogy hitetlenkedik: „*ennyi anyag láttán soha senki nem vette a fáradságot, hogy Eszlárt alaposan szemügyre vegye*”. Pedig miután pontosan az egykori per százhuszadik évfordulójának napján, ugyanabban a nyíregyházi megyeházi ülésteremben zajló emlékkonferencián „*mindnyájan az egykori vádlottak és tanúk helyén tartottuk előadásainkat, s 120 év múltán sem volt mentes a hangulat a múlt szorongásaitól és reflexeitől*” (13. old.), immár evidenssé lett, hogy „*miközben az eszlári ügyet nem lehet megfejteni Eszlár társadalma nélkül, maga a Solymosi Eszter eltűnéséből kerekedett országos ribillió sem varrható egyetlen falu nyakába. Ha úgy tetszik: máshol is megtörténhetett volna... /.../ nekünk ‘csak’ az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performance-ban képesek voltak eljátszani a reájuk osztott drámai szerepeket*” (12. old.).

Tradíció immár, sőt a mikrotörténetírás európai iskolájának bevett módja is a hetvenes évek óta, hogy a struktúrák és szereplők, szociológiai és antropológiai, pszichológiai és gazdaságtörténeti összefüggésrendszerek közé ágyazódik az elbeszélő mondandója, az elemző szándék ugyanakkor rendre rádöbben a puha és kemény módszertan alkalmazási határainak rugalmasságára, de arra is, hogy mily képtelen nehézség „*a társadalomtudományos falumonográfiát és egy per totális mikroanalízisét megpróbálni egybeszerkeszteni*”. Merev és beszédes adatok, a robbanás előtti tőzegláp példájával illusztrálva a hely szellemét, a papok, jegyző, tanító és a gazdák konfliktushelyzeteiből kiolvasható eseménymenet részletei, személyes és csoportkoalíciós széthúzások, olykor keserű vagy drámai történések a jelzői annak a falusi létnek, melyben „*a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók. Konfliktus és kohézió – mint Turner fogalmaz – ugyanannak az éremnek két oldala. Az alternatív végkimenetelű konfliktusok tapasztalata beépül a következő eseménybe, ebben az értelemben az itt tárgyalt eseménysor túlmutat önmagán*” (10-11. old.), s visz tovább „a következő felvonás” felé, „jóllehet ugyanebben a drámában”. A Szerző az „inkriminált ügy” rejtélyes, nyomozati, pereljárási és vizsgálati fejezetek szereplői között következetesen elkülöníti a „performerek” csoportját, a kötet további részeiben a lokális konfliktusok, megyei-országos és nemzetközi porondon mutatkozó politikai antiszemitizmus mentén árnyaltan ábrázolható hangadóit is, kontextualizálva magát a folyamatot térképekkel, sajtóválogatással, a szóbanforgó szereplők rajzos portréival, korabeli és saját kimutatásaival, lajstromaival, értelmező elbeszéléseivel.

Magam nem lévén történész, a lelkes olvasó szerepét már-már hajlamos volnék keverni a recenzens fegyelmezettségével, így meg kell álljam, hogy Kövér György munkáját tovább méltassam. Politikai antropológus lévén azonban annyit föltétlenül ki kell fejezzek köszönetképpen, hogy Kövér akaratlanul is megerősít abban: nem kell politikainak lennie annak, ami látszatra az, s még kevésbé lehet politikaiként értékelni, ami nemcsak az, egészen a tévedésig, hogy ugyanis „minden politika”, s a mögöttes létben nincsenek ott a maguk teljes személyiségével, életvilágával, kapcsolatrendjével, szeretett vagy utált környezetével, sorsválasztásával vagy

szenvedelmeivel maguk az élő Emberek, szlovákok vagy görögkeletiek, katolikusok vagy reformátusok, zsidók vagy birtokosok, földesurak vagy hullaszállítók, bírák vagy országgyűlési képviselők. Mert hát ott vannak, s ottlétük drámáját, a lét értelmezhető tragikumát, a történendők okát és módját mindig és mindenütt épp azok a le nem zárt megismerési folyamatok kínálják megértésre, amelyekből egyetlen egy csupán az eszlári dráma, s a több korábbi közül is a legsúlyosabb feltárás Kövér György monográfiája. A létezhető lét, a fennmaradás felelőssége nemcsak az életvilág aktorait, de az értelmező közösség befogadóit is elhívja/elvárja...

Hely, átélés, emlékezet, üzenet

Van-e vajon, ami már nemigen van? Lehet-e monográfia tárgya, ami már nincs? Érdekes-e még, ami azért nincs, mert már nem lehet – s ugyanakkor mégis van, ha nem másként, hát ismeret-(elméleti)problémaként...? S vajon érdemes-e minderről könyvet írni, megosztani a tudást és felelősséget is mindazokkal, akik nem okvetlenül vágytak a létezés-problémák akut és helyi mivoltának ismeretére...?

Ami mindenképp fontos ebben a tudáshagyományozásban, az nagyjából egy könyv lelkeségének, értelmezésre kész üzeneteinek eljutása azokhoz a Képzelt Olvasókhoz, akiknek – mit tagadják, olykor nem is tudják... – épp erre lenne szükségük. A történelem, a múlt korok, a historikus párhuzamok nem bizonyosan a főáramú kommunikáció tárgyai vagy helyszínei, ezért olvasó-köreik is csupán szerények, értelmezőkörei is kicsinyek, üzenetei is keveseknek szólóak. Ám épp e keveseknek ad érthető jelzést, s megérintően mélyen „üzen” az a kötet, melyről az alábbiakban közvetítek majd néhány esemény-momentumot.

Mohács, s hasonlóképpen az ilyen „vidéki Magyarország” helyszínek, sokaknak hasonló ifjabb-kori élményt kínálnak. Volt egy korszak (tán még érdemben tart is), amikor még létező, de bezuhant zsinagógák (Kisvárdra vagy Győr, Csongrád vagy Szentés, Kiskunhalas vagy Mád...), meg temetők emlékével teli helyszínek őrizték a múlt korok emlékét, néma mementóként, galambok légváraként, búvóhelyként vagy romos tárgyak lerakóhelyeként...: a lét házai voltak egykor, melyek épp a nemléte lettek a nemlétező időkben, a létezni nem látszó szubkultúrákban. Aztán talán olykor mégis, megint elkezdenek létezni, s ez az, amit a sodró történésen túl még érdemes remélni. Mert létüktől megfosztottan, állapotuktól függetlenül is marad mindenütt valami, ami az egykor élt túlélés, a máig hatóan hiteles történés légköre, az emlékezet nehezzé lett öröksége.

A mohácsi zsidóságot 1944 tavaszán gettóba költöztető, ugyanez év nyarán a pécsi gyűjtőtáborba szállító, majd Auschwitz-ba küldő honi és német nemzetpolitika eseménysora ekként, az átélés üzeneteként is alaptémája K. Farkas Claudia könyvének, melyben e helyi világ részletes rajzolatát adja és ezzel megújulási módjának és esélytelenségének emlékét is megörökíti. A *Zsidósors Mohácson 1944-ben* című kötet²⁸ a 19. századi előzményeket, a gazdasági- és hitélet, oktatás és polgári életforma értékrendi értékeit is sorra veszi, mikor a német megszállás idejében összeírt 622 lelket, az üldözötté válásukat megelőző zsidótörvényeket, és ingó vagy ingatlan vagyonukra vágyó helyi lakosok közönyét, haszonleső, vagy nagy ritkán segítő néhányak viselkedésmódjait részletezi. Az 564 gettósított és elszállított emberből mindössze 13-an tértek vissza – s „egy morálisan koordinátáit veszített korszakban” Őket kirabló, vagyonukat és lakásukat „kiigénylő” vagy leleményesen le vadászó

²⁸ Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar – Virágmandula Kft., Pécs, 2015., 119 oldal.

helyiek már nemigen lehettek támogatói annak, hogy 1946 nyara után a még újra-indulni látszó helyi hitközségi élet megmaradhasson. Ez lett az újrakezdés és az utóbb bekövetkező széthullás időszaka, melyre a Szerző szakavatott történészi ambícióval próbál emlékeztetni. És nemcsak „próbál”, hanem eredményesen is teszi. Tetten érően, hangot hallatva, örökséget továbbvivően szól, vagyis képes új korszakot úgy fölidézni, hogy legalább az emlékezet megmaradásának fontosságával részt is vesz ebben.

Messze nem mindennapos, hogy egy-egy kisváros tradicionális polgárságáról, tótokról vagy kunokról, szerbekről vagy dunai svábokról, besenyőkről vagy sokácokról úgy tudjunk beszélni fél vagy egész évszázadnyi távolságból, mintha utcanéveket vagy növénypopulációkat osztályoznánk egy alapos leltárba. A „mindennapos beszédek” során, ha nem kerülhető el, hogy egykori népi történetet, etnikai háborúskodást, genocídiumokat megnevezzük, akkor jobbára jelképekkel, eufemizálással, metaforák alkalmazásával élünk – talán mi tudjuk, miért. A magyar történetírás számos elméleti korszakában nem is volt ajánlatos, illedelmes vagy megtűrt a kutatói állásfoglalás, s még kevésbé a megértő sajnálat, az elfogult tónus, a rejtjelzett „üzenet”, az igaz indulat „mégiscsak-kimondása”. Vagy ha volt is, tette aki merte, de kevésbé minősült az ilyesmi elszámolható tudományos eredménynek, hisz a tudnivalókról vagy a politikai elvárásrend, vagy az érdekeltek, sértettek, áldozatok és örököseik lelki nyugalma megóvó beszédmódoktól nemigen volt elvárható a formalitásokon túli emlékező, nagyságrendeket osztályozó tónus. Magában a történeti gondolkodásban, az emlékezet fogalmának és rangjának megteremtődésében, meg a nyilvánosság előtti állásfoglalás elemi gesztusában is ott kellett mutatkozzon az elfogultság hiányáról bizonykodó szárazság, távolságtartás, „objektivitás”, mely amúgy a modern és posztmodern korban már a reál tudományok területén is megrendült fogalommá vált, de elvárása, megkövetelése még mindig jelen van a méricskélő típusú tudástartományokban. „Adatokat” írni tehát tudományos... – érzelmeket körvonalazni viszont nem az... Mit kezdjen a kutató, ha épp az adatok mögötti rejtett tartalmak, „olvasatok”, sejtés-árnyalatok területén hozna novumot, s ebben ugyanannyi befektetett tudástőkéje, teoretikus rizikója, igazolásra váró álláspontja van, mintha lakosságszám-növekményt, termelési vagy raktározás-kapacitási mutatókat, fejlesztési innovációs paramétereket dolgozna föl...?!

K. Farkas Claudia könyve részint ezekre a tétova kérdésekre is választ ad. A mohácsi zsidóságról szólhatna az adatok száraz tónusában (amúgy teszi is), beszélhetne a felejtés és a tények összefüggéseiről (s elvégzi ezt amúgy könyve számos pontján), érvelhetne a társadalmi tények, történelmi sebek begyógyulása, a felejtés elleni alap kutatás szándékával... – de valahol mintha műve mélyén ott leskelne a bizonyosság: lehet valamilyen történeti rendet, gazdasági trendet, földrajzi rendszert, kereskedelmi kapcsolati vagy hitfelekezeti struktúrát is föltárnia, esetleg „sebek gyógyítása”, a felejtés okai és magyarázatai, az értelmezések keletkezései felől is belátnia mindazt, amit század tényként feltárni hivatott. A kulturális antropológus Szabó Miklós írja most elkészült doktori érdekezésében: „A genocídiumról metaforákon keresztül beszélünk. Az azt követő lépések is indirekt módon a felejtés, megbocsájtás, a tiszta lappal indulás, a sebek begyógyítása, a társadalom továbblépése körül fogalmazódnak meg. A rend strukturalista helyreállítása a tényleges események eltávolításával a megbűnhődés, a jog, a rend visszaállítása, a jövőbeli bűnök elkerülése, az elrettentés, az áldozatok és hozzátartozóik lelki nyugalma tiszteletben tartása körül szerveződik”.²⁹ S ahogy Szabó a maga disszertációjában, K.

²⁹ Szabó Miklós: *Az illékony tragédia – A genocídium kutatás lehetséges kulturális antropológiai megközelítése*. Tézisek. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program, 2017.

Farkas Claudia is fölveti monográfiájában, miképpen képesek saját helyi kultúrájukon (kultúráikon) keresztül a múlt eseményeivel szembesülni, azokra rálátni, értelmezéseket gyártani, mégis „továblépni”, stabilitásra törekedni, jövőben hinni mindazok, akik a lét feltételeit nem az újrakezdésben, hanem a kompromisszum nélküli megoldások esélyei között latolgatják. S nem mert „rosszak”..., nem mert bűnösök..., s nem is mert helyi „jöttment” mivoltukat a helyi társadalom a cinkos együttműködéssel fejezte ki... – hanem mert nincs, nem volt más egyebük, mint az emlékezeti örökség, s még ezt a megmaradási esélyt is elrabolták tőlük...

A könyv nem egy ponton mintha ismételt, redundáns tudással hívna meg az újabb belátások felé. Ez értékelhető ebben a kötetben is, bár korábbi, átfogóbb történeti korról komponált Scuola-kötetében³⁰ kicsit sem érzetem a túlmagyarázást, itt mintha tudatos sugallat funkcióját kapja. Ugyanakkor takarhat kettős réteg-zettséget is a tárgykörök, felületek, forrásadatok világában rejtekező összefüggésekkel harmonizálva. S persze lehet stiláris sajátosság is, az egyértelműsíthető történeti közlendő kiemelő aláhúzgálása, afféle kottajel, a tézis visszatérése, da capo..., históriával ragozva... Mindenesetre súlyos vádak tömege mindaz, amit a forrásokból előbányászott, s nem épülhet a közvetlen belátásra és megértésre: miért lehetséges és szükségszerű (Konráddal szólva) *„saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbűntet, alkalmasint meg is öl ezért”*.

A *Zsidósors Mohácson* címszavai egy vallási-kulturális és történeti közösség 1944 utáni históriájának, a visszaemlékezés és megőrzés szándékával formált kötetnek drámai közlései tehát. Kifejezőjük épp az, aki a legtöbbet tehette talán a közösség megmaradása és túlélése idején, azok egyikeként, akik valamiképpen túlélői lehettek a sorsdöntő és drámai évnek, a magyarországi és európai zsidóság számára rettentő „végső megoldásnak”. A mohácsi zsidóság egykori leszármazottai, a Holokausztt túlélői azonban már nem lehettek vagy nem maradhattak annyian, hogy megmentsék a város virágzó zsidó hitéletét és kereskedelmi rangját, kulturális vonzerejének maradványait és lakosságának a deportálást, a gettót, majd a gázkamrákat elszenvedő kisebbségi közösségi örökségét. Zsinagógájukat a maradék közösség, a kivándorlók és menekülők megmaradt hiánya, az államosítások és az ötvenes-hatvanas évek kínjai már nem engedték megmaradni, az „ég szíve” felé törő épületet 1968-ban lebontották.

„Az emlékező képzelet átlépi az időtávolságot, átlép ötven évet egy szempillantás alatt, és már ott van a tetthelyen” – idézi K. Farkas Claudia egy, a korszakot híven tükröző alpműből Konrád György szavait.³¹ A kötet bevezetőjében *„a ‘nemzeti és a vele kapcsolatos faji gondolatból’ inspirált zsidóellenes törvények”* részletező megjelenítésével voltaképp már jó előre átlátható módon körvonalait adja a mohácsi zsidók megtelepedésétől *„a deprivációs út végén halálszerelvényekbe kerülő” helyi lakosok sorsának – épp ezt a lezajlott ötven évet tartva (a zsinagóga végleges lebontásától számolva). A szinte szárazan, alaposan dokumentált előtörténet és a későbbi fejezetek nemcsak hiánypótló értékűek, hanem arra is okkal hívják föl a figyelmet, hogy „a helytörténeti vizsgálódások elengedhetetlenek a makroszintű történelem tanulmányozásához, árnyalják, kiegészítik a történelmi képet”* (13. oldal).

A Szerző történeti munkáit egynéhány példa nyomán már ismerhetjük, s ezt a kötetét is jellemzi a világos, némiképp a köntörfalazás nélküli, de roppant alapos, tiszta és érthető szöveggondozás, kellemkedés vagy hangsúlyos túlértékelés, cirkal-

³⁰ *Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2015., 139 oldal.

³¹ Konrád György: *Zsidókról.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010., 205 oldal.

mas jelzőkészlet nélküli leíró ismeretközlés. Néhol (főképp a történeti körvonalak és a helyi eseménykezelés alkalmával) vissza-visszatérő utalások ugyan vannak, de kétféle szerzői-tudományos hagyománykövetés alapvonala is megmutatkozik a könyv anyagában. Egyik oldalon a magyar zsidóság történeti sorsát települési közösségek, hitközségi monográfiák szintjén alapismeretek rögzítésével megoldó szaktevékenység, másik aspektusban pedig a nagymonográfiákra jellemző makrohistoria mikrotörténeti kihatásainak vizsgálata a helyi vagy más forrásközlések (interjúk, sajtóanyag, levéltári kutatómunka, országos forrásbázisok, rendeletek és törvénytárak, valamint kéziratok és muzeális ismeretanyag) alapján. K. Farkas Claudia e két „főirányt” az összegző, áttekintő szándék mentén kezeli, művének bibliográfiája első pillantásra árulkodik legfőbb irodalmi (Radnóti Miklós, Konrád György, Márai Sándor) és szaktudományi (Schweitzer József, Szita Szabolcs, Karsai Elek, Komoróczy Géza, Randolph L. Braham) forrásairól, meghatározó adatközlőinek köréről. Elsősorban „*a Mohácsi Izraelita Hitközség 1944-es tragikus történetét*” kívánta földolgozni, végigkövetve a gettózástól a deportálásig „végigjárt-végigélt” utat, de nem feledve a visszaemlékezések és a helyi (főként pécsi) sajtó mint értékes kútfő megolvasását, így végül is „*a források feltárása, elemzése és értelmezése eredményeképpen egy hajdan virágzó zsidó hitközség drámai történetét*” eleveníti meg. Külön-külön fejezetet szán a munkaszolgálatra, a zsidó tulajdon védelmére és a jogfosztottak elszánt kirablására, a helyi egyház állásfoglalására, a korabeli propaganda alkotta „zsidóképre” és ennek a helyi lapok tónusa révén föltáruuló akusztikai elemeire, a gettóbeli viszonyokra, a földtulajdon és lakásbirtok, egyesületi vagyon és üzletek kisajátítása részkérdéseire is. Különösen izgalmas „*a zsidó szellemiség képviselői*” ellenében, belső ellenség-mivoltukat nemzeti megtisztítás politikájával kiteljesítő egyházi és hatalmi képviselők nyilatkozatainak, a Pécsi Katolikus Tudósító tónusának, a „*nemzeti keresztény gondolkodás*” nyelvi diszkriminációban megjelenő karakterének fölvezetése, de hasonlóképp a földvagyon-szerző, lakásigénylő, személyes és vagyoni tulajdont minden aggály nélkül sajátjának tekintő helyi „polgárok” magatartása és a polgármester nehézkes, de karakteres ellenállása a korszak szellemiségének, s ebben annak, hogy az állami vezetés és jogalkotási szféra „legális formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez” (Bibó István, 1986). K. Farkas Claudia itt kellő belátással szán érdemi bekezdéseket a megye katolikus püspökének, a város polgármesterének és néhány helyi lakos segítő vagy mentő gesztusának, a bátrak szerepének értékelésére is, bár nem rejti a jogos kételyt, hogy a relatíve eléggé gyorsan lezajlott gettóba zárás és elszállítás a mohácsiak (korszakellenességük megfelelő) közönye révén vált lehetségessé és eredményessé.

„*A hidakat látom a sötétben. Ezek a hidak (...) most nincsenek többé*” – idézi Márai Sándort.³² A „megidéző képzelet” Konrád-i bevezetőjétől a veszteségek és az újrakezdés lehetetlenségéig figyelemre érdemes körív vezet végig a Márai-idézettel zárt kötetben. K. Farkas Claudia (bizonytalán belátni segítő) megértő megvilágításai azonban a legkevésbé sem zárják ki a mai korszakellenesség, leleményes nyereszkeskedések, nemzeti keresztiségre építő cinkos belenyugvások és legalizálni hajlamos diszkriminációk bármikori bekövetkezettségének valamely újrakezdődő széthullás felé ívelő nyomvonalait. Mára sajnos ezek az újrakezdések is reménytelenebbnek látszanak, az „ég szíve felé” nyitott világ is egyre inkább csak emlékezetes érték marad... Ha marad.

Marad mindenesetre ez az evidencia abban, hogy mint minden tudást, s minden korban, így a történeti tudást is menedzseltek, kezelték, módosították, felújították, átírták, projektálták emígy vagy amúgy, egy-egy kor igénye, hangulata, tónusa, érdekviszonyai mentén, vagy ezeknek részben-egészben megfeleltetve. Így

³² Márai Sándor: *A teljes napló 1943–1944*. Helikon, Budapest, 2006.

volt ez a történeti tudással, a múltról és jelenről való gondolkodással, a megtörtént események elbeszélésének aktualitásaival, tanulságaival is. A valódi, az igaz beszéddel, s nem a történelemhamisítóval (ahogyan például a mai valóságkutató történeti intézet kiérdemesült főigazgatója „idegenrendészeti eljárásnak” vagy „jogkorlátozásnak” minősíti a deportálások és népiirtások sorozatát!). S ha belegondolunk, hogy a különféle rendű és rangú, de mégiscsak a történetírási gondolkodás mintegy kétezer-négyezer éves históriájában is rendre jelen voltak a múlt eseményeit valamiképpen narratíva tárgyává tevő tudások, s ezek társadalmi vagy kulturális légkörváltozások nyomán éppen forrásaikat, értékszempontjaikat, elbeszélő módjaikat és témaköreiket is aszerint választották meg, kinek szól majd, ki a megrendelő, ki a befogadó... – akkor ezt a „rögzített tudást” a narratívák mentén újraelosztani, átértékelni, újraolvasni, átrendezni és újraközozni igencsak méltó feladatvállalás. Éppen ezért respektálásra méltónak kellene tekintenünk a forráskutatásokat éppúgy, mint az interpretációra vállalkozó kutatókat, s értékrendszerünkbe be kéne építenünk annak jogát is, hogy más és korszerű, hiteles és impozáns legyen-maradjon mindaz, amit a „kis helyen is történhetnek nagy események” szentenciája kimond. Így Mohácson is megeshetett olyan, aminek tudása nem kevésbé lehet érvényes Bonyhádon vagy Pécsen, Nagykanizsán vagy Egerben, Győrött vagy Esztergomban. Ennek pontosítása, s nem utolsósorban a kollektív emlékezet fenntartása érdekében vált fontossá a közelmúlt évtizedekben a narratív történetírás, a mikrotörténetírás, a kollektív emlékezet lenyomatainak dokumentálása, a változás-folyamatok mögöttes okainak újragondolt elbeszélése, vagyis egy történeti fókuszú tudástőke-alkalmazás, ismeretkészlet-megújulás, új történeti szereplők és közös helyi tudások figyelembevétele is. Egyebek között attól is függetlenné válva, ami a helyi tudat, lokális emlékezet, piacra vihető ismeret ellenében hat – hiszen a „negatív” tudás, a hiányzó ismeret és a definiálatlan tapasztalat is éppúgy velünk él, mint az emlékezet töredékeiben megmaradt evidenciák.

Éppen ezért fontos minősítés az, hogy K. Farkas Claudia nem csupán követi, leképezi, érvényes tudássá teszi, hiányzó mivoltában is pótolni próbálja-tudja mindazt, amit Mohács múltjából, s különösen e címében is kiemelt időszakból a közösségi újragondolás színterére tudott hozni. Ezzel együtt azt összehasonlító tudást is adja, mely az olasz és magyar iskolarendszer és kirekesztő gondolkodás, korporációk és kooperációk, Mussolini-kori és Horthy-kori antiszemita világok belátható történésrendjéből helyi forrásfeltárás és utómunkák terén tudományos alapossággal feltárhatott. Műve is kiválóan mutatja: sem a történeti tudás, sem a megismerés eszköztára, sem az értelmező módok és emlékező technikák nem lezártak. Megértő módon, s mai analógiák belátásával még akár akut ismeretkészletre is szert tehetünk K. Farkas Claudia művéből... Egy morális koordinátáit egyre inkább ismét elvesztő korszakban erre mint megújítható történeti gondolkodási eseményre is fölöttébb nagy szükség lehet. Nem hihető, talán csak remélhető, hogy a történeti folyamat ciklikusságában (még) nincs annyi mozgási energia, amennyi a túlélő közösség emlékezeti anyagának megőrzésében még megvan. S akkor a gyász mellett a megértés utóhatásai is létjogot kapnak...

A gyászolásra képtelenség képessége

A megértés és „megbocsátás” joga persze nemcsak fura módon alakul a históriában, hanem a közösségi viselkedés, a szeretet és ellenszenv, az illúziók és a kultúra-elsajátítás, az erkölcs és a relativizált spirituális értékek kérdései teszik ki aktuális viselkedésünk java részét, teóriákban és víziókban, tapasztalati tudásban és

megfigyelések során rögzített változatok, régi koroké és napjainké, saját világainké és más kultúráké egyaránt. Illendőnek látszik e tárgykörökhöz és ideákhoz igazítani a szemlézés folyamatát is, melyben most nem egy, inkább több harmonizáló kiadványról ejtenék szót.

Az egyik, s a tematikus kapcsolódásban legközvetlenebb monografikus mű, Alexander és Margarete Mitscherlich: *A gyászolásra képtelenül* című opusza, mely alcíme szerint „*A közösségi viselkedés alapjai*” keretet vállalja ahhoz, hogy egy német szociálpszichológiai összegzést adhasson a német közgondolkodás, a lakossági értékrend, a mentalitás, történeti önkép és nemzetfogalom komplexumáról (helyenként kifejezetten a komplexusairól is, természetesen).³³ A kötet kulcsfogalma talán a szeretet, de mellette épp annyira a vak infantilizmus, a háborús trauma és a bűnbakok kijelölésének, az elnyomás intézményesítésének és a totális alárendelődésnek is legalább akkora „terápiás” tér jut benne. A kötet frappírozta (az akkor még harsányan Nyugat-)Németország fiatal nemzedékeit, amely 1967-ben közreadva mintegy előesti programpontjává lett a '68-as diáklázadásoknak, rendszerkritikus világképnek, a jóléti és morális eltompultságba belekényelmesedő háborúviselt nemzedékek protestmozgalmi hangütésének. A náci múlttal szembenézni, a megismerés döbbenetét átélni, a „következmények nélküli” közgondolkodást rajtakapni kellő merészséggel képes szerzőpáros egy bűntudatát megbúvással elkerülni próbáló, a hétköznapi fasizmusokat rejteni siető, a megbocsátásért látszat-bűnbánatot sem kockáztató társadalmi világról ad intim látképet ez a kötet, a kollektív bűn és elhallgatás minden felszabadításra váró kérdésétől mentesen éldegélő nemzeti közösséget kap rajta önnön hitványságán.

E morális szembenézésben a vesztes és áldozatokat jócskán számláló első háború, a weimari kísérlet kudarca, a traumatizált németek önkéntes alárendelődése szerepel a „lelkiismeret szavát” új agresszióba átmanipuláló közfelfogás kontrasztjával, de erre ráadásképpen a felgyülemlett problémák (felelős keresése, családi tragédiák, gazdasági világválság, elszegényedő tömegek, munkanélküliség, múlttagadás és át-hősiesítés, bűnbakok keresése és megtorlás igénye, stb.) együttes pressziója szinte elemi vakhittel segítette valamely „gigantikus apafigura” megtalálásában a gyermeki csodavárásra áhítózókat. A Hitlerben vakon követhető mitikus hőst, kudarcos nemzeti múltat feledtetni tudó támogatót és messzi jövőbe vetett hitet fanatizálni képes kisembert felfedező német tömegtársadalom erre már csak kézenfekvő megoldásként kapta a rendszer ellenségeire, az úton előrehaladást akadályozókra, a másságukkal kitűnőkre zúdítható összes előítéletességet, kompenzációs esélyt és ellenség-kreálási lehetőséget: cigány, bolsevik, zsidó, szocialista, nem árja, nem tömegember elleni „megoldási” célirányt és útmutatást. Mitscherlichék szociálpszichológiai összegzése rendszerezetten mutatja be, hogyan függött/függhetett össze mindez a „szeretet német módjával”. S a második veszített háborút követően nem a mértékvétel, az elszámolás, a belátás, a tisztázó és megértő magyarázatkeresés vagy akár bűnbocsánat volt a sunnyogó („végső” utáni) megoldás, hanem a tagadás, elfojtás, kivetítés, meg-nem-törtéنتé hazudás, az elszámolhatatlanság bűnének kollektív feledtetési kísérlete, mely mintegy alapját képezte a Marshall-terv segélyeiből „gazdasági csodára” képes új német önképnek. A büszke változás- és fejlődéstudattal egykönnyen fölszerelkező, de a lelkiismeret próbatételeivel szembesülni nem próbáló német lakosság a „felettes én” teljes elvesztésével, a gyász megtagadásával, és az ipusztriális jelentőségű népirtással mintegy össztársadalmi szinten azt vállalta, hogy Hitler bukásával az erkölcsi felelősség is letűnt, a személyes múltbeli bűnök morális mérlege úgysem elvárható, a számonkérés és a „parancsra tettem” látszat-

³³ Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2014., 254 oldal.

felelőtlensége nem kíván majd egyéni szembesülést semmivel... A felettes én, a morális fenség, a vezérvessztés kínja először talán a szülei tompult közönyével, infantilis meséivel, betokosodott jólétével szembesülő '68-as generációnál került napirendre, s ma már kevésbé vitatható, hogy a végül mégiscsak elkövetkező számvetés nyomán a mai Németország a polgári értékrend visszanyerésével és a tolerancia újratervezésével lett képes ténylegesen felnőni. Mitscherlichék elemzése ezt a mögöttes történeti, folytonos lelki, és morális önépítési tünet-együttest jeleníti meg, s ha „lapos analógiát” keresnénk, keresve sem találhatnánk korszakosabb jelentőségű európai főművet, mely ekkora hatással maradt a kontinens lakóira, s (sajnálatosan, de immár átláthatóan) ekkora jelenkori érvényességgel bír mindmáig, akár magyar, kelet-európai vagy földrézsközi politikai ideológiák figyelmeztető jelenléte révén.

A könyv súlyos érdeme, hogy a legkisebb kísértés nélkül a kacifántos szakszöveg-gyártás terén, de a hétköznapi lélekismeret és két megélt korszak manipulatív hatalmi nyelvének intuícióit is átérző tálalás révén folyamatosan bevon a hitleri, a poszt-háborús és hidegháborús, majd a belátás-felismerés-meghaladás modernista időszakának egész nyelvpolitikai világába. Huszár Ágnes fordítása alighanem az érzékenyítés eszköze már, s ettől vérfagyasztóan mai tónusban szól ez a félszáz éves opusz, melyhez Erős Ferenc könnyed és mély áttekintése a korszak(ok) társadalomlélektani etapjairól még külön ajándék az Olvasónak. A barbár embermegsemmisítés és a traumatikus érvessztés korszakai annyira sugárzóan frappánsok e kötet olvasóját, hogy nehéz az egyes fejezetek „üzeneteként” megmondani: ekkora nemzet megtévedt históriája, ekkora felelősség kezelni-nem-tudása, a mitikus és melankolikus gyász munka kollektív elsinkófálása, a bűn-szégyen-szorongás megkövetelte „valótlanítás” és valóságvesztés drámája vagy mi más tekinthető meghatározóbb effektusnak... (Erős arra is érzékenyen utal, hogy a holokauszt-túlélők körében és körülöttük lezajló háború utáni változás-folyamat szinte analóg verziója a szülők és nagyszülők viselkedésmódjaival szembenézni nem képes kelet-európai példának)...

Nem mellékes az sem, hogy e kötet részkérdései, háttérelmzései révén, az analitikus pszichológia eszköztárának ilyen világos érvényesülése segítségével kontraszt képződik a fasizmus idején menekülni kénytelen frankfurti filozófia visszatérése, a tagadás és elfojtás lélektani tapasztalatát a freudizmuson túl az „egydimenziós ember” és a „tekintélyelvű személyiség” marcuse-i/horkheimer-i kialakulás-folyamatával illusztráló társadalomképek komplexitásával, majdan a fogyasztóiség amerikai és nyugati individualizmussá bonyolódó mivoltával. Erős kitűnő bevezető esszéje azt sem hagyja említés nélkül, hogy „a gyászra való képtelenség” meghaladásának folyamata, mely a hetvenes évek közepétől mintegy húsz esztendő alatt sikerképpessé tette a német társadalmat, napjaink Magyarországon minden nemzetpolitikai, kollektív identitási, önelemzési hajlandóságot szinte tiltó stratégiákban épp ellenkezőleg jelenik meg. A külső elszigetelődés, a nyilvánosság megdolgozása a valóságvesztés céljával, a fiktív és életképtelen identitások terjedése, a morális felelőtlenség és a múlt kollektív tagadásának esély-kínálata valójában e kötet kétszáz oldalán át korántsem „múlt-kérdésként” mutat analógiákat, hanem a rémisztő jelen reális kölcsönhatásaiban megbúvó perspektívaként... S ha a gyászolásra képtelenség a közösségi viselkedésben ekkora, eddig nem túl sokak által ismert vagy végiggondolt hatással bír, mintegy kötelesség is újrakérdezni: vajon mindezek együttes hiánya mennyivel súlyosabb teher? A rálátás igényének és a szembesülés súlyának életképes megmaradása vagy újrafeltámadása pedig aligha szentenciákkal elősegíthető. Ehhez ilyen fontos és felelős könyvek, kiadók, megfontolások, szándékok kellenek – és ennyi felelősség is, mely az emlékezet aktuális részévé teszi az emlékezhiethiány drámáját. Akkor is, ha a gyász immár nemcsak képesség, hanem megélt történelem is.

Megélt hiány, mutált emlékezet

Ugyancsak jelenek és jövők, létek és hiányok konstrukcióira kérdez rá az a tanulmánykötet, melyet Gantner B. Eszter és Réti Péter szerkesztésében a Nyitott Könyvműhely adott közre *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái* címen.³⁴ Film, képzőművészet, narratíva, emlékezőpolitika fejezetcímek taglalják a tanulmányok sorát, melyek a legkülönbözőbb memoár-gyakorlatok és konstrukciók mentén formálják újra a nekünk fontosat, a saját olvasatot, a fölkinálható narratívákat. Film és irodalmi identitás-alakzatok, holokauszt-interpretációk, az ábrázolhatóság, az emlékeztetés módszerei, a közösen megalkotott memoárformák és artisztikus gesztusok (botlatókövek, jelölt helyek, emlékeztetők, kommemoratív kísérletek) alkotják a kötet tematikáit, jobbára fiatal szerzők tanulmányait, egy 2006–2007 során rendezett előadás-sorozat (ELTE BTK Germanisztikai Tanszék) anyagából vett értelmezés-narratívát. Mint ekképp kiderül: a hiány, az elmúlás, az „egyszer volt világok” mai idézhetősége nemcsak lehetőség, hanem esetenként (mint itt a zsidóság-témakörben felvonultatott identitás-nyomozások formáiban is) kötelesség, vagy legalább kísérlet kell legyen, hogy az emlékezés formáiba emelje azt is, aminek már talán inkább a nemléte adja létformáját. „Lehetetlen, de muszáj... tehát lehetséges” – mint ezt az első írás /Fehéri György holokauszt-tanulmánya/ címében is közli..., az emlékezésformák mint politikai akaratok, mint társadalmi konszenzus tárgyai, mint a saját múlttal való szembenézés lehetősége és felelőssége adják annak kényszerét, hogy élővé váljon, ami nem tudatos, nevet kapjon, amelynek hallgatás volt a sorsa is oly sokáig.

Már hogy egyáltalán lehetséges-e identitásokat konstruálni ott, ahol azok nincsenek jelen, s van-e esélye kereteket szabni az értelmezés kísérleteinek, ismét csak az irodalomtudomány, a pszichológia és a kulturális antropológia, a történettudomány és a kultúratörténet segítségével szorulva kap válaszokat a fentebbi kötetet sorozat részévé tevő másik tanulmány-válogatásban. *Kép – keret. Az identitás konstrukciói* címet viseli az a könyv, melynek szerkesztői közt az egyik (Gantner B. Eszter) épp az előző mű is (munkatársai ezúttal Schweitzer Gábor és Varga Péter), szellemisége pedig követi az identitások keresésének lehetséges verzióit, imázsait, kereteit és tartalmait.³⁵ A tizenkét egyetemi előadás kötetbe szerkesztve az „átbeszélés” állapotába hozza a témakört, nem pusztán a zsidóság kérdését, hanem a másfajta másságokét, a pseudo-identitásokat, a zsidó-keresztény ünneplésformákat, a Babits-életmű alakjait, a monarchia korának közszellemét, a nemek közötti fóbiák, a vallások közötti konfliktusok, a népek közötti belátások megannyi verzióit. Bizonyítást nyer az is, miképpen és mennyire nem azonos önmagával, amely annak mutatja magát, s mi módon nem statikus, folyamatos és tartós vagy végleges az identitás mint eszköz, jelenség, állapot és cél. Folyamatokról, átmenetokről, egymást formáló hatásokról, dinamikus változásokról és kontinuos másságokról vagy másságkezelésekről szól tehát a legtöbb írás, mégpedig nem a rendszerlogika, a folyamatszervezés vagy a kibernetika aspektusából, hanem az interdiszciplináris tranzíciók oldaláról. Arról a kultúráközi kultúráról, melyről fentebb szinte a legtöbb felmutatott mű szól, s arról a korról, melyben ez a biztosra formálódott bizonytalanság kezd immár kezelhetővé szelídülni, melyben a tudni nem lehetséges dolgokról is tudományos igénnyel lehet narratívákat kezdeményezni...

³⁴ *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009., 188 oldal.

³⁵ Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter szerk.: *Kép-keret – Az identitás konstrukciói*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 295 oldal.

Megannyi kötet kínálkozna még ismertetésre, vagy futó jelzésre legalább – gyors vagy még gyorsabb olvasatban. De van egy adott tempó, amely már nem teszi lehetővé sem a megismerést, sem a belátást, sem a tudomásulvételt... Épp ezt a „társadalmi tempót”, a reakcióképesség idejét és idősiségét követték itt világképekben és műalkotásokban e két utóbbi kötet megismeréstudományi megközelítései, miközben persze a történeti tudás messze nem a mindenkori „rálátás” távolságából közvetít...

Szenvedés- és megsemmisülés-történet, emlékezeti örökség

Minden emberi viszony – talán a nyelv, a kultúra, az örökség rendje és a hagyomány értéke révén – előbbre való tud lenni, mint maga az ember. Relációiban, kapcsolat-hálójában, kulturális öröksége „fogságában” és kiteljesedésében leli meg így érzületi vállalását, hovátartozási biztonságát mindenki, kinek sorshelyzete, mozgáskényszere vagy összehasonlító élménye lesz kultúrák közötti áthallásokról, kölcsönhatásokról. Egy magyar-amerikai nézőpont, két-három nyelvi örökség-anyag, hordozott sors és kapott „sorstalanság” lesz ezért öröksége is mindazoknak, akik kisebbségi léthelyzetben nem a bezárkózást, megalkuvást vagy elszemélytelenedést vállalják, hanem kapaszkodót találnak, élményhátteret formálnak, örökséggé vált eszmélkedést élnek át meg mindazzal, amit magukkal hoztak egy idegen világba.

Ezt a sorskényszert, s vele az „add tovább fiadnak”, a „vidd tova bármerre jársz” élményvilágát tükrözi az a kötet, melyben a Tokaj-Hegyalján élő, abaújszántói kisvárosi zsidó közösség emlékezetét formálja meg Zahava Szász Stessel, aki pár éve megjelent kötetében e kulturális örökség szószólója, megörökítője lehetett.³⁶ A *Bor és tövisek* kötet „stetl”-világának, a szőlőskertek közötti személyes történeteknek és csoporttörténelemnek több rétege is van, beleértve megismerhető személyest és át nem látható szakrálist, értékelhetően kollektívát és magányosan reménytelen családit is, meg a diaszpóra-közösség maradék érdeklődését, összejöveteleit, hír-cserélő randevűit is. E falusi világ, az iparosok és gazdálkodók, reménykedők és üldözöttek, virulóan sikeresek és lehangelőan reménytelenek élményközössége az, amiben a Szerző önnön hitét megnevezni lehetségesnek látja. Sok-sok évnyi munka, gyűjtő szorgalom, könyvtárosi elkötelezettség, emlékállítási feladattudat munkál a háttérben e monográfiának, s nem utolsósorban az emlékező szubjektum felelőssége, mely nélkül talán semmi história nincs is. Cipész és házaló, tudós rabbi és menekülő névtelen, diaszpórába kényszerülő álmodozó, aki lesi és kitárgyalja a hazai híreket, s még a reményteljes életutak és a sorcsapások kollektív élménye is egyformán jelen van e helyi világban, mint oly sok másikon is, ahol Emberek, érző és reflektálni képes személyiségek lakoznak. Tíz-húsz oldalanként változik a szöveg tónusa – bár szerkezeti elemei áttekinthető tartalomjegyzékké rendezik a forráshátteret..., de a 18. század első harmadától historikus távlatból föltárt néptörténet és lokális szomszédság-regény az előszó-író Elie Wiesel szavaival szólva is „az emlékezetről szól; olvassák el, és az Önöké is megelevenedik” (9. old.). Ezt a Szerző szavaival pontosítva: „Nehéz elképzelni azt a szerénységet, amellyel a feladatot, ami rám hárult, elvégeztem. Egyszerű elemi iskolát végzett kisleány voltam, mégis az én hivatásom és kötelességem, hogy leírjam gyönyörű mezővárosom szomorú zsidó történetét” (11. old.). „Szerényre” sikeredett, négyszáz oldalon..., és teljesre is,

³⁶ *Bor és tövisek Tokaj-Hegyalján. Zsidó élet Magyarországon. Abaújszántó zsidó közösségének története.* Noran Libro, Budapest, 2013., 403 oldal.

amennyire Abaújszántó emlékezetében immáron meg kell maradjon mindez „szállítható örökségként”, túlélni képes hagyatékként.

A ma már nyolcvan évesnél is idősebb Szerző, aki New Yorkban doktori disszertációt írt témája monografikus gazdagsággal föltárt anyagából, nemcsak holokauszt-túlélő, hanem életút-folyamában is magyar szívű és részben magyar nyelvű alkotó. Kötete – mint hasonló község-monográfiák többségére ez jellemző is – egyszerre képviseli az emlékéllítés és az értékelés, a történeti kontextusba illesztés és a folyamat-bemutatás feladat-tudatát vállaló habitust, s egyben olyan, a gazdasági és termelési kultúra mellett szükségképpen megmaradt dolgosság-tudat lenyomata is, amit lakonikus rövidséggel a „tokaji” bor kvintesszenciájának tekinthetünk. Ennek éltetésében, mives kultiválásában, s a nemzedékek hosszú során át megmaradt hagyománytartó tevékenységben találja meg az író mindazt, amit a New York-i közkönyvtár tájékoztató könyvtárosaként összegyűjthetett, s „történelmi kincset hordozva” megörökíthetett. Ennyi sem lenne kevés, azonban az örökségesítés folyamatában nem éri be egy-két íves esettanulmánnyal vagy történeti feljegyzések közlésével. Az 1738-as forrásoktól az 1950-es utolsó elvándorlókig, a település-széli megtűrtségtől a sikeres és példás asszimilációig, majd a kisajátítások és antiszemita megnyilatkozások elől menekülő utolsó leszármazottak élethelyzetének bemutatásáig voltaképpen egy több mint kétszáz éves közösségtörténetet állít össze (15-260. old.), kiegészítve mindezt száznegyven oldalnyi függelékkal, dokumentatív értékű szövegközi fotókkal, saját családhistóriával, köztörténeti forrásanyaggal, s egészében a kommemoratív szándék jellegzetes példázatával.

Szenvedés- és megsemmisülés-történetről lévén szó, illetlen és kellemetlen volna szakképzett történészi irányt, történetelméleti koncepciózusságot vagy az emlékezés és narratív történetírás forráskritikai aspektusát számon kérni e művön vagy szerzőjén. Érteni és elfogadni érdemes, hogy a történeti folytonosság vázlatával-keretével, eseménytartalmak vagy folyamatok korszakos rajzolataival, továbbá családhistória és közösségtörténet felekezeti nézőpontjával teljessé váló műben az elsődleges cél az emlékéllítés, helyenként még a koncepciózus vagy hamistudati beállítódást is cáfolni kész restauratív szándék dominál itt, mely az érintett közösség felől nézve éppen így méltó és teljes, a helytörténet és térség-história felől nézve hiánypótló is, de nem utolsósorban a magyarországi zsidó hitközségek monografikus feltárás-sorozatából még hiányzó opusz, tehát a szakrális intézménytörténet nézőpontjából véve is kulcsjelentőségű. A termelő és szolgáltató családok emlékezeti feltárása, a települést fejlesztő kiválóságok örökségének javát súlyán mérni képes, a helyi zsidóság rangját néven nevező szerzői szándék összességében is értékelhetjük azt a helyenként meggyőzően szubjektív, másutt lokálpatriótán büszke nézőpontot, melyet a könyv érvényesít. Ilyen példaképpen a holokauszt áldozatainak, a kereskedőcsaládok névsorának, a zsidó lakosok lakcím szerinti felsorolásának, a háború utáni emlékéllítés dokumentumainak, vagy akár az 1992-ben fölállított háborús emlékmű felirat-korrektúrájának aprólékos ismertetése is kreatív komponense. Mindezek tehát nem perszonális emlékéllítási vagy pusztán történelem-olvasati gesztusok, hanem a föltáró és közösségi tudást visszamenőlegesen is helyreállító döntések lenyomatai, a helytörténeti monografizálás lehetséges megoldásai. S ennyiben a Kiadó nemes vállalkozásának részei is. Szász Kató, mint „átiratban” a Szerző nevével jelzett kérdőív-adatlap megszerkesztője és a háborús túlélők névsorát is összeállító, a zsidótemető és a zsinagóga értékeinek lajstromát is megalkotó, sőt a fotók java részét is készítő, ennyiben az elpusztultak örökségét is tovább vivő dokumentátor, aki a könyv kiadásával átadja, közös örökséggé teszi mindazt, ami egy valamikori viruló felekezeti közösség értékrendjében fontos volt, s ami (a holokauszt után hatvan évvel is fájó, sértő és méltatlan) közhangulatban az maradt. Mert hát a dédnagyapa „bőrökötésű

Bibliái a szent Tóra darabjaival és a becses családi képekkel együtt lettek eltaposva a zsidó templom udvarán” (330. old.). Ezért is meggyőződéssel hiszi, hogy „az előítélet és sztereotípiá elleni nevelést már otthon el kell kezdeni, és utána folytatni minden lehetséges módon. Így talán lesz remény, hogy ami velünk történt, soha nem fog egyetlen élő emberrel sem megismétlődni ezen a földön” (ugyanott).

A kötet záró szavait, üzenetét egykönnyen megérthetjük. Már csak követni lesz nehezebb..., vagy értékén mérni, a halottakért illő emlékimát (kaddist) mondani lesz súlyosabb és felelősebb feladat. Talán, talán-talán ilyen könyvekkel ez részben még sikerülhet is...

Ellenség-konstruálás, avagy világösszeesküvés

Umberto Eco opuszaira talán nem az elsődleges jellemző, hogy történelemtudományi hitelességű históriákkal aratnának népszerűséget. Korábbi (csak magyar kiadásban már megjelent mintegy huszonöt) műve és narratívái alapján épp ellenkezőleg: amit hitelesen ír le, az aligha pont úgy esett – de sokkal inkább úgy is, vagy mégúgy megtörténő zegzugos létezés-elbeszélés mindahány. Minthogy azonban történetei jobbára a sosem látható, múltban is rejtekező vagy jelenben is alaktalan alakzatokba simulnak, akár irodalmi esszéi vagy narratív tanulmányai, írói álmai vagy paranoid hömpölgései során is mindig a rejtélyek rejtélyei tájékán kurkásznak. *A prágai temető* kötete például az örök ellenség-konstruálás jegyzőkönyve, a könyvben kibontakozó ál-jegyzőkönyvvel szemben életszerűbben bonyolódó szálak szövedékéből kibetűzve... – jegyzőkönyv, azaz inkább vádirat, napló, kétfedelű történet, sokszereplős dráma és titokregény, amelyben a titkok legtöbbször nyíltak, a nyíltság viszont legtöbbször mélyre rejtett és manipulált érzemény.³⁷ Mottója alapján nem könnyen, de nem is ismeretlenül szól a fejtvényre vágyó olvasóhoz: „*Ha nincs ellenség, mivel bíztassuk a népet?*”. Vagyis sok évezredes közösségi stratégiára, a társadalmi megosztottság kor(ok)ra jellemző politikai attitűdjére utal, s ezen belül is többre, savanyúbbra, álnokabbra és ócskábbra annál, semhogy hirtelen mai politikai köznapjaink korszakos üzenetét kellene kihallanunk belőle...

Nem egészen meglepően, az örök és ádáz ellenség itt éppenséggel a zsidó. A zsidó mágus, a zsidó tulajdonos, a zsidó rabbi, a zsidó összeesküvő, a békétlenségéből mindig és mindenhol kapzsi mohósággal hasznót keresni hajlamos hitsorsos, aki nemcsak a hatalom felső szegmenseit ostromolja váltig, de belopózik a szabadkőművesekhez is, lealázza a jezsuitákat is, sakkban tartja a vatikáni, a párizsi, a német kémhálózatokat is, s ha végül az orosz titkosszolgák útját nem állnák, még az orosz forradalomban is megtalálná helyét... A történet szépsége messzi Piemontba ível, ahonnan a főhős franciaságra vágyva és piemontiságát levette érkezik, boltot nyit Párizs egy Szajna-menti kis utcájában, ahol látszatra régiséggel ügyeskedik, valójában pedig míves okiratokat hamisít. Nőgyűlölő, akarnok nagybácsival megáldott, kettősre hasadt énjével a legkülönb bűnök kitartó elkövetésére is kész álnok ő, kinek ha kell, Garibaldi seregében adnak kémkedési szerepet, ha úgy alakul, akkor a kommunben vállalhat robbantási merénylet-előkészítést, de ha szebb napokra ébred, akkor épp a Dreyfus-ügy háttérében szükséges hamisítványt komponálja meg. Jó ember tehát, hívó is a maga módján, ha épp nem kell egy gyűlölt papot eltenni láb alól, vagy ha nem épp a megszállottság felől kap felkérést egy robbantásra, peranyag-hamisításra,

³⁷ Umberto Eco: *A prágai temető*. /Fordította Barna Imre/. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012., 564 oldal.

hamistanú-vadászatra, merénylő-felhajtásra. Világképe tehát, melyben hit és egyház, hatalom és hívőközösség valahol a jezsuita pragmatizmus és az aktív sátánizmus között szédeleg, készséggel alkalmassá teszik egy mesteri hamisítvány komponálására, melyből majd azután a „Cion bölcseinek hiteles jegyzőkönyve” lesz utóbb, mire a bolsevizmus kezdene érlelődni az Ohrana ellenőrzése alatt.

Klasszikus romantikus regényhez, realista eposzhoz, nemzeti hősenekhez képest is zúzó könyv. Ezernyi sodrással, tűpontos leírásokkal, aprólékos jegyzet-anyaggal, naplóba illő közvetlenséggel és a csalfa memória ócska hamiskasságával alátámasztva, lassúdan kibontakozó cselekményességgel, melynek árnyalataitól csak apródonként alakul ki a belső remegés annak képtelenségéről, mennyire képes mégis mindez a történelemformálás erejévé, döntéshozó méltóságok és még több döntést pusztító méltatlanságok terévé válni. Hit és kétség, korszakok és kultúrák közötti senkiföldje a táj, mely mégis valakié, a képtelensége és ártékonyságé, méltatlanság és pusztítás sötét hatalmaié, akár ha egy, vagy még jobb, ha több furmányos akarat szabdalja országokra, városrészekre, titkos találkahelyekre, temetőkre és kegyhelyekre, éttermekre és kaszárnyákra mindjárt. A napló 1830-tól 1898-ig lépeget vissza az időben, de úgy, hogy „*kaotikus cselekményéből (mely csupa előre-hátra tekintés, azaz olyasmi, amit filmes nyelven flashback-nek mondanak)*” olyan story, fabula, szüzsé, cselekmény formálódik, melyben – írja Eco – „*nincs más kitalált alak, csak a főszereplő, Simone Simonini*”, „*a többi szereplő ... mind valóságosan létezett, és azt tette és mondta, amit ebben a regényben tesz és mond*”, habár „*elbeszélés-ökonómiai megfontolásból egyetlen (kitalált) személlyel mondtam el és csináltattam meg mindazt, amit valójában két (történelmileg valóságos) személy mondott és csinált*” (553. old.). Fekete miséket celebráló abbé, köztársaság-ellenes olasz besúgó-hálózat, drogfüggő vagy lecsúszott iszákosok külvárosi tanyája, csőbombagyárosok ügyes szaktársai, antiklerikális csahosok, rejtelmes elmeklinika és luciferiánus kultuszt éltető szabadkőművesek, megszállottság-építő médiabirodalom, választékos párizsi éttermek és elsőrangú vacsorák, bűzös csatornarendszer és ádáz uralkodni vágyók tere épül körénk a kötetben, s „*ráadásul... ki tudja? Egy XIX. századi kalandregény lapjain akár titokzatos hasonmása is támadhat az embernek... – bizonyos értelemben azért mégiscsak létezett ő. Sőt az az igazság, hogy mindmáig itt van közöttünk*”.

Eco a titkos világösszeesküvések látványos legalját, a cinikusan szolgáló, meghasadt és megalkuvó, felbérelhető és túlélő „hőst” mozgásban és tunyaságban, szinte a francia ponyvaregények figuráinak (és korabeli sajtógrafikáinak!) erkölcsileg mocskos kéjében megszülető „végső megoldások” kiagyaloit vezeti elénk. Amikor nincs ellenség, előveszünk egy régit, kiagyalunk egy újat, ráuszítunk egy korhangulatot, s mindjárt évszázados hírűvé válunk... Ha ugyan válunk, mert a lét, melyben mindez határtalan ellentételezéssel háláltatik meg, sehonnan és sehová nem tart, s még önmaga elviselése is nehezebbé van. Önmagával szembekerülni ugyanis aligha szokott, de a történelemmel még kevésbé – létének indoka ugyanakkor nem több, mint mások és a másságok nemlétének öröme. Lakonikus boldogság ez, de történetileg sem ismeretlen, a létezhető létformák virulens egyike... Hétköznapi, s ezzel túlélően örök.

Text Libris – a jelenvaló önmagunk

Önmagunk történetének tekintjük-e Simonini titkos világát és a rejtélyek Európájának „természeti” cseleit, vagy résztvevő és beavatkozó mások kialakította feltételrendszernek? Benne, érte, általa vagy ellene élünk-e, s ha bármelyiket is választanánk, elkerülhetjük-e vajon a többi (is)...? Gáspár Zsuzsa szerkesztésében jelent meg

ehhez a kérdés-háttérhez az a középiskolásoknak való szöveggyűjtemény, mely társadalomismereti textúrát kínál *A holokauszt és az emberi természet* tematikus alcímmel.³⁸ A kötet, mint az megjelenési adataiból is látszik, nem mai keletkezésű, s mert könyvészeti barangolásom nem csupán a friss termésre fókuszált, a legkevesbé sem ódzkodom egy tizenöt éves tankönyv, avagy iskolai segédlet értékét felmutatni. Avagy, ismét és kitartóan fölemelni, mint olyat, melynek korok és kultúrák közötti korszakos szerepe nem a kiadás dátumától, hanem tartalmától, szemléletmódjától, hasznavehetőségétől sokkal inkább függ. Egyszerűbben szólva, a másfél évtized nem öregbítette, hanem súlyosan szomorú aktualitással ruházta föl ezt az eredetileg 1994-es amerikai kiadású válogatást. Nem többel, de nem is kevesebbel, mint amit Eco regényében Simonini képes és hajlamos előállítani, terjeszteni, konstruálni, hazudni, képzelődni, elhinni, hamisítani, vallani vagy sugallani: a fajok oszthatóságát, a hit kegyelmi állapotának és elveinek célrendszerében elkülöníthető jót és rosszat, ártalmat és korszakosan hitványt, közveszélyeset és közbékétlenségre alkalmasat, egyáltalán, az ítékezés „jogosságát” és hatásának végzetességig hajszolható kimeneteletét. Azt tehát, hogy hiteket és embereket, korokat és eszméket zsibvásáron és ószeres módjára kezelni nemcsak lehetséges, de dicső vállalat is. Azt, hogy dogmák és békétlen örökségek, hitek és részvételi hajlandóságok, néma szemlélés és szenvedő együttérzés a barbárságok része, a hatalmak érvényesülésének megengedhető útja, s a „tisztá” eszméket követő erőszak bárhol legitim lehet, ha eléggé harsányan dalolják jogosultságát. Ez a „text libris” nemcsak a Kongresszusi Könyvtár Holokaust-Atlaszát, a hazai zsidó múzeumok történeti anyagát, a tolerancia-felfogások és kronológiai források tónusát idézi föl, hanem a tizenkét fejezetből kettőben mindjárt az egyén és a társadalom, egyén és a történelem, nemzetépítés és állampolgárság, „faj” és identitás, vallás és tolerancia érvrendszereit is bemutatja – nem utolsósorban Ember Mária, Kertész Imre és Székely Magda szövegeiből vett idézetekkel illusztrálva a sztereotípiák, félelmek, konformitás, vallási identifikáció, hátrányos megkülönböztetések útjait és módjait. Korszakos utakat és módokat, éppenséggel a változó világok huszadik századra eső fajelméleti, antijudaista, négerellenes, cigánygyűlölő és minden soron alárendelő gesztusait, melyek végzetes pusztuláshoz, milliók kínhalálához és megsemmisülő léthelyzetéhez vezettek.

A történelemmel szembesülni folytonos aktualitás. E kötet a „faj és a birodalmak” korától, a világháborútól kezd, a weimari Németország és a Horthy-Magyarország demokráciáival folytatja, hogy az alkalmazkodás és engedelmesség, tűrés és némaság, olthatatlan bírvágy és kegyetlen akarnokság tipizálásával, ennek emberi természetbe ágyazott változataival vezessen a fokozódó erőszak-korszakok végkifejletéig, a túlfasiszálódó Európa és a megtört Holocaust gyalázatáig. A „konzervatív magyar úr”, aki „csak” nézte, a csendőr, aki „csak” parancsot teljesített, a küldetéses emberek mentőakciói, a dogmának megfelelni próbáló milliók erőszak-alternatívákra nem lelő tömegei, avagy a világ lelkiismerete mint állapotrajz kényesen és harsányan bomlik ki ezeken a lapokon, melyek a „maradni vagy kiszállni” döntéskényszeréről éppúgy szólnak, mint a szemtanúság vagy vértanúság közérzetéről, a sodródó kisemberről, a népiítés nemzetközi visszfényéről, az amnéziáról, az emlékezés kényszeréről és keserűségéről, meg az autonóm emberről, a múltat elismerő nyíltságról, az egyén és a történelem véget nem érő döntéshelyzeteiről. *„Ha a náci rezsim utolsó és legszörnyűbb tette rögtön a legelső és legkisebb lépés után következett volna, ezrek, sőt*

³⁸ Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal. *A holokauszt és az emberi természet. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára.* Szerkesztette Gáspár Zsuzsa. Soros Alapítvány – Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997., 522 oldal.

milliók döbbsenek volna meg... De hát persze ez nem így történik. A legelső és legutolsó között számtalan kis lépésre kerül sor, némelyik alig érzékelhető, s mégis, mindegyik kis lépés felkészít a következőre, apránként segít elosztatni a sokkhatást...”

A sokkhatás azonban erősebben üli meg a históriát, mint azt a sokkolók akár képzelnék. A sokkhatás nemcsak sok hatás együttese, hanem végkifejlet, előzménye egy következőnek, láncszeme egy folyamatnak, felkiáltójele egy korszaknak is. Félezer oldalon, apró betűkkel, korszakos fotókkal és összefoglaló táblázatokkal, olvasmányokkal és „feladatlapokkal” dúsított szövegről aligha van mit mondani többet, mint hogy a Facing History program mint alapítványi vállalat nem kevesebb, hanem több kötelező olvasmánynál. Alapkönyv, mely helyett hiába adnak első kis lépések formájában nemzeti alapokmányt vagy hiszekegyet a diákság kezébe, az csak fegyvernek jó később, nem a megértés eszközének, és nem ma vagy holnap, amikor erre sok-sok eddiginél nagyobb szükség volna. Sőt, nemcsak volna, van is. S nemcsak szükség, ínség is. Fájó, döbbenetes, süketen vaksi állapotban a história nemcsak visszatekintő részletezésről mutatja ki érvényességét, hanem arról is, hogy tudatlanságaink helyébe hogyan emelhetnénk inkább tudást, ismeretet, megelőző tapasztalatot, tudásörökséget, megértő türelmet. Sőt, állampolgári felelősséget, emberi mértéket is. Akkor is, ha látszólag ez még megvan... „*A gonoszság nem valami tőlünk független és rajtunk kívüli torzulás, hanem tükör, önmagunk tükörképe: az emberben rejlő negatívum megnyilvánulása...*” (Josef Brodsky). A tőlünk eltérőt, „a miénktől különbözőt” és e distanciák okait veszi végig évszázados időhosszban e kötet, de nem pusztán a megértő tárgyalás értelmében, nem „leckeként”, hanem a szembesülések feltételeit is belátó tolerancia alaphangján. Kötelező, kötelező mert kényszerű most is, kényszerű mert súlyosbodó most is mindazon állapot, melynek előzményei sodródnak-dúsulnak e kötetben, fenyegetően, jelenvalóan. Simonini mint ócska kis hamisító, ostobácska gyalázkodó, hiszékeny és csalafinta eszköz, végrehajtó gengszter és önzésében kíméletlen házmesterlélek, elfogadó és megbecsült közegre lelne itt és most is. A Holokauszt-történelem egyúttal az ő történelme is, de koszlott suszterpadlásán a vaksi és előítéletes ostobaság megfellebbezhetetlen birodalmának fegyvertárával, tükör nélküli gardróbban, ahol nincs sem visszfénye, sem kontrollja a külső fénynek, még kevésbé a belátásnak, türelemnek, morálnak..., épp ő érzékeli a legkevésbé besúgók és keretlegények, csizmások és trotórcipősök kegyelmetlen birodalmát. „Szemtől szemben” így a legkevésbé lehet bárkivel is, hacsak azokkal nem, akik mindig szemben vannak minden emberivel.

Vigyázat, túlzok! Itt három a felkiáltójel. Az ismétlődni képes, új önkörébe záródó történelem *az emberi természet és a holokauszt útján jutott szemtől szembe a ciklikussággal és szemtől szembeni önmagával!!!* Mint jelenvaló önmagunk van ismét itt, érdemes felfigyelni rá...!

Végző menekülés az emlékezetbe?

Csupán a szemtől szemben, a zsidóság és a filozófia találkozásainak színtere lehet helymeghatározója annak, aki e tudásokban és túlélő állapotokban nevezte meg léte befogadó házát, a judaizmus mint poézis, a környezetfilozófia és a tudásszociológia ágainak összekapcsolási perspektíváit. A múltidős igehasználát tudatos: munkatársai tanulmánykötetet állítottak össze Staller Tamás emlékére, mely most jelent meg, s melynek főszereplője egyben szakmai referenciája is volt. A 2012-ben elhunyt

egyetemi tanár 2007-ben megjelent *Menekülés az emlékezetbe* című könyve ahogyan Arthur Koestler életét és filozófiai munkásságát ismerteti, úgy lett a Kiss Endre szerkesztette emlékkötet *Menekülés a bölcséletbe* című tisztelegés is többségében filozófiai, vallásbölcséleti tanulmányokkal és emlékező fohászokkal teli kötet.³⁹ Ezek tekintélyes számát itt részleteikben föl nem idézhetem, csupán néhányat emelek ki, melyek részint reflektálnak, hivatkoznak is Staller munkásságára.

A tudományos horizonton születésnap, évforduló vagy tisztelegő köteteknek megvan a maga „rituáléja”, bekerülnek alkalmi írások, utalásokkal vagy hivatkozásokkal ellátott művek, s nemegyszer olyanok is, melyek kifejezetten a „címzett” tiszteletére készültek. Itt persze többségben vannak a tisztelegő szavak, de többen a Szerzők köréből épp azt tekintették mérvadónak, ha írásaik reflektálnak a tudós pályatárs munkáira. Csupán egyet-párat kiemelve is érdemes utalni Judit Frigyesi angol nyelvű munkájára, mely az imádságos könyvek és zsidó zsoltáráneklés textuális anyagának zenei felépítését, a gregorián, askenázi tóraéneklés (énekelt felolvasás) melodikus és prozódiai aspektusairól szól igen részletező tónusban (17-36. old.). Babits Antal kedves régi témakörében, Maimonidész hermeneutikai megközelíthetőségének hellén, keleti, córdobai, kabbalisztikus és misztikus hátteréből, életbölcséleti tanulságok hit és tudás, monoteista vallások, valamint ezoterikus és exoterikus „útmutatások” felőli értelmezéséből formál jelképes vitaanyagot, melyben Staller bölcséleti alpműveiben is visszaköszönő zsidó gondolkodástörténeti részkérdések felé kalauzol (49-68. old.). Már Babits is utal utóhangként a Hermann Cohen filozófiai munkásságával a német kultúrában erősödni látszó judaizmus Staller-felvetette témakörére, melyet Hrotkó Larissa itt önálló asszociációs körbe emel át a tapasztalat-kritika és a megismeréstudomány judaisztikai területét vizsgálva (117-128. old.). Rathmann János itáliai reneszánsz zsidó filozófiai vázlata (71-78. old.), Kárpáti Judit zsidó identitás-megőrző emlékezeti korszakokról formált totálképe (37-48. old.) és Oláh János portréképe Gersom Sólemről és kabbalájáról (167-177. old.) ugyancsak a miszticizmus-tudomány európai szellemtörténeti tematikájával összefüggő alapos áttekintése nélkül nem lenne teljes a kötet.

A súlyosabb, közelebből is létezéselméleti írások egyik legsúlyosabbika Kiss Endre tanulmánya, mely *Világbölcslek önmeghatározása* címen Moses Mendelssohn és Johann Georg Hamann kultúrtörténeti szerepét vizsgálja Szokratész-képük alapján, a 18. század személyiségfelfogásának, a „filozófiai mágus” funkciót, az értelmiségi szerepkörét, a logikát, a „differenciált tudatosság” témakörét, a „semmit sem tudás” vizsgálatát és a Herderrel való vitákat, Kant és Hegel akkori stratégiai filozófiafogalmát körvonalazva (79-100. old.). Izgalmas aspektusú F. Orosz Sára elemzése a *Bauhaus és magyar vonatkozásai* címen, melyben a kultúratörténet elsősorban vizuális művészetekre fókuszálását az iparművészet és tervezőművészet építészeti formanyelvi aspektusára, fotókkal illusztrált lenyomataira helyezi, a design magyar megtestesítőit invokálja (145-166. old.). Rugási Gyula *A levinasi morál genealógiájához* közelítően idéz fel egy Rosenzweig-levelet, melyben a „megváltás csillagának” tündöklését a kierkegaardi pillanat, a személyesség és univerzalitás erőterét az egyidejűség, a feltárulkozó világtörténeti igazság preexisztencia-tartománya felől lehetséges logosz búv körében igazít el alapos forrásfeltárás nyomán (179-204. old.). Iványi Gábor *A Másik tekintetei* címmel roppant izgalmas új politikai teológiai válsághermeneutikát mutat fel Johann Baptist Metznel, a „mellőzöttség ethosához és etikájához” kapcsolódó újszolasztikus és posztidealista paradigmát a történelmi szubjektum és a Holokauszt témakörére reflektáló kritikai valláskutatás körébe

³⁹ *Menekülés a bölcséletbe. Tanulmányok Staller Tamás emlékére.* OR-ZSE, Budapest, 2018., 264 oldal.

helyezve. A modernitás határán a vallás és világpolitika viszonyában a magánszféra és „ellenvilág” kontrasztjában is monoteista megközelítéseket fölmutató áttekintés az apokaliptika „szubverzív tekintete” és ennek a veszélyhorizonton átsikló pillantása irányában keresi „a keresztény remény világbeli /lét/helyzetére” érvényes „idő nélküli idő” aspektusát, melyben a megbékélés, a megkönyörülés, a megbocsátás és a felszabadítás minden gesztusa megjelenhet már (205-219. old.). Tekintélyes terjedelmű és mélységű Hidvégi Máté „polihisztor barátunk és mesterünk” emlékére formált, az „igazi mediterrán lélek” urbanisztikai érdeklődésére utaló dolgozata, melyben *Joseph Brodsky és Ezra Pound sírjánál a velencei temetőben* címmel indít multivokális tónusú disputát „egy porladó zsidó költő és egy porladó antiszemita zseni, aki megtért” tárgykörrrel, melyben Staller Tamás „a zsidóság világkultúráját” megidéző tónusát is érinti (231-254. old.). Számos írásban szólal meg a Staller emlékére rendezett konferencia (2014. nov. 6.) témaköreinek hangja, így Szécsi József *holokauszt-oktatási*, Ábrahám Vera szegedi *Chevra Kadisa*-restaurálási, Hábermann Zoltán *Magyar-Zsidó Szemle*-történeti, Farkas Attila és Kiss Gyula francia felvilágosodás-históriai és *Diderot-recepció-történeti* alaptanulmánya is méltó tanítványi vagy kollegiális gesztust rögzít az emlékkötetben. A könyvet illusztráló számos fotó az egyéniség, az oktatói és kutatói szerepkör, a család, az elismertség és pozicionalitás terén is megidéző hatású, Staller munkásságának mellékletbe emelésével pedig teljesebb pályaképet, az emlékezetbe illesztés gesztusát is evidenciálissá teszi a kiadvány.

S nem mert a „személyes életfilozófiai szekvenciák” Konrádtól megidézett értelmezési epigrammatikusság evidens módon ível a létező létek bölcséletbe menekítésébe vagy tisztelgő emlékkötetébe, hanem mert mindezek – ha jócskán különböző módon is – a fennmaradás és átörökítés kötelezettségével teljesülnek, a magam „továbbadási” szertartását itt most megszakítom. A létező mondatokból sokat elősoroltam, s most már lassan feljönnek a csillagok. Új, még sok-sok aspektusból megíratlan történés ez, melyet illő tisztelettel fogadhatunk. A létező létek házaiban és a még betöltetlen könyvespolci helyeket illetően még annyira...

Nők, mozgalmak, szociabilitások

Sajátos az egybejátszás, kölcsönhatás, integráló vagy inspiráló benyomás is, amikor egymáshoz időben közel, s eltérő tudásterületekről, mégis átsugárzásoktól nem mentes kiadványok jelennek meg. Rövid két-három év alatt több ilyen is napvilágot látott, ám most és itt, amikor „tematikus háttérként” használom őket, az efféle olvasatnak legfőbb értelme talán annyi: miként keletkeznek, vannak jelen vagy mintegy öröklődnek is olyan szereptudatok, szerepfunkciók, melyek a társadalmi származás, identitás és aktivitás felületein szinte strukturálisan jellemzik a szociális lét mintázatait, ezek hordozóiként is elsősorban a nőket. Három-négy kötetet emelek most ide, egyúttal azt is jelezve, hogy megannyi történeti célú sajtóbúvárkodás vagy tájékozódó érzékenységgű tematikus gyűjtés közben sok minden függhet attól, milyen mélységig és milyen szándékkal lapozgatjuk a szakirodalmat, mely ritkán tematizálja egzakt módon, de számos esetben mégis kontextualizálja, szöveg- vagy témakör szerint is körülveszi a keresett kérdéseket. Az alábbi, nem direkten gender-specifikus, de lényegi vonásait szemlélve mégis a nőtörténet egyes időszakait, szereplőit, jelképhordozóit, „celebeit” vagy hétköznapi asszonyságait bemutató monográfiákra is így bukkantam, s az elágazó históriák személyessége és történetisége hívta föl figyelmet arra: a mindennapi női(es)séget illusztráló szándékok, korszakok, elemzések nem ok nélkül taglalják elkülönülten a munkásasszonyok mosástechnikáinak, a sportoló nők győzelem-praktikáinak, vagy az illem- és viselkedéskultúra, vagy a tánc- és mozgásművészet „rétegspecifikus” rejtelmait, hanem megvan ezeknek saját íze, önálló búvköre, sőt ez meglepően gazdag is. Ehhez kínál mélyebb ismeretanyagot a történész-pszichológus Papp Barbara és a médiatörténész Sipos Balázs *Modern, diplomás nő a Horthy-korban* című kötete,⁴⁰ mely az időszak rétegzett társadalmáról, tematikus részkérdéseiről és a korabeli/mai narratívákba ágyazott kánonrendszerrel olyanképpen formál hiteles és komplex korrajzot, ahogyan csak ritkán teszik még a mikrotörténeti munkák is (pedig ez a mű alkotói szándék szerint nem okvetlenül az, mégis közelít a történeti antropológia bizonyos aspektusaihoz). A könyvről a történész szakma, a társtudományi területek reflexiói (pl. viseletkutatás, iskolaszociológia, történeti demográfia, stb.) részint már megtették az illő észrevételeiket, s ezeket nem óhajtánám félretenni vagy felülbírálni... – mindössze annyit emelnék ki a kontextus okán, hogy a század első harmadának emancipálódni vágyó hősnői, „konzervatív feminista” lelkületű asszonyságai, nőpolitikai dilemmákkal dacosan küzdő diplomás delnői és szilfid diáklányai, vagy (nyomukban és ellenükre is) a példás családayak kínálta korkép (ide értve a Magyar Női Szemle oldalain tündöklést és a nemzeti példaképpé válás dilemmáját is) a mindennapi létére kapott, ráadásképpen progresszív értelmiségi lény dicsfénye kívánt volna lenni. E kor-körkép historikus gazdagsága és korszakosan széles horizontja ekképpen a nőtörténeti kutatásoknak nem csupán kiegészítője, hiánypótló opusza, de jövődől forrásműve is lehet – persze elsősorban csak akkor, ha észreveszik a nemcsak mozgalmárok, nemcsak (leg)újabbkoros történészek és (poszt)modernista feministák, hanem a társadalomtörténet más olvasói is. Mert hát észre kell venni e jól strukturált, választékosan tagolt, olvasmányos érzékenységgel megírt tudományos munkát, melyben szerzőink munkája ott kezdődik e poszt-traumatikus és konzervatív „neobarokk társadalom” leírásában, ahol a klasszikus szociológiai és társadalomtörténeti forrásművek a feminizmus első magyar hullámának megnevezésével jobbra végződnek is. Szerzőink számára nem „a nőiség”, az anyaság, a keresztény közép-

⁴⁰ Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 339 oldal

osztályiség, vagy a békeidők család-, cseléd-, alkalmazotti- és értelmiségi nőtörténeti színterei lettek pusztán vizsgálódási felületek, hanem a nőoktatás, a felsőfokú képzés, a szakmatörténetek, a diplomás nők presztízshelyzete, a női aktivitások társadalmi és politikai, sajtónyilvánossági és világképi belvilágai is. Ráadásképpen egy olyan társadalmi-történeti-lélektani korszakban, amikor a háborús veszteségek olyan területeken kényszerítették a nőtársadalmat minden korábbinál markánsabb szerepváltásra, ahol korábbi időkben nők még véletlenül sem fordulhattak meg a konstans férfiuralom okán. Ilyen szféra volt a tudásé, az elismert és legitim iskolázottságé, a gazdasági döntésekbeni részvételé, a férfi-pótló funkciók leggyakoribb átvállalásáé is. S persze körülvette mindezt az ideák, elméletek, eszmék és normák körein túl a férfiak összezárásai, vélekedései bármilyen női diplomásságról, szakmai elhelyezkedésről, felsőfokú vagy továbbképzést biztosító pályákon elhelyezkedésről, vagy akár a feminizmusról is.

A Szerzők kereső és kutatói szempontjainak felel meg, hogy munkájuk főszereplői valójában a mindennapok hősei, sőt még kiválasztott példáik esetében is kivételes egyéniségei, e korszak teoretikusai, mozgalmárjai, nyomásgyakorlói, ideáljai, a két háború közötti idő példázatos hátrányos helyzetbe szorított feltörekvői, útkeresői vagy hivatásörzői kaptak itt megjelenítést, sőt kitágult horizonton a Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint fémjelezte idők teljesebb „nőpolitikája” is. A „diplomás nők” társadalompolitikai helyzetének értékelése (mint szerzői cél is) a szereplők+kontextusaik+politikai miliő állapota szerinti alakulását illusztrálja, így a mikrokörnyezeti lépték végül is okkal terjed ki a makrostruktúra komplexitásának számos pontjára, a rendszeregész működésmódjának kizárólagos és kiváltságos belvilágaira. Merthogy a hazai nőtörténet e szociális érzékenységgel is jellemezhető korszakában a Szerzők a diplomás nőket és politikai-társadalmi helyzetüket nemcsak a státusz, a konvencionális szerepek, a tradíció-kötöttség felől mutatják, hanem azt a gondolkodási „ívet” is kivetítik, melyen a feudális hangoltságú „klasszikából” a szecessziósodáson át a modernista szerepjátékokig és a funkcionalista-pragmatista programosságig egy sereg emancipációs rutin felfejlik, mutatkozásokban fénylik és árnyalatokba szürkül. A hazai modernizációs folyamatok társadalmi kihatásai, a férfisorsokkal összevethető érvényesülési modellek, valamint a feministákon és a tömegbefolyásoló divathullámokon túli kulturális miliők eltérő normái szerint élő nők nemcsak egyszerű emancipációs trendek hordozói voltak. A Szerzők megjelenítésében is sokkal rétegzettebb lehetett maga a nőiség, az ideál, a szerepkészségek, a kötelezettségek, a férfi előjogokkal szembeni eljárásmodok historikuma, semmint hogy az beleférne a „keresztény-nemzetinek nevezett időszak” szociális és politikai kereteibe. E téren is az aktivitásokra, a szellemi munkás lét esélyeire, ezek környezetére, legalizálására, az új szerepkínálat fogadtatására, családi támogatottságára, egyházi vagy nőegyleti bázisaira, női lapok és országos sajtó diskurzusaira fókuszálnak, belevéve a női hivatások megannyi formaváltozatát, a művészetben, irodalomban, nyilvánosságban, szociális szférákban megjelenő nőiség komplex „politikumát”, vagyis egyúttal a hazai nőtörténetírás hiányzó „holisztikus” kánonját is megeremtve, mely már a diplomás nő *jelenségét* is kivételezett státuspontnak veszi. Már az első fejezetben a magyarországi nőtörténet és nőtörténetírás 19–20. századi korszakait vezetik be, jelesül a normatív és a nem normatív történetírás közötti különbségekkel, tehát a szereplők és a rendszer hierarchikus viszonyrendjét mutatják meg a weberi alapelvű „megértő nőtörténetírásnak” formulával megerősítve (15–29. old.). A revideált nőpolitikai és nőmozgalmi presztízskérdések alighanem a háborúval összefüggésben és ennek visszahatásában kezdtek új összefüggés-rendbe kerülni – mert bár a női emancipáció hosszú folyamatában a legitim státusz összefüggött az új típusú nők megjelenésével a 19. század utolsó harmadában, de a modern nőtípus(ok)

megerősödésével a legkülönbözőbb életszférákban is egyedi rekordok születhettek, ide véve akár a versenysportot, akár a tudományos karrieret (nem tipikus) esélyeit is. Egy sportbajnok győzelme, vagy egy doktorrá lett tudományos reprezentáns elfogadottsága mint példák a kötet meghatározó tüneténei, az önállósulás útján megindult énképek, a férfinéppel azonos pozíciók elérésére törekvés, avagy csak egyszerűen a formális hátrányok ledolgozása, fölszámolása mint feladat már alaphangot adnak *A nőkérdés és a nő(iesség) ábrázolásai a Horthy-korban* fejezetnek, s nem utolsósorban a közgondolkodás olyan tüneteinek is „megágyaznak” (59-90. old.), mint az irodalmi ábrázolások, a családi légkör felértékelődése, a család és háztartás neobiedermeier ábrázolása, az erotikus regények, vagy a *Katolikus Lexikon* konvencionális nőfogalma és női szerepfogalma, mely szerint a nő „...bizonyos szociális alárendeltséget mutat a férfival (családfővel) szemben; viszont mint hozzá hasonló teljes jogú ember, éppoly erkölcsi személyiség”. Jelen van persze mindebben az iskolázottság, a nőképzés és nőnevelés elvei, a felsőoktatásba kerülés növekvő esélye, az alapfokú iskolától a diploma megszerzéséig már egyre kevésbé lehetetlenné váló érvényesülési utak vonalvezetése, vagy akár az új ideák, közbuzgalmi tevékenységek, egyletek, szellemi munkás lét és progresszió összefüggései (129-260. old.).

Az őskonzervatíván feudális, majd a kora-polgári korszakkal szembeni „konzervatív feminista” törekvés, erre következően a diplomás nők (lapszerkesztőtől a közszereplőig, ügyvédől az állatorvosig, iskolaigazgatótól a konzervatív nőegylet-vezetőig, újságírótól a gyógyszerészig, filozófustól az országgyűlési képviselőig) megannyi státusza, világnézetek, vallási csoportok, foglalkozási- és hivatásrendi körök, ideák és „celebritások” portrésora kerül itt terítékre (a Magyar Női Szemléától a hivatás, a művészet, a magánélet, a szociális munka és az időhöz való viszony megannyi dimenziójában), legtöbb esetben aprólékos kutatómunkával föltárt fotóanyaggal, saját szerkesztésű összehasonlító példákkal, eddig hiányzó intézményrendi és iskolázottsági mutatók többretegű forrásközléseivel bővítve. Képet kapunk a „jó és a rossz” nők korabeli fogalmairól, a „női képességek”, cselekvések és sorsok összefüggéseiről, a nőpolitikai vitákról, az anyaság-ideálokról, a nemzethiányt pótló funkcionalitásról, a háztartásból a munkák szélesebb választékába bekapcsolódó és iskolázottsági mutatókkal a férfiakat versenyre hívó példákról, egyéb személyes portrékról is (269-297. old.). Milyen volt s lett a „nőies”? Milyen „a családanya”, ha keresztény középosztályi, vagy ha a korszak értelmiségi útjait „fajpolitikai” gesztusokkal és nemi megkülönböztetési allűrökkel elzárni törekvő politikai indolencia ellenére is diplomássá válik és közéleti pályára indul – mint a konkrét és önálló fejezetbe emelt személyiség, Dr. Magyary Zoltánné Dr. Techert Margit portréja illusztrálja mindezt, kiknek együttes pusztulása részben a nemzetpolitikai játszmák árán tragédiába fulladt polgárosodási időszak végpontja is.

A nőiség kötetbeli kontextusa nemcsak a politika, a szüfrasset-hatások importja, a konyha és a gyerekszoba, piac és cselédválasztás, kalapbolt és kávéház közötti milióket pontosítja, hanem a munkavállaló, a gazdasági piacon vagy a tradicionális szerepeket a megélhetési lelemény cseleivel kipótoló megoldásokon túli mindennapi „nőkulturát” és közfelfogást is elénk tárja. A lexikon-szócikké vált nő és az emancipált dolgozó hölgy, a nők képességei és a szépirodalmi ábrázolásban megjelenő variációk sora (szorgos anya, hű feleség, háztartásbeli, házicseléd, megcsalt esetlenség, erotikus vámpír, konfliktusvállaló harsona és direktívákat osztó házisárkány...), no meg a nőideálok és ikonok, családépítők és politikai háttérszereplők mind az emancipáció folyamatának árnyalatai felé invitálják a Szerzőket és olvasóikat, a női cselekvés, női sors, a leküzdhetetlenül leválasztott partnerség fejlődéstörténetét is kínálva, a többszörös hátrányhelyzetből a feltörekvő szemé-

lyiségek esélyrajzával bővítve ki az elbeszélhető modern diplomás nő korszakos históriáját.⁴¹

Forrás és nevelés, arisztokrácia és oktatásrend

Mintegy a diplomás nők, a státusznövekmény reményében mozgalmi téren kiállni is kész hölgyek egzisztencia-viszonyai közé tartozik a 20. század első harmadát jellemző mobilitási perspektívák évszázados előzménye, mely egy másik kötet gondolati anyagába illeszkedik és valamelyest neveléstudományi aspektusban is a nőképzés, az iskolázottság relációiban, a család és társadalmi környezet meghatározó aspektusai-ban kínál újat. Ilyen forrásmunka a 2006 indult Neveléstörténeti forrásszeminárium (a Debreceni Egyetemen), melynek a Bácskai Vera vezette polgárság és polgárosodás témakör volt alapja, a neveléstörténeti és oktatásmódszertani alapokkal kiegészülve viszont doktori értekezések témájává gyarapodott. A tárgykör hallgatóinak és oktatói körének összefogó módszere segített annak létrejöttében, hogy egy korábban nemigen preferált témakörre legyen a magyar arisztokrácia iskoláztatási szokásainak alakulása a dualizmus korában és azt követően. E tárgyköz nemzetközi kutatási párhuzamaiból is formálódott a Rébay Magdolna szerkesztette kötet, mely „... szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...”. *Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században* címen jött ki a Belvedere Meridionale szegedi gondozásában.⁴² Amiért mint kiadványt ebbe a kontextusba helyezem, épp az a dimenzió, melyet a társadalmi hogylét és a közösségi létértelmezés hagyomány-követő tónusaiba közvetített az intézményes oktatás és az értékrend, ebben pedig a konvenciók mellett a családi miliő összhatása.

A kötet hét alaposabb forráskutatási eredményének részletes ismertetésére itt bizonyos nem lesz lehetőség, de talán az Olvasóra is bízható egynémely analógia vagy asszociáció a témakörök közötti áthallások érzékelésében. Kiemelni ezért csupán körvonalakat fogok, hisz maga a kötet nemcsak elérhető a kiadói weboldalon,⁴³ de izgalmas olvasmány is. Kutatási eredményekről lévén szó, s egynémely témakör esetében hangsúlyosan az első vagy összegző tudástapasztalat pontosításáról, bizonyos lehetne nevelésmódszertani „vitaanyagot” készíteni a történeti képről, vagy értelmezéstudományit a pedagógia-elméletek alkalmazásával, de itt most inkább a szemlézés lenne célom, nem a „felülbírálat”. Arról nem is szólva, hogy történeti, és sokszor levéltári forráskutatási vagy levelezési, napló- és szépirodalom interpretációiról, az efféle kritikai olvasat immár nem jelen, hanem múlt idejű lenne.⁴⁴ Tartom magam tehát néhány szempont kiemeléséhez, főképp a tanulmányok „önképe”, mintegy kivonatos bevezetői alapján, mert bár tanulmánykötet, de kivonatos eligazítói, absztraktjai sajnos elmaradtak.

⁴¹ Érdemes jelezni, hogy a témakörben megjelenő újabb munkák még sok-sok pontosítást, árnyalatot, áttekintési lehetőséget kínálnak, így példaképpen Borgos Anna 2018 *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Budapest. Noran Libro Kiadó; vagy Krász Lilla – Sipos, Balázs szerk. 2019 *A női kommunikáció kultúrtörténete*. Budapest, Napvilág Kiadó.

⁴² Szeged 2017., 218 oldal.

⁴³ <http://belvedere.meridionale.hu/letolt/R%C3%A9bay%20Magdolna%20szerk%20-%202017%20-%20Arisztokrat%C3%A1k%20nevel%C3%A9se-oktat%C3%A1sa%20Magyarorsz%C3%A1gon%20--%20END%20--.pdf>

⁴⁴ Egynémely előzményekhez lásd *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*. Szerk. Papp Klára, Püski Levente, Novák Ádám. Speculum Historiae Debreceniense – A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai (26). Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2019. 426 oldal. On-line: <https://tortenelem.unideb.hu/hu/node/280> Ismertetés: <http://ujkor.hu/content/a-magyar-arisztokracia-szerepei>

Losoncziné Munkácsi Edit tanulmánya *A magyaros arisztokrata nevelés. A gróf Andrássy, a gróf Apponyi és a gróf Zichy család példája (1848–1867)* címen a három arisztokrata család nevelési szokásainak bemutatására, illetve ezek összehasonlítására vállalkozott memoárok és naplók alapján, 1848–1867 közötti korszakban. Kutatásuk az arisztokrata nevelés problémakörének tesztelése volt, mégpedig a grófi családok nevelési eljárásainak, elveinek rekonstruálására vállalkozva Mary Elizabeth Stevens *Levelek az Andrássy-házból* címmel kiadott levelei, gróf Apponyi Albert *Élmények és emlékek*, illetve *Emlékirataim* című munkája, valamint gróf Zichy Géza *Emlékeim* című memoárja alapján. Elsőbb bemutatja az arisztokrata ifjak nevelőit, majd tanulmányaikat, továbbá az arisztokrataktól elvárt idegennyelvi ismeretek, képességek kérdéskörét. Azt is körbejárja, hogy a három családban milyen különbségek fedezhetők fel a szülő-gyermek kapcsolatban, továbbá a szülők nevelési elvárásait is vizsgálja, mennyire találják fontosnak a nemzeti identitás fejlesztésére, megerősítésére szolgáló nevelést, a dajkák, nevelőnők, házitanítók szerepét, beleértve az ifjak művészetek iránti viszonyát és kedvteléseiket.

Ferkó Enikő kutatási tanulmányának célja az arisztokrata családok gyermekeit érintő nevelési mintázatok feltárása volt a XIX–XX. század fordulójának és a Horthy-korszak meghatározó kezdeteinek összképével. *Arisztokraták neveltetése a XIX–XX. század fordulóján és a Horthy-korszakban* című elemző anyagában a nevelési célokat, szokásokat, eszményeket és elveket, valamint pedagógiai módszereket tekinti át az irányadó kérdések nyomán: milyen lehetőségekkel rendelkeztek a rangjukhoz, nevükhöz és címükhöz méltó viselkedés bizonyítása által motivált arisztokrata fiatalok? Mennyire volt meghatározó számukra a gyermekkori nevelés? Miért helyeztek olyan nagy hangsúlyt a szülők a lehető legjobb, legtökéletesebb nevelő(nő) kiválasztására? Kutatásai során memoárokat használt mint primér forrásokat, melyek segítségével közvetlen információk birtokába juthatott a neveltetéssel és a családok életével kapcsolatban. Forráselemzési szempontjai között (1.) a szülő-gyermek kapcsolat vizsgálata, (2.) a nevelési elvek leírása, majd (3.) a magánnevelés, (4.) az iskolai és (5.) a vallásos nevelés kérdésének körbejárása kapott prioritást. „Az arisztokrata gyerekek a magánnevelés során megtanulták a nyelveket, felkészültek az iskolai tárgyak tananyagából, és mint magántanulók tettek vizsgát minden évben az iskolákban. A legtöbb család így részesítette gyermekét 'iskolai nevelésben'. A családok nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy gyermekeik minél több nyelven beszéljenek anyanyelvükön kívül – e célból fogadtak fel külföldi nevelőnőket. A gyermekek számára későbbi életük szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy már kis gyermekkortól kezdve a nevelőnők látták el nevelésüket, így szinte kivétel nélkül legalább három nyelven beszéltek a magyaron kívül. Akkor még nem sejtették, mi vár majd rájuk, s hogy a nyelvtudás nagy segítségükre lesz az emigráció során. Enélkül és a kapcsolataik nélkül csak nagyon nehezen tudtak volna talpra állni. A szülők fontosnak tartották továbbá, hogy a nevelőnőket gondosan megválogassák” (64. old.) – hangsúlyozza összegzésében.

Boruzsné Búdi Katinka – Óváry Zoltán *Nevelési elvek, iskoláztatás és vallási értékek főnemesei neveltetésében a XIX–XX. században* címen emeli ki a történet-szek és neveléstudósok számára izgalmas arisztokrácia-történeti dokumentum-elemzés módszerével áttekintett forrásfeltárást, ami a neveléstudomány megközelítési módjával kiegészülve nemcsak a nevelésben alkalmazott elveket, a gyermekek iskoláztatását, és nevelésükben, iskolai oktatásukban megjelenő vallási értékekre fókuszált másodolvasatot teszi vizsgálat eszközévé Bánffy Katalin (2014), Gróf Degenfeld-Schonburg Sándor (2008), Dessewffy Gyula (1986), Károlyi Mihályné (2011) Károlyi Mihály (2013), Váli Éva (2008) és gróf Jankovich-Bésán András életút-elbeszélése alapján.

Mucsi László és Rébay Magdolna közös témaválasztása *A Wenckheim család története és neveltetési szokásai a XIX–XX. században* cím alatt összegzett történetírás-szemle a hazai arisztokrácia kutatásának hagyományai alapján. Kiemelik, hogy már a XIX. század második felében sorra készültek olyan adattárak, melyek Magyarország nagybirtokos–arisztokrata családjainak történetét kívánták megörökíteni vagy bemutatni, továbbá születtek egyedi családtörténetek is. Mindez a XX. században is folytatódott, amikor megannyi kutató és szerző értekezett a magyar arisztokráciáról, s a legújabbak közül Gudenus János József és Püski Levente kötetei, vagy a neveléstörténészek közül Virág Irén kutatásai szóltak érdemben az arisztokráciáról mint társadalmi rétegről, Magyarország egy korszakának társadalomtörténetével összefüggő alapkérdésekről. A szerzőpáros írásának célja itt az említettek és a további rész kérdéseket érintő kutatások megbecsült felhasználása egyfajta árnyaltabb kép kialakításánál, jelen esetben a Wenckheim család történetének bemutatása révén, elsődlegesen a család neveltetési-oktatási szokásaira fókuszálva, mellesleg az egyes családtagok életpályáján keresztül megjeleníthető neveltetési hagyományok, a családtagok későbbi karrierjének tükrében értékelve.

Rébay Magdolna nemcsak mint szerkesztő, társszerző, alkalmanként téma-vezető, de több esetben is szerzőként mutatja föl a pedagógiatörténeti aspektus fókuszálását. Önálló esettanulmányában az *Erdélyi főrangú családok gyermekei a kalsburgi jezsuita kollégiumban és a bécsi Theresianum gimnáziumában (1867–1918)* témaköre foglalkoztatja, mégpedig az arisztokrácia dualizmuskori iskoláztatásával foglalkozó kutatásunk intézményi réteg-térképét is elkészítve, ugyanakkor a kiválasztott gimnáziumokban jelen lévő egyes családokra vonatkozóan is adatokat gyűjtve. Alapkérdése a társadalom polgárosodása folytán, az iskolai végzettségek felértékelődésével az arisztokrácia szokás- és normarendjének megőrzése mint cél, a tanulási szokások állandósulása vagy változása, az iskolában megszerezhető tudás felértékelődése és az iskolaválasztásban megmutatkozó preferenciák megléte vagy változása. Kutatását kiterjesztette a bécsi Theresianum gimnáziumára is, bevonva így a gróf Bethlen és a gróf Teleki család fiúgyermekeit is, amennyire a pusztuló források ezt lehetővé tették. A két kutatási irányt összekapcsolva az egyes erdélyi mágnás családok (báró Apor, gróf Béli, báró Bornemisza, gróf Klebelsberg, báró Jósika, gróf Mikes, báró Majthényi) fiúgyermekei közül a jezsuiták kalsburgi intézetében tanulókat kiválasztva, az előzetes, nyilvános iskolában vagy magán-úton megszerzett tudással érkezőket külön is értékelve, továbbá a szülők különleges igényeit az iskolával összefüggésben, és egyedi terveiket saját gyerekeik nevelésére vonatkozóan mérlegelve készíti összegző képet.

Az intézményi oktatás milyenségét és a szülői pedagógiai nevelési metodika leképeződését tovább cizellálta Tamba Renátó írása, mely *A szabadidő a kalsburgi jezsuita kollégium fényképein* a pedagógiai antropológia és a neveléslélektan szempontjából is roppant érdekes csoportjának szabadidő-eltöltési módjával foglalkozó felvételek elemzésén keresztül kívánja érzékeltetni az intézmény nevelési gyakorlatának vonásait. Esettanulmánya tantermi felvételeken és a csoportképeken alapuló, a maguk nemében mintegy érdektelenül formális dokumentáció másodelemzését kínálja, ugyanis megfigyelése szerint a fotók „jelentős többlettartalmakra világítanak rá az iskola diákéletének mikroklímájával, gyermekszemléletével kapcsolatban. Mint írja: „Vizsgálataim során – Piotr Sztompka kategóriarendszere nyomán – olyan szempontokat követek, mint amilyen az emberi egyedek jellemzői (testbeszéd, arckifejezés, viselet), az oktatási aktivitások (rítusok és rutinok), illetve a társadalmi interakciók és azok tényezői (pl. a partnerek térbeli elhelyezkedése, státus). A vizsgálat elemzési struktúrájának kialakításához elsősorban a Panofsky-féle ikonográfiai-ikonológiai modell Mietzner–Pilarczyk szerzőpáros által továbbgondolt

négylépcsős változata járult hozzá, az elemzések meghatározó társadalomelméleti alapját pedig Erving Goffman dramaturgiai koncepciója nyújtja. Elemzéseim során mindenekelőtt a fényképeken ábrázoltak mögött munkálkodó nevelői attitűdökre, érzületekre és gyermekideológiákra vonatkozóan kívánok következtetéseket tenni”. A kötet talán legeredetibb tanulmánya arra is kihat, hogy a gyermek- és ifjúkori énefejlődésben meglévő konvenciók hogyan találkoznak a kor, az intézményes nevelés, a családi tradíciók közös-kölcsönös alkalmazásának jellegzetes korszakával.

Rébay Magdolna a régi koronázási székhely, az országgyűlés egykori színhelye, a dualizmus korában is jelentős településként megmaradt Pozsony kulturális jelentőségét, mobilitási helyzetét, határközeli státuszát, a gazdasági, kereskedelmi és közlekedési életben betöltött funkciói miatti multikulturális település-funkcióját vizsgálja *A pozsonyi evangélikus gimnázium a dualizmus korában különös tekintettel az arisztokrata tanulókra* címen. Mint „*dinamikusan fejlődő regionális alközpont*”, etnikai határvonalak metszéspontjában fekvő település a helyi „elitek” számára is kínálja vonzerejét, amiből a középiskolai törvény elfogadását (1883) követően önerőből fejleszteni próbált intézményi státus következik, ahol a kutató a követelményeknek való megfelelés kényszerét is tapasztalja, eközben az állam segítségét kérő gimnázium körül a magyarok számaránya is jelentőssé válik a dualizmus utolsó harmadában. Az iskolák vallásfelekezetek szerinti áttekintése is alátámasztja az asszimiláció folyamatában a nyelvek, az etnikai tudástőke, a társadalmi szerepek és a főnemesi ranggal bíró diákok számarányának jelentős csökkenésével járó folyamatot (a korábbi 55 főnemesi sarj, Buttler, Podmaniczky, Zay, Marschall, Feilitzsch, Mannsberg, Uray, Ráday és más famíliák gyermekei), s az iskolakutatási eredmények láttatják a pozsonyi evangélikus főgimnázium arisztokraták körében vonzerejéből vesztő jellegének összhatását. „Leszögezhetjük, hogy az iskolaválasztásnál a felekezeti hovatartozás lényeges, de nem kizárólagos szempont volt. Az iskolában tanuló arisztokraták többsége ugyanis evangélikus vallású volt. Számos példát találtunk a gyakori iskolaváltásra is, s egyes családok (pl. gróf Zay) esetén megállapíthattuk, hogy a szülők kimondottan az evangélikus iskolák között válogattak. A főrangú diákok közt magas volt a nyilvános tanulók aránya, amelynek oka lehetett az is, hogy sok újabb, s idegen eredetű főnemes család sarja tanult az iskolában. Az iskola arisztokrata diákjai közül utóbb többen jelentős tisztséget töltöttek be: báró Feilitzsch Bertholdot főispánná nevezték ki, báró Buttler Elemért és gróf Zay Miklóst pedig országgyűlési képviselővé választották” (212. old.).

A kötet egészében részint azért fontos egy arisztokrácia és női szerepek, társadalmi mozgások és szociabilitási mutatók összképében elhelyezhető komponensként, mert félreérthetetlenül mutatja a társadalmi rangok, a szocializációs szerepek, a nevelési elvek és intézmények sokirányú együtthatását arra, amit az átadás, az örökség, a tradíció-követés vagy a nevelés mint rendszer egyszerűsített képletéből jószérivel ki is felejtünk. A szocializáció folyamatában legtöbbször nem szokás számolni az arisztokrata szellemi örökség jelenlétével, még a monarchikus időkben sem, mintha az arisztokrácia végképp valami felhő szélén üldögélne és lábat lógázna csupán. Pedig, minthogy nemcsak királyhistóriák vannak, de populáris világok alárendelt népeinek históriái is, nemcsak gyarmatosítottak vannak, de gyarmatosítók is, s nemcsak nevelők, de a pedagógusok házitanítói vagy kedvesnővérei is ott laknak mindannyiunk történelmében.

Kráciák és gráciák – nőiség az analízistől a szexualitásig

Némely arisztokrácia és a körülöttük formálódó női szerepek, elit-társadalmi mozgások és szociabilitási mutatók érdekfeszítő, egyúttal exkluzív és közfigyelmet is magára vonó kötetbe szerveződött elemzését kínálja az a fennkölt szakmaiságot a feszítő érdekesség, s a szinte líraian mesés történetiséget az aprólékos, roppant elmélyült és hosszas kutatómunka hitelével alátámasztó tanulmánykötet, mely a Noran Libro kiadásában jelent meg. E „munkás” jellege szinte meg sem látszik a kötetben, ha csupán sugárzó szexis mivoltát tekintjük meghatározónak. Ez pedig visszafogott, szinte „családiasnak”, mégis roppant hivatalosnak tetsző címlapfotójában tükröződik, mivel maga a kép egy nagyobb fehérasztal sarkán üldögélő társaságot idéz meg, kiknek kilétét talán csak a cím azonnali intimitása és talányossága pontosítja. A Borgos Anna kötetét díszítő fotó a Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszus 1938-as párizsi fogadásán készült, szereplői között olyan kivételességekkel, mint Anna Freud, Gyömrői Edit vagy Melanie Klein, s a cím rögtön a jövőbe világít: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*.⁴⁵ A mű mintegy sugárzik a nőiségtől, feszül a portrék sokaságától, vaskosodik az árnyalt megközelítések és rendszerezett, klasszifikáló ismeretanyag súlyos személyességeitől. Ilyen a nőiség és pszichoanalízis, női pszichoanalitikusok a Budapesti Iskolában, a Galilei Körtől a Pavlov Szakcsoportig, kötődés és valóságérzék, a pszichoanalízis védangyala: Kovács Vilma, gyermeki fejlődés és női szexualitás: Rotter Lillián, s „néhány” (szám szerint 27) további portré révén formálja fejezetcímeiben a mutatóanyag egészét. Ezzel nemcsak beavat, invitál, de rögvést el is különít..., rögtön kétfelé. E kettő is kerülő úton egymásba kanyarodik, átölel, kortörténetté és intimitássá változtatja azt is, ami szociális összetartozás, mozgalmi hevület, érdekeltség és értéktudat.

Egy háromszáz oldalas könyv, ha nem divatos stílregény egy kalandosan színes vagy sejtelmesen intim címlapképpel, akkor is olvasói döntést kíván – érdekel-e, vagy sem –, ha éppen nem sejlik föl felesleges szabadidőnk a belátható jövőben, melyet legott e kivételes témakörre kívánnánk szánni. Ha tehát szakkönyv (márpedig ez alaposan az), akkor kell hozzá a szakérdeklődés, egyben a stiláris igény (és igényesség) keresett élménye, avagy még a tematikus érintettség is olykor. Itt, ez esetben ölelő harmóniában találjuk a személyesség és hitelesség, történetiség és intimitás, közösség és társadalmi világok, vallások és státuszhelyzetek, társasági körök és szociális érzékenységek, kapcsolati kultúrák és nemiség bolyhos problematikáit, s mintegy ráadásképpen a témakörre rakódó „extrákat”: pszichoanalízis és társadalmi rang, intellektuális szerepviselkedések és szociális korlátok, női extravagancia és lélektudományi iskolák, zsidóság és európaiság, művészetek és tudományok, reprezentativitás és közösségiség, alkotói sorsok és sorsalkotó függések, nőtörténet és társadalomtörténet viszonya, életutak perspektívái és perspektívatlanságok esetei keresztül és kasul, átláthatóan rendszerezve, végtelen függésrendek hálóinak tűpontos megmutatásával. Invitál tehát a kötet egy kicsiny (vagy leginkább annak látszó) közösség, tudós nők és tudományos vonzások, belterjes kapcsolatok és szakmatörténeti életutak miliójébe, de teszi ezt oldalanként seregnyi apró helyzetképpel, sorsvázlat-részlettel, elágazáskövetéssel, társas világrendek belátásához való invenciózus nyomkereséssel, olykor talányokkal, máskor feltételezésekkel, de kíméletlen levéltári, szakirodalmi, szaktudományi alapossággal. Ez azonban csak egyik „énje” a munkának, a másik a megjelenítés aprólékossága, a végtelen témakazal elrendezésének esélyessége. Utóbbihoz bizonyosan kell rutin is, kutatói elköteleződés is, lelemény és kitartás is, rövidebben tehát a szakértelem és a tudományos

⁴⁵ Noran Libro, Budapest, 2018., 311 oldal

igényesség jó elegye, melyet Borgos Anna pszichológusként, az Akadémia Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézetének munkatársaként, kulturális antropológusként, ezeken túl is elhivatott nőtörténészként rendszerint felmutat. Korábbi kötetei (*Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn; Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban* – Szilágyi Judittal –, *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*) ugyancsak az irodalomhoz és pszichoanalízishez kettősen kapcsolódó élettörténetek női szerep-szféráját jelenítik meg, beleértve a szexualitás női aspektusának, a szerephelyzetek és szerepmódosulások, szexuális kisebbségek érzelmi és szellemi bűvkörének átfogó történeti bemutatását, portrékban rögzült változatainak impozáns seregszemláját is.

A kiadói „illatminta” rögtön be is vezet részben ebbe a bűvös seregletbe, részben kerekre is zárja a fent jelzett érdeklődés-osztottság érdekkörét: „A ‘holnap-lány’ kifejezést Hajdu Lilly, a később jelentőssé vált pszichoanalitikus használta saját magára 1910-ben, orvostanhallgatóként. Olyan nőt képzelt a szó mögé, akik elmozdulnak a nő hagyományos ideáljától, és mindenekelőtt szellemi, alkotó emberként és társként tekintenek önmagukra. Róluk szól ez a könyv”. Röviden tehát egy szakmatörténeti korszak körképe a téma. Viszont a fennebb jelzett névsorban olyan női, intellektuális és speciálisan „budapesti-iskolás” tematikai kör rajzolódik ki, melyekben a kiterjedtebb szakmai életrajzok tükrében a rövidebb portrék is erősítő hatásúak egy nemzetközileg is jelentős pszichoanalízis-történeti irányzat relatíve teljesebb historikumának, jelentőségének, szerepének megrajzolásában. A kötet egymásra rakódó fejezetei ekképpen elindulnak valamely nőiség-felfogás pszichoanalízisben betöltött szerepe felé, magukba foglalják jelentéstörténeti és társadalomtudományi aspektusait, ugyanakkor az első magyar női pszichoanalitikusok pályaképével a pszichoanalízis budapesti iskolájába került nők társadalmi háttérébe, szakmai beavatódásuk historikumába és személyes körülményeik, aspirációik világába vezetnek. A kiterjedtebb fejezetek a jelentősebb női pszichoanalitikusok, Hajdu Lilly, Gyömrői Edit, Bálint Alice, Kovács Vilma és Rotter Lilián életén és pályáján kalauzolnak végig, a záró tömb rövidebb portréi ehhez a korai magyar (és magyar származású) női analitikusok pszichoanalízis-történeti életút-változatait csatolják. Ez a „tegnapiságtól” a modernitás maiságán át vezető, a jövőendő képzetét váltig az autonóm és érzékeny, cselekvő és attraktív, partneri és egyenrangú személyiség mivoltában „létjogosult” nőiség kontextusában kezelő felfogásmód épp a részletrajzokkal leli meg azt az arányt, amelyben a kalandosan színes és sejtelmesen intim tudományosság definitív viszonyba kerül a kor képleteivel, viselkedés-árnyalataival, tabuival, kulturális mintázataival.

Ehhez a kulturális „körképhez” mélyen, s nemcsak a „sors adta” kivitelben járulnak hozzá a pszichoanalitikus iskolai női pályáinak magánéleti perspektívái, „holnapjai”, vagyis női és férfi személyiségek a kor tudományos és közéleti, társadalmi és „modernizációs” vívmányait képviselni, meghonosítani, értelmes szerepekkel megtölteni készített aktorokat jelképeznek. Ez attraktív cselekvő női kör kivívta magának az elismertség jogát és szerepviselkedési előnyeit – szemben a kor és a közfelfogás babaszobába vagy házicseléd-státuszba szorult nőivel. A kortárs szerepkényszerek között az egyenrangú, társ és alkotótárs, vagy kreatív gondolkodó női kivételességek annyiban valóban a holnap leányai, hogy kortársaiktól (igaz, legfőképp a budapesti szintéren, de egyúttal európai rangban is) sokban eltérve épp annyira voltak-lehetek üzletasszonyok és nagyasszonyok, mint múzsák és delnők. A pszichoanalitikus Bálint Alice vagy Kovács Vilma, a József Attila kezelése okán közlemlekezetben megmaradt Gyömrői Edit, Ferencziné és Karinthyiné vagy Rotter Lilián története is a környezetüket és egymást egyszerre serkentő nők modelljévé vált, a „legabszolútabb független életre” törekvő Hajdu Lillyvel együtt végül is

Hermann Imre, Róheim Géza, Ferenczi Sándor és hasonlók mellett lettek saját jogon jelesek, valamiképpen európai rangra emelkedettek, pályájukon meghatározó egyéniségek. S ebben szerepe volt lelki háttérüknek, származásuknak, kapcsolatainak, tehetségüknek, egyéniségüknek, akarnokságuknak, teljesítőképességüknek, tanultságuknak, érzékenységüknek egyaránt. A pszichoanalízis ekkortájt Freud, a bécsi iskola hatására Ferenczi Sándor kezdett érdemben foglalkozni azzal, hogy az elfojtást, a lelki zavarok okait a tudatalatti feltárásával próbálja gyógyítani. Például a kötetben önálló fejezetben (61-93. old.) kiemelt Hajdu Lilly a Galilei Körben kapott inspirációt a Ferenczi-féle pszichoanalízishez, aki több előadást is tartott ebben a szellemi közegben. Lilly korábban, a Tanácsköztársaság idején részt vett az egészségügyi népbiztosság munkájában, a politika és a pszichoanalízis akkortájt érlelődő első kölcsönhatásai, elméleti irodalma és közpolitikai esélyei révén kiemelkedő szerepre is vállalkozott, a Galilei-kör kapcsolati hálójával akár nemzetközi karriert is befuthatott volna, ha az amerikai kivándorlás mellett dönt. De nem egyetlenként: a századfordulón a pszichoanalízis könnyebben elérhető tudásterületnek számított a nők előtt, s a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületben 1920 és 1930 között 15%, 1937-ben 48% volt a nők aránya. Mindez a család, szerelem, szellem és hatékonyság révén, a galileisták köréből Kende Zsigmond és Polányi Károly révén is (Adyval való kapcsolatát nem is említve), később Gimes Miklós /igen, az a bizonyos, akit a Rajk-perben azután vádlottként kivégeztek!/, a „nagyság” tisztelete, a hódolat és elköteleződés mellett a szakmai siker teljesbedéséhez vezette – a kötet szép fejezete ez a portré, s egyúttal a mozgalom, a holnapság ígézetének árnyalt tájképe is.

S ez az, amit kellő és lenyűgöző részletességgel, belső árnyaltsággal, kiterjedt olvasmányjegyzékkel, bőséges szakirodalommal, szépirodalommal, társaság-történettel és hatástörténettel együtt a kötet feldolgoz. S ez az, ami miatt nem regény, de jócskán regényes, nem történelem, de megannyi téren mégis személyiséghistória, nem kizárólag egyedi portrék névlexikona, de hiányzó életrajzok szakirodalmi portré-tára is. Kétfelől, az elbeszélés és a beszéltetés, a megidézés és a holnapok felé tartó szerveződés együttes árnyrajzával.

Még egy nőtörténetből, Freudból, táncból álló testkultusz

Borgos Anna, ha már itt a feminizmus „holnaplányok” köré fonódó ágbogait nézzük részleteiben, nem valamely elkapkodott mozgalmár sorsanalízist végez kötetében. Vagy ha mégis annak tűnne, akkor az a kor szexualitásra és női szerephagyományra keményen reagáló felfogástörténetének egyik állomását jeleníti meg a galileista kapcsolatkörrel, vagy a belőle kinőtt Pavlov Szakcsoport bemutatásával. Ám ez nem véletlen lelemény, hanem roppant tudatos (a holnaplánysághoz méltónak mutakozó) pszichológiai-pszichiátriai bűvkör mentén egyre bővülő interaktív esettanulmányok, interjúk, forráskritikai munka, regényelemzések, fotógyűjtések, szereptanulmányi és nőtörténeti dokumentációk módszeres vizsgálatára épülő tennivaló eredménye. S épp így eredménye a korábbi kötete, mely *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet* címen jelent meg ugyancsak a Norannál.⁴⁶ E műben Borgos a jelentésrétegek közötti, női és férfi kötődésekre, normákra, változáshistóriára és ezek reprezentációira épít, utóbbiak jelentésterében ott vannak a szépirodalomban megjelenő identitások, a „főállású” alkotónők, az irodalom és pszichológia határain mozgó személyiségek élettörténetének, betegség-képleteinek, a munkában és életvitelben vagy a

⁴⁶ Noran Libro, Budapest, 2013., 316 oldal

pszichológiai felfogásmódokban is megjelenített mintázatok, esetek, példák köre. Alapvetően és egyetlen szóba fogalmazhatóan a „nőiség” mibenlétét kutatja, de ennek az „érinthehetlenség” bővületéből a megjelenítés-módok felé ívelő ágait térképezi fel, tehát társadalmi felfogások, tudati konstrukciók, a külvilág kijelölő elvárásrendje és a személyiség lehetséges válaszai felől nézett életutak révén. Első körben (fejezetben) a „tünetek és történetek” révén, másodikban a „határátlépő kapcsolatok” példáival bővítve, s ezekre ráadásképpen a témakör főbb szakirodalmi textusaiból megjelentek-re adott recenzió-válaszok formájában, értelmező (és vitatkozó) szakmai könyvismertetőik sorában.

Borgos a szexuális identitás összképének korszakos körüljárásával a „nagy nevek” és markáns személyiségek körét idézi meg. Önéletírás-e Gertrude Stein Alice B. Toklas önéletrajza című munkája, melyben mintha önmagáról írna e tényleges barátnő a párizsi avantgarde vonzaskörében? Lehet-e „biografikus metafikció” az énelbeszélés ekképpen megoldása, s ha igen, milyen „többszörös áttétel”, szürrealista és bizarr asszociációk egocentrikus megjelenítése áll mögötte? Hogyan testesül meg a trauma, hisztéria és betegség-kórrajz a 20. század elejének orvosi felfogásmódjaiban és beteg-önképeiben? Hogyan jelenik meg a testiség „nagy sikolya” Erdős Renée, Török Sophie vagy Lux Terka regényhősnői között és műveik meg olvasóik világában? S ha lehet „arcképtanulmányokat” végezni, mint Török Sophie-nál látjuk, vagy Kovács Júlia ismeretlen delnő Hatvany Lajos, Fenyő Miksa, Ignótus, Lesznai Anna, és a Nyugat sorsának más befolyásolói világában? No meg aztán milyen történeteket szimbolizálnak Csáth Géza és Jónás Olga, Hatvany Lajos és Kovács Júlia, Bródy Sándor és Fehér Judit kapcsolatai, műveik, sorsfordulóik, kölcsönhatásaik (13-125. old.)? Ha meg ez bizalomban, szerelemben, testiségben és nőtörténeti referenciaregénnyé lett *Spanyol menyasszony*-történetben jelenik meg, akkor miként ha együttesen a férfi-női képzetekre, ideálokra, antinó-képzetekre és konvencionális macsóságokra? Ami meg a kötet címlapjáról virít: a századelőn aktivitásba iramodó női testkultúra-fejlesztés sajátos útjai és a testideál, testtudat, tánc, életművészeti önkifejezés korabeli iskolái és ideáljai miként építik a meztelenség táncban, tartásban, viselkedési mintákban hordozott új eszményítését – példaképpen Madzsarné Jászi Alice és a nőiség új kulturális éthosza jegyében (126-158. old.)? Ami meg a határátlépésekben eligazodó kutatói kérdésözönt formálja: miként jelenik meg Vay Sándor/Sarolta a korabeli irodalmi és pszichiátriai diskurzusban a maga nemi vagy gender, transz vagy identikus jegyeiben mint korlátokat átlépő személyiség, „nemiszerep-áthágó”? (161-187. old.). S mit kezd a háború előtti orvosi irodalom az amor lesbicus felfogásával és helyretételével (188-217. old.)? Miként épül minderre a „bifóbia elmélete”, vagyis a nemek közötti világban, vagy a kétanyás családokra vonatkozó közbeszéd-színtereken (218-233. old.)?

A szexus mint az „érinthehetlenség” és a kutathatóság határain, sőt határátljárásain keresztül megközelíthetősége ennyi kérdés nyomán alighanem több választ tartalmaz, mint az fölidézhető lenne. Nem is baj az, hisz szakkönyv ez is, vállalása és témája a hisztérián túli társadalmi diskurzusok legmélyebb szintjeibe vezető utak megrajzolása, eligazodási pontok térképének pontosítása. Borgos Anna kétségkívül egyik első, vezető szakembere lett az efféle kérdéseknek. Látnunk kell, hogy Freud ideje, Ferenczi kora, mozgás- és testkultusz-időszakok új irányzatai, regényhősök típusváltásai, női eszmények korszakos körképei mindössze talán egyetlen időszak nőtörténeti aspektusú feldolgozását teszik lehetővé. Más szempontú feldolgozás már sokféle van, s amit a kötet utolsó harmadában Borgos a lány-, nő-, ideál-, szexus- és kötődés-szakirodalomra reflektálva még megnevez, az is csupán másodolvasata már a mindegyre gyarapodó fontos szakirodalomnak. Ám ekként sem kevesebb, mint újabb teóriák, szerepek, ideálok és eszmények feminista, posztfemi-

nista vagy pszichológiai megjelenítésének valamiféle „helyreállító” gyakorlata. Műve ehhez a gyakorlathoz, sőt a mögötte megbúvó összhatásokhoz kínál fogódzókat, példatárat, eszményeket, társadalmi konstrukciók „párbeszédbe lépő”, „speciális perspektívából megrajzolt” mozzanatokát, melyek a 20. századról szólva is a 21. századnak üzennek. Voltak műzsák, társak, önálló entitások, családi uralkodók, szenvedő hitvesek, szigorú vagy elbájolt anyák, kísérletezők és remélők, csalódók és nevelőnők, s jutott számukra dicsfény, hiányérzet, mozgalmi képvisélet, alkotói tér, befolyás és kitettség, jólneveltség és ideálkeresés egyaránt. Talán mert a tegnap, s részint a holnap lányai is itt lakoznak e sorok között...

Rontásvilágok, ígérethazák, elitjólét

Viselkedési kultúrák, társadalmi szerepek, létmódok és rejtett folyamatok hétköznapi vagy magánérdekű tereiben, a kultúrákőzi viselkedésben és megértésben rejlő tartalékok, belátási perspektívák egyaránt arra figyelmeztetnek, ami a társadalmakról való tudás értelmének és felelősségének határai, kulturális kölcsönhatásai szempontjából fontos. E határok (és mozgásuk, no meg a köztük és fölöttük nekilóduló társadalmi csoporttörekvések) megannyi körei át- meg áthatják egymást, osztódnak és összeolvadnak, „olvasatokká” és értelmezési gyakorlatokká válnak a társas tudásban. Abban is, amely szűkíti a jelentéstereket, s olykor abban még inkább, melynek szélesre fókuszált nagylátószögében rangot, esélyt, érvényt kap a belátások sokféleségének, de akár a kisszerű tévedéseknek is. Az alábbi ismertető mintegy rímelnék is egymásra legalább annyiban, hogy a társadalomtudományok arculatváltozását nemcsak leképezik, konstatálják, hanem maguk is formálják. Felelősen, izgalmasan, olykor lemondóan drámaian. Ahogyan a kultúrák szokták a társadalmi viselkedésmódokat megőrizni... Hitvilágok, társadalmi remények, jólét-képzetek, romlások és rontások kavarognak az ígérethazák és óhajföldek horizontján, ahol kisebb sétára indulunk alább...

Vágyak, félszek, remények

Székelyföldi falvakban, évtizedek óta folyó kutatásokban és megfigyelési gyakorlatban fölfedett másságok, hitvilágban és mágikus vonzásokban kitermelődött vágykijeljesítésben, rituális kalandokban beavatott szerzői élmények összegződnek Gagyai József kötetében.⁴⁷ A Szerző a mai vallási mozgalmak, millenarista tünemények, próféták, csodák, átmeneti rítusok és másságfelfogások roppant gazdag világába kalauzol, azaz olyan kultuszokba és vágyvilágokba, ahol az emberi világ az érthetőség iránti vágyat tükrözi, a jelenségek rendjét maguk alakítva „érthető” és közvetíthető elemekből, s keretezve értelmezési meg magyarázati momentumokkal. Avagy – s ez sem képtelen állapot – a már hasznavehetetlen képzeteket nem cáfolni, lerontani, félni igyekeznek, hanem hagyják magukra maradni, elszáradni, hanyatlani akár, gond ne maradjon velük. A szociológus, kommunikáció-kutató, kulturális antropológus szerző a falusi világokban fölfedezett népi vallásosság jeleit, jegyeit, mágikus mechanizmusait követi nyomon, átíveltetvén az apró, kisközösségi, elszigetelt hitvilágokat az univerzális jelentések, konvenciók, értéktér és hagyománytudatok „felső” világába. De éppen hogy nem a zárványokká merevedett, egzotikussá titkolódott paraszti világok kerülnek pillantása elé, hanem a megélt szakralitás legkülönb változatai: egy tanya a világteremtés fókuszában; élet és halál közötti átjárhatóságok; hiteles közlés és hűség, bizalom és törvény a helyi „hálózati társadalom” jelenkorában is; későmodern találkozások idegenekkel és tárgyakkal, közösségi automatizmusokkal; korszakok és átmeneti rítusok helyszíneivel; erdélyi szekták és alternatív vallási közösségek szer-tartásaival, szimbólumok és szcénák valóságképező hatásaival, egy-egy communitas kulturális-történeti-szakrális kényszereivel; az 1940-es évek végi székelyföldi babon-nasággal, rémhírekkel és média-manipulációval; a kulturális emlékezet (Assmann) és a „történelem nélküli népek” (Eliade, Wolf) múltkezelési stratégiáival; jósokkal és szentasszonyokkal, mágikus aktorokkal; a naturális viszonyokat fenntartó hagyomá-

⁴⁷ Gagyai József: *Amire vágyunk, amitől félünk, amit remélünk*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2010., 274 oldal.

nyos parasztgazdaságok mentális biztonság-tudatával, rontások, jóslások és extázis-technikák rejtelseivel. Gagyí a rontás, büntetés és betegség közösségi/személyes magyarázatait, a román kalugerekhez járás klasszikus gyimesi terepén tapasztalt titokvilágok feloldásait veszi szakirodalmi szemle közegébe, s talál megannyi más megfelelőt hozzá, gazdagon megtoldva a vallásantropológia csodás világokra vonatkozó tudásanyagát az erdélyi falusi népek szakrális világának empirikus feltárásával. Vállalása nemcsak tudományos nóvum, összegző áttekintés és élményközvetlen forráskutatás, hanem a hívő lélek kozmikus rendjét, a „csodákkal működő világok” mai igényhátterét, a vágyak és remények félelmeket oldó hatásait lajstromozza, s bár nem kíván a vallásosság társadalmi funkcióival elemzően foglalkozni, a mai rituális átalakulások szisztematikus követésével mégiscsak az elemi szakrális élmények közegébe vezeti olvasóit. Kötete hiánypótló, a civilizációs fejlődésminták mellett a társadalmi igazságosságot procedurális szinten újrakonstruáló paraszti közösségek „fent és lent”-képét adja kezünkbe, átmeneteket az írásbeliség és szóbeliség határáról, néprajz és társadalom-történelem, jelenkortörténet és mentalitáshagyomány szinkretikus panorámaképével.

Hagyomány mint átalakulás, folyamat mint fordulópont

A „rémisztő panorámaképekkel” dacoló kulturális ellenállások persze az elveszett bizonytalanságokkal, más szakrális kételyekkel, képzetekkel és intézményekkel is kölcsönhatásban vannak. Mert hát léteznek bizonyosságok is, (ha mások nem, legalább a bizonytalanságok bizonyossága...!), de ennél még meggyőzőbben közötünk él a hagyományos világok sorsfordító eseményeinek, szakrális fordulópontjainak emlékezete és megannyi konvenciója is – mint erre Gagyí kötete is több ponton utal. Nem újdonság már, sem a pár éve megjelent (de nem túl sok helyen reflektált) kötet, sem az átalakulási helyzetek vagy sorsfordulók áttekintő elemzése a néprajztudomány kortárs alkotóinak köreiben, hisz a néprajzi változáskutatás évtizedek óta evidens paradigmája a hazai és európai etnográfának. Ünnepi viszont maga a válogatás: a 70 éves Andrásfalvy Bertalan tiszteletére megszólaló kollégák és egyetemi hallgatók etnográfiai tanulmányaiból állt össze az a kötet, mely a *Studia Ethnographica Hungarica IV.* részeként kínálja hazai és (messzi-közel) külföldi terepmunkák összefoglaló kutatási témáit.⁴⁸ A Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszéke a tanszék-alapító emeritus professzor üdvére szóló ajánlással (Andrásfalvy még ma is egészségben és alkotóerőben...!) úgy örvendezteti meg a korszakos hatású akademikust a vezetése alatt indult kutatások zárótanulmányaival, tapasztalati összegzésével, hogy a mikro-miliókban zajló adatfelvételek mellett nagy ívű összefoglalókkal teszi komplexé a szakma jeles vezetőjének tematikai és érdeklődési szférájába illő feltárásokat. Minthogy Andrásfalvy kutatóként, majd szaktudósként, később kulturális miniszterként, tudományművelésben is tradicionális értékrendet hordozó közszereplőként, művelődéspolitikusként volt jelen a köztudatban, így mindazon szakmatörténetileg is jelentős kutatások, melyek a pécsi műhelyből indultak, itt szinte követhetetlen sokrétűségű összképpel kerülnek a tanulmányokba. Bevezetésül néprajzi bibliográfiáját és alapos részletességű életút-összegzését az ünneplő konferencián előadó Vargyas Gábor taglalja e tudós-politikus-kutató vállalásainak módját, okát és tágabb horizontját, köszöntő méltatását Arnold van Gennep átmeneti rítusainak ismertetésével és a „küszöbállapotok” részletrajzaival keretezve. A sokra becsült kolléga, Kisbán Eszter mintegy az átalakuló, de gazdagodása közben is mindegyre hagyományként tovább

⁴⁸ Pócs Éva szerk. *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* L'Harmattan – PTE Néprajzi Tanszék, Budapest, 2003., 368 oldal.

élő ízléshagyományok egyikét, a táplálkozáskultúrában széles területen elterjedt savanyú ízesítés néprajzának regionális rajzolatát mutatja be..., szinte meghökkentve olvasóját azzal, miképpen és miért oly eltérőek a történeti formák az ízesítésben a lengyel, galíciai, bukovinai és moldvai, dél-romániai és magyarországi konyhákban, milyen alapanyagok mikénti felhasználása és szakácskönyvei kínálták a paraszti kultúrában a „savanyú ízlésirány” kontinuitását az újkorban és a modern korban. A köznépi táplálkozástörténet ecethasználati, erjesztési, tejes és káposztás variációi noha kevésbé a modern fordulópontokhoz köthetők, Kisbán Eszter „vázlatában” az átalakuló hagyomány a változékonyság példatárával és térbeli megjelenítésével épp azt bizonyítja, miként marad kontinuitás maga a változás is, ha étrendről, termő gabonából és gyűjtögetett gyümölcsökből készülő táplálékok, böjti és ünnepi változatokban, leveses vagy húskísérő, szegényeknek vagy gazdagéknak való, keleti vagy északi térségek hagyományaiból „átjött” változatosságban mutatkoznak. Takács Lilla a Somogy megyei Horvátkút település- és szőlőhegy-történiáját dolgozza föl, benépesedés és birtokviszonyok, gondolkodás- és életmód-minták terén a 16. századi átalakulását követő, a 20. századra szórványosodás jeleit mutató hegyközségi társadalomtörténetét taglalja. Sági Edit ugyancsak a modernizáció hatására átalakuló eszköztár és a jószágértékelés kulturális dimenzióit járja be, de nem szűken magyar, hanem finnországi lapp rénszarvastartók körében. Az arktikus ökológiai viszonyok relatív tartóssága mellett a természeti környezet megbecsülésére és a technikai civilizáció hatásaira figyel, a határokon túlnyúló réntenyésztés mellett a létfenntartás új eszközeire is kitérve: a kulturális mag állandósága mellett a motoros szánok korszaka is beköszönt, a kisebbségi és etnikai eltérések mellett a kulturális diverzitást átható életszínvonal-változások képviselik a folyamatok fordulópontját. A nagy népektől körülvevett, etnikai és etnokulturális sajátosságait féltve őrző, de adaptációban is helyt álló számi népesség „összeomlást és beolvadást elkerülve megmaradó” azonosságtudata ékes bizonyossága a változó feltételek közötti értékőrzésnek. E kulturális viselkedésmódok talán még kontrasztosabbak a Nagy Zoltán által kutatott szibériai hantik körében, ahol a nyelv és sokszor a létfeltételek lassú megszűnését az adaptáció technológiai tünetei segítik, mint például a televízió a vadász életmódot városi életszférával kiegészítő családfő életmód-példáival illusztrál. A tajgán megélt valóság-tapasztalat és a televíziós élmény regényes, szinte szakrális átélése a kettősség átmenetiségében mutatkozik meg, a tévé mint „házi szellem” is funkciót kap, a televíziós világkép a hiedelem-változásokra is kihat, erdei-falusi és „külföldi”-orosz oppozíciós modellekbe enged betekintést, két (vagy több) részkultúra identitás-formáló hatásegyüttesére, szimbolikus küzdelmére nyújt rátekintési lehetőséget. Filep Antal a kisalföldi Tóközben végez változásvizsgálatot, jogszokások és közösségi büntetésformák jellegzetes modelljeinek ismeretében ered egy ötvenes évek végi eseménysor nyomába, tiltott határátlépés vádjának és büntetésének fogadtatását részletezi a falusi osztályharc egyes állomásainak követésével. Vargyas Gábor nagydoktori disszertációjának témájából, a vietnami brú népcsoport vallási rendszerében zajló változásokról, hagyománycentrikus és újítás-fókuszált antropológiai vizsgálódás tapasztalatairól kerekít izgalmas összképet, a hegyi törzs környezetéhez és szakrális tradícióihoz kapcsolódó mentalitásáról ad intenzív áttekintést. Az új aratási és cséplési módszerek elterjedése közepette megmaradó rizsistennő-kultusz és a „rituális technológiák” állapotrajza mellett egyén és közösség kihívó konfliktusát mutatja be az újítások és szakralitások dichotómiája keretében.

Pócs Éva, ki amúgy e sorozat főszerkesztője is (már a nyolcadik kötetben is túl vannak) a 16-18. századi boszorkányperekben megfogalmazódó időjárás-manipuláció, esővarázslás és idővarázslás mitikus körét taglalja: szárazság, jégeső, időrontás, falusi mágia, demonológia és papi varázslás kérdéseiről a boszorkányüldözés magyarországi

tényanyagára hagyatkozva komponál illusztrált és roppant izgalmas tér-képet, „felhőhajtó” és „zivatarúzó” garabonciásokkal, „zivatarsárhányokkal”, idővarázsló táltosokkal, jégcsőszökökkel, ördögszövetségesekkel és tündérvárázslókkal. Ugyancsak „ördögi kapcsolatokkal” összefüggésben, a magyarországi Faust-mondakör térbeliségét és időiségét részletező tanulmánnyal szerepel Frazon Zsófia, aki a szájhagyomány és az írott források eltéréseit, sátáni kísértések és Luther *Asztali beszélgetéseiben* megjelenő szövetségkötés látomásos végkifejletét (megannyi korabeli párhuzammal) értelmezési keretbe fogva, a protestáns ördögszövetség magyarországi néphitbe átkerült változatával kiegészítve. A hiedelemalakok néprajza és a garabonciás diák vagy tudós (helyenként tudós kocsis) mondai tartalmai és a prédikáció-irodalomban is jelen lévő ördögszövetségi elképzelések sajátos kapcsolatrendszerében a tágabb európai hagyományba illeszkedő magyar változatok kapnak élfényt és árnyalt bemutatást. Változás és átalakulás ekkénti kultúratörténeti rajzolata a „fausti” irodalom, a nyomtatványok, ponyvák, református kollégiumi képzet-átvételek olyan sztereotípiavariánsok őrzői, melyekhez funkcionálisan hasonlóan részletez a kötet következő tanulmánya is: Tóth G. Péter a nemzeti értékkép-formálás eredettörténetéhez nyúl vissza, a magyarokról kialakult „emberevő – törökverő” képzeteket taglalja végvári katonák „kannibalizmusára” utaló források nyomán. A történeti ábrázolási irodalom (Bonfini, Drakula, Báthory Erzsébet, Dózsa-kivégzés metszetei) és a Kézai, Anonymus, Bonfini írásai vagy mintegy ezer év óta a legtöbb írott forrás szerint „vérben gázoló”, az ellenség szívét rituálisan kimetsző és föl zabáló „magyar kannibalizmus” változatai, horrorisztikus és vámpíros átmenetei egészen a 18. századig fennmaradtak mint az európai végvidékek rémségességét illusztráló képzetek, melyeknek kultúratörténeti alapjai és átmenetei adják az Európa peremén élők „vadállatiasságának” bizonyosságát, majd az újkori népcsoport-kapcsolatok révén a változás lassú bekövetkezéséhez, s ezek szolgáltak alapul e ritka folyamatábrához. Eposzok, az elit és a populáris kultúra hagyomány-képzelei kínáltak témát Mikos Éva dolgozatához is, kinek vállalása az irodalmi eposzokban megjelenő népies hatások, népszerű és hagyománykövető felfogások, átértelmezések forrásanyagát feltáró ismertetés volt. Az irodalomtudomány és a szövegfolklor-kutatások határán fogant tanulmány széles ívű populáriskultúra-szemlét ad a Szerző, avagy a szájhagyomány és a népi írásbeliség határpontjain föllelt változatokból talál hősköltészeti alapokra épített mentalitástörténetet: a Csodaszarvas „epikai perspektívája”, a történeti tárgyú ponyvairodalom nemzeti genezis-rajza, a fehér ló, az ősmagyar áldozatfelmutatás táltosai, végül a kalendáriumok és naptárak romantikus konstruktumainak visszahatása a szépliteratúra legkiválóbbjaira (Vörösmarty, Arany) és a történeti nemzetvallásokra (Czuczor, Dunamelléki, Ipolyi, ősi hitvilág-interpretációk) itt szövegvizsgálatok változástudatának keretében, a „nemzeti nagyelbeszélések” alakzataiban kerülnek terítékre, elsősorban is forráskritikai összefüggések között. Elbeszélés, a mesemondó és szövege forgatókönyv-szerű kommunikációs helyzete, hétköznapi „performance” az a kontextus, amelyben Nagy Ilona kiemeli a textus, maga az archívumokból kibányászott szöveg továbbadásának módjára vonatkozó információk jelentőségét. A gyűjtő tekintete, az elemzés lehetősége, a hiedelemmondák világértelmezése melletti narratív szituáció-elemzések jelentésteret kap itt kiemelt hangsúlyt, melyet még alátámaszt a lejegyzés számos körülménye, az előadó és a rögzítő szituatív viszonya is. Így a mese vagy történetmondás kiegészül(het) a narratívák lokális identitást, vagy a mesélő személyes világképét tükröző felfogásmóddal, gesztusokkal, megjelenítési körülményekkel. A bemutatkozás, a prózai narratívák, a versengő elbeszéléseket közreadók személyes világa, családi háttere, a mesemondások alkalmi és szokásrendje is befolyásolja sokszor, milyen tartalmak és hangsúlyok jelenhetnek meg, s hogyan változik meg maga a gyűjtés módja, technikája, személyközi kapcsolatrendje,

tartalma, melyek ugyancsak változást és állandóságot tükröznek egyszerre. S mert a szövegek, mesék, értelmezések folklórtartalmai is szituatívak, a kutatástörténet kénytelen-kelletlen számol is a változatokkal, hermeneutikai megközelítés lehetőségével, reflexiókkal, a gyűjtő befogadói, „megengedő” gondolkodásával... – mint ezt hat évnyi détári mesegyűjtő tapasztalatai alapján Ekler Andrea tapasztalta. A hermeneutikai pozíció „egyáltalán nem az uralkodás tudománya, tehát nem elsajátítás, birtokbavétel”, hanem „alárendeli magát a szöveg uralmi igényeinek”, „az értelem érvényesülését szolgálja azáltal, hogy kifejezetten és tudatosan áthidalja azt az időbeli távolságot, amely az interpretálót elválasztja a szövegtől, s legyőzi az értelem elidegenedését, mely a szöveget éri” – idézi Gadamer filozófiai vázlatát az *Igazság és módszer* kötetből. A kutatás közbeni viszony adatközlő és kutató között „a szövegegységekben, nyelvi megnyilatkozásokban manifesztálódik”, a kutató kérdésére az adatközlő válaszként értelmezett szöveggel nyilvánul meg, így szinte eleve utal az értelmezés funkciójára... Ennek rendjét, variánsait, a beszéd jelrendszeri sajátosságait taglalva strukturális, poétikai, szövegszüzsé és motívumrendszer alapján klasszifikálja a gyűjtött szövegeket, saját példatárral kiegészítve teoretikus megállapításait. Az így létrejövő határhelyzet a szöveg világát az egyedi, az emberi létre, természetre, világmindenségre vonatkozó tartalmak közötti válaszfal, de találkozási pont is, melyben maga a hagyományos szövegek modellálásának belső dimenziója is. Belső és formális, egyúttal a vallási-ideológiai tartalmakat hordozó kifejezőeszközök, s leginkább a tánc szerepe jeleníti meg a lelki világokban folyamatosan mutatkozó odaadást, melyről Farkas Judit írása szól, kiemelten a Krisna-tudatban élők körében folytatott kutatásai alapján. A három éves résztvevő megfigyelésre és interjúkra épülő pécsi közösségvizsgálat a tánc vallási létben betöltött szerepére, az emberi létezés természetének és misztikumának kifejeződésére, céltudatos és akaratlagos motorikus tevékenységre irányul, mely „kulturálisan meghatározott nonverbális testmozgások sorozatából áll..., s megkülönböztethető ... benső és esztétikai értékkel rendelkezik” (332. oldal). A vallásban és a táncokban is létrehozott célok és funkciók nemcsak magyarázzák a vallást, hanem szerepeket is kreálnak, megújítanak és megerősítenek, istenimádat célját szolgálják és naponta többszöri változatban gyakorolva szolgálják Krisnát a tánc esztétikumának ajándéka révén. A táncszertartások illem-rendje, szabályozott mozdulatsora az anyagi világgal és annak kötöttségeivel szemben álló funkciója a szeretet és odaadás révén a lelki valóságot jeleníti meg a hívők és környezetük számára, mintegy Krisna valóságaként, a világban való működés elősegítése-képpen. Ugyanakkor a krisnások számára is visszatérő kérdés, az indiai vallás és a magyar életmód közötti találkozás élményének témaköre az, ami az eredeti indiai tánclépések és gesztusjelentések rendjének magyarországi gyakorlatba illesztése kapcsán fölmerül: ha a tánc kulturálisan meghatározott, átvehető-e az eredeti változatok, jelentéstartalmaik mennyiben változnak, eszköztáruk milyen folyamatok tükrében fog megváltozni.

A kötet tanulmányaiban a változás rejtélyes állandósága, s az állandósuló átalakulás harmóniája jószerivel kimondatlanul is közös alap, üdvözlétképpen az Ünnepelet életműve és személye, törekvései és eredményei elismeréséül, s ugyanakkor a kultúrák találkozási pontjain, irányadó trendjein átívelő hatások együtteseként. A kortárs modernitások mellett a rontások és ígéretek, szakralitások és fordulópontok részletrajzai, vagyis a feltárt ambivalenciák mikrokörnyezetekben megjelenő változatosága mindazonáltal válasz is a historikus közösségi kérdésekre és a kortárs élménytársadalmi aggályokra: ha változásokkal is, de átalakuló mivoltában is jelen van saját világunkban a rend, a rendszer, a rendetlenség kölcsönhatásainak, eszközeinek sokágú összefüggés-szerkezete is.

A jövő gyarmatosítása, modernizációs világkockázatok

A hétköznapiok létmódjainak biztonsága, a civilizatorikus eredmények presztízse talán régtől fogva nem volt egyéb, mint rejtett vagy „manipulált”, kézben tartott összecsapások, ütközések tompított állapota, a kiterjedő veszélyzónák elkerülhetetlensége vagy az időszakos-ciklikus konfliktushelyzetek által megszabott társas tér. Ulrich Beck ezekről formált nézetei⁴⁹ az 1986-os „kockázattársadalom” teóriára évtized múltán következő „világkockázat-társadalom” (1999) paradoxonainak és rizikóelemzéseinek eszköztárával egészültek ki, még arra is kihatással, hogy a kockázatokat evidensen uraló-birtokló hatalom napjainkra már a felosztó-kirovó hatalom fegyvertárával lett gazdagabb, háritási és elszenvedési terekben fennhatóságot privilegizáló intézménnyé vált, mégpedig világméretben is hatékonysággal. A nemzetközi politika és a globalizációs hömpölygés kiszolgáló intézményei részint világméretű kiterjedésekben is kezdtek (újra) gondolkodni, részint a megelőzési vagy kompenzációs tényezőket latolgatva terjeszkedni indultak, mindezekről pedig a perspektívákat igazságossági és kockázati térképeken fölvezetve a kutatók megállapították, hogy a globális pénzügyi kockázatok nem önmagukban, hanem egy reflexív modernizációs igény teoretikus eredményeként kezelhetőek talán. De csak azzal együtt, ha a réges-rég megválaszoltnak tekintett kérdéseket újrafogalmazunk és a hagyomány kötelékeitől szabaduló sajátos világokat a lokális sebezhetőség, globális egyenlőtlenség és „metodológiai kozmopolitizmus” mentén kezdjük újragondolni. Beck a *kozmozopolita Európa* új modelljének, államiság és uralom új dialektikájának fényében a folyamatok fölöttébb esedékes újragondolását szorgalmazza,⁵⁰ ráébredtven olvasóját, hogy a modernitás válsága magából a modernitás győzelméből fakad, így a világkockázatok is történetileg új minőségek (232. oldal), továbbá kalkulálhatatlan antagonizmusok és globális kockázatok kritikai elmélete által belátható szféráiban fogalmazhatók meg. A kozmozopolita európai és a hazai társadalmi-politikai terek átalakulásának helyzetelemzéseként hosszú oldalakat idézhetnénk Beck és Grande művéből (eredetileg 2004-ben jelent meg), melyben az új európai teret a modernitás új korszakának, avagy a második modernitásnak függvényében szemléli. A szerzők szemléletmódja azért különleges, mert áthidalja a modern, polgári, individualista, nemzetállami Európa, és a még modernebb, értékonzervatív, nemzeti kereteket nem megszüntető, hanem az európai világot a nem-európai, vagyis világ-léptékű térben fedezi föl újra. Míg a nemzetállami szemléletmód a „metodológiai nacionalizmussal”, a gondolkodás és cselekvés leküzdhetetlen ellenségekre fókuszálásával volt jellemezhető, a kozmozopolita Európa a „vagy/vagy” logikája helyett az „is-is” logikát követné, kikerülve a nemzetközi térben a nemzeti terek harcok konfrontációjának sémáját, s bevezetve a nemzetet másképp integráló fogalomkört. Ezzel „horizontot nyitnak”, új integrációs logikát javasolnak, mely kifordul a nemzeti ortodoxiából, nézőpontját egyszerre irányítja az együtt élő 25 állam 455 millió egyedére, mintegy „újratervezi” a 2500 éves közös európai történelem europaizációs célrendszerét és útvonalait. A keleti bővülés, a nemzetállami szemantika kimerült víziója helyébe új értékeket és normákat állít, s kifejti, hogy nem az „egyetlen európai identitás hiányzik, amely mindenkit összekapcsol, hanem az europaizáció olyan elbeszélése, amely megérti a

⁴⁹ Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában. Belvedere Meridionale, Szeged, 2008., 234 oldal.

⁵⁰ Ulrich Beck – Edgar Grande: *A kozmozopolita Európa. Társadalom és politika a második modernitás korszakában*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2007., 414 oldal.

fellendülések és összeomlások egymásba kapcsolódását”. Tehát „Európát kell újra-gondolni”, nem pedig a belső piacok és a keleti bővítés révén csatlakozott szegényebbek kiszolgáltatottságát, kapaszkodását, migrációját és mintegy „fertőző”, problémákat okozó nehézkességét kell szapulni. „Ha Európa le akar számolni azzal a kétes hírével, hogy ő a legsikeresebben kudarcot valló politikai szervezet, akkor új önértékelésre van szüksége, amely három dolgot foglal magában. Ebből az első egy olyan narratíva, amely az europaizáció ellentmondásos valóságát az európai polgárok közös vállalkozásaként fogja fel. A második egy új politikai vízió, a harmadik egy új politikai integrációs koncepció, miközben mindkettőt az europaizáció narratívája kell, hogy indokolja...” (Beck – Grande 14-15). Azaz: a félreértelmezett európai átalakulás még mindig nemzeti önértékelési zavaroktól szenved, túldimenzionálja történelmi feladatát, ígérethazákat forgalmaz, jóléti kihívásokban mesterkedik, a politika korlátairól és a cselekvés kulisszái által határolt térben viszont épp a sikerek révén előbbre jutó, önmagát nem mint háborús győzelemre esélyes nemzetállami identitást hirdető, önnön térségiségében kiteljesedő lényt tételezi... – ugyanis ezzel szemben ma már a választás másféle: vagy a nemzetállamok háborúja, vagy Európa kozmopolita felfogása és építése. Vagy Európa egy részének provincializálódása, darabjaira hullása és az amerikai globalizációs hatások, gyarmatosítás elfogadása a perspektíva, vagy pedig a nagyság és tehetetlenség kínos kötelékéből kijutni tudó, egymással partnerséget fogadó, hatalmi számításokat mindenkor már csakis egymással rendező térfelfogás a lehetőség. „Légies határokkal”, „nyitott projektként”, nemzetek fölötti és közötti idea formájában. Az önmeghatározások térbeli kicsinyessége (megyevilág, országbirodalom, egységesség, térkiszajátítás és életszintű belső kényszerek egyre erőteljesebb földrajzi kiterjesztése) helyett a gyarmatosítás erőszakosságának épp ellenkezője, a nacionalizmusnak és népiértésnek épp a fordítottja, a transznacionális perspektívák megvalósítása lenne a remény tere. Ehhez a nemzetet, a nemzetek szervezetét, az uniós szerkezetet „önmaga intézményesült kritikájával kell azonosítani” (u.o. 11. old.), nem hierarchiákban, vertikális megosztottságban, hanem a hasonlóság és egyenrangúság horizontális terében gondolkodva, a belülről irányított folyamatokat a külsővel harmóniába hozva kellene kivetkőzni a nemzeti ortodoxiából (400-401. old.), elfogadva a „differenciált, mozgó, komplex, időben is változó politikai konstellációkat”, leküzdvé az összeférhetetlenségi szabályokat, melyek az európaiakat a barbárral, az integrációt a széttagoltsággal, az entitást az univerzálissal hozzák párba. A *kozmosopolita* földrész ugyanis nemzetek előtti és utáni, nemcsak hierarchikus osztályszerkezeteket rejt, hanem egyenrangú struktúrákat is, a rontások és gyarmatosítások céljai helyett a másféleség elfogadására, az eltérések okaiban a következményt is látó attitűdre, s *vagy-vagyot* az *is-is* lehetőségeire váltva új teret formál. Kulturális uniót, közös teret, együttes akaratot, újfajta térfogalmat: az érintettekét, az összekapcsolódottakét, a kölcsönös függésben élőkét.

Röviden: az etikai státusz, a hatalom képviselőinek vagy uralóinak szerepe, az egész szcéná berendezkedése tele van immár a válságok jeleivel, megrontott világokkal, a globalizáció mintázataival és árnyalataival, a megoldáskeresés térbeli és partnerségi igényével, az önrendelkezés mint visszaperelhető igazság-érvény esélyeivel, s egyúttal a mindezen lehetőségeket durván elnyomó új struktúrák, állampolitikák, válságok és „vagy-vagyok” képtelenségeivel. A civil társadalom esélyei részint jelentősebbek, világméretűek, perspektivikusak, s maguk is konstruáló hatásúak a politika totális szféráját megjelenítő igazságtalanságokkal szemben. De ez csupán töredék esély... A megoldás nem tisztán a definíciókban van, nem a tér, az önkormányzatiság, az uralmi terület, a nemzetállam vagy nemzetnélküli állam jövőjében, hanem a magán- és közös érdeket szem előtt tartó kontroll érdekelttségében.

Enélkül ugyanis sem kulturális, sem politikai, sem közösségi, sem gazdasági vagy válság-unió nem lehetséges és nem sikerképes.

Ez az önkonfrontáció és intézménykritikai attitűd („az intézményesült ellentmondások elmélete” révén föltámadt) politikai perspektívák szociológiai belátásaira kell visszahasson, sőt antropológiai kísérletek (biopolitikai, génmanipulációs és kulturális explóziókra redukált) eredményeire is, melyek dialektikáinak átlátásában a (társadalom)tudomány egyre kevésbé illetékes, a „megakockázatok” tárlására már a média is alig alkalmas (233-234. old.), vagyis konkrét katasztrófák csődhelyzeteiért aligha tehető felelőssé. De a „felelősséget vállaló modernitás” új programja ma már nem megkerülhető, a kockázattermelés világhálójába mindannyian be vagyunk kapcsol(ód)va, így a politikai közösség mint kommunikatív felelősség hordozója mostantól a Max Weber fölállította „instrumentális racionalitással” szemben a „sokk-, szenvedés- és együttérzési logikát” figyelembe vevő kockázati reflexivitásra kell épüljön (240. old.). A modernitás feltartóztathatatlan, önmaga sikerességének diadalmenetébe vetett hitén alapuló vaksága épp abból a konfliktusos definícióból fakad, mely „a jövőt mint a jelen gyarmatát” határozza meg, az állandó változást „haladásnak” tünteti fel, de nem tűr ellenhatalmat, s végső soron ebben áll legfőbb hatalma is: a modernség olyan szentségei, melyek a véletlenségektől szabadulni próbáló emberiség számára térbelileg eltérően oszlanak meg, ugyanakkor nemcsak szenvedéspályákat nyitnak, hanem a haladás helyetti „progressziót” és az „innovatívát” mint olyan metafizikai végcélokat hajlamosak tételezni, amelyek valami „új üdvösség” zálogaként hatnak és csábítanak (255-257. old.).

Mindezekről mint folyamatokról tudni, kritikai rálátással felülvizsgálni, intézményesíteni, „antimodern ambivalenciákkal” körülvenni olyan értelmiségi feladat, melyet a fejlődés alapelveinek kontinuitása (elvileg határtalansága!) mellett az alapintézmények diszkontinuitásával kell összhangba hozni (258, 274-276), így a munka léte és értéke, a korosztályok viszonya és a munkátlanság termelés-függő, de szociabilitást is lefokozó jellege, továbbá az individualizáció pusztító voltának korlátozása és „időtlenségének” felülbírálata („az ego társadalma vagy a könyök társadalma”, értékek hanyatlásában feltűnő perspektívatlanság) olyan belátható kényszerek immár, melyek „győzelmi következmények”, a maguk változást hozó rombolóerejével együtt, s kezelhetetlenségük ellenében elvárható antimodern dialektikát kell alkalmazni.

Beck kockázattársadalom-kötete – mint oly sok másik is – valahol a veszély ellenhatalmaként a társadalmi mozgalmak esélyét latolgatja, az állam felelősségét és a „kikényszerített felvilágosodás” pragmatikus ideáit a tömegkommunikáció ártalmával hozza összefüggésbe, a kockázattársadalmat „(latens) forradalmi társadalomnak” nevezi, „amelyben a normális és a kivételes állapot keresztezi egymást”, a lineáris történetfejlődési képnek befellegzett, helyette „haladás-pesszimizmus” és „nemtudás-tagadás” kora utáni „kritikai szemléletű társadalomelmélet valóságtudományi” megalapozására van szükség, arra is óvatosan vigyázva, hogy „a Weber, Adorno vagy Foucault számára rémisztő panorámakép – az irányított világ tökéletes ellenőrzési racionalitása – a jelenkor népeinek tetsző ígéret” (276-277. old.). Vállalni kell tehát az értékelés szabadságát az értékérvényesítés és értékconszenzus alapján, továbbá szembe kell nézni azzal is, hogy naivitás, ha nem tárjuk föl a modernitás, majd az antimodernitás apokaliptikus vízióit, ha az evilági paradicsomokból száműzetést mint inspirációt tekintjük csupán egy újakezdéshez. Azaz: nem lehet nem számolni a világkockázatokkal (terrorizmus, holocaust, ökológiai krízis, totalizálódó konfliktusok, háborúk, stb.), de „semleges” vagy „értékmentes” elméletek kiagyalásával sem lehet messzebb jutni, mint egy fölismerések nélküli tagadás társadalomtudományi ál-

válaszáig, a szembenálló oldalak közötti választás elkerülésének felelőtlenségéig (277-279. old.), ez „elveszett biztonság” helyébe nyomuló megtalált bizonytalanság legitimálásáig.

Második modernitás, önszerkentő városi munkatársadalom

Ezt a ráismerést, a jövőépítő optimizmust megkövetelő második modernitást, az önszerkentő városi munkatársadalom örökségét és reményteliségét mérlegeljük nem tisztán túlfajlett nyugati várospéldák mentén, hanem a politika és a gazdaság új nyelvét megtanulni kénytelen saját világunkban is, ahol az egyének maguk-szabta életmód-modellek alapján formált, sajátos jövőképben kiteljesedni próbáló civil társadalomra áhító jövőképét már megnevezni reméli a kortárs teoretikus, Ulrich Beck. *A munka szép új világa* révén⁵¹ a fejlett nyugat lassú, de biztos „brazilizálódását” és ez első modernizációból a másodikba megtett utat mutatja be különböző scenáriókba tagolva, de elsősorban is arra fókuszálva, hogyan lesz a munka társadalmából kockázat-társadalom, a polgári munka Európájából a posztnacionális polgári társadalom, a nem-folyamatos munkavégzés világából a globális apartheid, ökológiai és digitális alárendeltség, visszavonható szolidaritás és bizonytalan politikum szerte a földrészén, de különösen a városi világokban. Beck a belső terek szolidaritásának hiányát, a kereső munkától és a klímapolitikától nem függő városlakó identitás elbizonytalanodását a globális kockázatregulációhoz kapcsolja, az intézményesült konfliktusok logikáját követi, a városlakó polgárok világpolgárokká válásának tizenkét tézisével kifejezhető individuális elköteleződés vízióját foglalja össze, benne a brazil, amerikai, holland és dán példákkal, a kereső foglalkozástól vehető búcsú összképével. Már nem erősítheti meg (Hannah Arendt nyomán), hogy válaszaink lehetnek a politika válságára, a városi „kipuffogógáz-megszállottak” helyzetére, a demokrácia válságára, az értékek válságára, a közösség válságára, a válság válságára..., hanem hangsúlyoznia kell, hogy a városokba költözés, az agrárium súlyának csökkenése, a demokratikus önszerveződés tradíciója, a munkás- és polgárjogi mozgalmak idejétmúlt programjai ismételten fölvetik annak kérdését: most már újrakezdeni kell, s csakis ennek képessége teszi élhetővé, meggyőzővé a reményteli jövőt, legyen az uniós munkaerő-politika, államnélküli civil szervezetek területiális jelenléte, vagy diaszpórába kényszerülő migráns és hajléktalan milliók kihívó állapota, akiknek már nincs hova (és honnan vett mintákkal?!) integrálódniuk, a „munkavállalói társadalomba és a dolgozó polgár modelljébe már nem tudnak, s a „kínálati struktúrákba”, melyeket a jelen fölajánl, már nem is akarnak. Ebből kivezető utak közül is a nagy nemzetállami finanszírozású szervezetek mellé a mind gyakoribb polgári önkéntes-munkavégzést szorgalmazza, mely nemzetek alatti, államtól független, s ha nem is rangos kereső, de az össz-közösséget fenntartó kapacitásokkal kecsegtethet, szemben az „autoritásokkal”, centralizációval, a nagyság bűvöletével és a kiszorítás politikájával, az önkifejezés szabadságát intézményekkel elnyomó állami túlhatalommal. S ha már a hely közössége (a szomszédság), a származás közössége (a család) és a nemzeti közösség (hovátartozás, a polgárok államilag szervezett szolidaritása) mind a múlté, a tér már nem elhatárolt, városfalakkal vagy védművekkel tagolt, az adott helyre pedig nem stabil lakosi funkciójában kötődik a többség, hanem mozgáshoz és információhoz jutva önmaga szabadítja föl cselekvő politikai tereit és alkalmazkodási energiáit, akkor ennek kell az újrakezdés reményének maradnia, távolságoktól függetlenedésre és kötöttségektől mentes életvilágokra épülnie,

⁵¹ Ulrich Beck: *A munka szép új világa*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009., 200 oldal.

melyben az új munkavilág mind' többek világa lehet, amennyiben az önkéntesség mint politikai érték és közösségi érdek képes ezt megszervezni. A transznacionális közösségiség így lesz (vagy csak lehet?) a jövő kerete és eszköze, a tudatos építkezés interaktív modellje is.

Lokális és kozmopolita dichotómia

A nemzeti és nemzetekfölötti szerveződésmódok egyik súlyos alapkérdése a tudatos építkezés, a belső erőviszonyok megannyi dilemmája, s ezek között az elitek, oligarchiák, a politikai osztály centralizációhoz és decentralizációhoz kötődő viszonya, a tér és a társadalomszerkezet dinamikája. Ez dűlja föl most a magyar közéletet, ez jellemzi harsányan az ukrán-orosz-román belső válságokat, s üli meg masszívan a kelet-európai átmenetek, államszocializmus és kapitalizmus közötti érdekszférák térbeliségét, áldott és átkozott köztességét is. Ezt a világot, mégpedig a helyi (homokhátsági kistérség 16 településének) empirikus valóságát, a nyolcvanas évek elejétől zajló élettörténet-vizsgálatok leképeződését ismerteti meg velünk Pászka Imre, aki szegedi szociológus-hallgatókkal közös terepvizsgálaton a lokális elitreprodukciót követi végig mintegy negyedszázados metszetben.⁵² Munkájuk során a piaci rendszer szerkezetének, természetrajzának, a helyi elitek rendszerváltás-kori éledésének és átmentett pozícióinak (elitcsere, új elitek rekrutációja, szelekciós hatások, kulturális beágyazottság, hálózatok és kölcsönhatások sémái) változásait, szervességét és változatait követik nyomon. Az elitfogalom hipotetikus körülményével kezdve, a kutatásban alkalmazható dichotómiák kérdéskörén át a tranzitológia átmenet-kategóriái felé térnek el a bevezető elméleti iránykeresési szempontjai, majd a kistérség társadalomszerkezeti, identitás-alapú és normatív kérdéskörei következnek, hogy ebben a múlt, a származás szerepe, a családi háttér, a jelenkori élethelyzetek, utódok stratégiái s végül a szubjektív önképek témakörei kövessék ezt. Az összegző elméleti tapasztalatok között már az alapvetés, a bevezető kérdései is másképp szerepelnek, Pászka izgalmas szakmai kritikát gyakorol az „empirikus szociológia” terminusa körül, s értelmezi a narratív, a megfigyelői, az egészen apró árnyalatokra is érzékeny elbeszélőmódok rögzítésének, klaszterezésének kérdéseit, a kutató legkülönb érzékszervei számára is jelentéssel teljesebb tartalmak felmutatási esélyét. Módszertani értelemben ez az interjú-„lejegyzés” vagy „átírás” éppúgy izgalmassá teszi a mélyebb összefüggésekre, elhallgatásokra, interaktív közlésekre érzékeny kutatót arra, hogy ne a „kívánt” eredményt, a hipotézis igazolását mutassa föl csupán, hanem a beszéd-aktusok, kommunikatív cselekvés, narratív én-képek, interpretációs mikrojelenségek köré szervezze a feltárás egész programosságát. Az elitek ekkénti (mikro- és makrotársadalmi) jelentéstere sokkal differenciáltabb, folyamatszerűbb, kontextusokkal gazdagabb megismerési aktus, semmint azt strukturális jegyekkel, jóléti mutatókkal, formalitásokkal, ki- és rávetítésekkel átláthatóvá tehetnénk. A lokális világok belső tartópillérei, a kohézió elemei mint nem csupán élettörténeti, hanem megértő-értelmező eljárás módra épülő áttekintésekre adnak ugyanis módot, de mélységi áttekintésre is, melyben a tér nemcsak földrajzi vagy történeti, hanem szociális és mikrokulturális dimenzióiban is izgalmas rejtélyekre enged ráébredni. Ekképp az élettörténetek nem szimplán az elbeszélők észlelési és valóságleképezési elbeszélései, hanem legalább annyira a kutató megismerési, közlési, értelemadási „eredményei” is,

⁵² Pászka Imre: *Elit, elitek a lokális kistérségi társadalomban*. Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó – JGYF Kiadó, Szeged, 2010., 328 oldal.

a lineáris olvasat nem lehet pusztán cél, csupán szinkronikus eseménymenet epizódjainak összefüggésrendszere inkább.

A helyi régi-új elitek tranzitológiai összképe így a helyi elitek kérdésében a gazdasági, tőketulajdonos, piacfogó, felhalmozó vagy befektető pozícióinak szocio-demográfiai, társadalomnéprajzi árnyalatokban gazdag leképezése persze alkalmazkodik a szociológiatudomány klasszikusainak elitfogalmaihoz, történeti térképeihez, kapitalista mintasokaság-jellemzőihez, protektív és produktív képleteihez. Ám mindemellett a helyi elitek szerepváltási trendjei közé a helyi jelentésteret, az „újkapitalista” jóléti világ „jólléti” szegmenseit is érzékenyen beillesztik itt a kutatók, a formai jegyek mellé a tartalmat is mintázatként értékelik. A „nyertesek/vesztesek” köre így kiegészül perszonális habitussal, egyedi célokkal, értékekkel, normákkal, teljesítmények hatékonysági mutatóin túli reprezentációival, önképével, pozicionáltsági örökséggel, rétegződési víziókkal, identitás- és imázsépítéssel is. Sőt, mint a kötet szinte záró konklúziója is hangsúlyozza (270. oldal), a vidéki világban az individuális nagyratörés csupán egyik vízió és célképzet, ennél olykor fontosabb a kollektív szellemből, helyi élettörténetekből létformákból, képzettségéből, minőségi tartalmakból és jegyekből álló részvételi szerepkör, az ottlét és hogylét összhangja, az értékteremtő és értékmentő funkció továbbvitele, a bizalom és partnerség fogalma, presztízisének megőrzése is.

Tekintélyelvű vagy demokratikus? Hierarchikus látásviszonyok

Csepeli György, Murányi István és Prazsák Gergő kétségbeejtően izgalmas kutatásba fogott az ELTE Társadalomtudományi Kara révén, melynek épp a társadalmi értékteremtő és értékmentő, közelebbről a tekintélyelvű és a demokratikus személyiségorientációk aktuális állapotáról, a nemzeti tudat, újradikalizmus, diszkriminációs hajlandóság és intoleráns viselkedéstípusok tárgykörében. Az *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon* című kötet⁵³ a recenziómnak keretet adó kulcsszavak legharsányabb kontrasztjait (is) tartalmazza, előítéletek, családi és vallási háttér, társadalmi státusz, kontroll és dogmák, nemzeti tudat és jelképek, paranoiák és tragédiák, diszkrimináció-típusok és radikalizálódás, elköteleződésen alapuló szabadság vagy tekintélyelvű vezetés, hitelesség és jövővíziók megannyi változatában. Ennek körvonalait és a tekintélyelvűség hazai, európai, térségi, szociális és mozgalmi dimenzióit a perspektíva határán valamiképp az „ígérethaza” képlékeny tüneménye, a vágyott-remélt-idealizált nemzeti konstruktum élteti, nemegyszer szemben a földrészünkre jellemző modernizációs folyamat, a nemzetállamot osztályokra és ellentétekre, külső és belső érdekkörökre, vetélytársakra és ellenségekre kondicionáló folyamatokkal vagy nyugati modellekkel. A Szerzők a tekintélyelvű modernizációk és gyarmatpolitikák veszteseit térségünkben megnevezve, s az identitás-vállalásban mentális örökségként továbbhordott közösségi hisztériák tekintélyelvűség-formáira utalva tűpontosan megjelenítik azokat a mintázatokat, melyekből az új tekintélyelvűség, a nyílt és demokratikus gondolkodás helyetti zárt és autokrata verziók jelenléte, a belső szükségletek és a nukleáris család pozícióvesztése miatti vezérelvűség-beállítódás részletező árnyrajzát, s mindezt empirikus kutatásuk mintegy félszáz oldalnyi függelékével is igazolhatóvá teszik. Összegzésükből kiderül az is, hogy a Konfliktus Monitor által reprezentált projekt és kontroll-mintavételi kiegészítése a nemzeti radikális szervezet vezetőivel és tagjaival készített interjúkra építve lehetővé teszi egy

⁵³ Csepeli György – Murányi István – Prazsák Gergő: *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai*. Apeiron Kiadó, Budapest, 2011., 248 oldal.

„zártan értelmezett” magyar identitás kategorizáló elgondolását, lehetővé teszi a külső világ mint fenyegető, ellenséges közeg értelmezését, a történelemfölfogás „ellentörténelemként” hangsúlyozott magyar verziójának kultikus és etnocentrikus képviselését. Ezzel pedig a „régis tekintélyelvűséghez” képest (hagyományos női-férfi szerepek, ideális család, közösségi kötelékek) egy új, a szociális dominancia elfogadását is tükröző sajátos tekintélyelvűséget konstruál magának, ellenséges csoportok megnevezésével erősített szabadságfölfogást, érzékenyít a környezeti és társadalmi kérdések iránt, nosztalgikus elképzeléseket dédelget a nemzeti azonosságtudat és ennek (autokratikus, szélsőséges) előképei iránt, hátrítva a fasiszta, rasszista, antiszemita stigmákat, egyúttal patetikus motivációk (katonai hagyományok átörökítése, nemzeti érdekek védelme, tenni akarás az országért, stb.) vállalásával szorgalmazza a zárt „mitudat”, a rejtőzködés és intimizálódás, a belső törésvonalak mentén és a kizsákmányolókkal szemben indokolt ellenállás feladatát. Sűrű, sötét, a nemzeti radikalizmus félelmes súlyát a maga rejtett árnyaltságában is drámaian fölmutató kötet ez, a recenzensnek az elismerésre érdemes és kivételes szakmaiság tűnik föl elsőként és sokadik kézbevétele is, valamint a megértő kezelésmód és az árulkodó vészjelek tömege olvastán ébredő köteleességtudata, hogy legalább jelzést adjon a kötet létéről. Ha nem lenne épp ettől már „gyanús” is bizonyos olvasók számára, röviden csak „kötelező olvasmánynak” nevezném a társadalomtudományok terén.

Történeti felelőtlenség, szakrális felelősség, univerzális ígéretvilág

A históriával korszakos aszimmetriába kerülő radikalizmusok, fejlődési ideák, múltakat végképp eltörölő ideológiák nem kímélték sem elődeink földrajzi tájait, kulturális és életviteli körülményeit, magatartási és gondolkodási örökségét, sem napjaink köz- és világpolitikai eseménymenetét. Korunk nem egy térségében, államában, szakrális és politikai kultúrájában is sodróan, sőt harsányan kihívóbban van ez így. A nagyhatalmi politikák szökőárjai által megvert tájak és népek egyik korszakos és példázatos univerzuma napjainkban az egyetemesnek nevezett „fejlődési trendek” sorsalakító hatásainak sorába került iszlám civilizáció is, melynek mibenlétéről világhíres kríziselméletek, egyetemes tiltások és kollektív rombolások fejleményei adtak hírt az elmúlt néhány évben (és Huntington jóslata vagy a 09.11 óta még zúzószabban). Az iszlám (közelebbről az arab) társadalmakban végbemenő radikális változások tavaly óta még kihívóbban tükrözik azt a belső osztottságot, melyben a politikai radikalizmus egyfelől a nemzetközi alkufolyamatok részévé, de belülről tekintve a globalizációs hatások elutasításának öntörvényű válaszlépésévé is változott. A radikális iszlám jelentkezése, a világ válaszainak interkulturális feszültségei pedig a helyi harci szervezetek fokozott veszélyforrássá alakulását idézik elő, s tükrözik tova a fenyegetettségét mindegyre átélő egyetemes horizont felé. Migrációs krízis, szakrális megosztottság, kulturális zárkózottság egyik oldalon, kiszolgáltatott és rossz választ adó (vagy erőszakos kérdéseket fogalmazó) társadalmak a másikon... – ez talán az alapképlet arról a narratíváról, melyet Póczik Szilveszter vezet föl *Az iszlám forradalom. Négy műhelytanulmány a radikális iszlámról* című kötetében.⁵⁴

A Szerző mint fasizmus-értelmezések, idegen-felfogások, roma integrációs problémák, nemzetközi migrációk és terrorizmusok szakkutatója az utóbbi időben legfőbb témakörét, a radikális iszlám ideológiáit és intézményeit veszi szemügyre, imponáló alapossággal. Elsősorban eszme- és ideológiatörténeti, politikai és kulturá-

⁵⁴ IDRResearch Kft / Publiikon Kiadó, Pécs, 2011., 191 oldal.

lis mutatkozásokat tárgyal, s teszi ezt négy nagyobb fejezetben: az elsőben a radikális iszlám felemelkedésének és hatásának, térhódításának mögötteseitől, kezdeteitől az integrista törekvésekig, a másodikban az iszlám militarizmus vahabita, millenáris, messianisztikus, misztikus és reformista formációival, a harmadikban már a hódító és terrorizáló mozgalmak természetrajzát, a negyedikben pedig a harci szervezetek és stratégiák politikai-szociális (Hamasz), valamint radikalizálódó reálpolitikai (Hezbollah) ágát ismerteti meg velünk, az eredetileg földalatti terrorszervezet társadalomszervező erőinek, szociális bázisának és dogmatizmusainak szemlélésével. Alapos értekezés ez, kimerítő bibliográfiával, összefoglalókkal, angol nyelvű kivonattal, weboldalak forrásjelölésével, egyszóval illő tudományos apparátusával.

Amiért a kötetet ide illeszttem a fenti szelídebb és interkulturális kölcsönhatásokra hangolt keretbe, történeti és kultúraközi érintkezések miliójébe, az épp ama közelítésmód, amely a szinte biztonságpolitikai súlyú monografikus művet az érintett államok, kultúrák történeti felelősségének és szakrális korlátoltságának állapotrajza. Póczik alapos bevezetője, részletező útmutatásai és lenyűgöző forrásbőségű mélyfúrásai nemcsak „riasztóan más”, fölöttébb idegen világok belső és intim, szakrális és konvencionális centrumában kalauzolnak végig bennünket, hanem átlátni segítenek, rápillantani és megérteni akarnak olyasmi folyamatokat, melyekről fontosabb mint historikus átmenetekről, eltérő korok más és más társadalmainak kulturális attitűdjeiről, kollektív emlékezeteiről, belső megosztottságairól és drámáiról (is) szólnak, s ez az opusz hasonlóképp tesz, nemzetközi politikai és hétköznapi felelősségre hívva föl a figyelmet. A másságok korszakai és felelőtlenségei, no meg a szakrális szférák örök küzdelmei itt olyan kérdéskörben, világjelenségben, kínos és fenséges összhatásban mutatkoznak, hogy tanulni belőlük történeti felelősség és társadalomszervezeti respektus kötelezettségét kell előidézze. Sápád a recenzens, amiért látva látszik, hogy egy egész kutatói életút és kitartó tematikus elkötelezettség szükségeltetik ahhoz, ennyire belátható összefüggések foltonfoltja épülhessen egymásra, vagyis előnti a reménytelenség, hogy mindebből töredék tőszavakat lehet csupán egy ismertetőbe emelni, annyira rétegzetek, átfedők, kölcsönhatók, áttünedezők és időlegések minden tények és narratívák. A kötet alighanem az „arab tavasz” iszlám forradalmi után újabb fejezettel is bővíülhetne, sőt többel is, hisz „a politikai úr és modernizációs útkeresés” vallástanáról vagy az egyén és közössége viszonyrendszerének a globális terrorba futó alternatíváiról még nem is értekezik a vallásos én tónusában (igaz, teszi ezt Afrika térfelén számos kötetben a Publikon kiadó egyre bővülő szerzői köre). A bukott/buktatott arab diktátorok sorsa, a polgárháborúban vergődő iszlám államok hatalmi perspektívái ugyanakkor a kortárs olvasót is arra figyelmeztetik, miféle radikalizmusok inherens és konzisztens eszmeképzetei erősödnek meg biztonságpolitikai krízisformán, példát és fenyegető sejtelmeket asszociálva a monokratikus berendezkedések kelet-európai jövőképehez.

Írókabát, elefánt, zsenialitás...

Kezdetben volt talán a lét, aztán a cselekvés, végül lett a szó is. Vagy fordítva. Ha az irodalmat nézzük, akkor lehet, előbb volt a szó, mint a cselekvés, hogy azután maradjon bizonytalan a lét, amennyire csak lehet...

Vörös István most megjelent kötete a megfordítást is megbonyolítja. Mottója: „Vajon lehetséges-e egyáltalán valamit úgy megvalósítanunk, ahogy azt elmondjuk? Nem inkább az-e a természetes, hogy a cselekvés mindig kevésbé tudja a valóságot megközelíteni, mint a szó?” (Platón)

Válasza pedig maga a mű. A műről szóló mű, mely a művésről szóló művészi művelet háttéréről, a zsenialitás értelméről, s az alkotói nagyság kisszerűségéről épp annyira árulkodik, mint a kabátkészítő szabómester mives, ördögi teljesítményéről, az írói lét irodalomtalan kisszerűségéről, az életmű és főleg az életszerveződés elementárisabb szféráiról, úgymint Hannibál eltévedt elefántjai, kényszerköltözés az író életében, szakmai irigység és testvéri versengés, elemi alku Goethe zsenijének huszadik századi változataiban, az Ördög művének pompázatossága az alkudozásban, a disznótartás érzeménye az íráságban, s hasonlók. Közben kivagyiság, remény, lemondás, önpusztító hajlam, gyomorgörcsös bizonyításkényszer, ördögi alku a fausti léthelyzettel, meg ilyesmik...

Sejthetően lehetett volna életútja, kabátgombja, tollhegye, tintásüvege, cipőgombolója vagy sétatálcája is – itt most konkrétan *Thomas Mann kabátja* lett a kihívóan érdektelen, de ettől harsányan figyelemébreztető regénycím. Vörös István kötetéből kiderül, hogy *„Kabát nélkül mentek haza a vásárból. Az, hogy nem volt kabátja, valósággal melegítette. Eddig ez eszébe se jutott. Hogy a meleg ruha miatt fázik az ember. Hozzászokik, nem állja meg a helyét egymaga a hideggel, a természettel szemben”*... S persze a regényfolyamba illeszkedő jelenet-sziporkák idővel már körülírják, miként is lehet a zseniális írónak a feleség elől a hátsó kapun kimenekülnie a kocsmáig vagy a szabóságig..., de eközben *„megtudhatjuk, hogy egy egyedileg szabott nagykabát ára is lehet a zsenialitás. És a zsenialitás eléréséhez szinte mindig külső segítség kell. Az ördögtől? Akár. De lehet máshonnan is. Ez a regény a kabátszabás túlvilági kalandjait úgy próbálja feltölteni a szükséges mértékű zsenialitással, hogy segítséget kér egy másik kabát, egy magyarországi gyerek kabátjának történetétől... És akkor jön a történet szabó, és e történet kiszabásakor egy emberinél zseniálisabb világ és társadalom képe is földereng. Az elefántoké. De csitt, a titokra csak a könyvből derülhet fény. Mert van titok, és van fény, ami ezt a derűt ránk szórhatja”* – szól a kötet fõlszövege.⁵⁵

Az írói zsenialitás szabósági analógiája is hamar adódik: további fejezetekben (összesen huszonkettőben) folyik a küzdelem a tehetséggyanús létformák megoldásáért, s a korszakos realizmus helyzetei idővel Hannibál elkalandozott elefántjától indulnak Germánia földje felé, át-meg-át az ördögi kísértéseken, keresztül a megírhatók leírhatatlanságán, s a tehetetlenség tehetségén is, hogy azután maga Th.Mann is, aki csak egy historikus elkalandozás során került Münchenbe, küzdeni kezdjen saját Ördögével, a megszemélyesítő alku, Az ördögi jogok szerződése alapokmányának kimunkálása céljával, hogy azután már ne is bírja kontroll alatt tartani a maga fausti sorsát sem... Sőt, az ördögi lét aggályait sem, tekintettel választékosnál is piperkőcebb bátyjára: *„Heinrich, aki azt hiszi magáról, hogy író. Mellesleg én is azt hiszem magamról, gondolta. Nem vagyok az, csak olyan szar korba születtem, pusztán az elfajzás elképesztő szorgalommal való takargatása elég, hogy én legyek a legjobb élő német író. Szegénységi bizonyítvány, gondolta. Nekem meg hihetetlen pech. Nincs, ami ösztönözzön, ami továbbhajtson. Nem fejlődhetek, mert ebbe a lehűlő korba születtem, most is köd szítál, vagy jégkristályokkal telt meg a levegő...”*.

Jóféle írói kaland, kihívó vállalás, hogy Th.Mann emberi regénye ez, s író-életregény készült már jó pár, szívszaggató és leleplező, romantikus és konokul hidegen kritikus is, de Th.Mann épp az, aki magának a Faustus keletkezési naplójaként *„A regény regényét”* is megírta – ...nos, itt most az irodalmi példakép, a *„magyarok közt egy európai”* vizionált valósága kerül terítékre a készülő nagyregény mint zsenialitás lenyomata, s párhuzamosan a készülő nagykabát mint ördögien sikerült

⁵⁵ Vörös István: *Thomas Mann kabátja*. Noran Libro Kiadó, 2017., 248 oldal

opusz mellett, mely egyszerre érdektelen holmi, mégis presztízs-orientált fegyverré válik a kötet lapjain. A szereplő írózszeni és a mellékszereplő kabátzszeni, aki valamiképpen ugyancsak az Ördög földi szabója lehet, ha alkalmilag sikerül a tehetség szolgálatába vergődnie, együttesen alkotják meg a létértelmezés tárgyi és mentális világain túli képzelt szférákat. Sajátos kontrasztként szerepel egy mai bakonymérői paraszti világ is, mely ugyanannak a vásári bonyodalomnak része, ahol emberi világok és túlvilági szereplők, elefántok és zsenialitások viaskodnak a létigazság eredményeiért. Az ördögi szerződés mint a zsenialitás garanciája nemcsak a Doktor Faustus egykori kétes dilemmája, hanem a feszélyezetten kényes, nőiesen szeszélyes, látszatok és íráskényszerek közt vergődő Th. Mancini alkímiájához is hozzátartozik. Talán ezért is dűl e lapokon a profanitás tiszteletlensége, a karkai el-nem-igazodás talánya, a mozaik-életek dilemmája, s a pusztulásra érettség nyűgje is: *„...mert a tilalmak annyira átették, hogy már azok adják igazi énjét, tartósították, mint a só a sonkát, megérdemelnék a nirvánát, mert mindent elértünk, amit ember elérhet, megérdemelnék, erre nekem is annyi a gyerekem, hogy a közelségük és a szaguk is borzaszt, akár a feleségemé, gondolta és leírt egy mondatot minden különösebb gondolkodás és megfontolás nélkül, borzaszt és vonz, felzaklat és átformál. Halál Velencében...”* – jellemzi hőseit az író. És dilemmái, az élet vállalásának és a szóhoz kötött élet kényszerű vitelének vitathatatlansága adja szájába azt a víziót, hogy írásban és teremtésben, létben és alkotásban pusztulni persze nem kötelező, mégis elkerülhetetlen a sorsszerű alapkérdés: az elsőbbség dilemmája. Ha megy a létezés, vajon akkor kötöttünk-e csalfa szerződést a Rosszal, vagy épp ha már nem megy, akkor kényszerülünk erre? S lehet-e a zsenialitás magunktól megkövetelésével és másoktól elvárásával is egyszersem „legnagyobb” alkotókká lennünk mindemellett...? Ha lehet is, talán mégsem a szó előtt. De ha már a szó lekörözött, vajon utolérjük-e a léttel...?

Újabb regénye kapcsán fogalmazza meg Vörös István,⁵⁶ hogy a különböző történetek motívumai és mondatai úgy tükröződnek egymásra, hogy abból az egység és teljesség látszólag véletlen kapcsolathálóba fonja a história valóságát. Ezáltal a laza szövésű íróregény foltonfoltjai már a választ is kínálják a létezés és az alkotás alapkérdéseire: helyt állni a „napozó disznók”, a „lélekvándorlás”, a Fekete Elefánt” légköre, a „valóság sznobizmusa” és „az ördögi jogok szerződése” kavargásában – nemcsak életsúlyos állapot, és már messze nemcsak valamiféle közömbös táji ködből vagy „őszi áldozatból” áll, nemcsak egy „jövő idejű könyv” hol vallomásos, hol megbeszélgető tónusváltásában ölt testet, hanem „Faust kabátja” kivagyiságával „az igazolatlan létbe csúszni át” keserűdes pajkosságát is rejti. De a nehézségeket is:

„Elmerengve nézte az októberi kertet, és undorodva a maga előtt fehérítő papírlapot. Aztán undorodva a kertet és elmerengve a papírt. Nem a város változott meg, hanem az időjárás. Hidegebb lett. Vagyis a hideg lett magabiztosabb, a hőmérő nem is veszi észre, de a csontjaim, az erek a lábamban, igen. Elképzelte önmagát a fronton. Majd megint a papírra meredt, és mintha a kertet látta volna. A szürkesség úgy kavargott fölötte, hogy szinte fehérnek tűnik. Saját sorainak szürkessége megköhögötte, tüzet kéne rakatni, szólni kéne a szolgálónak, de nem mert csöngötni vagy kimozdulni a szobából. Talán Katjával nem kívánt találkozni. Akkor inkább a kutyaival, mert a kutya nem akarja sem segíteni, sem kontrollálni a munkában. Katja éberrel figyel, dolgozz, mert abból élünk, mondhatná, de nem mondja, csak úgy tesz, mintha valami ilyesmit mondana; úgy hallgat. És az a legszomorúbb, hogy csakugyan azért ír. Azért írok, hogy megéljük. Nem a pénzről van szó, abban

⁵⁶ A szabadság első éjszakája. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2019., 408 oldal

sosem látunk hiányt, megélni pénzt nélkül is lehet, gondolja, és ebben a hitében romantikusan biztos, holott már szinte minden romantikát ki tudott irtani magából, csak a gazdagoknak ezt a romantikáját nem, mert bármilyen szegény is volt életében nemegyszer, mindig úgy, ahogy a gazdagok tudnak szegények lenni. Mégis az írás biztosítja a megélhetést. Miért írok, kérdezte, hogy azalatt se kelljen írnia. Mert életben akarok maradni, válaszolta, hogy azalatt, amíg válaszol és amíg gondolkodik, se kelljen élnie”.⁵⁷

Vörös István megélhetési leleménye és az író-klasszikussal folytatott packázásai a méltóságában is önmagára unt, németiségében is kínossá merevedett, piperkőcségből is keserű arculatúvá szontyolodott írót illetik – nemegyszer persze nemcsak humorral, dédelgető megértéssel, csalfa iróniával is, de a maga „realista” mivoltát egy XX. századi, karkai Kastély-mélyi világ szeszélyes utálatával megspékelő író szóvákonstruálásával együtt is. A halszállkás-elegáncsos milyenségből az unottan lemezteledő tehetség tehetetlenségi nyomatéka lesz egyik szerkezeti eleme a mű teljesebb ívének, ahogyan az „elefántos” kaland és disznóólos kiruccanás a másik, hogy azután lehessen harmadik „a valóság sznobizmusát” a „fehér sárba”, a bakonymérii Tamás Marci névbetűből összekomponált ötéves gyermek napszámos-lét közegébe vetített kabátvásárlási attrakciója. Az állati jogok emberi, a tárgyi identitások eszmei, s a mentális képződmények verbális kiszolgáltatottságának többféle szála-fonala közepette mégis megmarad itt a szentimentális aranyszál, a lét tehetsége és a tehetség léte közötti éppcsak-átjárón időlegesen megkapaszkodó állapot. Talán valamely nirvána, melynek többszöri megidézése mintha a teljesületlenség örök elégedetlenségével vetné szembe a siker esélyét: *„A nirvána végtelen nyugalma kell ennek a családnak. Mért hívnak minket épp embernek? Na jó, Emmbernek, de akkor is. Ha mi elfáradunk, az ember fárad el. A nagyképűség úgy hozzátartozik ehhez a romlásból épült hazugsághoz, mint a természetesen beköszöntő siker”*.

Emmberünk, aki itt a létezés gondja, az elefántok könyvtára és az író kabátjának míves válltömege közötti padmalyon egyensúlyoz..., vajon eljut-e az ördögi szövetség révén a teljesség állapotához? S ha igen, mi várja őt azután? De erre már csak a regény tud válaszolni...!

⁵⁷ Az első fejezet elejét lásd a Szerzőtől: <https://litera.hu/irodalom/konyvajanlo/voros-istvan-thomas-mann-kabatja-reszlet.html>

Könyv(ész)bont(ogat)ó

Közös tudás, kultusz, örökség-megértés

Talán (remélhetem), olvasó típusú népek közül senkit sem ér súlyos meglepetés, ha a naprakészen hangolt, érdeklődés-piaci szolgáltatások közötti szűk résben egyszer csak nem valami vadi-új kiadványt, hanem a könyvespolcon mintegy lustán heverésző kötetek „egybeolvasását” kapja ajándékba. Tudván tudva, hogy nem valamely napisajtó-képes műfaj ez, de valamelyest tudatossággal is, talán szándékolt válogatás bűvkörében fogant az alábbi összeállítás. Kicsit konzervatívabb, de a hírözön évtizedeiben még talán valamelyest érvényes jelzővel valami „olvasónapló”-félének lehetne nevezni, vagy valamivel harsányabban és tudálékosabban „review essay”-nek, amit alább összehordtam, de a vallomást, hogy bizony esetleges a válogatás, vagy talán bizonyos gondolati vagy reflexiós járvonalra mégiscsak elhelyezhető művekről van szó, nem tagadhatom – csupán remélhetem, hogy mindez nem elutasítást, hanem tovagondolást vált ki.

A fenti címadás e hangulati és gondolati elemek kerete talán, avagy kötetcímeiből kihangzó kreálmány, melyet vállalni kényszerülök, mivel a besorolásba iktatott opusok valahol és valamiben mégiscsak egymásba kapaszkodnak, tán akkor is, ha evidens kölcsönhatásaik talán nem könnyedén kimutathatók. Ami a közös fonálra fűzhetőségük egyik esélye, talán ürügye vagy indoka is, az a társadalmi és kulturális tudásokban sejlő harmóniák örökségesítésének, továbbadásának és megértési kísérleteinek esélye, továbbá az is, amiként ezekből a tudás-sokféleségekből idővel közös ismeretek, kultuszok, szakrális hagyatékok keletkeznek, s más, új, vagy megújító látásmódok és megismerési dilemmák is táplálkozni kezdenek.

Léthangoltság, avagy kulturális örökségesítés aktualitása

Kicsit könnyedebben és kevésbé szigorúan körültekintve, az emlékezeti gesztusok, hagyomány-tartósító rítusok, hungarikumok és szertartásosságok olyan új kultuskorszakát éljük, amikor már akár mindennapi önmeghatározásainkhoz is elemi módon kapcsolhatók egyes kulturális és történeti örökségek, s önálló tudásterület, új kulturális aktivitás vagy akár frissen születő tudományág is könnyedén lábra kap a kultúratudomány aktuális kutatásaiból. Olykor ez megmarad a kultúratörténet vagy a kulturális antropológia, a muzeológia vagy a művelődéstudományi ágazatok szintjén, de máskor meg magába foglal hirtelen olyan életvilágokat, nemzetek fölötti kulturális tudásképződményeket is, melyek (helyenként ugyan az örökségvédelem és a nemzetfogalmi civódások kereszttüzébe kerülve, de akár) helyi fesztiválszervezők és nemzetek fölötti UNESCO-örökségesítések haszonkulcs-kalkulusába is kölcsönösen belejátszik, vele pedig megannyi nemes és nemtelen körülmény is lábra kap, melyek segítenek, rontanak, tartósítanak vagy pusztítanak is egyúttal abban a hatókörben, ahol a szimpla haszonvételekkel méricskéli a tudástőke megtérülését.

Mindeme körülmények és sodrások léte és bonyolódása, kulturális tőkévé vagy nemzeti-etnikai identitás-forrássá válása sokféle kortárs néprajztudományi, folklórkutatási, emlékezetpolitikai és esztétikai örökségvédelmi tudományos kérdést is provokál. S persze mindez a folyamatok, korszakok, felfogások és újraértelmezések sodrában, az érdekszférák iszapbirkózása közepette alakul ki, alakul át, feslik szét, mállik ízekre, vagy épp csak bolyhosodik, ritkul, felületi mázzá válik, esetenként turisztikai csecsebecse lesz vagy épp a tudomány skanzene akár – de ezek révén talán a nemzeti kultúrák és történeti-néprajzi örökség, ünnepszerveződés és szereplőinek viszonya sem marad evidens módon történettudományi szakkérdés, műemlékvédelmi

büvkör vagy mives stílusú elbeszélőmódok kérdése, érték-régészeti leletmentés problematikája csupán, hanem totális társadalmi tényanyag sűrűsödik belőle.

Gyakorta van, s okkal lehet is ennek a kulturális fölhalmozásnak és forgalmazásnak értékőrzési, gazdasági haszonvételi, turisztikai vagy nemzeti örökségi mutatónyosságai oldala. Ám eközben nem pusztán a fényképes vagy írásos forráskutatás, vizuális és tárgyi leletmentés, néprajzi vagy történeti muzealizációs eljárás válik fontossá csupán, hanem jelesül a történő történelem hétköznapijaiban jelen lévő kulturális örökségkezelés funkciójának megértése, feltárása, kutatási fókuszba vonása is ugyanolyan fontos adatbázis lehet a mindenkori (így a későbbi és a kortárs) kutatók számára is. Az akadémiai történeti tudományterület keretébe tartozó néprajzkutatás éppúgy, mint a folklór-elemzések tudástartománya emiatt nemcsak része immár a kortárs historiográfiának, de egyre inkább interdiszciplináris szféra is, miként a történetelméletek modern irányzatai közül a mindennapi élet kutatása, az oral history vagy az emlékezetkutatás. A történeti és mentális örökség elbeszélése, a narratív élet-szférák belátása, a kortárs társadalomnéprajz életvilág-elméletei, a rokonság- vagy szomszédságkutatások is előszeretettel fordulnak korunkban a neo-folklorisztikus események, szituációk, szertartások, fesztiválok vagy emlékező celebrációk felé. E tárgykör kutatásában azonban a történeti néprajztól eltérő aspektusú, a folklorizmust a hagyománytisztelet felől az átélési, élményközösségi, turisztikai látványosságok felé vezető nézőpont is interdiszciplináris és nemzetközi összehasonlítási alapon kap új nézőpontokat, egyebek között a kisebbségi, tájegységi, történeti, nyelvi vagy szokás-cselekvési közösségek vizsgálatának, megismerésének módszertana szempontjából. /Ekképpen vizsgálják immár Torockót például, vagy Csíksomlyót, Énlakát vagy Kolozsvárt is kommunikációkutatók, kulturális antropológusok, szellemi néprajzi folyamatok etnológusai, médiaszociológusok, turizmus-közgazdászok az utóbbi időkben/. E változó örökséget, az átalakuló identitások tárgyi és szertartásos nyomait, kommunikációs- és média-felszíneket is átható jelenségek komplex folyamatait persze nemcsak kutatógatják, filmezik, megőrzik, átörökítik, de magukon a performanszon résztvevő népcsoport-képviselők is megjelenítenek identitásokat, s hasonlóképpen hordoznak „szállítható örökséget” nem csupán a helyi formálók, értékmentők, közvetítők, de maguk e szertartásos összejövetelek kutatói is részeseivé lesznek az írott, és az írhatatlanságában is fontossá váló, örökség-státuszra jogosulttá lett hatásoknak. Történeti kutatómódszertan szempontjából sem lehet közömbös probléma, vagy megismerési és feltárási gyakorlat annak belátása, milyen módon hat egymásra a szertartások szereplőinek, reprezentálóinak, dizájnjának, kulturális és vizuális megjelenésmódjainak komplexitása, s ezen belül lesz kérdéssé az is, mennyiben egyedi, kollektív, vagy interaktív kölcsönhatásban álló maga a megismerési helyzet, a kutató és a kutatott viszonya a megjelenítés helyszínén, a szcenikai milióban és azután. Akár ha multikulturális vagy nemzeti aspektusú egy-egy rendezvény, mely a helyi tudás, helyi szertartások és értékrend vagy világkép örökségesítésére is visszahat, akkor a kutatók számára és a résztvevők számára egyaránt fontos kérdéssé lesz: hogyan lehet ezt „intézményesíteni”, autentikusan megőrizni, értékállóan tartósítani, de épp így hitelesen kutatni vagy résztvevő megfigyelőként egy nemzeti/kisebbségi örökség részeként megismer(tet)ni...?

Az alábbi önálló munkák „összeolvasásával”, egymásba vetítésével próbálom e kutatási és értelmezési tartomány néhány kulcs-szempontját bemutatni: részint a kulturális mikro-térben zajló, nemzetközi mivoltában is lokálisan érdekes szertartások örökségére figyelve, meg egy másik, az örökségesítés nemzeti kultúrák fölött állóan kollektív gondját megosztó, „egyetemes” kérdéskörbe kalauzoló monográfia kapcsán abba is betekintve, miként zajlik maga a megértés, a kultikussá válás, a kultuszok kommunikációja és elbeszélhetőségük határainak alakítása is.

A mitikus játéktér-alakítás, mítoszhasználat és a táji-kulturális örökségesítés egyik tipikus folklorisztikai kulcskérdése a kortárs etnológiának. Nemzeti örökségesítés és újnemzeti identitások korszakos programossága nemegyszer a direkt politikai akaratok, üzenetek, értéknormák tükré az egyik helyszínen, másutt esetleg a poszt-szocialista életmódok kiegészítésre áhítózó magánprogram csupán, de ezek mellett (vagy ezek együttes belátása révén) is megmaradt a neo-folklorizmus egyik kutatási területe is. Ekképp érdemes fókuszált figyelmet fordítani a ljubljanoi Szlovén Néprajzi Intézet kiadványára, melynek a performatív gondolkodás, az analitikus és szintetikus hajlandóságú belátások közösségi cselekvésekben megragadható mivolta a kiszemelt témaköre. A Jurij Fikfak és Laurent Sébastien Fournier szerkesztette kötet */The Interplay of performances, performers, researchers, and heritage.* Ljubljana, Insitute of Slovenian Ethnology, 2012. *Ritual Year 7./* monografikus igényrel járja körül a népi/nemzeti kultúra egyes etnikumokra vagy nyelvi-kulturális kisebbségekre jellemző problematikáját, és maga a feltáró gyűjtés kérdéskörében értelmezi az ilyen tárgykörű néprajzi tanulmányokat folytató kutatók viszonyát, társadalmi „terep” és magatartásmódok találkozását, a kultúra megjelenítésének és interpretálásának intézményes módjait, kölcsönhatásait, külön is figyelemmel a „mátság” objektív /UNESCO-tól eredő/ meghatározására. Alapképletként a nemzetközi előadó-szerzőgárda a „performanszok”, performerek és kutatók háromszögébe zárt felfogásmódokat vizsgálja ír, skót, szerb, litván, holland, orosz, magyar, görög és más lokális fesztiválok reprezentatív felületein és jelentéses mélységeiben, kontrasztként kezelve a megismerő érdeklődés és az identikus önkifejezés külső/belső normáit, attraktív formanyelvét, jelentéshordozó tartalmait.

A szerzői esettanulmányok persze más-más helyszíneken találják meg a belső kontrasztok között a nyelvi-vizuális-teátrális hatások, önkifejezési szcénák mentális nyomait, a külső kontrasztok között pedig a kutatók kérdésfelvetései, nézőpontjai, megismerési stratégiái foglalnak helyet, mintegy folytonos interakcióban, a kvázi-közösség lehetséges mutatók és kapcsolati játszmaik részeként. Egyfajta együttjáték ez, rendezett jelenetek és föltérképezett állapotok közötti „metakommunikáció” zajlik ilyenkor a kutatás során, s ebben a kutató látszólag szilárdan („objektívan”) kívülálló... – valójában mégis befolyással bír mind a kommunikációs „forgatókönyvek” belső történésrendjének alakulására, mind a szertartások artisztikus mivoltára, az előadások megjelenítési módjaira, a helyi örökség-kultúrában fölnagyított funkciójú tudások rítusaira, s végső soron az elméleti ráközelítés és a gyakorlati válaszkérés kiegészítési lehetőségeire is. Külsőt és belsőt, kereső szakembert és játszó szereplőt egyaránt készlet valamely örökség-átadás feladattudata, helyenként pusztán célképzete vagy újraélesztett eredetiségű hagyományfogalom forgalmazása. E két-fókuszú, egyszerre leíró és önreflexív kereső szempontot találjuk meg a publikált írásokban, ezen belül részint történeti előképeket is kapunk a szertartásos viselkedési eljárások előzményeiről, illetve mindarról, amit a szimbolikus közlésmódokról, a rituális magatartásokról született képzetek teljesítenek ki „kutatási témává” válva. Ilyen leíró aspektusból fogan például a hagyományos ünnepek összehasonlítása Mateja Habinc írásában és Povedák István tanulmányában, másutt meg a szakrális évnapi turisztikai felületekre tolató látványosságok szertartásaiból formálódó látványkörben kap szerepet maga a néprajzos is (pl. Irina Sedakova, Aida Eancāne, Evely Johanne Håland és Emily Lyle megközelítéseiben). Neo-pogány szertartások (Kamila Velkoborská, Léon A. van Gulik megjelenítésében) és skót Tűzfesztiválos rendezési körülmények vagy görög tűzugrás-próbák (Thomas A. McKean, Svetlana Sidneva írása révén), délszláv zeneterápiás szertartások (Katya Mihaylova) és újkori görög csodatétel-követés (Evely Johanne Håland), svéd királyi esküvőközvetítés térfelfogási játékelemei (Marlene Hugoson) vagy az autentikus és a kreált

nemzeti örökség-események szertartás- és jelentésrendjének mintázata (Povedák István izgalmas áttekintése a Magyarok Országos Gyűlése kunszentmiklós-böszörményi tömörüléséről) – valamiképp szinte mindegyik dolgozat a szűk pásmájú lokalitás és a lényegében globális szintre vihető „glokalitás” kifejező eszközeit, mediált és manipulált kincsgyűjteményét örökíti meg. Ebben a széles körű, szinte „össz-európai” válogatásban a másik oldal, a kutatói „én” egyik legizgalmasabb kérdése valóban a kutató/kutatott kölcsönhatása, egymásra gyakorolt benyomása, valamint játszmáik eredete, lefolyása, intimizálódása és nyilvánossá válása. A nemzeti tudományosság (nemcsak szlovén, szerb, bolgár, hanem holland, skót, litván vagy belga kulturális politikák) hatása és az émikus átélés tudománya (néplélektani, folklorisztikai, turisztikai és közösség-reprezentációs kutatási területként) izgalmas kontrasztot nyújt egy nemzeti-állami-összközösségi ünnepszervezés, vagy a varázslat, boszorkányság, readaptált és revitalizált viselkedési minták kontrasztjában, kutató és „válaszadó” kölcsönös összjátékának föltárásában. Izgalmas kötet ez, sok évnyi és megannyi kutatási területre érvényes megfontolnivalóval, fotókkal, írásonként szlovén összefoglalókkal és tematikus bibliográfiákkal. A kultúra mint intézmény, az intézményesült vagy kultúrává erősödött és turisztikai mutatóvá váló események intim „világhálója” ezernyi arcát mutatja ebben a kötetben is, miképp a kutatók és érdeklődésmódok, helyi belátások és tudáspiaci értékesítési eljárások újonnan kialakuló horizontján is.

A viszonylag „elemelt” szempontú történetkutatásban ezek a helyi közösségi szertartások, a viselettörténeti, a kultusztörténeti, a megemlékezési vagy örökségesítési eljárások immáron új tudásterületté, új narratív megjelenítésmóddá váltak, amit érdemes immár a kortárs történeti vizsgálódásmódok lehetséges metodológiai kérdésekként kezelni is. Ehhez nyújt roppant izgalmas, érdekfeszítő, egyenként is új szemlélet-irányok felé kalauzoló szempontokat a szlovén kultúratudomány és kulturális antropológia kötete. A szlovén néprajzról, s a helyi kérdésekből is következő európai folklorisztikai vizsgálódásokból számos tudásunk híján valósága, az európai gondolkodási tradíciókhoz és örökséghez kapcsolatosága eddig bizonyosan nem szerepelt tudáshorizontunkon, így e kötetnek jószerivel nemcsak örülni kell, de az egyetemes, az összehasonlító és a lokális folklorisztika újonnan fölfedezett örökségekként nevezhetjük meg.

A kultúraközi performance, a szakrális vagy rituális mutatók messzi múltba vezető kérdései (Bahtyin munkásságán túl ugyebár akár a velencei karneváloktól az európai maszkos szertartásokig, Rabelais életművéig vagy akár az antik és előtte való időkben máig megmaradt szakrális törzsi szertartásokig kies szakirodalom szól erről) – alapvetően a népi kultúra és a szakrális hagyományformák széles köre kínálkozik a vallásfolklór-kutatások, a vallási néprajz szakemberei elé. Ami ezekből a színház, a szakrális szcénák, a szimbolikus kommunikáció, a vizualitás legkülönbözőbb rendszereiben megmaradt, szinte mindenütt hullámszerűen friss és elhaló, megújuló és túlélő folyamatok fordulatait mutatja. Ezért is, de mindezek turisztikai, emlékezeti, nemzet- vagy társadalomhistóriai, település- és kegyhelytörténeti attrakcióiból megmaradó vagy újrakeletkező lenyomatait azonban még vehemensebben vetik föl az autentikusság kérdését, ehhez kapcsolódva viszont a (Marc Augé sugallotta) „helyek és nem-helyek” kortárs mai értékétképzését, de meg mindezek hagyományozódási vagy neo-folklorikus alakzatait is. Ez utóbbiak mint az egyes kultúrák kölcsönhatásaira, a hagyományozódás feltételeire, az írott és szimbolikus kultúramegőrzés tényanyagára irányított kutatási érdeklődésmódok (sőt: fejlesztések, célprogramok, értékmentések, stb.) is, melyek abba a fogalmi mezőbe vezetnek, ahol a kulturális örökség komplex fogalmával leírható tünemény mutatkozik az elmúlt évtizedekben. Ez is örökség, no meg az örökségesítés fontossága, értékrendje, pénzügyi és konstruktív mezője a

kulcstémája annak a kötetnek, mely e fontossá vált kutatási irány egyik fő hazai elemzőjének összegző anyagát kínálja. Kínálja úgy is, mint a frankofón tudományosság hatásának (éppenséggel egy amerikanisztikai vagy univerzalisztikus interpretációnak) ellenoldalán megképződő felfogásmódja.

Bolyhosodási-örökségesítési folyamatok

Ugyanis Sonkoly Gábor mint történész, városkutató, korábban az erdélyi városfejlődés kulcskérdéseivel azóta is meghaladhatatlan munkát polcainkra tevő szerzőnek legújabb kötete épp a fennebb jelzett folyamatok terén hoz novumokat. *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései* című monográfiája (ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2016., 214 oldal) már bevezető fejezetében utal arra, hogy „a kulturális örökség nem szándékosan, és főleg nem kidolgozott stratégia mentén kérdőjelezi meg a történelem helyzetét, ahogy azt például a francia szociológia, majd más társadalomtudományok tették a 19. és 20. század fordulóján. A kulturális örökség fogalmának bővülése mögött inkább a kortárs identitáskonstrukciókhoz kapcsolódó társadalmi és kulturális gyakorlatok változását kell sejttenünk, amelyek intézményesülését ezeknek a konstrukcióknak minden szintjén megfigyelhetjük” (17. old.). Könyvének egész alapgondolata egyrészt épít ez intézményi eljárásokban, értékelmutatásban előjáró intézmény, az UNESCO, majd a világörökség egyezményes (1972) és nemzeti fogalomváltozásán, az Európai Parlament közös örökségfelfogást kezdeményező 2015-ös határozatán, vagy a „hungarikum” védeltségi kérdésein túl a történettudomány Fernand Braudel, François Hartog, Jacques Revel, Reinhart Koselleck, Pierre Nora, Paul Ricoeur, Benedict Anderson, Jürgen Habermas és a kortárs társadalomtörténetírás számos új iskolája vagy irányzata által újrafogalmazott rész-válaszaira is kitér az első fejezetben (19-31. old.).

A monográfia hét nagyobb fejezetben és a konklúzióban levezetett okfejtést talán nem lenne mód itt kiadósan ismertetni. De annyi a fesztivitások, látványosságok, mutatkozások és mutogatódzások egész kortárs kultúraelméleti alapkérdésköréből mégiscsak figyelembe ajánlható itt, hogy miképp és miért, hogyan és milyen cél- vagy hatásrendszerrel épül ki (esetleg módosul is) a múltból kialakított felfogások több aktuális, párhuzamos vagy küzdésképes interpretációja, amikor ezek nemzeti, helyi, európai vagy világvédeltségi értékmentési eljárásai megütköznek a kulturális piac, a tudáspiac, a fejlesztési térségekkel szembeni megőrzendő értékjavak, a közösségi normarendek és a turisztikai ipariak, ezek intézményesülési folyamata vagy a róluk mint kutatás tárgyi-tematikus egységeiről gondolkodni képes társadalomtudományok értékszféráiban. Sonkoly a történelem és a kulturális örökség fogalmi kontinuumán is törésvonalakat mutat ki, a nemzeti vagy tájegységi-városi-kistérségi értékmentés küzdelmeit pedig a mindenkori nagytáji, kultúrtáji, világörökségi normarendek függvényeként (vagy ezek közötti konfliktusok és egyezkedések históriájaként) tárgyalja. Rendkívül érdekes, a nálunk nem kellőképpen ismert kortárs francia társadalomtörténeti és mikrotörténeti kutatás-irányzat hazai tolmácsaként Sonkoly amúgy is részt vesz az elmúlt huszonöt év innovatív szemléletformálásában, részint akadémiai tudásterület megújítójaként, részint az ELTE Atelier történettudományi tanszékének és doktori iskolájának oktatójaként-vezetőjeként, tehát nem ma találkozunk elsőre a nemzeti történetírással több ponton szembeállított interkulturális kutatás-irányok általa képviselt bemutatásával. De mindezzel együtt is újdonságként szemléleti alapállást képvisel az örökségfogalmak és intézményesülések, egyetemes és nemzeti, világegészre vonatkozó és mikrohistóriai aspektusok szétszalazásában. Az első két fejezet fókuszált intézmény- és intézményesülés-felfogási összegzése egyértel-

műen hiányzott a hazai történetírási gondolkodásból (Benda Gyula, Bácskai Vera vagy Gyáni Gábor egyéni útjait és iskolateremtő hatásaik „franciás” áthallásait is figyelembe véve), de ezek mintegy „keretek” a kötetben ahhoz, hogy Sonkoly több helyszínen is konkrétan „tesztelje” az örökségesítés fogalmát, példatárát és intézményesült változatait. Ilyen példák a könyvben Hollókő mint „világvédett falu” (a Daniel Fabre leírta párizsi Marais-negyed kontrasztjaként), Budapest mint kulturális főváros, Aggtelek, Tokaj, Pécs, Fertő-vidék, a Hortobágy, és nem utolsósorban Pannonhalma (önálló fejezetben is). Mindezek a „hivatalos történelem” és a „népi történelem” parallellításában, a posztmodern értelmezések intézményesülése és „a prezentista bizonytalanság” történeti korszakát is meghaladó komplex esettanulmányaiban kibontható többretegű kérdéskörök használata szempontjából taglalhatók, de ezekből is kiemeli a Szerző az univerzális (pl. UNESCO) fogalomkészlet „Historic Urban Landscape”, azaz városi táj(kép) – és átellenben a Heritage in an Urban Century (városfejlődésen belüli örökség) fogalomkörét, másként szólva a *történeti települési táj* jelenségéről, a város mint intézmény és térbeli test szervezte öntörvényűség lehetőségeiről megfogant aspektusokat. Konkrét városismerettel és gazdasági vagy migrációs mutatók körébe fogott helytörténettel ugyanis éppen az világlik elő, hogy semmiféle városi horizont nincs a maga térségi beilleszkedettsége, történeti funkciója nélkül, így értékeit is kreatív közével együttesen lehet csak szemügyre venni.

Sonkoly könyve több elemző nekifutást, többféle felületi és tartalomelemzési modell-kísérletet is megér, de erre itt most nem lesz már mód. Fontos munkája azonban akkor is illő figyelmet érdemel, ha a kötetében épp arról indít mély merítésű elemzést, miként koptak meg, évültek el vagy csak málladozóan bolyhosodtak már túl azok a felületek, melyek közhelyei révén várost, térséget, falut vagy turisztikai kegyhelyet „védünk”, fogalmait és látványossági elemeit narratív vagy publikus közhelyek közé építjük, felszínesen koptatjuk vagy használjuk is el a devalválás méltó eszköztárával. Nem így kéne tennünk, hiszen a Helyek és Nem-helyek dialógusában az értékelő helyek meghatározásakor, szemlélet-irányaink vállalásakor is meg kellene őriznünk azokat az értékeket, melyek az identitások alakzataiban, a társadalmi identitások új kihívásokra (globalizáció, forráshiány, presztízsfunkciók, változó népesség, fenntartási felelősség, örökségesítési közeg, stb.) kész konstrukcióinak kiépítésében is méltóan fontos funkciója volna. A „bolyhosodás-tudomány” itt és ebben a kontextusban épp a történettudomány konvencionális aspektusaival szembehelyezkedő vállalás, mely persze már önmagában is paradigmák fölépítésére, alternatív válaszok kimunkálására kell késztetéseket jelentsen. Már persze azoknak, akiknek van még öröksége, értékrendje, adminisztratív „sikereken” túli értelmezésmódja, kritikai rálátása is...

Tudás-rálátás mint história

Mindama tudásterekben, ahol ez örökségesítés végbemegy, óhatatlanul is jelen van a múlt-alapú felfogások és örökség-horizontú jövőképek valamely, legalább részbeni nagytája. Ezen belül pedig jobbra ott lapul a látószögek választásának és a magyarázatok kísértéseinek lehetséges többféle iránya is.

A lét hangoltsága. Tanulmányok a tudás sokféleségéről – ezen a talányosan hangolt címen jelent meg Gábor György és Vajda Mihály filozófusok szerkesztette kötet (Typotex, Budapest, 2010., 369 oldal), mely a maga háromfélszáz oldalán az MTA Filozófiai Kutatóintézetének egy éves tudásterméséből (2009) ad kóstolót.

Létező valóban ilyen sokféleség, s közös-e ez a tudás, avagy kívülről-felülről jövő? Akadémikus vagy irányzatos, „egydimenziós” vagy többszólamú, azonos megjelenési arcot ölteni képes, vagy talányokba rejtekező...?

Rövid válasszal: aki „egy látószögű” olvasat, okkal szűkített tudástér, valamiféle pragmatikus magyarázat „kézbe ragadható” alakzatát keresi, az megkapja ezt, de rá fog jönni, hogy a közös tudás épp ennek ellenkezője, s akár „a történelmi tapasztalat fogalmának historizálása” (Gyáni, 11-39. old.), akár a kötet egész első, *Történet- és vallásfilozófia* tematikájú része erősíti azt a sejtést, hogy mindeme tudások sokfélesége, a vizsgálódások mintegy párhuzamos válaszkészlete nem épp beszűkítő, hanem kiterjeszthető dimenziót kínál „a világ jelenségeinek és folyamatainak leírására, értelmezésére és megmagyarázására. Az általunk alkalmazott megközelítési módok polifon szerkezete elkerülhetetlenné teszi a legkülönbözőbb látásmódok és eltérő gondolkodási formák együttes és egyidejű jelenlétét” – hangzik a Szerkesztők előszavából, s ennek a későbbi fejezetek egyedi írásai is ekképpen felelnek meg: Sonkoly Gábor: *Kulturális örökség és történelem a városban* (83-91); Agárdi Péter: *Fejtő Ferenc és a magyar nemzeti kultúra* (252-264); Codruța Cuceu: *A politika-filozófia modernizálása – A nyilvánosság pragmatista megközelítése* (133-140); Békés Vera: *Egy kézirat az ezerkilencszázhetvenes évek elején, a „márüres és mégüres pillanat senkiföldjén”* (230-241), vagy Vajda Mihály: *A lét hangoltsága* (175-182) című írása is fennem bizonyítja, hogy a sokféleség, a sokszínűség tudása és respektusa, a világ bármely tüneményének leírása csak sápatag ködlés, ha nem illeszkedik a komplexitás igényeit tükröző rendszerszerűségbe. A kötet szerkesztői által alkalmazott, érvényesített és várt formaváltozatok „a filozófiai tudás, a filozófiai megismerésforma problémáit járják körül”, s az alapkérdést követik: hány-mindenféle a tudás, mennyi fér az emberbe, a korszakba, a nyelvbe, a hitvilágba, a kultúra örökségébe és hasznavehetőségébe... S aki még rövidebb választ akar, válasszon talán más tudásterületet, mert itt bizony a tétegek rétegeit s a fogalmak bűvköreit leli meg elsősorban.

Mindez a Szerkesztők saját szavaival: „Hogy a filozófia – talán nem véletlenül – már történetének első időszakától kezdődően (vesd össze pl. Arisztotelészt) egyszerre volt „természet- és tudományfilozófiai” látásmód (Arisztotelész: *Fizika*, *Meteorológia*, *Az égbolt*, *A keletkezésről és a pusztulásról*, *Az állatok keletkezéséről* etc.), egyszerre jelentette a metafizikai vizsgálódásokat, s a legelső mozdulatlan mozgatóról való gondolkodást (Arisztotelész: *Metafizika*), a politikáról és a politikai berendezkedésről szóló „politika-filozófiai” elmélkedést (Arisztotelész: *Politika*), az etikának, az emberi viselkedés morális összefüggéseinek kutatását (Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, *Eudemoszi etika*, *Nagy etika*), a lélekről, az emberi psziché működéséről kifejtetteket (Arisztotelész: *A lélek*, *Az érzékelés tárgyai*, *Az emlékezet és a visszaemlékezés*, *A fiatalság és az öregség*, *az élet és a halál*, *Az álmok*, *Az alvás és az ébrenlét* etc.), továbbá a logikus és szisztematikus gondolkodás, valamint a megértés és az értelmezés tudományát (Arisztotelész: *Kategóriák*, *Hermeneutika*, *Első Analitika*, *Második Analitika*, *Topika* etc.), végül a beszédéről, a dialektikáról és az érvelésről (Arisztotelész: *Retorika*), valamint a művészetekről való szisztematikus („művészetfilozófiai”) bölcselkedést (Arisztotelész: *Poétika*) stb. Ma az ilyen totális megközelítés egy életművön belül elképzelhetetlen (igazi donquijotés tett lenne ehhez fogható teljességre törekedni), de arra figyelmeztet, hogy a filozófia nem nélkülözheti a sokszínűséget, a feltett kérdések és válaszok (vagy válaszkísérletek és választöredékek) sokoldalúságát. Szerintünk egyenesen örület, s a filozófiai látásmódnak, azaz a filozófia lényegének teljes ignorálása, egyszóval a filozófia halála, ha a filozófiát mesterségesen, kívülről, valamilyen intézményesített hatalmi- vagy parancsszóval „egydimenzióssá” kísérelnék meg tenni, hogy megfeleljen a modern (azaz épp a

legmodernebbnek hitt és – mint annyiszor – megfellebbezhetetlennek, vagyis intézményesen kanonizáltnak remélt) tudományosság követelményeinek. Nem szeretnénk, ha megfelelné annak. Másrésztől primitívség és a tudás funkciójának, szerepének és működésének totális félreértése a filozófia egész jogosultságának technokrata-technicista megkérdőjelezése azon az alapon, hogy bármennyit erőlködjenek is a filozófusok, soha nem fognak a kérdéseikre a tudomány követelményeinek megfelelő, naprakész választ találni. Nem fognak. Ez igaz. De úgy gondoljuk, hogy a filozófia, ha nem akarják a tudomány nevében így vagy úgy megerőszakolni, s ha ragaszkodunk ahhoz, amit filozófiai tradíciónak szokás nevezni, továbbra is nagyon fontos szerepet játszhat, s remélhetőleg játszani is fog abban, hogy a kulturált ember elgondolkozhasson azon, ami körülveszi. Legyen szó a világmindenségről, a társadalom berendezkedéséről, az egyes ember érzés- és gondolatvilágáról; legyen szó tudományról, művészetéről, vallásról vagy bármiről, ami hozzánk tartozik” (7-8. old.).

Így aztán a tudás sokfélesége, a folyamatleírások, visszatükrözések, időbeli tesztek, rálátások, metafizikai, a fenomenológiai, a nyelv-, a tudomány-, a vallás-, a művészet- vagy történetfilozófiai vizsgálódások talán azt az egyvalamit bizonyossá tehetik: tudni, tudást tudni és értelmezni, reménykedni vagy bizonytalankodni épp oly stabil eszköz, mint a molekuláris biológiában vagy az optofonikában kimerevült tudásmodellek leképezése adat-szövegszerű ismeretté. De kellően kényes és kényelmes felelősség is mindazoknak, aki kezükbe veszik a kötetet: e termékeny bizonytalanság mindenki „ajándéka”, s a tudás jegyében született írások magáról a tudásról is vallanak, ami egyúttal azt is kínálja: „az olvasó kedvére tallózhat a kötetben, szetheti vagy elutasíthatja egyik vagy másik írást. A filozófia, minthogy nem ‘kőkemény tudomány’, megengedi, hogy mindenki a maga személyiségének megfelelően viszonyuljon hozzá” – szól ismét csak az előszóból. Ugyanakkor Vajda Mihály is megerősíti Heidegger *A metafizika alapfogalmairól* tartott freiburgi előadásaiból vett idézettel, miképpen lett az „affektusok és érzések” fenomenológiai értelmezéséből olyan diszpozíció és hangoltság, mely megmutatja „a heideggeri emberfelfogás sokkal inkább lehetővé teszi a számunkra önmagunk megértését, mint az a Heidegger által ‘humanistának’ nevezett emberfelfogás, amely nem tágit attól, hogy az embert eszes állatnak tekintse” (175. old.).

Gyáni Gábor, aki itt *Az ikrek – Róma és Jeruzsálem* írásában a kontrasztot emeli ki, de ebben is a párhuzamokat világítja meg, árnyalt forrásértelmezésnek veti alá a Genézis könyvét, melyben „az emberi nem egységének üzenetét”, a mítosz mint nemzeti genealógia és testvérharc üzenetét járja körül a komplementaritás, a kollektív identitás alakulása során. Az ikrek mint metahistorikus ellenpozíciók képviselői mintegy az előző írása, *A történelmi tapasztalat fogalmának historizálása* befejező fejezeteit, Dilthey, Koselleck, Tengelyi aspektusát hangosítja föl tanulságosan: „Az önmagáról szerzett közvetlen tapasztalat (az élmény), lényegében az *önismeret* révén sikerrel törekedhet a jelen a múlt megértésére (Collingwood nyomán), s lesz mindennek „mondhatni, paradigmaticus megnyilvánulása az önéletírás, amikor ‘az életutat megértő ember azonos azzal, aki azt végigélte’ (Dilthey). Egyszerre van adva az önéletírásban az élmény és az élettapasztalat (a történelmi tudás); egymásra épülve, egymással való kölcsönhatásban jelenítik meg az elmúlt életet. Az önéletíró életének ‘értelmi egységei’ (tényei) ‘a jelenbeli és múltbeli, közös fontosságuk révén összekapcsolódó *élmények* koncepcióiban alakulnak ki. [...] Az egységek élményekként formálódnak ki, s a végtelen, számtalan sokféleségből előzetesen kiválasztódik az, ami ábrázolásra érdemes. S e tagok közül olyan összefüggés bukkan elő, mely persze nem lehet oly sok év reális életútjának egyszerű leképezése, s nem is akar az lenni, mert hiszen éppolyan megértésről van szó, mégiscsak azt mondja ki, amit az individuális élet maga tud a benne meglévő összefüggésről” (Dilthey). Ebből azután

következhethet is, hogy „az önéletírás, tartja Dilthey, a történelmi látásmód példaszzerű modellje, amelynek 'alapját a saját élethatalma és teljessége, az erre vonatkozó elmélkedés energiája alkotja. Egyedül ez teszi lehetővé, hogy az elmúlt vértelen árnyai másodszor is életre keljenek [...], hogy önmagunkat átadjuk egy idegen létezésnek, hogy saját énünket abban elveszítsük”.

Találó forráskezelés, Dilthey mellett Gadamer megjegyzése szolgál itt is tanulságként: a történelmi tudat nem önmagában van közös értéként, hanem mint az önismeret egyik formája, amelyet a megértés, mint önmegértés övez, s ennek az önéletírás csupán irodalmi megnyilvánulása, az életösszefüggés, mely a koherencia (Zusammenhang) felderítését segíti elő. De magát a megértést olyan kategóriák rögzítik, mint az érték, a cél, és a jelentőség, s midőn az utóbbit tartjuk többre, az emlékezés (a retrospekció) távlatában terjesztjük ki magunk, eközben „az érték a jelen viszonylatában, a cél pedig a jövő perspektívájában kap szerepet az élet megértése (értelemmel való felruházása) során. A történelmi (a történészi) gondolkodásnak a jelentőség a 'legsajátabb kategóriája', amely alapvető kognitív eszköz a visszaemlékezésben megteremtendő koherenciához. Márpedig mi más a történelem, mint maga is egyfajta visszaemlékezés. Ha a koherencia, az életösszefüggés a jelentőség felismerésével ('felderítésével') érhető el csupán, akkor a történelmi megértés (megismerés) szintén képes összefüggéseiben megragadni a történelmi tapasztalatot. Ami azzal a hallgatolagos feltételezéssel egyenértékű, hogy az élmények csupán az alapjukul szolgáló történések (események) lefolyását követően válnak tapasztalatokká, akkor, midőn fény derül a múltat reprezentáló élmények jelentőségére (értelmére)” írja Gyáni (14-15. old.).

Am ahogyan a közös tudás, a tudás-örökség, a megértés és értelmezés mint „életösszefüggés” és tudáskezelési megoldás kap méltó hangsúlyt, a kötet további írásaiban, számos aspektus megannyi részletkérdésében még hatalmas tudástemplom formálódik meg. A négy nagyobb gyűjtőfejezet (*A történelemhez tartozunk, mielőtt történelmet írnánk* (Történet- és vallásfilozófia); *Egy felfoghatatlan mindenségbe való belevetettség* (Metafizika, fenomenológia, nyelv- és politikafilozófia); *Történelemre vonatkoztatott és politikumba átültetett áldozathozatali etika* (Művészetfilozófia, magyar filozófia- és esztétikátörténet); *Miért bízunk inkább a tudósokban, mint a mágusokban?* (Tudomány- és kommunikációfilozófia) – mint az napnál világosabban látható, oly sokféle aspektus, annyi érvényesnek tetsző látásmód, gazdag szakirodalmi forráskészlet és olvasati produktum felvonultatásától pompázatos, hogy egyetlen vaksiság lenne fél-bekezdésenként kimarcsangolni belőlük további szerzőket és forrásműveket, hogy valamely részleges körképet tegyünk sejdíthetővé. Ehelyett s ezért is idéztem fennebb pár mondatnyit, látva lássék a mélységek megannyi bugyra, az értés és értelmezés, tudásfogalom és tudhatóság szinte végtelen távlata, no meg a lét hangoltságára építő megértő módok esélye vagy reménytelensége, időlegessége vagy naivitása. Az orchideák bolygójától Pascalig, az ágostoni hitvitától a metafizikai álmokig, a politikai test vagy a nyelvi játékok, a zenei dialogikusságtól a közösségfogalmak elektronikus kommunikációba formált bizalmi szféráig annyi meg annyi létkérdés feszegeti a megfontolnivalók határait, hogy további fölidézésüket praktikusán itt abba is hagyom. Nemcsak a reménytelen gazdagság miatt, hanem mert az én léthangoltsági horizontom oly parányi minibolygó e temérdek nagy naprendszerhez képest, hogy mintegy szédült hüppögés volna csupán a legcsekélyebb referencia látszatát kelteni.

Az viszont örömhír, e visszavonultság dacára is, hogy épp itt, épp ezért jöhetnek maguk az Olvasók, kik vállalható, önmaguk számára hitelesnek tetsző léthangoltsági adalékokat lelhetnek a kötetben – s nem az én dalom hatására, de maguk örömeire...! Ez pedig a kötet szerkesztőinek elmeéle szerint is legfőbb célja a

kiadványnak. Akinek ne lenne programja, tépelődni valója, reménykedni képes létképzete..., bátran beleülhet e kötet fontoltnivalóiba a következő évekre. A sok látószögű olvasat még így is csupán kósza remény marad majd... – de az értelmező bátorság kalandja ugyanakkor áthatja bárki érdeklődő vállalkozó kedvét...!

Értelmezésnyi idő a meggyötört szakralitás bűvkörében

„Még a reverenda sem papi ornátusnak látszott rajta, hanem egy ókori keleti bölcsek köpenyének. Ő maga volt a visszatérés: az intellektuális absztrakció világából a rég feledett, örömteli létezés realitásába” – jellemezte egykori tanítóját a később harmincöt évnyi Gulágot átélt Szergej Fugyel, s hasonlóképpen látta a *Korunk Apokalipszisé*t író Vaszilij Rozanov is azt a gondolkodót, kihez szemtől szembe úgy szólt: „Egyetlen hibája van Magának, hogy túlságosan lenyűgöző. Egy orosz pópa nem lehet ilyen!”.

A szóbanforgó illető nem más, mint Pavel Florenszkij pravoszláv teológus, pap, filozófus, matematikus, muzeológus, esztéta és mérnök, aki *A kultusz filozófiája* öt nagyobb fejezetében a klasszikus orthodox egyházatyák tanításaira alapozott világképet sugallja (Typotex Kiadó, Budapest, 2015., 219 oldal), ide értve az istenfélelem, a Hét Szentség, a kultusz és ünneplés, valamint mindezek fenomenológiai vonásainak jellemző értelmezését. Mintha a fennebb áttekintett filozófiai kísérlet folytatását tapasztalnánk itt egy rokon kultuszterületi „levetítettségben”, Florenszkij, kinek bár valláselméleti és kultusztörténeti „hagyatéka” (az *Ikonosztáz* című kötetét ugyancsak a Typotex adta ki 2006-ban) mindemellett töredékesen maradt fenn, de akár csupán írásainak egy-egy bekezdésében is olyan egységes keretben, szinte látnoki erővel tárja fel szeretet, a valóság megszentelésének problematikája, a keresztség és szentség liturgikus világa, a szertartási elszigetelődés és papi izoláció, a templom, az öltözet, a papi funkció, a szentségek és a földtől elhatároló szimbólumhasználatok komplex rendszerét, hogy abban nem pusztán „a nép közös szférájából” kiemelkedő tevékenység, az energiák, a manifesztálódó fenomének mutathatók ki, hanem maga a keresztény állam rétegzett elkülönültsége, a templom és a szentelmények szimbolikus magukértvalósága is. Röviden: oly mély értelmét kínálja a létnek, hogy a vallási *kultusz* és a modern szekularizált *kultúra* mai együttélését új megvilágításba lesz képes helyezni ezáltal. Saját szavaival ez tán meggyőzőbb is: „A keresztény kultuszban lehet egyáltalán nem hinni, azaz kívül állni a keresztény valláson. De a keresztény valláshoz tartozni azt jelenti, hogy hittel venni részt a kultuszban. Ekkor nincs helye a *könnyelmű* viszonyoknak, az afféle léhaságnak, amire kevesen nem hajlamosak. Az ószövetségi kultusz félelmet kényszerít ki a maga monumentalitásával; a keresztény kultusz annyira vált – úgymond – testessé, amennyire a mi parányi, mondhatni, játékszernyi templomainkban elért. Bár lényege szerint szikrázó-villámló és perzselő, de – ritka kivételektől eltekintve – *nem* fedi fel *nyilvánvalóan* félelmetes nagyságát, nem követeli bámulatunkat, hanem inkább hitünk mélyén honol. De szerénysége mégse tévesszen meg bennünket, és ne kezeljük őt, a noumenális lényt túlzott bizalmaskodással: ne hagyjuk kiveszni az Istenfélelmet!”.

A meghatározó bevezető Istenfélelem-tanulmány, vagy inkább szakrális interpretáció, vallásfilozófiai és hermeneutikai körkép már eleve olyan teológiai magasságokba vezeti az Olvasót, ahol a létfelfogások és kultikussá vált közös tudások, szertartások és örökségek gazdagon szabályozott rendje honol. Az orthodox fogalma, a pravoszláv, az imák, a tanúságtételek, az antropodicea, a hit és akarat szélsőséges pontjainak személyiséget meghatározó paraméterei ugyanúgy részét képezik e nem könnyű, de megejtően mély szakrális szaktudás közvetítésének, mint a társas kapcsolatokban uralkodó személyiségjegyek analógiái, a „minden párt szükségtelen-

ségét bizonyító” későbbi társadalomelméleti tézisei. A korszellemnek híven a pártokrácia szolgálatának elítélése és a „semmi tagadása” helyett az elkülönítő kezelésmód vállalása kulturális és szakrális világkép gyanánt, majd ennek vallásfenomenológiai értelmezési mélységei olyan politikai szerepbe is taszították Florenszkijt, hogy akár a hitéleti szaktekintélyek, akár a politikus világ, akár saját családja is csak óvatos kételyként tudta kezelni, miért nem hagyta el az országot a húszas évek elején ugyancsak sok elmenekülő orosz értelmiségi körében, s miért várta meg, míg 1928-as letartóztatása, a „szovjethatalom elleni ellenforradalmi szervezkedés”, „nacionál-fasiszta szervezet” kialakításának bűnrészessége és hasonló jól formált vádak segítségével eljárás alá vonják, majd kényszermunkára és lágerbüntetésre ítélik, később 1937 decemberében kivégezzék.

Florenszkij, mint „a megroppant és meggyötört szó filozófusa” – ahogyan fordítója, Kiss Ilona jellemzi igazán méltóságos utószavában – azt is körülírja, hogy az 1918-tól egyre eldurvuló vallásüldözés, a templomrombolások ádáz időszakában mintegy legendává is vált személye a moszkvai értelmiségi körökben. Közösségét felosztatták, egy épülő templom nyers falai között vállalta missziója folytatását, lakásokban és magántársasági helyszíneken szervezett szertartásokat, s még Bulgakovra is hatást gyakorolt eltökélt harcképessége, amely mintegy jelen van a Mester és Margarita térfelfogásában is illusztrált kvázi-liturgikus miliőiben. Florenszkij a kultusz filozófiájának „az Időből kitekintve megpillantható Örökkévaló” képzetét vélte, *Az igazság oszlopa és erőssége. Egy pravoszláv teodicea kísérlete* címen írott művében pedig a „megtorpant világ”, meg „az emberi értelem tátongó szakadékán át az Örökkévaló azúrkék boltozatát” látja megtapasztalhatónak. Florenszkij 1918-as eladássorozata az orosz vallásfilozófia egyik alapvető forrásanyagává vált, méghozzá nem a dogmatikai, nem apologetikai aspektusaiban csupán, hanem a forradalom utáni életben az integritását kereső, de hatalmi erővel megalkudni kész pravoszláv egyházi közegben épp ennek elutasítást megkövetelő jellegére építve, de mindennel együtt a kor orosz értelmiségének a bevezetett új szokásrendet és intézményes szovjetesítést elutasító karakterét hangsúlyozva. Az 1914-ben elkezdett teodicea értelmezéstudományi megépítése számára az antropodicea, az ember igazolásának tana értelmében kezdődött elméletté erősödni, a gondolkodás vízvázlatzóit kutatva pedig a titok, az érzéket kereső másképpgondolkodás, a struktúrák szintjén a saját törvényeit saját kötelekeivel inkább a mássággal transzcendens közösséget vállaló közösség felé vezeti, s a transzcendens erő törvényét tekinti a feltételezhető lényeg, a mennybéli és a földi közötti kapcsolatban konstans mód összekötő szálak szerepét hangsúlyozza (201-204, 32-33. old.). A kultusz filozófiája tehát, mint első pillére a pravoszláv hit igazolásának, és társra talál az 1918–22 között keletkezett szövegekben, majd egy harmadik pillérként a kultúra- és művészetfilozófiai tömb rajzolható meg életművében (1924–26). Ezekre épül azután szinte egész gondolatrendszere és empirikus vallásgyakorlati útmutatása, melyben a szakrális cselekvés, a pragmatikusan gazdasági, valamint a világszemléleti és értelmező szándék elemzése magasodik. Ezek szakrális funkciójának fölismerésében megfogalmazza, hogy az ontológiai elsőbbséget a szakralitás képezi a mennyi és földi, az értelmi és érzéki, a szellemi és testi, valamint az isteni és az emberi közötti kölcsönviszonyok egységeiként. Ebből fakad azután a nyelvhasználat, a világértelmezés, a szemlélet-irányok keresésének művészeti és pragmatikus oldalát is magába foglaló keresése... – de magát a kultuszt nem önmagában és önmagáért létezőnek tekinti, hanem kiinduló- és végpontnak, „az élet céljának”, mivel a kultusz magát az életet adja, de ha a valóság egészét tenné megszenteltté, akkor értelmét is vesztené, mivel épp e viszonyítások végpontjai hiányoznának belőle, melyek a szentség és a szentséghiány különbségéből, az összefüggések érzékelés általi megtapasztalásából adódnak (206, 187-192. old.).

Mélyebbnél is mélyebb rétegek felé vezet Florenszkij műve, melynek épp nem „keretező” karaktere, intézményes tanítás és doktrína-építés a formája, hanem a megértő és invitáló értelmezés. Például a szentség mibenlétét nem a kijelölés gesztusában vagy a pusztán örökségként átvett esztétikai fenomén, tárgyi objektum minémiségében láttatja, hanem épp a Szentségek végzésének módja, az őket környezetükből kiemelő szertartások jelenségei közötti kiemelési különbségtétel biztosítja. Ez az azonnal felismerhetőség, a benne magában rejtekező nem-mutatkozás sajátossága adja a keretek közé foglalt esztétikum és a kevésbé önérvényű kisvilág eszközeit, a vallási egység és megerősítés akarati háttérét erősítő szellemi integritás többlete révén keletkező, épp a folyamat és a szertartás révén magyarázatot nyerő cselekmények fontosságát. A Szentségek ÉS a Szertartások „és”-e kapja azt a hangsúlyt, amit a kultusz azután „a maga egész mivoltában jelöl”. De „sem az egyik, sem a másik nincs a vallási valóságában, magában az életben – de van maga az élet (=kultusz)”, tehát „nincs Szentség szertartás nélkül, nincs szertartás Szentség nélkül”, s az elvont beszéd róluk épp a szertartás orosz nyelvi tartalmát fosztja meg jelenvalójáról: a „szerződés”-t, a rendet, a megbeszélést, a feltételeket és a szabályt. A szertartások csak körbeveszik a Szentségeket, de az istentiszteleti cselekmények sorai, (melyek rendeltetése nem önmagukban van, hanem funkciójukban), s amelyek révén feltételként körbeveszik a Szentségeket, felfogásukhoz szükséges feltételeket biztosítják, mégpedig azért, hogy az általuk megmutatott Szentség tehesse kultusszá a kultuszt... (184-189. old.). A szertartás szerkezete, az izoláció, a térbeli és időbeli elrendeződés, az ájtatosság, az oltár előtti szőnyeg, az ikon, a messzeség és a transzcendens empirikus élmények egész sora játszik itt el nem hanyagolható, egymásra szorosan épülő összefüggés-rendszerbeli szerepet, a szimbólumok, az istenfélelem, a közeledés és távolodás minden apró jelképisége a kegyelem magas potenciáljának megépítéséhez, érzékeléséhez vezető megértési utak fontos alkotóeleme. A szent tér, a szent kor s a további eszközök (mint például az idő élése, a szertartás ünnepi, a praktikusságtól elválakozó „holt ideje”, a nem-cselekvés időbelisége mint ahhoz a komplexitáshoz tartoznak, amikor „a templom – haszonelvűen szemlélve – nem-dolog, az ünnep – nem-cselekvés”. Ugyanakkor „mégis épp ez a nem-cselekvés és nem-dolog az, amin az egész ‘hat nap’ és az egész világegyetem dolgai nyugosznak” (195-200. old.).

Az idézetek árnyalt rejtélyessége csak tévképzet. A Florenszkij által éppen komolyan-vettsége okán elkülönülő szertartásossági ÉS szentségfunkciós leírások látszólag átláthatatlanul mély képzetrendszerbe illeszkednek, de beláthatóságuk mégis nyilvánvalóan jelenidejű. Annyi talán a fentebbi sorokból is kiderül, hogy nem könnyed esszéről van szó, hanem filozófiai, nyelvelméleti, vallás- vagy liturgiátörténeti építményről, melynek átlátása és elfogadása a száz esztendővel ezelőtti orosz értelmiségnek sem okozott gondot. Okozott azonban másoknak, akik ezt nemcsak megtorolták, de be is tiltották. A kultusz filozófiájából először 1977-ben jelentek csak meg rövidebb részletek folyóiratközlésként, negyven évvel a Szerző halála és újabb kultuszok kora után. S azóta újabb negyven telt el..., újabb gondolat- és kérdés-tilalom-korszakok következtek, s ma sincsenek oly nagyon távol. Amiért hát olvasnunk érdemes, az nemcsak a pravoszláv liturgiai aspektus, a kultusz-korszakok körülírása, a megjelenítés és cselekvés összefüggésrendje vagy maga a szakralitás érdemi belátása, hanem a máskéntgondolkodó korszakok másként elnyomó, de eszközeikben mindig oly riasztóan hasonlító szentségtelenségének rezignált megnevezése is. A kultuszfilozófia nemcsak „leírta”, de veszélyeztette is a másféle kultuszok filozófiátlan valóságát, a másképpen szakralitás-felfogás ököljogát, vagyis a megroppanó időben a meggyötört filozófia státusát. Épp ahogyan a mai meggyötört idő teszi a megroppant filozófiákkal... Szentségtelenül.

De tegyük talán hozzá végül: a korszellem, a nyelvezet, a közlés beágyazottsága a korai szovjet évek vallástalanító hatásait és a Szerző életművét tekintve nemcsak a pravoszláv hit empirikus és akkori szóhasználatot illetően nem ok nélkül filozófiainak nevezett közléstárában kaphat helyet, hanem a katolikus hittudományében éppúgy..., a mai tudományrendszertanban pedig a vallás és a szakralitás antropológiáját éppúgy megalapozza kelet-európai aspektusból, mint a vallás kommunikációelméleti téziseit, az episztemológiai aspektusokat és a narratív kultuszelméletek szakrális örökségét is. Fontosságára és mélységére csupán néhány apró kis fókuszfényt bocsáthattam, de ez ne tudástöredékként, hanem inkább a meggondolandók meggondolására készítő kezdeményként hasson inkább, ha lehet. Ezt szolgálta a mélyen értelmező és kontrasztosan áttekintő utószóából vett néhány kiemelés, meg a Florenszkijtől idézett kevéske gondolati gyűjtemény. Látható a kötetből, hogy a léthangeltség ekképpen értelmezése, a missziós tudat vagy küldetésesség ilyen elemi értelmezése nem csupán hatóságok és hatalmak, pártok és pópák ellenérzűleteire talált a másik oldalon, hanem a befogadók és kultusztisztelők interpretációira is. Ennek pedig – épp a szakralitások devalválódási, újraértelmezési és átformálási korszakában – mindannyian csak örvendhetünk. A kultusz filozófiájában a filozófiák kultuszairól is árulkodik, az árulkodások időszakairól is üzen. De csak értőknek. A kultikus örökség megértés nélküli szándékával tanácsos még jó ideig inkább elkerülni Öt.

Bibliai tipológia, figurális képolvasás, szimbolikus hermeneutika

Zajosan konfúznak tetsző alcím ez, belátom. De maga a mű, melyhez közelít, már kevésbé baljós futurologiai képzelmény, inkább szöveg- és képelemző belátások szakkönyve, mely gondolati és értelmezési kihívások felé invitál, ugyanakkor megajándékoz és felbátorít is. Fabiny Tibor könyve, *Az eljövendő árnyékai. A figurális-tipológiai olvasás* (Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016., 327 oldal). A Károli könyvek monográfia-sorozatában képes gondolatosságba öltöztetett kötet már első oldalain megvallja, hogy a nyelv, a megértés és a közlés árnyaltabb rétegei az értelmezés terében is többek és mélyebbek a puszta közlés elvont fogalmakat szimpla üzenetté alakító megoldásánál. A testes kötet mintegy korpuszában is hordozza e rétegek tartalmait: oly módon szakkönyv, hogy pontosan a súlyos terjedelem fele függelék, képanyag, forrásfeljegyzés, áttekintő részletezés az első feléhez. Ez részint korántsem meglepő, hisz vizuális tárgy tudományos kötetformán akár kézenfekvő is lehetne, ugyanakkor mégis elbizonytalanító. Az a nyelvi alakzatokat, trópusokat, szimbólumokat és allegóriákat nyelvtani és olvasati rendszerbe szétszálazó aprólékosság, mellyel Fabiny művésztől körébe emel olvasási kultúrát és szakrális nyelvagyományt, idő- és történelem-szemléletet, meg nyelvi vértzetbe öltöztetett üdvtörténetet, ehhez pedig gazdag példatárrel és kiadás hivatkozásjegyzékkel szolgál a biblikus forrásokból, még a legbizarrabb remények nevében sem látható át némi lapozgatás révén. Már első soraiban tudatosítja, hogy bármely szöveg, ennek szavai, nyelvtana, értelése és olvasási gyakorlatainak elemi formái annak felismerését várják el, ami metaforákban, szimbólumokban, allegóriákban, régiesen „trópusokban” szólal meg leginkább. S ha például olyan közkinccsel lapozunk föl, mint a Biblia, annak képvilága a metaforikus, a képek és az eseménymesélő változatok sorában olyan egységet képez, melyből a történetek egésze, az üdvtörténet mibenléte semmi módon nem „olvasható ki”, vagy nem választható el a kép előtti képek, „előképek” (prefigurációk) időbeni alakzataitól, s mégis mindez együtt épül valamifajta tipológiai szimbolizmusba. Mi több, maga a

tipologizálás, az üdvtörténet mintegy nyelvi-olvasati leképeződése is előképekre épül, ekként pedig egy-egy bibliai „minta” a nyelv és a gyakorlat (hermeneutika és spiritualitás) értelmében szorosan függ össze egymással, katolikus-protestáns és zsidó értelmezés-alakzatok rétegzett üzenetkörében mintegy maga hordozza az „árnyékozás”, a későbbi esemény megjelenítésének mintázatát visszafelé olvasó képesség fontosságának hangsúlyát is.

Látszólag lilazöld képződménynek tűnik ez futó olvasatban. Ám Fabiny súlyos éveket, egészen pontosan két és fél évtizedet szánt annak kutatására és értelmezésére, miképpen alakul a nyelvi trópusok folyamata a bibliai szimbólumok, a tipológia, a figuráció és retorikai alakzat egész széles áramába, amely magába foglal evangéliumi, protestáns, antijudaista, ikonográfiai és ikonológiai, műértelmezési és identitáskereső szemlélődést, ezek képes és képolvasati módjait, a bibliai tipológia korai és későbbi, modern és posztfigurális művészeti alakváltozatait, továbbá mindezek képi megjelenítési vagy retorikai kommunikációs mutakozásait is. A laikus okkal kérdezheti persze, mi szükségünk van minderre..., de a válasz nem úgy direkt, ahogyan a kérdés a restséget leplezi, melyre oly hajlamosak vagyunk, ha látszólag nem ér meg több értelmezési befektetést egy mese, mint a legszokványosabb formula használata. Ám elemi elgondolás felé is közelít már a kötet hátoldali példája: „A figurális értelmezés oly módon teremt összefüggést két szövegbeli történés vagy személy között, hogy az egyik nemcsak önmagát jelenti, hanem a másikat is, a másik viszont magába zárja vagy kitölti az egyiket, mindkettő része az időnek; összefüggésük megértése spirituális, szellemi aktus” – fogalmazza a szerző Erich Auerbach nyomán a bibliai tipológiáról, s hozzáteszi: a figura (a görög *typos*, mai értelemben „előkép”) épp oly módon „retorikai forma, mint a metafora, ám attól eltérően időben mozgó alakzat, s egyúttal a Biblia nyelviségében gyökerező gondolkodásmód is. Például a ‘jó pásztor’ képe metafora, ám a ‘Bárány’ szimbóluma már tipológia, amely a jelenben a múltat idézi fel; az új eseményt, személyt, dolgot a régiék segítségével érti meg, amelyek az ‘eljövendő árnyékai’ is egyben”.

Persze, alanyi jogon és elemi reflex-válasszal föltehető a kérdés: kell-e, érdemes-e egy ilyen orgánus hasábjain ilyen rejtelmes tematikájú egyetemi tankönyvet ismertetni, s ha igen, akkor miért nem?! A válaszem azonban eléggé nyílt: igen. Több szempont szerint is igen, s ezeket alább részben indokolni is fogom.

Az első aspektus a képzet és tévképzet, szimbolikus használat és szimbólumértés oldala. Korántsem bizonyos, hogy érdemes folyamatosan tudatosítanunk a Biblia nyelvezetében feltűnő nyelvi trópusok, képvilág, a keresztény Ószövetség és a héber Biblia anyagában megjelenő görög Újszövetség szimbolikáját. De ha csak a férfi- és nőszimbolika elemi tagolási rutinját próbáljuk értelmezni, máris rátalálunk a megértési gyakorlatra, amelyben „a ‘férfi’ mint szimbólum a világteremtő, szabadító és megváltó Istenre, a ‘nő’ viszont a teremtő, szabadító és megváltó Isten jegyesére vagy feleségére, azaz Isten népére, illetve egyházára utal, s a kapcsolatukat a szövetség képe fejezi ki”. Ha azután már tovább lapozunk Jákob fiait megáldó gesztusáig, Jézus metaforákban és példázatokban beszélő alakjáig, vagy elkalandozunk a Biblia Pauperum ábrázolásaiig, a verduni oltárig, az Ábrahám és Izsák misztériumjátékig, a középkor művészetétől és katedrálisok üvegablakaitól Shakespeare királyfiguráiig vagy T. S. Eliot drámáig, akkor folyamatosan a bibliai tipológia érvek, ellenérvek, az „Elveszett paradicsom” képei és szereplői, avagy részben a mindennapi templomjárók szeme előtti ábrázolatok jelképi erejű figuráinak „típustana” felé kódorgunk már. Lehet tehát nem foglalkozni azzal, mi a tipológia és milyen teóriák ismeretesek vagy népszerűek a teológiai gondolkodásban, s lehet nem érteni is a művészettörténet jeleit, hangjait, tónusait, az irodalom toposzait és trópusait, az Írás olvasását, a képek olvasatait, az ikonográfia minden jelét és jelentéskörét, de

ugyanakkor épp mindezek élvezeti értékét növeli, ha bevezetést kaphatunk valakitől a bibliai anyag értelmezési bűvkörébe. Fabiny Tibor ezt monografikus igénnyel kínálja, bárha művének tanulmányozója előbb arra kell ráébredjen, mit kell mindenekelőtt félretennie saját kancsal világképéből, hogy átláthassa a szerzői perspektívát, a figuralizmus értelmét, a tipológia kockázatait és nyelvi kontextusainak jelentésmagvát, olvasati vagy megértési horizontját.

Izgalmas, ahogyan Fabiny a figuralizmus és tipológia vagylagosságából indítva, a figura és beteljesedés jelentéstanán keresztül a hermeneutikai összefüggésekig vezet. E súlyos és árnyalt ismeretanyaggal teljes ráközelítés a Biblia egységének, a héber Biblia és az Újszövetség tipológiájának körvonalai vagy árnyalatai, vagyis a tipologikus koncepciók későbbi szemlélete révén vezet el az Írás olvasásától a képek olvasásáig, majd az irodalmi művek olvasásáig is, s mindehhez függelékeiben a képiségtörténet jeles opuszait, vagy épp ismeretlen tüneményeit, a figurális krisztológia és a drámai hermeneutika meghatározó rejtélyeit hozza illusztrációnak. Kiragadott szövegrészek itt, félek, inkább megzavarnák az Olvasót, vagy éppen félre is vezetnék, hisz a mű e második aspektusból is figyelemre érdemes gondossággal konkrétan afelé vezet, miként lehetséges a képek világán és a betűkből formált szavak tengerében a jól ismertnek vélt történetek emberközeli, sőt jelenvaló világát a sokszor csak elvont fogalmaknak tekintett nyelvi alakzatokban is fölismerni. Akár az „Isten Báránya” fogalmába ötvöződő Jó Pásztor és a világ bűnét magára vállaló tipológiai megfelelője is elárulja azt, hogy szinte nemcsak a szakrális nyelvezet, a templomi fohászok vagy dalok, jelképek vagy asszociált tartalmak vannak tele időiségekkel, hanem létünk mintegy összes harmonikus vagy ellentmondásos, vereséggel vagy győzelemmel teli tartalmi színültig rakottak az olvasás és értelmezés, áldozat és tervezés, minta és példa, képzet és beteljesülés, engedelmesség és kiköppenés, drámai valóság és ennek nyelvi változatai, természet és tüköre, társadalmi valóság és metafizikai leképeződései, közösségi mintakövetés és felejtési hajlandóság, visszautasítás és elfogadás, gyülekezeti és teremti cselekvések ezernyi alakzatával. A jelentések többlete, az értelmezések szintjei, a színházban nézőként helyet foglaló vagy múzeumi miliőben elbámuló ember képnézői-olvasói-átlátói-megértési szertartásai nem csupán megkülönböztetett eljárások eseményei, hanem a legközönségesebb értelemben véve is történet-átélés részei, közhelyesebben pedig az élet velejárói.

Nem lehet méltó érv, hogy a folyóiratot, könyvet, intertextuális szöveget nem fogyasztó embert akkor is Olvasónak tekintsük, ha nem olvas, akkor is értelmesnek, ha nem értelmez, s akkor is mérvadónak egy tárgykör nyilvánosságát tekintve, ha amúgy semmilyen tárgykör meg nem nyerné figyelmét. Az Olvasó azonban, mikor betűk sorát, szavak-kifejezések láncolatát, tónusok és vélekedések belső retorikai cseleit, életképek és életesemények rendjét/rendszerét látja el narratívájával, nehezen nélkülözheti az elemző, kifejezési eszköztárat néven nevező okfejtéseket, a mi-mire-jó játszmáját, a megértés-közvetítés aktusát, a hétköznapi életszituációkat néven nevező közlésmódokat. Ezekhez, noha szakrális tematika ürügyén, de a klasszikusnak tekinthető vagy mindig is klasszikai formákban teret nyerő közlésmodellek „előképeihez” megy vissza (s jóval inkább előre) Fabiny Tibor is, midőn e kötet lapjain a tipológiai szemlélet művészetformáló, értelemkereső, szakramentális világokat leíró mibenlétébe nyújt elmélyült bevezetést. A bálványok feltűnése, a napkeleti bölcsek érkezése, a templomszolgák rettenete a Gecsemáné kertjében, a liturgikus művek kompozíciós nyelvjátéka, Luther „antivizuális előítélete” az „ördög ajtajának” tekintett szem befogadási szenvedéséről, a képek és szentségek tilalma a hitek és egyházak szertartásrendjében, a király istenítése egy Shakespeare-vígjátékban, vagy az elvesztett paradicsom visszahódításának csekélyke esélye a spirituális megértés és a belátható események megtörténelési folyamatában... – valahol külön-külön is, tipológiai státu-

sukban úgyszintén összefüggést mutató tartalmakban még annyira egy lehetséges, avagy a megtörténést prefigurális mivoltukban előjelző természetrajzban kapnak sorsformáló szerepet. Mindennek érdemi és értelmezési mélységekbe vezető megismeréstudományi esélye pedig nem föltétlenül a kiváltságosok tudománya, hanem ama bizonyos „másikat magába záró” vagy kitöltő találkozások legfőbb tanúsága. Tanulni, érteni, tudomásul venni tehát a szövegek összefüggései révén lehet, s akként lesz nemcsak spirituális aktus, hanem a lét, az idő átélési formája is. Nevezzük akár létnek, a hogylét értelmes formájának, a létezés mindenkori metadrámájának...

Úgy bizony..., a közös tudások rendje, rangja, kultusza és megértési módjai talán épp a képes narratívák jelképes erdejében való eligazodással kecsegtetnek. De inkább csak akkor, ha megértési kísérleteinek esélye, a tudás-sokféleségekből idővel keletkező közös ismeretek, kultuszok, szakrális hagyatékok valamiféle társadalmi és kulturális ismeretekben sejlő harmóniák örökségesítésének, továbbadásának eszközei lehetnek, vagy akár más, új, vagy megújító látásmódok és megismerési dilemmák kínálgató elemeivé válnak – nehezen megképződő, de tartós tudássá, avagy legalább érdeklődéssé...

Megjelent: Erdélyi Múzeum, LXXXI. évf. 2019-4:207-220.

control+DEL+C – avagy Dragomán-mérkőzés

Dragomán regényeiben a lét kietlenségeivel örökké párhuzamos túllendülések és lebbenések olyan szférái tárulnak föl, melyek esetenként az abszurdítások következetes szabályozottságával mutatkoznak. A *Rendszerűjra* viszont átcselez bennünket a képtelen immateriális szférába is, „szinte ismerősen”, ám az abszurd tónusába is belekóstolva, egészséges „noir” stílusjegyekkel tarkítva a mélysötét korábbi világok hangulatait.

Pusztulások, ifjúságok, kórusok

Mikor sokszereplős rendszerek és lépéskényszerek egyaránt a létért küzdés aktorai, együtt bomlanak és létesülnek, túlélnek és újrakezdenek, akkor szinte mindenkinek valamiféle képtelen küzdése támad a (valójában nehezen vagy sehogyan) személyesen értelmezhető, értelmet nyerő létéért, sokszor az uralgás gőgjén és az esélytelenség orkánján keresztül, a lelki- és anyagcserezavarok áradatán, a kedv és kellem cseréjén át. Mindezt sokszor szövi-szövögeti a létezhetőség egyenlőtlen küzdőhálójában, amit a kiszolgáltatottság és kényszerek, félelmek és ápolatlanságok mikrorészecskéi szaggatnak, tépnek, rontanak, fertőznek, térítenek, sarokba szorítanak, mattrá állítanak, vagy egyenesen kiütésre. Holott ezek csak a létezhető valóságok, de ekként Dragomán György könyvei is. A *fehér király* magára marad, s ha tán győzött is, értelmetlen léte és mindenkori megszegyenülése is része marad a rendszernek, a Nagynak, a kivédhetetlennek, a borzalmasnak és félelmesnek – vagy tán csak emberinek...; a *Máglya* főhőse kamaszlány gyászba zuhantsága és érzelmi bomlásai a boszorkányos nagymamától tanult hétköznapi mágiaját és a sorsfordító szertartásait fordítja a történelmi bűnökről elmondható kegytelenség ellen – s jut a fekete-fehér ítélkezési mezőkön túli önnön világba...; A *pusztítás könyve* harcképes fiatal mérnökének végtelen küzdelme az ismeretelmélet, az erkölcs és a mindent kormányzó dúvadság ellen ugyancsak valamiféle keleti-western világ mattolási technikáival szembeni morális-mentális kilépésmód...; az *Oroszlánkórus* belső világai pedig a lépésritmusok, időjátékok, sorsokba fonódó mindenkori zeneiség kibomlási tartományaiból vett sodrások... Mindezekben a lét kietlenségeivel örökké párhuzamos túllendülések és lebbenések olyan szférái tárulnak föl, melyek esetenként az abszurdítások következetes szabályozottságával mutatkoznak. A *Rendszerűjra* viszont átcselez bennünket a képtelen immateriális szférába is, „szinte ismerősen”, ám az abszurd tónusába is belekóstolva, egészséges „noir” stílusjegyekkel tarkítva a mélysötét korábbi világok hangulatait.

A *Rendszerűjra* tematikus bűvkörei ezzel új Dragomán-világokba vezetnek, miközben a régiek is átszárnyalnak az emberi-közösségi és játéktéri-infotechnológiai aurában. De most is a szabadság a tét, a lezárttság a kín mentén, s a mozgások ritmikája válik a belső úttá a ráébresztően emberi kietlenségek felé. Dragomán György a második novelláskötet rendszergazdjaként a „minden ember tökély” és a „control+DEL+C” intimitásai között segít az időtlen érvényesség belátásában.

„Mióta írok, azóta írok novellákat is. Ahogy két éve az Oroszlánkórust, ezt is tizenöt év anyagából válogattam. Szinte kész volt már a kötet, amikor észrevettem, hogy nem akármilyen novellák, hanem szabadulástörténetek” – definiálja a lét térbeli lenyomatainak írásos eseménytörténetét.

A *Rendszerűjra* kötet saját fülszövegében már közelít a mély megértés és konstruált lépéstartományok intimitásai, rendszerek és kitörési pontok megbízható

bizonytalansága felé: „Feltételezett vagy valóságosnak tűnő rendszerek: nyitottak és zártak, politikaiak, természetiek vagy technikaiak. És a kitörési pontok, a szabadulás lehetőségei. Múlt, jelen, jövő. Dragomán szenvedélyes történetmesélő, sakkmesterként mozgatja a figurákat a királytól a gyalogig: fantázia és láttató erő, éles vágások, meglepő fordulatok jellemzik a Rendszerújra minden darabját. Új könyvében megint a szabadság a tét, a rendszerek jönnek és mennek, épülnek és pusztulnak, de a legfőbb kérdés mindig az, hogy mit tehet bennük, alattuk vagy éppen felettük az ember. Újra meg újra meg újra”.

Szabadságok abszurdításai

A megújuló és a pusztíthatatlanul állandó kiszolgáltatottságok játszmaí persze éppúgy az idő reményteljes bűvkörében keletkeznek, akár újabb cáfolatukat adja, akár teresedésük korlátait mérlegeli a szerzői sakktáblán. „Az ember épít egy világot, a novella kiszab belőle egy kicsit, de akkor működik az írás, ha mögötte ott a világ. Nálam sohasem válik el a novella a regénytől. Két regényem, A fehér király és a Máglya is úgy született, hogy novellákkal kezdtem” – nyilatkozza egy interjújában.

A „novellák” műfaji köre azonban itt nem az egypercesek, hanem olykor az abszurdok felé ágazik el. Példaképp:

„Nagyon kérem, ne próbáljon ilyen görcsösen ragaszkodni ahhoz a rögeszméhez, hogy maga nem beteg. Ahogy már mondtam, a betegágyban a betegek fekszenek. Maga a betegágyban fekszik. Ugye egyértelmű, hogy mi következik ebből. Nem akarom előlről kezdeni.

Fölösleges kiabálni. Mondom, hogy nem tud kihozni a sodromból. Én megértem magát, a reakciói teljesen természetesek, még ha némileg eltúlzottak is. Amikor előkerül a fűrés, mind azt mondják, hogy nem betegek. Ha nem beteg, akkor tessék, keljen fel. Keljen fel és járjon.

Na ugye, hogy nem tud?

A szíjak miatt? A szíjak és a láncok azért kellenek, nehogy kárt tegyen magában. A maga érdekében. Képzelve el, mi lenne, ha műtét közben kapálózni vagy rúgkapálni kezdene, vagy ne adj isten ide-oda rángatná a fejét. Ebbe bele se gondolni.

Nem, nem, a szíjakra meg a láncokra szükség van. A maga érdekében. Ne is tagadja, látom magán, hogy ha nem lenne az ágyhoz szíjazva, akkor most rögtön felpattanna nekem, és elrohanna. Én meg itt állnék, felkészülve, bemosakodva, fölöslegesen. Nem, erről szó sem lehet, az én időm ehhez túl drága. Kirohanna innen nagy dérral-dúrral, hogy aztán ott kint vacogjon pizsamában az utcán, mint valami szerencsétlen hajléktalan.

A szíjak és a láncok a bizalom jelképei, azt mutatják, hogy kölcsönösen megbízunk egymásban. Ha nem így lenne, nem lennénk itt, de itt vagyunk, tehát nyilvánvaló, hogy így van. Abból, hogy hozzám került, nyilvánvaló, hogy engem választott, belém helyezte a bizalmát, és én ezt a bizalmat bizalommal hálálom meg, nem titkolok el semmit, még a beavatkozás előtt elmondom az összes részletet, a fűrészt például én találtam fel, első ránézésre nem is látszik rajta, úgy néz ki, mint egy hagyományos motorfűrés, de ha jobban megnézi, akkor mindjárt látja, hogy egy forradalmi újítás, epoxi gyantába kevert nanoméretű obszidiántörmelékkel vontam be lánc vágóéleit, ez egy nagyon takarékos és formabontó megoldás, ősiség és modernség fantasztikus fúziója, szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy az ezeréves hagyomány és az úrkorszak technológia megoldásai ötvöződnek benne, ha akarom egy tollpihét is hatvannégybe vághatok a segítségével, de ezt a tollpihét

egyébként csak úgy szimbolikusan mondtam, ne gondolja, hogy tollpíhékkal szoktam bohóckodni, az igazi kihívást természetesen az élő szöveget jelenti, higgye el, hogy ezzel a fűrésszel, ha akarom, gyönyörűen ki tudom csipkézni a neuronokat, meglátja, ha túl leszünk a beavatkozáson, úgy fog vágni az esze, mint a borotva...” (szövegrész a Szerző saját weboldaláról).

A lét élményéből fakadó mindenkori abszurditás itt nem kevesebb, mint hétköznapi realitás, a rendszer működési normája. Persze valamiféle köztes képlettel terhelt – hisz megannyi irodalmi hírélményből tudjuk, létezik mágikus realizmus, melynek időtlen sodrában a hétköznapi hősei a képtelen körforgásban élnek kegyelem nélküli napjaikat, s elszenvedik azt a koszfojtok, felhőnyomok és földsebek alkotta szkeptikus rejtekezést, melyből a századok nőnek ki, a főhősök küzdése sarjad és a szociális függésrend az „örökkön-örökké élész...” békéjével foszlik változatlan és tökéletes belenyugvásba. Valahol itt, a trópusok jelentésterében születik meg az a márványosan beégetődött élménytérkép, mely ha a díszletként használt falfestmények mállat- és égésnyomaira, a főszereplő tenyerének jelmotívumaira vagy akár szarvas-álarcok kegyetlenségére emlékeztet, akkor sem mágikusabb, mint a legnyomorultabb túlélés élménye. Itt tehát valamely kelet-európai szkeptikus realizmus érvényesül a mágikus helyett, Dragomán György egyik első hőse is a marginalitás terminátoraként vonul végig a négyszáz oldalnyi sebzettség és pusztulásképeség regényén, hogy szöszök és füstök, kések és lövések indulatos élményvilágát színezzék valamely verhovinai tájképpel, elbeszélői lassúsággal és sorsukkal szenvedelmesen kibékült hullajelöltekkel, novellái meg mintha átsikkannának a létezés elviselhetetlen gyönyörűségét követő elpusztíthatatlan maradandóságba...

A (sokszor gombnyomásra újraindítható) téridő enterjei és printScreenjei mintegy visszaigazolják a Control-kérdést is: benne, alatta vagy által mit tehet az ember, a létező, a kimódoló, tervező, kivitelező, perfekcionista esélytelen lény, ha az „újra meg újra meg újra” formálódó világ sehol és sosem lesz „annál” jobb...? S „ha már túl leszünk a beavatkozáson...”, az a túlélhetőség kockázataival együtt valóban a jobb kockázatával kecsegtet, vagy az ugyanolyan boldogtalanságával...? A kérdés nemcsak „költői”, hanem drámai is itt: újraindult valamely rendszer, vagy ez még a régi, a lecserélt bábuval, az újraindult játsszakkal, kelet-porosz „nyitással” és két lépésből mattal, vagy tán még egy játsszánk volna a visszavágó érdekében. Válasz, egyetlen válasz úgyszincs – de újraindítás talán még esélyes...

Mindenesetre a lét ilyes, kétszereplős és kétesélyes komfortzónáiból a *Rendszerújra* kötet IT-perfekcionális örömteréig, vagy a címadó novella retinára vetített parancsuralmi rendszerének kietlenségéből a még lehetséges utolsó röppezés közbeni eufória megnyugtató tónusáig, az érületi, értelmezési, habituális és meneküléstechnológiai tökéletességéig roppant sok út vezet Dragomán novellásköteteiben. Egészében ugyanakkor meghagyja a győztesség lehetőségét mindannyiunknak a marokkóként megőrzött fehér királytól a keresett-véletlenül lelökött pálinkásüveg mentése közbeni csikó-cseréig, a kivételes mattot adás képtelen öröméig is. Rendszere újra perfekt – nem mintha nem lett volna az eddig is. De imígyen újraindítva talán még sikerképesebb, mint a perszónálisan kompaktabb korai regények korában volt is. Újra meg újra megnyitott sorok, mattba forduló kimenetek – egészen talán az újdonságig..., talán minden játsszma vége is a következő játsszával kezd igazán bekövetkezni.

Megjelent: FüVÉSZ, /Független Vajdasági Értelmiségi Szövetség), 2020. ápr. 29.

Sejtés a térben, rettegés a napban

avagy amiképp a titkos tudások nyilvános tehetségé sűrűsödnek

Nemcsak az szép, ami érdek nélkül tetszik. A kanti gondolattal és felvilágosodás-kori esztétikával vagy morálfilozófiával a huszadik század egésze sok ponton szembehelyezkedik, de egyes esetekben magára a humanitárius értékrendre is elemi módon rácsafol a korszellem, annak képviselője vagy elviselője, ügynöke vagy alkotója is. Herta Müller: *A király meghajol és gyilkol* című kötetében⁵⁸ nemcsak a németes felvilágosodottság feszül véges-végig a szövegtest minden bekezdésén, de az elhatározás hiányának sokféle változata, a mások által vezetetség eminens cáfolata, a félelmekkel élés pusztítóan magányos és kiszolgáltatottan emberi állapotrajza is. Mégpedig olyan ítéleterővel, mely nemcsak az értelem fogyatékos tételének kudarcos kísérletével néz szembe, hanem az idegenség számos válfajával is, a bevándorlótól az etnikai kisebbségig, a hívótól a humanistáig, a megfigyelttől a megszabadultig, mégpedig a képzelőerő szabadságát az elhatározás hiányával összezsírozó hangnemben, a korlátozott bátorság eszköze elleni lázadás tónusában, a gyilkos meghajlás minden erőivel szembeni érdekképviselő alapjogi kiáltványaként. De (nem mellesleg) az autoriter rendszerek önfenntartásának bűvös mivoltát is magában rejtí esszék formájában, vagy regény, értelmező próza vagy vallomásos életrajz, korkritika vagy filozófiai vitairat, vagy mindezek együttes alakzatában is – ez szinte most nem is pusztán műfaji vagy világnézeti kérdés itt...

„...a babonáság és az Atyaúrsten jelenléte által ez az egész falu ijesztő egyszerűséggel nyugszik bele két dologba: nemcsak púpos egyetértésben él saját jelentéktelenségével, hanem ráadásul hízelgő cinkossággal adja meg magát a földhözragadtságnak. Valójában arrogáns sorsnak-alávetettség volt ez az állapot, ami az összes lehetséges halálnemet nemcsak eltűrte, hanem egyenesen kikönyörögte, koldult értük...” (183-184. oldal).

De ez még talán csak a falu, ahol mindenki mindenkit figyel, mindenkit fél és mindenkit megfélemlít ezzel..., de ott van a felnövő gyermek városi iskolai léte, közérzete, világképe is...

„A városban töltött első években nem foglalkoztatott az ég: túlságosan szétdarabolódott, én magam pedig nagyon örültem, hogy végre megszabadultam egy olyan gyerek képzelgéseitől, akinek egyetlen mesekönyve sem volt, az égi kulcs viszont elég kárpótlást biztosított, kíméletlen pótlékot, mert semmit nem volt képes az irrealitásba száműzni, és nem húzott semmi hasznát a valós és a valótlan közötti különbségből. A mesék, minthogy nem különültek el a papíron, hanem az egész házban szanaszét szóródtak, az életben mindennaposak voltak. A félelem képei végigdübörögtek az egész falun. Később aztán, a városban töltött tizenegy év után, a három úgynevezett „toronyház” közül a középsőbe költöztem. Egy betondoboz ötödik emeletén laktam a város szélén. A szoba ablakaiból a stadion látszott, a konyhaablakból a körzeti kórház, amit leginkább arról volt ismert, hogy az életunt emberek kiugranak az ablakából. A kettő között a mező lassan felkészült az utolsó aszfaltozott útra. Fölötte az üres ég. A gyárak miatt szürkés-borostyánszínű volt. Az ablak magasabban volt, mint az ég, a síkföldhöz szokott szemnek ez valami fonákság volt. Úgy néztem az égbe, mint egy tócsába. Mivel a lakás éppen a közepén haladt keresztül, az ég közvetlenül az ablaknak támaszkodott, evés közben beleesett a tányérba. Mindezek valószínűleg eszembe sem jutottak volna, és soha nem látok

⁵⁸ Napkút Kiadó, Budapest, 2018., 189 oldal

magam körül ilyen képeket, ha a széllelbélelt szomszédok, az irodai kollégáim, a titkosszolgálati ügynökök nem munkálkodnak olyan buzgón a félelmemen. Ami az ablaknak dőlt és a tányérba hullott, nem az ég volt, hanem az elbizonytalanítás. Az ég hasában nyitottam és csuktam a hűtőszekrényt, a ruhásszekrényt, benne mosakodtam és fésülködtem, benne ettem és aludtam. Úgy éreztem, túl magasan vagyok a levegőben, mert mire hazaértem, gyakran megváltoztak a lakásban a tárgyak. Amikor nem voltam otthon, a titkosszolgálat ellenőrzéseket tartott, és a falon lógó képek az ágyamra kerültek, a székeket máshová állították, a szekrényajtóra ragasztott plakátoknak hiányzott a sarkából, a cigarettacsikkeket a vécébe dobták. A toronyházban úgy éreztem, hogy az égi kulcstól való korábbi félelmem begyakorlása volt annak, ami mostanra elkövetkezett. Csakhogy később soha nem remélhettem, hogy a titkosszolgálat egyszerűen gabonaraktári szolgálat, ami teljhatalmat játszik. És nem is volt fából, nem lógott a falon. Én voltam feszesen odaszögezve...” (185. oldal).

És a szegzettség – valahol a szentek kulcsa és az ajtókeret fölötti aranyozott „mennyei kulcsa” olyan kulcsélmény, mely máig sem igen hagyja el az alkotót.

/Milyen szerepet tölt be a politika az ön írásaiban?/ Nem vagyok politológus – válaszolja –, de olyan országban nőttem fel, ahol a politika az élet része volt. Ceausescu több órás beszédeit kellett hallgatnunk, a fotói függtek mindenhol. Hiába éreztem fizikai undort, a diktatúrában pontosan tudni kellett, mi zajlik körülöttünk. Persze laikus újságolvasóként most is figyelem a híreket...”⁵⁹ A nacionalizmus egyben mindig provincializmus is – kilépni belőle pedig csak úgy (vagy még úgy sem) lehet, ha az ember elhagyja hazáját, nyelvét, a felhőket, a halálra kínozott vagy öngyilkossá lett barátok emlékét, és odébb áll. Már ha hagyják...

„A kivándorlós vonatállomás a magyar határ közelében volt, egy kicsi határállomás. Úgy húszan lehettünk, egy homályos, eldugott teremben rendőri felügyelet alatt vártuk a vonatot. A várótermet tilos volt elhagyni, a peronra csak a rendőrök parancsára szabadott kilépni. A vasúti kocsi lépcsőjén elhangzott az utolsó fenyegetés: ‘Úgyis elkapunk, akárhová mész’” (188. oldal).

S persze, amikor a levegőben lóg a félelem és veszély, ennek sejtését, érzetét és mindennapi otrombaságát a „*koponyánkban keringett és feszült*” közérzet hordozza, mely „*egyszerre odakint van, mérhetetlenül megnő, mindenhová szétterjed és beszívárog, és nincs már hová lennünk előle, egyetlen hely sincs, ahol ne találnáink magunkat szembe vele*”. Ez a belülről, az én-szerep, a rettegett félelem kivetítéséből és a külső nyomás rettentő feszültségéből fakadó érzület, nemcsak az érintett, alárendelt, esélytelenül kiszolgáltatott egyén sajátja, s nem csupán a sebzett, kínozott, vérző személyiség felől fogalmazódik meg, hanem az emberközi viszonyokban, a családban, a faluban, az iskolai osztályban, a munkahelyen, a kivetettségben, s a levegő járásában is. Még nem vihar előtti, de nem is felszabadító légközben. Érdekel együtt, pontosabban az érdekeltség okán szép. S szép azért is, mert egyetemesen emberi, mert még a félelem ócska légkörét fenntartók is félnek, s mert maga a félelem állama az, amely nemhogy a működés racionalitásait nem hagyná magán számonkérni, de azt még kevésbé, miképpen fél önmaga is önmagától.

Márpedig szinte hiába a felvilágosodott ítéleterő kritikájával gondolkodás képessége a minden téren szembeszegülő evidenciákról, ha s mintegy cáfolata is maga a lét a „Szép az, ami érdek nélkül tetszik” alaptézisnek, de épp Müller kötetei a bizonyságok rá, hogy lehet lebilincselően szép az is, amikor érdekekkel karöltve,

⁵⁹ <https://litera.hu/magazin/tudositas/herta-muller-az-ember-az-amit-atelt.html>

érdekeltséggel kibővítve, morális fennköeltséggel dúsítva kerül evidenciába az értelem diadala az ostoba önkény ellenében. Mert hát közben a Ceau-rendszer végletekig lefigyelt és kiszolgáltatottá tett, menekültté vagy öngyilkossá szekált értelmisége a legkevésbé sem a képzelőerő szabadságát korlátozó módon vált racionálissá: az elnyomás rendszerlogikájába a rettegés természetrajza ugyanúgy belefért, mint a királyi pártokráciájú őfelség vadparaszti dacossága, dadogó nyelvi snasszsága és gyilkos apparátusa, arany étkészletével és csaptelepeivel együtt is. De igen nehéz (vagy legalább túlegyszerúsített képlet) a félelemről mint a szobai szelek, a fürdőszobai hangok, a kút melletti pusmusolás leleplezhetőségéről szóló hírekkel mindezt alátámasztani. Hisz maguk a félelmet építők, fenntartók és fokozók is féltek épp elég másvalamitől. Sőt, ezek szerves egységben alkották egymás támfalait, a kegyurak félelme egyben a rettegés demokratizálásának eljárásmodjaiba is beférkőzött. „A politikai üldöztetés esetében a hosszú félelem van jelen, olyannyira, hogy már lassan az emberhez magához tartozóvá válik, belopakodik minden szempillantásba, szemérmetlenül elnyúlva végigkísér mindent, amit csak el lehet gondolni. Ez a hosszú félelem, az alapfélelem különböző félelmekből tevődik össze, amikben egyvalami közös, mégpedig a forrás, ami kitermeli őket: az örökké egyforma szélelbélelt alakok, akik kézműves türelemmel kidolgozott terveikkel azon munkálkodnak, hogy a hosszú félelem nehogy kilyukadjon valahol, és hogy nagyobbá váljon, mint az ember maga. Hogy az ember hozzá tartozzon, ne legyen többé valaki, aki fél, akinek félelme van, hanem olyan valakivé váljon, akit magához vett és magába zárt a félelem, aki a félelemé” (178. oldal).⁶⁰

A mindenkori szekusnak mintegy alapszinten is érdeke, önfenntartó energiáinak és túlélő készletének minimuma is arra készíti, hogy ez soha ne legyen látható. Az se láthassa, aki maga is fél a saját fölrendelt „tartótisztjétől”, vagy aki csak magasabban van, de nem szélmentesebb és viharfelhősebb légkörben. S akinek későbbi (ma már kortárs) önfelmentő érdeke és félelmi sodrásainak nimbusza függ magától a félelemtől, pontosan tudja is, mennyire nem a félelmek vannak csupán, de a „véletlenek” is, a megtervezett balesetek, a gyilkosságok, a felderítetlenül maradó bűntények, meg maga a sötétlő felhők határolta egek is. Ám a félelmek „távolról sem poétikus kifejezés. Tompa, füledt, nyomasztó, nem nyit fel semmit; lezárja a látóhatárt, a külső dermesztően hideg lesz, a belsőben pedig nyüzsgés támad: mániákusan felkaparja, felhorzsolja, felőrli magát, és égetően forróvá válik. Ceaușescu Romániájából ismerem a saját félelmeimet és a mások félelmeit. Ezeket számomra ‘szélelbélelt’ emberek készítették elő, mégpedig a szó legszorosabb értelmében (vagyis papíron megtervezték, megbízásokként megfogalmazták, a külön e célból alkalmazásban álló állami személyzet pedig tényekké változtatta). Lehet, hogy a hosszú félelem olyan, mint a levegő: láthatatlanul kitágul, és mindenhová beszűrődik. ‘Félelemrágóvá’ lettem – nem emlékszem, hol olvastam ezt a találó szót még évekkel ezelőtt. A szélelbélelteknak ennek megfelelően ‘félelemcsinálók’ voltak. Rendesen dolgoztak, és ezért rendesen megfizették őket...” (176-177. oldal).

De hát vezet-e egyenes út egy Temes megyei sváb faluból egy német világvárosba, ahol a jövevény az idegenpillantással találkozik, a kételkedéssel, a nem dupla ee-vel kiejtett kenyérnévvel, a megszegyenülés (és „románnak” titulálás) minden nyűgjével kell szembesülnön...? No meg a „hátrahagyott” ismeretek hiányérzetével is...

⁶⁰ A forrás: a fordítás András Orsolyáé, aki különleges, szigorúan szabályos, mégis mélyen átélhető szöveghűséggel tolmácsolta Müller egész kötetét, s ebből hozta felszínre, mint rejtekező kincset a mélyben bolyongó felfedező, a mű egyes írásait az Új Nautilus oldalaira...!
<http://ujnautilus.info/herta-muller-kiraly-meghajol-es-gyilkol/>

„Mikor volt utoljára Romániában? Milyen tapasztalatokra tett szert? – szól a következő kérdés. Két éve voltam – válaszolja. Újra kifejti, hogy mennyire bosszantja az utólag beképzelt ellenállás kultúrája, miközben a volt titkosszolgálat emberei még mindig fontos pozícióban vannak, a régiek 40 százaléka még most is szolgálatban van. Mások szállodák, bankok tulajdonosai lettek. A legfontosabb tévécsatorna tulajdonosa is volt Securitate tag. Túl keveset beszélnek a diktatúra feldolgozásáról. – Nem beszélünk arról, hány embert lőttek le a határokon, a zöld határon. Nem beszélnek arról, mit csináltak ezek a bűnözők. Romániában mindig azt tapasztalom, hogy az emberek nem tudnak egymással szót érteni, mert az ellentétes vélemény képviselőit nem ellenfélnek, hanem ellenségnek tekintik, és ettől a viták mindig nagyon agresszívvá válnak; azt hiszem Magyarországon is hasonló a helyzet.

A róka volt a vadász című könyvében szinte végig jelen időt használ. A jelen és a múlt tehát erősen összefügg az ön számára? A múlt nem múlhat el? – jön a következő kérdés. – Egy könyv mindig kialakítja saját stílusát, így az igeidő is. A jelen és a múlt persze szorosan összefügg. Számomra ez magától értetődő. Az ember az, amit átélt. És az egykor diktatúrában élt embereknek számot kell vetniük a múltukkal – fejtegeti...⁶¹

A nyelv gazdagsága, a pillantások becsmérő hatása vagy az elismertségig vezető út alkotói állomásai azonban még nem jelentik a teljes feloldódást. Müller könyve, amelyben a királyok hajlongása mögött mindig a kivégzésekre utasító gesztusok is ott rejtőznek, ma már nemcsak a szelek, felhők, feszültségek és gyűlöletek húzódnak meg az ól árnyékában vagy a lakótelepi szemétdobóban. Épp ellenkezőleg: a biztosabban, fizikailag és morálisan még nem sérült világokban is jelen vannak, s még inkább jelen maradnak a félelmek, de már hangtartományban is megülnek. Az áthallás, nemcsak füleléssel, hanem a nyelv erejével, a szóba burkolózó ember egész védekező attitűdjében, fizikai és morális terében egyaránt jelen maradnak:

„A már elmúlt kihallgatások újratárgyalásánál kell a legóvatosabbnak lenni, hogy önmagunkat pontosan ismételjük, legjobb, ha szó szerint. Az embernek saját magától ugyanakkora távolságot kell tartania, mint a vádlótól, anélkül, hogy magával szemben közönyössé váljon. Csak így segíthetünk magunkon. A mágneses leskelődés kölcsönösségében van az egyetlen esély.

De mindenkinek csak egy feje van. Hány különböző fél- és negyedszemély lesz az emberből minden kihallgatáskor, és melyek tűnnek el, melyek maradnak meg a koponyában, ha már befejeződött egy vallatás, és szinte biztos, hogy a következő hamarosan eljön.

A saját fejünk olyan zavaros és tébolyult lesz, mint az állam pusztító taktikája, és ennek kontextusában az örület normálissá válik, a mágneses viszontpillantás második természetű és vélt támasszá.

Az üldözöttek csak akkor léphettek ki a mágneses körből, amikor elhagyták a megfigyelésre épülő államot. A környezetet rövid időközönkénti vizslatása, ez a beidomított, mélyen nyugtalan nézés egy eltorzult pillantás. Az új környezetben, ahol a legtöbb ember nem így néz, ez mindig felvillan az arcon. A magunkkal hozott idegen pillantás régi. Csak az új benne, hogy a sértetlen pillantások között feltűnik. Nem lehet máról holnapra félretenni, talán már soha nem is lehet kikapcsolni” (131-132. oldal).

A ki nem kapcsolható megfigyelés, a nyelvben és titokban lopakodó gyanakvás mégsem pusztán „irodalmi alapanyag”... „Jobb lett volna egy nyugalmasabb élet egy

⁶¹ <https://litera.hu/magazin/tudositas/herta-muller-az-ember-az-amit-atelt.html>

demokráciában, úgy is, ha egyetlen szót le nem írok. Írni nem kötelező. Persze valószínűleg akkor is írtam volna, csak másról. Az élet felülírja az írást (das Leben geht über das Schreiben). Ez az én tapasztalatom. Van néhány szerző, aki azt mondja írás nélkül nem tudna élni. Én tudtam volna élni nélküle...” – mondja el a budapesti Goethe Intézet meghívására jött író. Önképéből ma sem hiányzik, hogy a falusi lányka álmai, képzei, félszei, megindultságai, melyek a kollektív félelemből a rongyolódó felhőket láthatták leginkább, ha tud is, mégsem a német romantika szóképeivel közöl mai tartalmakat. Tudatosítja olvasóiban, hogy nem mindegy, az ember „poétikusan” az „eget” képes látni maga körül, vagy a felhők, ködök, szelek, sustorgások mintegy örökre beleépülnek figyelmébe, érzékenységsébe, sérülékenységsébe, kiszolgáltatottságába, sőt: magába a pillantásába is... A tükrön és vallomáson kívülállás, a legyilkolt vagy elmeápoldába száműzött barátok köre, a minden lépésnél nemcsak a magát lépést, testi önmagát, de a megfigyelő tekintetét is érzékenyen követő habitus pedig a legkevésbé sem csak a képtelen jelen. Az eltűnt barátok, az árulóvá lett ismerősök, a kellő pillanatban segíteni nem képes kortárs környezet ugyan látszatra a múlt – s ebben az apa malma, birtoka, nyelvtudása, az anya kényszermunkára ítéltsége, a testvér messzi tájra vezénylése, a sógorék kémkedése, a szomszéd mindig lehetséges árulkodása csupán egyik lehetséges belátás, de mellette ott a saját pillantás idegensége vagy alázatossága, értelmessége vagy álcázottsága, szégyene vagy félelme is. A helyzetek már csak erre következnek, melyek a vállalhatatlan múlt okán a várható és jövőbeli pillantásoknak is idő előtt kitettek: „Egy napon – már egy éve Berlinben laktam akkor – beidéztek az állambiztonsági hivatalba. Egy számomra ismeretlen román ember nevét említették, megmutatták a fényképét és a jegyzetfüzetét, amiben benne volt a nevem és a címem. Az volt a gyanújuk, hogy az ember a román titkosszolgálat megbízásából jött Berlinbe, mégpedig gyilkolni. Figyelmeztettek, hogy óvakodjak a gyanús román személyzetet alkalmazó kocsmáktól. Romániában, Temesváron, ahol kivándorlásomig éltem, működik ma egy hatalmas gyümölcslégyár. A tulajdonosa az az ember, akit akkor gyilkossági tervek miatt Berlinben letartóztattak. Az egykori szellelbélt ma egyike a vállalkozóknak, pontosabban a számtalan vállalkozónak, bankárnak, politikusnak, professzornak, akiknek a diktatúrában elfoglalt pozíciójuk lehetővé tette, hogy tőkéjüket és befolyásukat a piacgazdaságban való indulásukhoz felhasználják. Az akkori félelemcsinálók viszik át Európába az országot...” (188-189. oldal).

Sőt, amikor hazatér, kiegészül az idői képlet a nyelvi és egzisztenciális feltételek maradványaival: „Amikor Romániába megyek, egészen más problémákkal szembesülök: az ottmaradtak és az elmentek között örökös konfliktus feszül. Másfelől egyre többen beszélnek az ellenállásról. Mindenki ellenállónak kiálltja ki magát, szinte az volt a legnagyobb ellenálló, aki Ceausescut dicsőítő verset írt. Ezt én nem tudom elfogadni...” (vallja a Szabó Ervin Könyvtárban rendezett meghíváskor 2012-ben).

A meghajolt, sőt meghalt pártkirály és rendszerének egykori legitim gyilkosai nemcsak velünk élnek tovább, hordozzák elévülhetetlen gyalázataikat, átörökölt gyűlöletüket, szürkére mosdatott áruló mivoltukat, besúgó létük fényes jelenét, de egyúttal arról is fecsegni engedik az át- meg átlibbenő szeleket, hogy a félelemmentes lét egy másik komponense mindennek, s az Egek mellett az Emberek és köztük is a kivételesek adnak formát a poézis létjogának, a nyelv uralmának, mely átível korokon, racionalitásokon, szépirodai kánonokon is. A király pedig, minden király s minden udvartartása, hajlonghat és gyilkolhat, de az Egek hangja és a morális fenség demokráciája viszont magában az irodalomban lakozik, mely védett a viharoktól, harsány hangorkántól, zúzó átkoktól és sirámos vallomásoktól, de még az eltaposó politikától is.

Nem véletlen, hogy Herta Müller nem a sirámokba, a panasz intimitásába, a szekus hadseregek feljegyzéseibe és verbális kínjaiba kapaszkodik, hanem a morális fölény egészen szerény, hitelesen tömény, kíméletlenül pontos, és mégis megértő nyelvi világába. S eddig még sikeresen is, hitelesen is, szerethetően is, sikerképesen is. Ha volt (és maradt) megannyi sejtése a térről, időről, fontosról, hitelesről, a gyilkos félelemben és a rettegés kontinuitásában megmaradt Emberségről, akkor ezt egyre többször fogja tudni felmutatni, megnevezni, névvel ellátni, egyetemes fogalomká változtatni.

A bármikori idegen és az önkreatív előítéletesség

(Kovács András nem új, de annál fontosabb kötetéről)

Vannak korok, hovatovább korszakok is, amikor a múlt úgy válik jelenné, hogy a többség már egyenesen rácsodálkozik: „hogyhogy nem vettük észre...?!?”, mikor visszatér a már egyszer meghaladottnak, legyőzöttnak, idejétmúltan gyalázatosnak tekintett időszak. S ha feltesszük, hogy valahol és valakik, valamiért és jó okkal, képesek meg hajlandóak voltak látni, szólni, láttatni, figyelmeztetni, akkor képzelhetjük azt is, lehettek, akiket elért, akik megfontolták, akik változtatni próbáltak... – de végül is sikertelenül tették. Szólni tehát felelősség, olykor „bűnnek” is látszik, máskor rossz előjelnek inkább, de el nem mulasztható kötelezettség. S szólni nemcsak úgy kell/lehet/fontos, hogy figyelmeztetünk, de úgy is, ha trendeket, erővonalakat, előjeleket, analógiákat látunk, s ezekből konstruáljuk meg mindazt, ami nem lenne kedvező, de ténylegessége sem vitatható... Amikor viharjelek vannak, érdemes figyelmeztetni veszélyeire, amikor háború, akkor az áldozataira, s amikor gyász, akkor az elszenvedőire is. Mikor pedig sejtelmes háttérjelek, kontroll nélküli történetek, rejtekező erőszak összjátékai figyelmeztetnek a rosszlétre, talán még ennél is fontosabb a prófétai jeladás. Nem a minősítés szándékával, hanem a „jobb tudni, mint meglepődni” kötelezettségének hangsúlyával.

Ilyen jelenségek tünetei mutatkoznak az utóbbi évek, akár egy-másfél évtized szitokszavai, politikai indulatai között, melyek elsőbb ugyan fékezetten, majd egyre organikusabban, végül már fenyegetés tónusában, magabízóan és megfellebbezhetetlenül körvonalazzák a mindenkori fajiság (talán) örök alaptípusát, a (politikai vagy mentális) antiszemitizmust – akár a politikai közbeszéd, akár a parlamentáris erőpolitika térfelein. Új jelensége-e, s mióta új? Talán midőn „a kommunista rendszer bukása után Magyarországon is megjelent a nyílt antiszemitizmus”, melyet számosan a szólás- és vélemény szabadság intézményesedéseként értelmeztek, többen a rendszerváltás okozta megrázkódtatások, elbizonytalanodás, pártok közötti harcok, választói döntésképtelenség, vagy éppen a nemzetközi befolyás („zsidó világuralom”, „bolsevik plutokrata” érdekcsoportok sikerképessége) nyomán tartottak vagy tartanak magyarázhatónak... – írja Kovács András szociológus, kisebbség- és zsidóságkutató.⁶² Már a rendszerváltó évek első markáns indulati terében is újult tónusban kapott létjogot (Csurka István mellett és mögött álló tömegesedésben) a nyílt fajiaskodás, de korlátképpen akkor (formálisan) még ott volt a nemzet-rekonstrukciós Antall József-i türelempolitika, a további években viszont a témára hangolódott megannyi jobboldali orgánus, élcsapat, csoportidentitás, egylet vagy „véd/erő/egylet” is. Kortárs kormányunk fajfitogató és fals nemzetépítő harsánysága pedig egészen félelmes hangulati rokonságot mutat a látens, majd jogiasított, majd totálissá vált két világháború közötti (párt)politikai ideológiákkal. Nem is eggyel, s nem is megértő módon. Hanem talán az „örök idegennek” szóló, a mindenkori ellenségkép és rémkép klasszikus változatában megjelenített verziójával.

Kovács szerint hatások és ellenhatások, történelmi párhuzamok és minták, 19. századi német-osztrák előképek, cionista és anticionista pártpolitika... – mindezek lehetősége és együttes vagy elkülönült (újra)megjelenése olyan, az antiszemitizmus-kutatások Európa- és világszerte ismert eredményeihez kapcsolódik, melyeket nem csupán a rendszerváltó kelet-európai országokban fedezhetünk föl. Könyve egészével a mai előítéletesség riasztó és szomorúságos körképét adja, de nem közpolitikai

⁶² Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. PolgART, Budapest, 2005. 269 oldal.

szócsaták tónusában, nem is harsány weboldalak másodelemzésével, hanem a mindenkori ellenség-formálás klasszikus receptjére emlékeztető, vagy azt zajosan reprodukáló jelenségek felmutatásával. A rendszerváltozás utáni antiszemita diskurzus a népies (MDF) és urbánus (SZDSZ), a „mi” (népiek) és „ők” (internacionalisták, nyugatiak), a határon túliak és itteniek, a „nemzetietlenek” és nemzetiek dichotómiájában formálta meg érvelési alapjait annak a „zsidó kommunizmus” toposznak (Csurka szótárában ez a radikális antikommunistákra éppúgy kiterjeszthető volt, mint Csoóri szótárában a nemzeti nihilizmust sürgető „mások”), amely 1990-től kezdve a „Mi és az Ők létezésében” a magyarság és zsidóság különbözőségét és versengését magától értetődő tényként kezeli. A kisebbség erre válaszképpen (történelmi korok óta folytonos keserű tapasztalatai okán) bizalmatlan és önvédelmi reakciókat épít ki, de szükségképpen más politikai egységbe szorul, mint a többségi elvű, a kisebbséget önkorlátozásra felszólító képviselő. A rendszerváltás közbeni/utáni retorika a „zsidó hataloméhség” és „térfoglalás” veszélymotívumaival a magyar kultúra pusztulását, a „magyarság végét” projektáló, gyanakvásra fölszólító, görcsös összetartásra ösztönző és éber figyelésre készítető ideológiáját állítja szembe – Kovács szerint korántsem azonosíthatóan, de több ponton analóg módon, mint a 19. század második felében fogant ideológiai hagyományhoz köthetően (65. old.). A Mi és az Ők mint a nemzeti önvédelem sikolya a világ-összeesküvés ellen, olyan hatalomszerzési fázisban, politikai nyilvánossági játszmákban, sajtóuralkodás és gazdasági pozíciószerezésben, a küzdelmes évek fő kontrasztjaként fogalmazódik meg, amelyekben a kisebbség/többség viszonyai mint argumentált sorskérdések, egyszer-s-mindenkori létfeltételek, no meg a túlélésre való beállítottság elemi jogosultságai körvonalazódnak. Az antiszemita előítéletesség ezen a ponton a tűzzel-vassal és erőszakkal vagy fondorlattal elfogadtatott kényszereket hangsúlyozza, mint a kommunizmus korának gyakorlatát, amelytől a jelen esetben a már elvitathatatlan többségi „önvédelmi reakció” menthet meg – vagyis az, hogy a többséget nem hagyhatjuk a kisebbség alá rendelődni... A régi antiszemita sémák föllevenítése és politikai diskurzusba emelése a vezető státusú és hangadó értelmiségi-politikus csoport által egy direkt beszéd szintjén elhatárolt antiszemitizmust úgy köti össze a „Mi” (a Nemzet) és az „Ők” (az Idegenek) konfliktusával, hogy az végül a (többségi, közös, magyar, nemzeti) túlélés és a legitimitásért folyó jogos küzdelem dichotómiájában kap helyet. A „pénz világbirodalmának alávetett” magyarság (határon belül és kívül) ekként nyer jogosultságot a megfogalmazható bizalmatlanságra, az „előítéletmentes” magyar nép optimista jövőképeinek elrabolhatatlanságára mint válaszra, és arra, hogy a nyelv hagyományos fordulatai révén „a rejtett módon élőködő ellenség biologizáló leírására használt metaforákkal” ne hagyja a „zsidókérdést” emlegetni, de a metaforarendszer és tematika segítségével mégis rámutasson „arra, hogy ki húzódik meg az álarcmögött”. /Az Orbán-kormány sorozatos, kitartó és csillapíthatatlan Soros-ozása ennek immár állampolitikai szintre emelt verziója talán..., de a maga módján valóban bevált, sikeres, eredményes nyomulás is/.

Az elmúlt tíz esztendőben Kovács András áttekintő elemzése nemhogy helytállóan bizonyult, hanem a helyzet alakulásában még sokkal drámaibb folyamatok indultak útjukra. Hiszen az európai csatlakozást remélő nemzetállami világban talán még kevésbé is volt jelen az aktív antiszemitizmus, mint épp azokban a nyugati államokban, amelyek mintaként és a mindenkori idegeneket befogadóként szolgálnak az unifikálódó földrészen. A nyugati államokban a zsidósággal kapcsolatos előítéletesség mintegy 25%-os, ennél lényegében hazánkban sem magasabb (a különböző skálákon 25-35% jön ki, aszerint, mit kérdeznek, milyen elfogadottság, pártválasztási mutatók, megkérdezett korosztályok, politikai hangoltságok vagy időpontok szerint értékelik a „tényszámokat”), s ezt nem csupán a kutatók állítják, hanem a

közvélekedés is jóváhagyja (63%-nyi megkérdezett zsidó szerint nőtt az előítéletesség, a népesség 23%-a szerint ugyancsak nőtt, 49% szerint csak azonos maradt...).

A Szerző főhangolójában társadalomelméleti problémaként taglalja az antiszemitizmus felbukkanásának történeti kontinuitását, csoportjelenségként megjelenését, kultúraként és ideológiaként mutatkozását. Mintegy föltételként kezeli az előítéletesség nem pusztán csak történeti (kereszténység előtti, „pogány”, anti-judaista keresztény, felvilágosodás-kori, polgári és modern) formáit, hanem motivációs hátterét, individuál- és csoportpszichológiai okait, társadalmi neurózisként megformálódását és tömegpszichózissá izmosodását is számításba veszi. Empirikus skálák alapján klasszifikálja a tekintélyelvű személyiség részvételét, a zárt és nyitott (Eysenck szerint „durvalelkű” és „finomlelkű”) személyiségstruktúra formálódásának okait, a motivációs elméletek szerinti beállítódás-magyarázatokat, az etnocentrizmus és xenofóbia következményeit. Ebben a démonizálást éppúgy elhelyezi, mint az abszurd világösszeesküvés-gyanút, a zsidó mint „a Jóval örök harcban álló Gonosz” megtestesítődését, az autoritást elutasító ellenséget, a misztikus demokrácia veszélyét, „a tekintélyelvű antidemokrata valamennyi ellenségének társadalmi reprezentációját” csakúgy nyomon követi (35. old.), mint a mindenkori külső csoportok torzképét, a gondolkodás rugalmasságát csökkentő, konfliktusokat gerjesztő milióként bemutatását, a társadalmi tudásban a készen kapott sztereotípiakészlet fontosságát, stb.

Az antiszemitizmus szótára, a nyilvánosság előtt zajló diskurzus és a nyelvhasználat épp ezekkel összefüggésben nem a „primitív” gondolkodáshoz köthetők, hanem a mindenkori társadalmi elit képviselői szervezik és „teremtik meg az asszociatív kapcsolatot bizonyos társadalmi feszültségek és a ‘zsidókérdés’ között, és ők hozzák létre azt a nyelvet és azokat a fórumokat, amelyek ezeket az asszociációkat diszkurzív közhelyekké teszik még azok számára is, akik egyébként visszautasítják őket” (55. old.). A politikai rendszerátalakulás éppen ez okból a legintenzívebb közeg lehet a közvélekedés hamis hangoltságára, a nyilvánosság előtti narratívák meg sokasodására, az előítéletes személyiségek megnyilatkozására, akik mintha „ezzel a közvélekedésnek adnának hangot”. Hiszen (jelen esetben éppúgy, amiként fél évszázaddal vagy egy egészszel korábban is történt) „a társadalom tagjai hajlamosak azokat a véleményeket támogatni, amelyeket tekintélyes közszereplők képviselnek mérvadó fórumokon”, ahol mintegy legitimitást nyernek rögtön, főként azok előtt, akik a társadalmi margón ágállnak, vagy a politikai centrumban mutatkoznak. Olyan jelenségekre mutat rá itt Kovács, mint a Szent Korona hetilap és a Hunnia Füzetek betöltött szerepe, a „magyarországi zsidóuralomra” utaló (s a bolsevizmust hazánkra szabadító Kun Béla, Korvin Ottó, Szamuely Tibor, Vágó Béla zsidósága – mint „még véletlenül sem keresztény és magyar emberek” hatásával érvelő, Horthy vezérkari pozícióit elfoglaló, majd a „moszkvai négyesfogat” égisze alatt teret nyerő befolyásosak „faji önzését” kifogásoló) szemléletmód szélsőjobbos interpretációi, ezek között pedig a liberális párttörekvéseket „liberál-bolsevista” mumusként beállító érvelés, a „kereszténnyé, nemzetivé és magyarrá” teendő új országot álmodó legitimációk, a holokauszt-tagadó érvelésmódok, stb. befolyásba vetése, avagy a méltatlan rágalmak és hazugságok eszköztára, mely nem válogat, ha gyalázkodni kell.

A „nép elvézése” mint a politikai átrendeződés veszélyét tematizáló fenyegetés, továbbá a „vészterhes működés” lehetősége, mely „az országot ma is néhány száz volt ávós, moszkovita és kunbélás pénzügyi vadásztársaság markában” látja, akik „természetesen már mind liberálisok lettek”, ekképpen nemcsak a jövőt látja kritikusnak, hanem „a múltért vállalandó harcot” olyan feltételként szabná, amely nem illeszkedik ugyan közvetlenül az antiszemita diskurzusba, de a szimbolikus politizálásban a magyarság megfeneklett fejlődését (a német „történészvitához” és a

francia-német antifasizmus-kommunizmus narratívához hasonlóan) egy konzervatív és egy modernizációs sémaként tematizálja, beleszőve mindebbe a magyarság trianoni veszteségét, a Horthy-rendszerre következő megtorlás jogtalanságát, vagyis a nemzeti konzervativizmus kemény harcát, a „kis-ország” diskurzus örökös fenyegetettségi élményét is.

A „kis ország” élménye persze részben rendszertipikus, részben nagytérsgéi is – beleértve szerb vagy román, lengyel vagy ukrán fejleményeket is... Sőt, legújabb kötetében, *A Kádár-rendszer és a zsidók* címűben már ekképpen foglalja össze bevezető sorait:

(részlet): „Sokakat meglepett, hogy a közép-európai országokban a kommunista rendszer bukásával szinte egyidejűleg megjelent a nyílt antiszemitizmus. A vélemény- és sajtószabadság megvalósulásának első kellemetlen következményeként frissen hazatért szélsőjobboldali emigránsok, jelentéktelen hazai politikusok és marginális politikai csoportocskák azonnal használni kezdték a „zsidókérdés” elfeledettnek hitt nyelvét.

Igazi riadalmat azonban az okozott, amikor a politikai centrumhoz közeli közszereplők fellépései során is felhangzottak a régi antiszemita nyelv egyes formulái, amelyek leplezetlenül a zsidóellenes érzületek mozgósítását szolgálták, mint például az első lengyel elnökválasztási kampány során, vagy az első szabad választások idején Magyarországon.

A nyíltan vagy kódoltan zsidózó politikai szereplők és értelmiségi támogatóik sokszor pragmatikus megfontolásokat követtek: az átmenet kiváltotta válságtól sújtott társadalmi csoportokat akarták maguk mögé állítani azzal, hogy bűnbakot és ezzel egyszerű magyarázatot kínáltak súlyos problémáikra, vagy a zsidó stigmával akarták megrendíteni politikai vetélytársaik személyes hitelét, népszerűségét a választási kampányok során. De bármi volt is politikai céljuk, azt feltételezték, hogy zsidóellenes érzületek gerjesztése alkalmas eszköz a cél elérésére.

Mint az 1990 utáni évtizedek politikai fejleményei mutatják, ezek a számítások nem voltak alaptalanok. Mindazonáltal a későbbi fejleményekből nem következik magától értetődő válasz arra a kérdésre, hogy a rendszerváltás idején miért is volt vevő a társadalom egy nem elhanyagolható kisebbsége a politikai antiszemitizmus ideológiai kínálatára. Miért is értette meg azonnal sok ember a „zsidó kérdés” nyelvét azután, hogy nyilvános használata évtizedek óta tiltott volt a kommunista rendszerek mindegyikében?⁶³

Kovács mindenesetre *A kéznél lévő idegen* fejezeteiben három diskurzuskört különböztet meg, melyek egy lánccá szövődnek össze ugyanakkor: a nyíltan antiszemita, náci és újnáci megnyilvánulásokét – melyeket marginalizáltnak lát és kis létszámú csoportjaik súlytalan jelenlétét fogalmazza meg; második körben a politikai centrum antiszemita diskurzusát nevezi meg – a nemzeti összefogásra építő, „magyar kollektívum szubsztanciáját veszélyeztető” és rejtekező idegen zsidó túlhatalom rémképével egyetemben; a harmadikban pedig a politikai-kulturális élet konzervatív (de nem antiszemita) antikommunizmusát körvonalazza – jelezve, hogy e múlt-orientált diskurzusmező épp a feltételeket, közeget jelenthette a nyíltabb antiszemitizmus számára (lásd 75-84. old.). Mindezek együttes hatása volt, hogy a nyelvi eszközzel kialakított „nyelvi tér” olyan „átkontextualizálást” eredményezett, amelyben az antiszemita beszéd legitimitása megerősödhetett. Ezt a – sokak számára meglepő és félelemkeltő – diskurzust nemcsak a magyar értelmiségi közbeszéd, a közpolitika

⁶³ <http://www.restancia.hu/konyv/kovacs-kadar-zsidok.html>

és a zsidóellenes nézetek nyilvános kezelésének optimális módjairól szóló merengések vagy viták vették körül, hanem a rendszerváltás megváltozott retorikai mezőjében magának a befogadó-válaszadó közegnek, vagyis a magyar társadalomnak rész-válaszai, ellenállásai, pártoló vagy megfélemedő reakciói is.

A közel tíz évnyi kutatásra épülő harmadik nagyobb blokk a kötetben azt a kiegészítést testesíti meg, amely Kovács megközelítésmódjának egy újabb szintje. Míg az első két fejezet a teoretikus (szociálpszichológiai? morálhistorikus? köztörténeti?) szintet, valamint a közbeszéd-elemzés (sajtóidézetek, kritikai olvasatok) második rétegét ismertette, a magyar társadalom 1994 és 2002 közötti előítéletességi szintjeit immár empirikus kutatási anyagból teszi áttekinthetővé. Ez (a kötet szinte törzs-anyagát, terjedelmének egyharmadát) adó, vizsgálati eredményeket taglaló blokk nemcsak a szaktudományi kutatások szemléleti előzményeit, mintáit veszi sorra, hanem európai összehasonlító bázison helyezi el saját kutatási tapasztalatait is. Az „antiszemitizmus-skálák” révén a nacionalizmus és patriotizmus viszonyrendszerében kapunk összehasonlító térképet a környező országok antiszemitizmus-állapotáról, s ebben korántsem képviselünk kiugró helyzetet. Finom distinkciókat eredményez, hogy Kovács András nem követi a korábbi kutatások pozitív és negatív válaszokat, kisebb marginális (viszont differenciálatlan közép szintű) csoportokat elkülönítő skáláit, hanem föloldja, árnyalja a kapott válaszokat azok tartalmi, az aktuális közbeszéd-tematikák, kognitív szintek, emotív és konatív (azaz: sztereotípiák, érzelmi telítettség és diszkriminációs készség) faktorai szerint. Ez a három-skálás mérés (az első, 1995-ös, majd második, 2002-es adatfelvétel) szolgált alapjául annak az összegzésnek, mely szerint „a mai magyar felnőtt lakosság 29%-a a nem antiszemita, 25%-a antiszemita és 32%-a elfogadja a zsidókról kialakult évszázados gazdasági sztereotípiák némelyikét anélkül, hogy ehhez különösebb antiszemita érzületet társítana. A megkérdezettek további 14%-ának attitűdjei a sok válaszhány miatt nem mérhetők, s így az attitűdhány következtében ez a csoport is inkább a nem antiszemiták közé sorolható. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a mai magyar felnőtt lakosság egynegyede minősíthető antiszemitának” (107. old.).

Az olvasó érdemleges részletezést talál a kötetben e számadatok demográfiai, térbeli, iskolázottsági, jövedelmi, életkori, nemi és státuscsoport-dimenzióiról is: példaképpen az előítéletek közötti különbség iskolázottságtól és nemektől független voltáról, a szélsőséges vélemények Budapesten kétszeres arányáról, a magasabb státusúak körében csökkenő arányú előítéletességről, a lakóhely és gazdasági erőforrás-függő nézetek specifikumairól. Az összegzés szerint „az adatok kétféle – középosztályi és az alsó rétegek körében terjedő – előítéletesség létezését jelzik” (113. old.). Ám, ha az antiszemitizmus abszolút számokban mégiscsak mérhető növekedését közelebbről is szemléljük, kiderül, hogy a magyar népességben a szülők korosztályához képest lefelé csúszó 47%-os csoportnak hatvan százaléka vallja be több-kevesebb antiszemitizmusát! S ezek az arányszámok kevés ok miatt fognak mostanában javulni, sőt... Viszont a társadalmi reménytelenséget vallók körében jóval hangsúlyosabban van jelen az antiszemitizmus, a múlt iránti nosztalgia pedig közel tízszerese azokénak, akik nem antiszemiták. Eltérést mutat a vallásos hívők körében is a sztereotípiák jelenléte, és a nem hívőkkel összevetve a templomjárók fokozottan hajlamosak az antiszemita előítéletesség követésére, miként ezt a nemzeti érzületet erősen hangsúlyozók körében is hasonlóképpen lehet érzékelni (119-125. old.). Ha pedig más etnikai-kulturális csoportok között tesztelik az antiszemita előítéletet, akkor az egyéb (arab, bosnyák, kínai, néger, román, sváb) csoportokkal összevetve tapasztalható mindegyik elutasítása, de ez esetben a zsidóság a közepesen megtűrték körébe kerül (a németekkel együtt), a többi csoport iránti ellenszenv még markán-

sabb, vagyis a xenofóbia hazai szintje is igen erőteljes, ami (külső és alkalmi hatások függvényében) bármikor fordulhat a hazai zsidóság ellen is.

Kovács, amikor oksági magyarázato(ka)t keres az antiszemitizmus jelenlétére, ezek között fő komponensként a konzervativizmus hagyományát emeli ki.⁶⁴ A 2002-es felmérés alapján kijelenti, hogy „az elmúlt hét évben nem nőtt az antiszemiták aránya a felnőtt magyar lakosságban, még akkor sem, ha a rejtőzködő antiszemiták csoportját is közéjük számítjuk. Jelentősen megváltozott azonban az antiszemita előítéletesség oki hátterének, az előítéletek tartalmának és a zsidóellenes előítéleteket tápláló csoportoknak a szerkezete” (186. old.). Az anómia (útja-vesztett céltalanság és egyre fokozódó bosszúvágy) már nem jelenik meg a zsidóellenességet közvetlenül motiváló okok között, ezek ugyanis már mind világnézeti-politikai és társadalmi jellegűek: a xenofóbiára hajlamos társadalmi csoportok körében „racionalizálódott” az anómia, vagyis „az integrálatlanság okozta feszültséget bizonyos világnézet-politikai választások kanalizálhatják, és ezek gyakran zsidóellenes beállítottsággal járnak együtt”. Ennek része lehet politikai identitásválasztás, s immár „nem a társadalmi integráció és frusztráció foka választja el egymástól az antiszemita és nem antiszemita csoportokat, hanem a világnézeti-politikai orientáció”, amely „mögött – akárcsak 1995-ben – egy magas státusú nacionalista csoport áll, amelynek nacionalizmusa és antiszemitizmusa is jól megkülönböztethető az alacsony státusú nacionalisták hasonló attitűdjeitől”, politikai táborválasztási szimbólumaitól (186-187. old.).

Ezek a magatartások, értékek és diskurzusrendek az Európai Unióban már régóta meghaladottnak és szalonképtelennek számítanak. Például az is, hogy a szovjet tömb egyes országaiban az antiszemitizmus időről-időre – anticionista retorikába csomagolva – az állampolitika része volt, belügyi szervek által megfigyelt tevékenységként, felekezeti vagy egyházakon kívüli társadalmi terepeken egyaránt. S ha a „zsidókérdést” a korszak politikai apparátusai nem is túrték meg, azért a zsidó származási és kapcsolati szférát következetesen nyilvántartották. Ha az előítéletesség ma talán nem is nagyobb, mint a nyugati államok többségében (Hollandia kivételével), a „posszibilista antiszemitizmus-elmélet – amelynek szemléletmódját ez az elemzés is követi – abból indul ki, hogy a három tényező – az előítéletesség, az antiszemita kultúra kialakulása és az antiszemita politikai ideológia létrejötte – nem következik szükségszerűen egymásból, egyidejű megjelenésük rajtuk kívül álló és egymástól is független történelmi tényezők következménye” (251-252. old.). Ennek egyik oka például, hogy a rendszerváltás politikai pártjai és nagy táborai nemigen tudtak eltérő társadalmi terveket kínálni, és ezért arra kényszerültek, hogy mindenekelőtt a szimbolikus szférában különböztessék meg magukat a másiktól, legitimációs problémákat (ugyanis hogy nem rendelkeztek történelmi múlttal és körülhatárolható tömegekkel, sem megerősített támogatottsággal, sem társadalmi lecsúszást akadályozó eszközökkel) viszont épp a történelemre hivatkozó retorikával, a szimbolikus térben teremtték meg. Így a „zsidókérdés” nyelve szükségképpen a felszín alatt már évtizedek óta bujkáló önazonossági igény szerint alakult ki, az értelmiségi pozícióharcok és szubkultúrák meglétét tükrözve, identitás-diskurzusokba átfordulva. A szociális és nemzeti problematikát a nemzeti önvédelem retorikájába ágyazó, hiányzó perspektívákat és partikuláris problémákat nagy társadalmi csoportok önértékeként megfogalmazó univerzálisabb nyelv egyfajta legitim diskurzusként jelentkezett, a régi rendszer(ek)hez való viszonyt és az antimodernizációs változást egyaránt körvonalazva (ld. 253-257. old.).

⁶⁴ Ehhez izgalmas kontrasztként lásd a filozófus Kiss Endre finomító megkülönböztetéseit az újkori antiszemitizmus „politikai metafizikai” és más plurális hangsúlyú közgondolkodási örökségét...! <http://www.restancia.hu/filo/kisse-antiszem-metafizika.html>

Mindezek egyelőre csak szavak – fogalmazza a szerző –, s azok is maradhatnak addig, amíg ki nem alakul és hatékony erővé nem válik az a nyelvi mező, amelyben politikai közszereplők „a hataloméhes hazai Idegen, a Zsidó által képviselt nemzetvesztő erők nemzetvédő ellenfeleiként jelenítik meg magukat, továbbá a politika és társadalom valamennyi konfliktusát e két erő harcaként mutatják be, s ha vannak a társadalomban olyan, jelentős csoportok, amelyekkel felfedeztethető, hogy diffúz kiszolgáltatottságérzésük oka a nemzet fenyegetettsége, orientációvesztettségük a nemzeti hagyomány megsemmisülése, depriváltságuk pedig a könyörtelen Idegen feltartóztatathatatlanság térfoglalása” (258. old.). A hazai történelemben már voltak ilyen korszakok, amelyekben az antiszemita ideológiára nem a szélsőségesen deprivált helyzetben élő rétegek voltak szükségszerűen a legfogékonyabbak, hanem a megrendült státusú, elbizonytalanodott élethelyzetű csoportok, amelyek számára elegendő magyarázat, hogy a hanyatlásért és kudarcért minden felelősséget egyetlen bűnbakra háríthatnak, a széles körben elterjedt elégedetlenséget és elbizonytalanodást „racionális” okkal „néven nevezhetik”, társadalmi integráltságukat esetleg visszanyerhetik. Ennek egyik (jóllehet első) formája a „nemzetit” a „nemzetietlentől” elválasztó kód. E kódot „értő” és használó politikai pártosodásban talán vannak szélsőséges elemek is, de a „kommunista múltat” elutasító és új jelent vagy jövőt még nem lelő „pragmatikus” társadalmi csoportok többsége még mindig bizonytalan (a politikai pártot választók mindössze 12%-a maradt „hű” a pártjához két választáson keresztül). E pragmatikus csoportok három komponensűek: egy részük a nemválasztókból áll, másik hányaduk az akkori Fidesz választóit adta, a harmadik pedig a vidék konzervatív pártjainak híveiből tevődik össze, s közös jellemzőjük ugyancsak az anómia, az elérvénytelenedés és elbizonytalanodás átlagnál erősebb foka. A vesztesek ők, a lecsúszók, a csekély mobilitási esélyekkel rendelkezők, azok, akik az 1995-ös felmérés frusztrált csoportját alkották, s akik közt az átlagnál nagyobb arányban voltak antiszemiták. Ők egészültek ki azokkal, akik frusztrált nacionalizmussal élnek együtt, s akiket a többiekhez nem elsősorban az kapcsol, hogy nem integrálódtak a társadalomba, hanem hogy fiatal és városi rétegeként fogékonyak a nemzeti radikalizmussal összekapcsolódó politikai antiszemitizmus ideológiájára, s van akkora súlyuk, „ami kísértésbe ejthet bizonyos politikai csoportosulásokat, hogy az antiszemita ideológiát próbálják meg mozgósításukra és megnyerésükre használni”, a zsidóellenes előítéletességet nyelvvé, kultúrává, ideológiává – azaz „izmussá” – szervezni. Ennek a legitim és illegitim világmagyarázatok határait kijelölő elitdiskurzus esetleg gátat vethet annyiban, hogy az antiszemita világmagyarázatot az illegitim szférába utalja, s ha ennek az ítéletnek a nyilvánosság előtt is érvényt képes szerezni, „akkor van esély arra, hogy fokozatosan elhalványul az antiszemita nyelv jelentéstartománya, és a zsidóellenes előítéletek lassanként beleolvadnak a társadalomban tenyésző többi etnocentrikus, xenofób előítélet szürke masszájába. Ha nem, akkor megkezdődik egy veszélyes történelmi kaland” – summázza mondandóját befejezésként Kovács András.

Kötete, ha lehet átfogóan értékelni: a jelenségek történeti, szociológiai, kisebbség-lélektani, diskurzuselméleti és bizonyos tekintetben kulturális antropológiai metszetét, kommunikációs és nyilvánosságelméleti összegzését adja, érdemben építve kortárs és korábbi kutatásokra, társadalomlélektani folyamatokra, tömegpszichológiai megfigyelésekre is. Olyan kötet ez, amelyet nemcsak a zsidósággal kapcsolatosan érdemes írni és olvasni, megérteni és komolyan venni. A megjelenése óta eltelt jó évtized szinte mindezen komponensek fokozódó romlását, a negatív hatások összegződését, a közbeszéd tónusának harsány elfajulását, a rejtőzködő társadalmi indulatok immár kevésbé óvatos mutatkozását, sőt a kormányzati szintre emelt régi-új világkép sikerre futását is igazolja...

Sosem szűnt meg, ami köztünk lehetett

Bár azt hittük, ez nem lehetetlen. Volt, s nincs már. Vagy mégsem? Hihettük-e, hogy megmarad, sőt megerősödik? S ha most azt mondom: „arra” gondolok, majdnem kitalálod, mi az! Induló képzetként a megnevezhető ellenségek rejtekező gyűlöletére gondolsz (kulturális-etnikai-történeti-uralkodói csoport majdnem biztosan!), de szólj, ha máris tévedek!

S amikor már nyílpuskával, később követővel, tankkal vagy bombázó drónnal jön az ellen, esetleg csak csahos ideológiával – akkor sem tévedsz nagyot, jobbára csak mutogathatsz, súghatsz bizalmasan: „ezek ugyanazok”, csak álruhában, álfegyverrel, ál-eszmékkal. De aztán egyszer mégis ki kell mondanod, jóllehet akkor már majd nem kell még szégyellened sem.

A publicisztikus cím nem költői túlzás, nem sunyi sejtetés. Csak indirekt utalás. Sőt, valamelyest kalauz is ahhoz a kötethez, melynek előzményei még címeikben sem térnek el nagyon. Az sem mindegy, hogy ki mondja, ki gondolja, kiknek, miért és mikor. És sokszorosan nem mindegy, amikor az állapotok csak romlanak. Ez mint életvezetési impresszió, „rossz közérzet a kultúrában”, félelmi alapkészlet, előjelzés vagy megemlékezés – szinte mindegy is, egyre megy – éppen azt sugallja: mennyire nem mindegy. S hogy még „azon belül is” vannak még rosszabbak. Bár ez csupán egy könyv ismertetése, de nem első előjele valaminek, aminek már utójele se szabadna legyen.

A futó impresszió tehát nemcsak az: tévedni történelmi eset, hanem az is: sosem mentek el, sosem haltak ki, s ellenfél mindaddig marad, amíg fél van. Ez első impresszió a könyvről, melyet nemcsak nem lehet „végigolvasni”, de drámáját nem is nagyon lehet lapozni... Csak vetődni, döbbenni, sodródni, ámulni lehet, alkalmasint föllázadni is...

„Mint az 1990 utáni évtizedek politikai fejleményei mutatják, ezek a számítások nem voltak alaptalanok. Mindazonáltal a későbbi fejleményekből nem következik magától értetődő válasz arra a kérdésre, hogy a rendszerváltás idején miért is volt vevő a társadalom egy nem elhanyagolható kisebbsége a politikai antiszemitizmus ideológiai kínálatára. Miért is értette meg azonnal sok ember a „zsidó kérdés” nyelvét azután, hogy nyilvános használata évtizedek óta tiltott volt a kommunista rendszerek mindegyikében?

A rendszerváltás éveinek antiszemita politikusai ugyanis nem csak képzelt közönséghez beszéltek. A kommunista rendszer bukása utáni években végzett szociológiai kutatások azt mutatták, hogy a kilencvenes évek elején Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország felnőtt lakosainak minimum 10%-a volt kifejezetten antiszemitának tekinthető. Ez az arány nyilvánvalóan magasabb annál, mint amit az akkoriban még meglehetősen kicsiny és marginális antiszemita csoportok hatása magyarázna.

Ez a közeg, amit a zsidóellenesség mozgósító erejében bízó politikusok ekkor megcéloltak, nem a rendszerváltás időszakában jött létre. Úgy látszik, túlságosan is optimisták voltak azok a társadalomtudományi elemzések, amelyek azt várták, hogy a Horthy-rendszer összeomlása és a holokauszt okozta társadalmi megrázkódtatások, valamint a világháború utáni évtizedben lezajló hatalmas strukturális átalakulás az antiszemitizmus fokozatos visszaszorulásához vezetnek...”

Jelzem csupán: ez a *Bevezető* bevezetője. A további 439 oldal ennél zúzósebb, szégyenletesebb, fenyegetőbb is. Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók* kötetéről van szó, még mielőtt számos másra (is) gondolhatnánk.⁶⁵ A tematikus alcím

⁶⁵ Corvina Kiadó, Budapest, 2019., 440 oldal

annyit sugall a kötet fejezeteiből, hogy aprólékos, nem blog-értékű hozzászólásról van szó, hanem alapos kutató évtizedek eredményeiről, ha ugyan „eredmény” a velünk élő borzalom megnevezése, megmérése, állapotként leírása. A *Zsidók, politika és „zsidó-politika” a kommunista rendszerben* mint tematikus fogalmi kör itt arra szolgál, hogy Kovács rámutasson néhány alapkörülményre, melyek nem a mai kocsmában, hanem a régmúlt esendőségeiben keresendők: át akarja látni (és láttatni), milyen körülmények igazították úgy, hogy fennmaradjon a latens antiszemitizmus, a bármikori zsidósággal kapcsolatos bármiféle sztereotípiák köre, a burkolt zsidóellenesség lassú nyitása, az antiszemita nyelv „divatossá” vagy politikailag megtúrtté válása, ma már a PC elleni felhanggal még jogképes formába is önthetősége, a politikai antiszemitizmus (száz-száznegyven évvel a tisaeszlári per utáni) újraéledése, „felforgató” célú külföldi támogatással vádolás – mindez a holokauszt utáni évtizedekben, majd „Sorosozás” címen akár mindmáig.

„Az első közeg, amelyben ez a felszín alatti folytonosság nyomon követhető, a hétköznapi élet és kommunikáció, a habitusok és mentalitások világa. Nemcsak önéletrajzi regények és visszaemlékezések egész sora idézi fel a zsidókkal kapcsolatos régi történelmi sztereotípiák és a modern antiszemitizmus nyelvének és világképének jelenlétét a mindennapokban a második világháborút követő négy évtizedben, hanem bizonyítják ezt olyan elsődleges források is, mint a politikai rendőrség archívumaiból előkerült anyagok, amelyeket rendszerellenes és egyúttal antiszemita nézeteket hangoztató csoportosulások megfigyelése során titkos eszközökkel gyűjtöttek” – írja A *„zsidókérdés” a kommunista rendszer társadalmában* folytatástörténetben. A Kunt Gergely által írott *Kamasztükör* című monográfiára is utal, melynek naplóelemzései a hitleri háborús céloktól az 56-os megtorlásig ívelő történelmi korban is láttatni tudja a megmaradó gyűlölet emlékeit, tényanyagát, rejtettséget, lopakodó természetrajzát. S mintegy látszólag lakonikus idézetből ki is derül, a múlt világait túlélők, akik neveltetésüktől adottan mindig meg tudták különböztetni a prolit a kispolgártól, az „úriembert” a „zsidótól”, egykönnyen belementek abba, hogy a törvény, alkotmány, hivatalos emlékezet tiltotta emberellenes érzelmet nem szabad ugyan kifejezni, de átélni mégiscsak lehet, éppenséggel „fölfelé” is mutogathattak: ha ez valóban a nép választott kormánya lenne, nem lennének benne a zsidók...!

„A szocializáció során megismert és megtanult sztereotípiák, előítéletek, idiómák önmagukban még nem képeznek ilyen koherens értelmezési keretet. Bármily közismertek és elterjedtek voltak is ezek, a régi zsidókép továbbélő sémái még nem lettek volna elegendők az antiszemitizmus, mint világnézet hosszú távú fennmaradásához. Karády Viktor joggal feltételezte, hogy az 1945 előtti antiszemita politikai és társadalmi rendszer dicstelen bukása, a korábbi vezető elitek kompromittálódása, a holokauszt okozta társadalmi megrendülés, és új, a zsidóellenességet deklaráltan elutasító ideológiák és normák nyilvános dominanciája akár meg is rendíthette volna az érzékelt világ antiszemita értelmezésének kereteit. Ez azonban nem történt meg, és ennek okát abban kereshetjük, hogy a túlélő zsidók és nem zsidók között új konfliktusok alakultak ki, amelyek megnyitották a lehetőséget az antiszemita értelmezési keretek átszabására, a régi sztereotípiák és diszkurzív sémák felhasználásával. A háború és a holokauszt utáni években az összes közép-európai országban jelentős feszültség keletkezett az üldöztetéseket túlélő zsidók és a nem zsidók között a két világháború közötti korszak antiszemitizmusa, a zsidók diszkriminációjáért és üldözéséért való felelősség kérdése, a zsidóüldözésekben való részvétel jogi számonkérése, a zsidók elkobzott és elrabolt tulajdonának restitúciója, az örökös nélkül maradt zsidó vagyonok sorsa és az üldöztetésekért való jóvátétel kérdése miatt”... – szól a folytatás (18. old.). Hiszen „számosan ‘zsidó hatalomként’ tekintettek az új rendszerre, látván zsidó származású politikusok szembetűnő jelenlétét a közép-

európai baloldali és kommunista pártok vezetésében, a háború utáni kormányokban, az új hadsereg és az erőszakszervezetek tisztikarában...”. S hát mi kell jobb a népnek, mint rejtetten, titkolva, személyesen, bizalmasan, sőt félhivatalosan is (ha csak kocsmai légkörben mondhatta, de) bátran gondolhatta, hogy akár a helyi tulajdonviszonyok kérdésében, akár a megkülönböztetett funkciók kiutalásában mélyen jelen van az a kompenzáció, melyre párt- és állami szinteken is ráerősítettek. Sőt, az erősítést a pártbizalmi beszámolók is megszolgálták a maguk módján: akár az MTA intézményén belüli konfliktusok, de az értelmiségi elitben sok helyen jelen lévő további rejtett vitatémák (lásd urbánus-népies vita, pártbizalmi kiváltságok, csoportthatárok megtűrt és félig-támogatott megfogalmazásai, irodalmi-művészeti kiváltságok és díjak, intézményvezetési rangok kiutalásai), de a szélesebb társadalmi miliőben is ott rejtekezik a kimondhatatlan konfliktus-forrás, az előítéletes szereptulajdonítások, a társadalmi tanulásból vagy családi puttonyban megkapott gyanakvásokból, majd az elhallgatási spirál révén a származási titok értelmezési játszmaként elfedése révén a mélyebbre húzódó antiszemitizmus feloldódása a politikai beszéd andalító cseleivel. „Bár az antiszemita valóságérzékelés és értelmezés tartalma részben átalakult – a Zsidó Bankár helyét a Zsidó Párttitkár vette át –, struktúrája változatlan maradt. A politika ezeket a folyamatokat ugyan a nyilvánosság felszíne alá szorította, de nagyon is számon tartotta, és közel sem ártatlan naivitással kezelte” (20. old.).

Kovács talán legvilágosabb kulcskérdése a kötetben elsőként egyfajta minősítés, másképpen tapasztalati érv, s azon túl eddig föl nem tárt forrásdokumentumokkal igazolt állítás, jelesül a „kommunista antiszemitizmus” lehetségesége és módozatainak működésmódja (20-23. old.). Még az Eichmann-per alkalmával is generális probléma maradt, hogy az izraeli hatósági eljárás és ítélkezés támogatottsága mennyiben lehet pártpolitikai támogatással jóváhagyott esemény: Kádár akkor (1960) a Politikai Bizottság ülésén utasított a nemzetközi jelentőségű ügy kezeléséről: „Nem jó ezekből a nyomorult, fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. Ha ebben a dologban fellépünk, a döntő az legyen, hogy ez az Eichmann a magyar állampolgárok ezreit gyilkolta meg. Ennek a vonalnak kell erősnek lennie, ne az a vonal legyen, hogy zsidókérdést csinálunk ebből az ügy-ből. Eichmann nem csak zsidókat gyilkolt meg, mások is voltak ott. Ez nem zsidókérdés, ez a fasiszmus és antifasiszmus kérdése. Elismerjük az izraeli bíróság jogát ebben a dologban. A zsidókról csak ennyit. Erre vigyázni kell”. Így a tabusítási megoldás mellett – melyről alaposabb áttekintést ad a témakör szempontjából hasonló kérdéskörben kutató történész, Standeisky Éva a *Demokrácia negyvenötben* című kötetében⁶⁶ – az úgynevezett „judeobolsevik” élcsapat belátni engedi, hogy ha törvényi szabályozás köti is, a „lélek mérnökeinek” sztálini programja 1956 után már kevéssé működtethető, a „gazdagoktól vegyük el” uszításnak egykor meglévő tónusa már szinte senkire nem jelenthet veszélyt, de tartalmában mégis megmaradt „az olyanoktól” (értsd: a másság jegyeivel bélyegezhetőktől, a nemzetközi imperializmust elvben vagy érzelmileg támogatóktól, a „többslet”-követelésekkel előállókól, a fasiszmus hazai és helyi atrocitásait fölelegetőktől, stb.) elvárható távolságtartás, így példaképpen az első fejezet (Izrael és a magyar politika, 39-101. old.) számos dokumentuma is érzékletesen szól a zsidó állam mint „imperialista báb” szerepét, az arab országokkal való kereskedelmi és külpolitikai „barátság” jegyében folyó külpolitikát és a kényszerhelyzeteket teremtő izraeli kapcsolatok (jóvátételek, kivándorlási és útlevélkérvények, rokonlátogatások) nehézségeit kialakult vitát dokumentálva, az egész „izraeli felekezeti” bonyodalmasságát elítélő véleményeket is csokrokba szedve, a központi pártvezetési vitákról vagy széthúzásról, megosztottságról vagy rejtett, tabu-

⁶⁶ lásd erről itt: <http://zsido.com/tabusitva-a-magyar-zsidóság-a-holokauszt-utan/>

veszélyeztető hangok problematikáiról is kellő részletességű belső anyagokat közzétéve. Ebben tekinthető további nehézségnek az Eichmann-ügy kezelése (II. fejezet, 103-160. old.), a hatnapos háború és a szovjet külpolitikai vonal kényszerei (III. fejezet, 161-248. old.), majd a Nemzetközi zsidó szervezetek Magyarországon kérdés (IV. fejezet, 249-300. old.) az Állami Egyházügyi Hivatal „zsidópolitikájának” bemutatásával együtt, majd az „bonus” erre az V. fejezetben (301-420. old.) alaposan kitárgyalt „elnyomás mechanizmusai és a zsidók” kérdésköre, beleértve a zsidó intézményekre, hitközségekre, érdekképviselőkre nehezedő pártállami nyomás eszköztárát, „a represszió különböző formáit”, a közösségek és személyek megfigyelését, beépített emberek jelentéseit, a megfigyeléseket, a megvásárlásokat, a kedvezmények osztogatását és a konfliktusok előidézését, egyszóval a pártállam és a maradék zsidóság totális belső háborújának eddig rejtett tudásanyagát.

S ahogyan Sztálin az oroszországi zsidóságot fölládozhatónak tekintette a szovjethatalom céljainak elérése érdekében, majd a totális kiirtásukról is egyezkedett Ribbentroppal, s a tényleges „orosz Endlösung” csupán halála akadályozta meg, úgy Kádár sem rejtegette Izraellel kapcsolatos gyanakvásait, az orosz külpolitika arab-pártiságának vállalható szolgálatát, s magát a „zsidópolitikát” sem érzékelte elintézhettelennek, viszont regnálása alatt mindvégig a „vallásfelekezet” vagy „népcsoport” dichotómia jellemezte a párt meghatározta szempontokat, ezenfelül a holokauszt után évekkel lezajlott pogromok, perek és „leleplezések” ugyancsak hosszú távra behatárolták a belpolitikai mozgásteret minden zsidó intézmény vagy autonóm törekvés körül. Olybá tűnt még a háború végén vagy közvetlenül utána, hogy a túlélő zsidóság talán egy új világban nem kell elszenvedje már a viselkedés, a nyelv, a megítéltetés sztereotip nyomását, avagy újfajta konstrukciót alakíthat majd ki a többségi társadalom és a zsidóság között, de ennek megvalósulása mintegy államhatalmi eszköztárral is biztosítottan reménytelen maradt. A „gyökértelenséggel”, „titkos összetartozással”, „nemzetrombolással”, „keresztényellenes” vagy „szabadkőműves összeesküvéssel” vádolás, „a nyugati imperializmus ügynökének tekintés” otromba közhelyei azonban vigécen megmaradtak a Kádár-korszak teljes hosszán át, s azután is, akár az „örök rendszerellenes” vagy „a párhúség álrüháját öltő kozmopolita zsidó” képében (25. old.), akár még a hetvenes évek végéről származó rendőrtisztai jelentés alapján, melyben „az izraelita egyházi reakció” folyamatos megfigyelését indokló politikai közhelyek teszik indokolttá a „zsidópolitika” továbbélésének szükségességét.

Persze, az „ezek ugyanazok” élménye nem minden lapon sugárzik elő Kovács kötetéből. De a rejtekező antiszemitizmus továbbélésének egészen biztos garanciáit olvashatjuk ki a kötetből, mégpedig olyan belső vagy zárolt vagy ismeretlen források alapján, melyek nem pont ezt kívánják alátámasztani, hanem sokszor az ellenkezőjét inkább. Kovács viszont az ellenkező ellenkezőjét állítja, s hihetőbben, mint az elvtársak.

Fontos könyv. S mert hiába hittük/hihettük, hogy majd amaz a rendszer változik, s akkor majd más lesz, majd hogy emez rendszer változásával már tényleg más lesz, ez a más még ugyanaz. Sőt, egyre ugyanazabb. Kovács ismét szólt, s már régóta meg-megszólal, de még az ugyanazok sem okvetlenül olvassák, amit tudni lehet saját magunkról. S jó az is, hogy Kovács tudja, érteni és mutatni tudja, mi az, ami köztünk élt, köztünk maradhatott, s ezután sem igen fog változni. Ezt pedig a kötet poszt-szocialista körképével, az egykori pártállami garnitúrák szemléletmódjával, az ellenségképekkel, a túlélő ostobaságokkal és a kimódolt gyanakvások megmaradásával teszi átláthatóvá – sőt, „megfigyelhetővé” is. Mert nemcsak a zsidóság nem szűnt meg, nemcsak az antiszemitizmus lehetett közöttünk kora-feudális korszakaink óta, de maradandóságát a kötet megmaradóan emberi megnyilvánulásai is igazolják...

Szakralitás az emléken, keresztény könnyűzene a sátáni rock világában

A szándékosan kétszínűvé, éterivé és ördögivé tett cím valójában nem ilyen mélyen sejlő ellentmondásra vezet rá, csupán hangulati elem egy doktori értekezés felé vezető megértési úton. Az alternatív valóságok egyik útján konkrétan, ahol a zene bővületében liturgikus hagyomány és koncertképes muzsika világa a hétköznapi élet terepein találkozunk. Mint valóban doktori értekezés, Povedák Kinga monográfiája sem egyikről, sem másikról nem szól meseiben, mint a keresztény egyházak új nyelvét, az örömszene és a tradicionális hitéleti szólamkészletét meghalló, azt harmóniák rendszereként megjelenítő, a leírható kulturális világot érthető pompába öltöztető „rendkívül összetett, bonyolult, ambivalenciákkal terhelt jelenséghalmaz” teljeségéről. Könyve, mely *Rockapostolok. A keresztény könnyűzene vallástudományi vizsgálata* címen készült el doktori értekezésként a Szegedi Tudományegyetemen (2016), itt a Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék sorozatában (A vallási kultúrakutatás könyvei 46.) jelent meg 2019-ben *Gitáros apostolok* címen.⁶⁷ A vallási kultúrakutatás persze kézenfekvően nem zenei anyagokra épül, ám ennek komplex, a néprajz, a kulturális antropológia, a liturgia, „a fiatalos, nyitott kereszténység képét sugárzó” életvilág-bemutató, a „vallási, politikai, kulturális, emocionális, vagy művészeti” világképek felvonultatását is elegánsan elvégző értekezésnek valójában mindezekon túl „nem az a célja, hogy egy-egy szegmensre összpontosítson csupán, hanem az, hogy mélyfúrásokat végezzen és az így kapott eredményekből, mint egymás mellé illesztett puzzle-darabkákból megértse a töredezett részekben áthúzódó mintákat, amelyek megalkotják a teljes képet. Úgy összpontosítunk a részletekre, hogy közben az egészet szeretnénk megérteni. Úgy vizsgáljuk a keresztény könnyűzenét, hogy közben szeretnénk megérteni azt a valóságot, /.../ – melynek keretein belül értelmezhetővé válik maga a zene. Meg kell ragadnunk a zene társadalmi kontextusát ahhoz, hogy benne a zenét is megértsük és ne csak meghalljuk...” – írja műve Bevezetőjében.

A kötet mintegy „csalogatóan” indul, de egyhamar ellenpontos: ez a műfaji kör megannyi tradícióra épül – s hogy csak körvonalakban jelezzem a horizontját – az afrikai eredetű blues és amerikai gospel éppúgy szerepel benne, mint a kortárs francia egyházi életben integráló szerepű Taizé-i szertartások, a szendrőládi terepkutatása során megismert „megtért, ám mélyszegénységben élő, mégis vidáman éneklő roma gitáros csoport”, vagy „a keresztény könnyűzenei ipar gazdasági méreteire, pénzügyi motivációira amerikai útja” alkalmával ráismerő kutató összefoglalója az evangelizáló közösségekről. Mindezek mellett társadalomnéprajzi kutatásról van szó, tehát adatfeltárásról és interjúkról, internetes jelenségek és hatások másodelemzéséről, s közben ha „videó-megosztó portálokon keresgélünk a témában, könnyen rábukkanhatunk akár százmillió letöltéssel rendelkező dicsőítő dalokra is, amik népszerűségét bármely pop-sztár megirigyelhetné”. Mert hát nem pusztán arról van szó, hogy a vallások „a ‘szekularizációs’ tendenciákkal szembe menve, családekként visszaédesgetik majd a híveket a kétezres éves intézmény falai közé...”, vagy netán arról inkább, hogy „a keresztény rock ellenzői mindegyikre felzúdultan hangoztatják évtizedek óta, hogy az egész rockzene a sátántól származik, emiatt tűzzel-vassal ki kell üldözni a templomokból. Dicsőítő koncert, evangelizálás, liturgia, a fiatalok megérintése, Krisztus üzenete korszerű nyelven vagy épp a Sátántól eredő bűnös ösztönzene és a

⁶⁷ MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, sorozatszerkesztő Barna Gábor. Szeged, 2019., 222 oldal. A kötetről lásd: https://www.magyarokurir.hu/img1.php?id=104812&v=0&p=1&img=c_gitar.jpg

tradíciók lerombolása. Ez mind a keresztény könnyűzene lenne, legalábbis annak támogatói vagy ellenzői szerint. De mi is valójában a keresztény könnyűzene?...” – kérdezi tőlünk, akik sem oly közel nem kerülhattunk ehhez, hogy rögtöni és pontos választ adhatnánk, sem annyi élmény-együttest nem halmozhattunk fel, mint a vallásnéprajz és a zenei néprajz, folklórtudomány és zeneszociológiai áramlatok jelentős tömegei. Ugyanakkor meggyőző arról is, hogy „úgy tűnhet, mintha valóban kezdene kialakulni Magyarországon is egyfajta keresztény populáris tömegkultúra, ami a fiatalos, nyitott kereszténység képét sugározza. De ha más irányból közelítünk, úgy tűnhet, mégsem, hiszen a hazai keresztény könnyűzenei előadók közül senki sem tud megélni pusztán ebbéli tevékenységéből. Lemezeiket – ha egyáltalán eljutnak a kiadásig – alig veszik, dalaikat pedig – talán Pintér Bélát leszámítva – pár tízezren töltik le csupán. Két véglet között billegnek a vélemények és gyakran a téma kutatója is hajlamos egyikből a másikba csapongani. Pozitív és támogató, ha az érzelmei hatása alá kerül egy-egy állambiztonsági jegyzőkönyv olvasásakor, ami az ifjúságpasztorációban a szocializmus idején aktív, gitáros plébánosok megfigyeléséről számol be... /.../ A témához azonban csak a személyes érzelmeket háttérbe helyezve lehet közelíteni, másképp ugyanis nem érthetjük meg ennek a rendkívül összetett, bonyolult, ambivalenciákkal terhelt jelenséghalmaznak a teljességét”.

S valóban, a kötet a témakör teljességét adja, melyből itt még kiragadni is alig lehet valamit, aminek ne lenne sajátlagos históriája, társadalomtörténeti kontextusa, intézményes értelmezése, vallásantropológiai témaköre, társadalmi támogatottsága, megannyi rejtelme és titkos szférája, ugyanakkor tömegessége és média-hatása, bűvös bája és bűnös históriája, vagyis angyalok kara és ördögök csontzenéje között százféle ritmikája, prófétája és híve, papja és kutatója...

Persze a Parlando minden olvasója is jól sejti, mennyire reménytelen egy kétszáz oldalas, többnyelvű szakirodalommal és sok-sok évnyi kutatómunkával megkomponált értekezésről a teljesség igényével szólni... Olyan szinte, miként ha egy Beethoven-szimfóniáról egyetlen kotta-oldal részletével próbálnánk meg teljes képet adni, ráadásul mondjuk a timpani kottájából. Nem segít az alapos és részletes tartalomjegyzék, sem annak érintőleges megfogalmazása, milyen a résztvevő megfigyelés eszköztára /„hangszere”/ a kulturális antropológiában, milyen lehetősége van az alapvetően nem hívő kutatónak elemeznie „a vallási, lelkeségi folyamatokat, amelyek lehetővé tették a keresztény könnyűzene kialakulását... /.../ azokat a zenei előzményeket, amelyekre stílusában felépült..., /.../ azokat a kulturális és társadalmi változásokat, amik előidézhették a reformokra való tömeges igényt és azokat a vallási reakciókat is, amelyek a világ(i) felé nyitást eredményezték...”, mindezek mellett megtalálni mindeme jelenségek „varázsát”, s „hogyan mozgatja meg a hallgatókat egy templomi gitáros misén, mi készíteti ugrálásra egy dicsőítő koncerten, vagy húzza éppen elmélyítő csendességbe egy Taizé-i imaórán. A történelmi források világa mellett a legújabb online tereken is ‘netnográfiai elemzésbe’ kellett fogni annak érdekében, hogy megérthessük a keresztény könnyűzenei jelenséghalmaz összetevőit, változatainak gazdagságát és transznacionális terjedésének sajátosságait. Mindezek mellett mélyinterjúkat kellett készíteni énekesekkel, közönséggel, fiatalokkal, idősekkel; résztvevő megfigyeléseket végezni katolikus, katolikus-karizmatikus, pünkösdi-karizmatikus istentiszteleteken, ökumenikus fesztiválokon; kérdőíveket kellett kiértékelni, hogy ezek birtokában komparatív alapon tudjuk ábrázolni a térbeli, időbeli, felekezeti sajátosságokat...”

Mindezekből, s a részletek helyett két lehetőségünk kínálkozik. Egyfelől a T. Publikum választékos figyelmébe ajánlani a kötetet magát, valamint a mélyebb megértés kedvéért, a hangsúlyos és az értelmező mód megismerése kedvéért is magától a Szerzőtől megidézni könyve egy kisebb fejezetét... Ami már ezen túl megmarad,

az tényleg lehet az emlékezet szakralitás iránti fohásza, a könnyűzene fogalmának és piacának könnyed áttekintése, s végső soron a rock vagy az egyéb ádáz műfajok hatásának impresszió-értékű gyűjtése, mely azonban megeshet, már az ördögi világok nyitánya felé kalauzol. Ez meg már minden zenekedvelő lélek egyéni hangnemére marad...

Lásd még egy részletkérdését itt: <https://www.youtube.com/watch?v=THEUHWcIHgM> ;
és egy szerzői interjút itt: <https://www.youtube.com/watch?v=N1bxuwdG2i4>

Megjelent: *Parlando*, 2020. 2. szám

Zeneszerzés, Magyarország, Kádár-kor

Észleletek a magyar zenetörténet-írás újabb irányjaiból

Régóta készül, még régebb óta hiányzik a magyar zenetörténeti-írás biblikus alpműve, kézikönyve, mely átfogó (és egyúttal kellő aprólékossággal részletező) képet kínálhatna a huszadik század nagyjairól, irányzatairól, korszakairól, legjelesebb kompozitorairól, valamint a mögöttük és körülöttük világló társadalmi folyamatok, serkentő és elnyomó hatások, zenei nyelvek és alkotói nyelvjárások egészéről, a zeneszerzői portré-kötetek együttesében sem megformált társadalomtörténeti folyamatról. Ismeretes ugyanakkor, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete több ilyen, a teljes képet megelőző adatbázist, feltáró munkát közkinccsé is tevő „projektben” érdekelt és elszánt, így a többi között a szerzői életművek (Bartókon túli és Kodálytól is független, Dohnányi utáni és napjainkig húzódó) összességét a monografikus feltárások mellett értékes válogatásban elérhetővé tevő komplex feladatot végezzen el. Ennek is csupán része, hogy a *Magyarország zenetörténete kiadvány*-sorozat létrehozásába fektetett tudományos kutatói szorgalom (az első két – a középkori és a kora újkori kötet – a nyolcvanas évek legvégén látott napvilágot, melyek megjelenését mintegy két évtizedes kutatómunka előzte meg), kiteljesedjen végre, s a hazai zenetörténet-írás históriája kiteljesedjen a 20. századi kötettel. E fiatal kutatók által megpályázott támogatásai remény ugyanakkor számos akadályba ütközött, de a megszülető rész-eredmények közreadása ugyanakkor már jelzi a vállalkozás szavatolható eredményességét.

A cél- és értékrendszerei átalakulások, a csökkenő költségvetési támogatás, s nem utolsósorban az új, tehetséges, fiatal kutatógárda kialakítása éppen e széles kínálati mezőben zajlott, s magában a folyamatban is kiemelkedő szerepet kapott/vállalt Dalos Anna is, kinek *Ajtón lakattal – Zeneszerzés a Kádár-kori Magyarországon (1956–1989)* című kötete⁶⁸ elegáns és aprólékos áttekintést, rendszerező vizsgálatok eredményeként elkönnyelhető alpmunkát tükröz a magyar zenei élet jobbára még ismeretlen, vagy senki által kellő mélységben föl nem tárt belső világa, szervezete, alkotói szférája és korszakos mintáinak relatíve teljes köréent. Izgalmas ugyanakkor, hogy az egypárti szocialista politikai modellben roppant megosztott zenei kreativitás-modell az akkori burkolt „kulturkampf” jelképes demonstrálójaként éppúgy tükrözött „közpolitikai” sajátosságokat, értékrendet, szolgálékúsi és párthúsi normarendszert, stílári divatokat és modernizációs kísérleteket, mint jeleznek és érvényesítenek éppen ma is a szerzői utak vagy szándékok. Csakhogy utóbbiaknak kortanúi vagyunk, a (korai) Kádár-kor művészet-irányítási, pártpolitikai, ízlésterroros és attraktívan funkcionista eredménymutatóit, szellemi háttérét, vagy alkotói perspektíváit pedig sokrétű írásos-, kotta-, sajtó- és kulturális községtörténeti anyagból kell kiásni, mégpedig nem szimpla „politika-történeti” vagy közléstudományi szférák átfésülgetése révén, hanem világhírű és akár még kiteljesületlen alkotók roppant széles körének szinte lexikai és kottaképi nyomkövetése segítségével.

E kötet, melynek már címlapja is a pirkadatnak és naplementének, ki- és betekintésnek, a világnagy folyamatok áramlásának és a békés elszigeteltségnek formai megoldásaival sugallja a mű tartalmi körvonalait, a zenei világban, annak is alkotói szférájában, a művek keletkezése és irányzatok térnyerése alapkérdéseiben, a hozott és tanult, újított és elfogadtatott, konvencionális vagy posztmodern stílári regiszterekbe átcúszó életművek terében igen tetszetős sokaság idéződik meg. Ha

⁶⁸ Musica Scientia sorozat, Rózsavölgyi és Társa Kiadó, Budapest, 2020., 448 oldal

csupán olyan nevekre terjedne ki valamikori figyelmünk, mint amilyen a Bartók utáni nemzedékből lényegében világhírűvé lett Dohnányi Ernő, Lajtha László, Kurtág György, Bozay Attila, Ligeti György, Durkó Zsolt, Jeney Zoltán, Járdányi Pál, Soproni József, Sárai Tibor, Maros Rudolf, Mihály András, Ránki György, Sugár Rezső, Székely Endre, Tardos Béla, és a lista még lap aljáig bővíthető, akkor érdemesnek látszik a Kroó György által elkészített egykori áttekintés (*A magyar zeneszerzés 30 éve*. Zeneműkiadó, 1975) óta eltelt közel fél évszázad megannyi alkotójára, törekvésére és irányzataira is érdemi figyelmet fordítani, netán elemző mélységig beletekinteni a zenetudományi tapasztalat gazdagodásába. A Szerző már egy korábbi tanulmányában is jelezte az '56 utáni első nemzedéki élmény, a modernitás-kísérletek bűvkörében „elveszett nemzedékként” indulók számára nem volt egyöntetűen serkentő, minthogy a serkentés közvetlen a Zeneművész Szövetség politikai-elköteleződési világnézetéből fakadt: „a magyar komponisták igénylik a Szövetség „gondoskodását” és „irányítását”, mivel a magyar zeneszerzés – történetében nem először – „a nemzeti provincializmus, vagy a modern és nagyvilági sehonnaiság” dilemmája előtt áll. Ugyanakkor Sárai Tibor, a Szövetség nevében azt is hangsúlyozta, hogy a várható szakmai viták célját félreérti az, „aki a zenei kifejezőeszközök nyelvi kódexét vagy éppen árjegyzékét kérné számunk /sic!/ rajtunk [t.i. a Szövetségen]. A szocialista társadalom művészi igénye nem ezt szabja meg, hanem ennél jóval többet: az alkotói magatartást és módszert, amely a kifejezőeszközöket a valóság művészi feltárásának szolgálatába állítja”.⁶⁹ Dalos Anna itt jelzi, hogy miközben a zenei élet legfőbb szervezőjeként az ötvenes évekbeli hivatalnoki szocializációt követő és a Párt művelődéspolitikai útmutatásait mohón váró Sárai ezt irányozza elő, pályatársai és kortársai, a háborút túlélő közép-nemzedék (Maros Rudolf, Mihály András, Sugár Rezső, Székely Endre, Tardos Béla, „sőt maga Sárai is) addigi pályájának legnagyobb alkotói válságát tapasztalta meg”, ami „mindannyiuk műhelyében kisebb-nagyobb mértékű stílusváltáshoz vezetett, e válságot, mint arra különféle nyilatkozataikban maguk a válságot megszenvedők utaltak, nem egyformán élték át” (Dalos, uo. 89.).

E szerzői válságok, a külső kényszerek és azoknak megfelelés, alkotói autonómia és „piaci” megfelelés a legkülönb változatokban vált folytonossá, s az Aczél-korszak kulturális (avagy teljes művelődési, „népnevelési” mecenatúra- és kultúrátámogatási) rendszeréről különféle monográfiák, eltérő szemléletű kritikai vagy korszak-tipologizáló megközelítések, Bartók- vagy Kodály-párti örökségvédelmi törekvések, sőt korai sláger-, beat- vagy popkulturális folyamatokról szóló belátások, újságcikkek, visszatekintések is napvilágot láttak – de a magyar zenetörténet rendszerező vizsgálata valójában (valamiért, tán majd kiderül egyszer, mi okból) szinte mindmáig elmaradt. Dalos – és számosan mások a Zenetudományi közegében, Berlász Melinda és Tallián Tibor irányítása alatt – bár törekedtek a zenetörténeti összegzésben ezt a korszakot is áttekinthetővé tenni, ezt mostanra tette lehetővé számos körülmény.

Dalos Anna írt már kötetet Kodályról is (2007)⁷⁰ és jeles Kodály-kutatóként tanulmányok sorát publikálta,⁷¹ számos zenetudományi kismonográfiája vagy tanulmánya ugyancsak napvilágot látott Szabó Ferencről, Ligeti Györgyről, Kadosa Pálról, Bozay Attiláról, Sári Józsefről, Kurtág Györgyről, Szervánszky Endréről, Zeney Zoltánról, a magyar operahősök magányosságáról, Zalatnay Sarolta slágerének

⁶⁹ Modernitás-kísérletek 1956 után. Egy elveszett nemzedék? *Magyar Zene*, 56. évf. 2018/1:89-101. <https://epa.oszk.hu/02500/02557/00033/pdf/>, hivatkozva Sárai Tibor: „Mérleg és feladatok. Sárai Tibor vitaindító előadása a Magyar Zeneművészek Szövetségének közgyűlésén”. *Muzsika* 3/1. (1960. január), 7-10. old.

⁷⁰ *Forma, harmónia, ellentét – vázlatok Kodály Zoltán poétikájához*. Rózsavölgyi, 2007., 336 oldal

⁷¹ *Kodály és a történelem. Tizenkét tanulmány*. Rózsavölgyi és Társa Kiadó, Budapest, 2015., 184 oldal

feminista olvasat-kísérletéről, és még kettőszáz más témáról, végtére a Magyarország Zenetörténete V. kötetének kutatási háttér munkáiból következő anyagának egybe-szerveződése során olyan szempontokat választott ki saját résztémájaként, amelyek feldolgozása korábban csekélyebb maradt, mint arra igény volna.⁷² Mint zenetörténész, egyúttal kritikus és zenei archívum-vezető, valamint a Zeneakadémia oktatója is, nem véletlenül fogalmazza meg a hazai zenetörténet-írás strukturális problémái (hiányzó feltételek, feltáró elkötelezettség hiánya, részterületek tartós feldolgozat-lansága, enciklopédikus áttekintés csekély igénye, befogadó célközönség hiánya, stb.) mellett a magyar zene helyének pontosítási igényét a világ zenetörténetében, sőt magát a kérdést is: elősegíthetők-e az enciklopédikus összefoglalás esélyei a poszt-modern történettudomány eszköztárával, a hazai zenetudomány szakértői gárdájával, beleértve az akadémiai Lendület program fiatal kutatóinak körét is.⁷³

Mármost az ajtó a lakattal, a szájzár a kottázással, a nemzetközi tekintély elől sokszor „alkotói magányba” zárt vagy „szilenciumra ítélt” szerzők, zenei körök, előadói repertoárok, kortárs hagyománykövető vagy modernista törekvések az ’56-os katalizmát követően újrainduló zenei életben (ennek intézményeiben, sőt szervezeti részlegeiben is) lényegében a megkötözve táncolás művészeti ágához sorolódtak inkább, semmint a felszabadulás újraélésének közérzetébe. Áttekintő elemzésében, ahol mintegy „elveszett nemzedékről” is fogalmaz,⁷⁴ akiknek a meghatározó kezdetek (újrakezdések vagy folytonosságok) terében jellegadó elődök és kortárs nyugati folyamatok hatásainak befogadási esélyei kínáltak utakat a „modernitás”, a „vissza-hajlás”, a „posztmodern” és a ‘Bartók-stílus’ követésével vagy egyéni megújításával. Az tehát, amit a korszak zeneszerzői a maguk kompozíciós tapasztalataival új stílári irányokként kezdtek beépíteni saját életművükbe, valójában gondolkodástörténeti korszakot is alkot immár a modern zenéről és általánosságban a zeneszerzésről. A kötet mögött rejlő zenekritikai és zenetudományi történeti munka „a repertoár-kutatás műfajába tartozik, azonban messze túllép e műfajon, amennyiben analitikus megközelítésével egyrészt a zeneszerzők gondolkodását és az alkalmazott technikákat tárja fel, másrészt arra a kérdésre keres választ, hogy a Kádár-kori Magyarországon alkotó komponisták miképpen reagáltak az őket körülvevő mindennapokra, műveik milyen poétikai diskurzusokba épültek be”. E diskurzusok megnevezésébe, elemző vizsgálatába, sőt megannyi mű részletes elemzésébe mindemellett nemcsak a korszak történeti miliójének, intézményi háttérének, szemlélet-irányainak, stílusváltásainak egy-egy alkotó vagy közösség (példaképpen a 14. fejezetben főszereplő Új Zenei Stúdió) helyzete és korlátozó körülményeit részletező okok mellett a korszak alkotói függetlenséget igénylő szellemisége is részét képezi. Idézem: „az Új Zenei Stúdió megalakulása ugyanakkor nem kevesebbet jelentett, mint néhány pályakezdő komponista és zenész függetlenségét a magyar zenei élet bevett intézményrendszerétől és szokásrendjétől”.⁷⁵

⁷² Maga is jelzi, a tudományos előzmények között is kiemeli Berlász Melinda e korszakra eső monografikus feltáró munkáját, de a maga vállalása időrendben és tematikai határolásban is átfogóbb. Berlász Melinda (szerk.) *Kodály Zoltán és tanítványai. A hagyomány és a hagyományozódás vizsgálata két nemzedék életművében*. Rózsavölgyi, Budapest, 2007; valamint Berlász Melinda – Tallián Tibor (szerk.) *Iratok a magyar zeneoktatás történetéhez (1945–1956)*. Zenetudományi Intézet, Budapest, 1985.

⁷³ <http://real.mtak.hu/83803/>

⁷⁴ Modernitás-kísérletek 1956 után. Egy elveszett nemzedék? *Magyar Zene*, 56. évf. 2018/1:89-101. <https://epa.oszk.hu/02500/02557/00033/pdf/>

⁷⁵ Wilhelm András: Jeney Zoltán. Editio Musica, Budapest, 1996:5., valamint Jeney Zoltán – Szitha Tünde: Az Új Zenei Stúdió hangverseny-repertoárja 1970–1990 között. *Magyar Zene* L/3 (2012. augusztus): 303-348, 303.

A zenei élet engedélyezett „hangnemeitől” és intézményes stíluskötelezettségi mutatóitól független törekvések esetén ismertetése (roppant aprólékos, választékos és némiképp teljesség-igényt is tükröző megjelenítése) izgalmas utalásokkal, helyenként vitatkozó hangnemben tér ki a kortárs zenekritika és referáló szakirodalom eltérő szempontjaira, sőt alkalmanként hiányaira is, mint a rendszerváltás idejére keltezhető alternatív zenei törekvések jelenlétének esetében a szakirodalmi feltárásból kimaradt szférák megidézésével, vagyis a zenetudományi főirányok és trendek, stílustörekvések és műfaji változatok átalakulási dimenzióinak szemlélésével a recepció dokumentumainak feldolgozását is bevonja a Szerző mindabba, amit áttekintésében végigkövet.

A monográfia nem leplezett további célja, hogy meghatározza a magyar zeneszerzés helyét az egyidejűleg fennálló nemzetközi kortárs zenei gyakorlathoz viszonyítható rendszerben. Ezt a célt a „túrni – támogatni – tiltani” aczéli káderpolitika zenei káderpolitikával nehezítő eljárásai csak árnyalják.⁷⁶ A további fejezetek a további négyszáz oldalon pontosan ezt a szisztematikus szemlézést, szaktudományi értékelést, monografikus feltárási igényt, valahol talán a megjelölt időszak hazai zenetörténet-írásának újraírási szándékát is tükrözik. Okkal. Sőt nemcsak okkal, hanem kellő gazdagsággal, racionális optikán át, s kitekintéssel a zenei tünemények társadalmi kontextusaiban megjelenő sokszólamúság aktuális állapotaira, de még az ezeket utólag, társadalom- vagy politikatörténeti aspektusból tárgyaló szemléletmódok kritikai visszhangját is ide értve. Csupán egyetlen példa erre: az Ellenzékiség, neoavantgárd, kettős beszéd fejezet bevezetésében nemcsak a korabeli KISZ-dokumentumokat idézi a fiatal komponisták új zenei műhelyének mozgalmi felügyeleti anyagaiból, Jeney Zoltán Kádárnak írott levelét, Kocsis Zoltán kiállítását a Charta '77 aláírói között, vagy az aláírókkal szolidarizáló Bozay Attila, Ferenczy György, Pernye András és Székely Endre megnyilvánulását is, de a rendszerváltás után visszaemlékező politológus rendszerezésével is vitába száll (Csizmadia Ervin demokratikus ellenzék-kötetét idézi meg Beke László művészettörténeti közelítésével ellenpontozva...), majd rövidre zárja ekként: „Pillanatnyilag fontosabbnak tűnik, hogy tisztázzam: a hetvenes évek neoavantgárd művészete nemcsak a politika és a kettős beszéd elutasítása révén bontakozott ki, hanem a műfogalom értelmezése terén – az Umberto Eco-féle nyitott mű koncepció kibontásával és az experimentum középpontba állításával – egy alapvetően új értelmezést vont be a művészetekről szóló diskurzusba...”⁷⁷

Röviden tehát a zenei milió, a társadalmi magatartások, az esztétikai értékrendek, folyamatok, küzdelem és nyugalom aktuál-portréit is adja, miközben a kortárs legjelesebb zeneszerzők kompozíciós képleteiig, témaválasztásaiig, címadásig és hangstruktúrák mélységéig levilágító pontos látleteket fogalmaz meg. Az e fejezetben is áttekinthető, világos érvelés ugyancsak arra alapoz, amire a kötet eredendő érdeklődés-iránya is fordul: miképpen lesz a hozott bartóki-kodályi-nép-zenei-magyarnemzeti örökség mentén életképes, világgrangú és univerzális folyamatokba érdemben bekapcsolódni kész a magyar zenei alkotás kulturális közege, s hogyan lépik-ugorják-cselezik-szökellik át a normaszegés bélyegét folytonosan vállalva is a közéleti elfogadottság, műfaji támogatottság, marginalizáltság és főáramúság

⁷⁶ lásd még Beke László: Túrni, tiltani, támogatni. A hetvenes évek avantgárdja. In: Hans Knoll (szerk.) *A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2002:228-247.

⁷⁷ lásd Beke i.m., 2002, valamint Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. 1968–1988. Dokumentumok. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995:83, 87. Forrás: <https://olvassbele.com/2020/02/11/dalos-anna-ajton-lakattal-zeneszerzes-a-kadar-kori-magyarorszagon-elozetes-reszlet/>

politikai/kulturális/párthatalom által kijelölt útjaihoz képesti saját alkotói autonómiájukat.⁷⁸

Egyre érlelődő a kötet olvasása-követése közben is a meggyőződés: rengeteg fejezet megannyi részletét kellene még fölidézni, megerősíteni, elismerni, értékelni vagy talányokkal körülvenni. Viszont maga a mű, meggyőző erejével, zenetudományi fegyvertárával, egész konstrukciójával épp arra késztet, vagy inkább annak bevallására serkent: ennyi mindent fölidézni nemcsak nem lehet, de kiragadni sem lenne érdemes, mert épp struktúrájában, folyamatában annyira komplex, hogy akár csak valamely utalás is sértené talán a mű szemléleti teljességét és értékes konzekvenciáit. E játékkeret ezért inkább az Olvasóra hagyom, legszerényebben csak megerősítve kereső szempontjait azzal: ha volt, maradt, vagy nem is keletkezett kérdése a magyar zenei élet Kádár-kori világáról, most immár lehet s kell is legyen, mert ez a kötet alapot, zene- és kultúratudományi szempontokat, méltó háttérrel ad hozzá.

⁷⁸ A Szerzővel a Klubrádió *Könyvklub* c. adásában elhangzott interjú további részletekkel:
https://www.klubradio.hu/data/hanganyagok/2020/3/9/ismetles_konyvklub_200309.mp3?direct=1

Visszfények törött (stíl)tükörben

Szív Ernő új hölgyei

Mottó, sírasművészeti előzmények nélkül:

„Bocsáss meg, nép, népem. Te nagy vagy, és nem vagy sem haragtartó, sem kicsinyes, sem gyűlölködő, téged meglopni, becsapni már nem lehet. Tárcámban, kisszínesemben legalábbis. Népem, te emelkedsz, és teveled emelkedem én is, mert ugye az nem helyes, ha én nem, te meg igen. Hazám, együtt emelkedünk, és ez nem létrázás, nem liftezés, de minimum léghajózás. És együtt ballagunk a béke nemzeti El Caminóján is. És tovább. Tarcám tartja a ritmust. Tehát. Jobban írok, gondolataim mélyebbek, igazabbak, őszintébbek, merészebbek, termékenyebbek, ez a napnál világosabb. Most már csak az olvasónak kellene észrevennie. De sürgősen”.

(Szív Ernő: *Az irodalom ellenségei*. Magvető, Budapest, 2017:86-87. oldal)

Nőtörténetek. Avagy férfiaké, akik szenvedelmesek, s nőké is, kik éltették, szenvedtették, megalázták, imádták költőiket. Nőköltészet. Nőkről – a férfiak kivagyfi nyafkaságán át, s férfiakról, akik szerethetők lettek (volna), de eltöltötték a maguk szerelmeit a maguk zsenijének tobzódásaival, fájdalmaival, panaszaival.

Másképpen: egy Darvasi, aki ismét Szív Ernő, s egy másik (klub)világ, mely szabadidős élményekre tornyozódik, feslik, pompázódik, snasszolódik.⁷⁹ Lebilincselő kultusztitkok, édes simítások, csalfa szavak, élethosszig szenvedés vagy pillanatnyi illatminta, mentális drámák és morális dilemmák, testiség és lelkeség hiánya, fékezhetetlen nagyság és lenyűgöző kisszerűség szalonromantikája – egy élhetőbb világ meghittén megtévesztő csalárdsága egyetlen iramban, korszakban, budoárban, ligeti kispadon. Nagy irodalom kis pillangóinak óriási szárnyassá növekedése az egyik lapon, korszakos diva sejtelmesen hamis pillantása a másikon... – Szív Ernő ismét az esendően leleményes lehetetlenségek leigázó pompájával lep és ajándékoz meg minket. Nem lenne létjoga semmiféle középszintű irodalom-oktatásnak az efféle irodalmi intimitások és intimitás-irodalmak nélkül. Nemcsak kötelező olvasmány ez, de minden olvasmányok kötelező háttere. Szív Ernő leányszíve, női lelkesége, asszonyi magabiztossága, új-hölgyfutár mivolta, hősnőkből az illanatot, illatfelhőkből a dúvad férfiúi odórt felszabadító áradása ezzel már oly korábbi korhangulat-fergetegbe vezet, ahová mindenki eljutni szeretne romantikus olvasóként, de épp eközben átéli a szükségképpen romantikátlanság lényegét, az érzemények szálmasságát, a minden szerelmek időségét, az egymáson fetrengő óramutatók örök pártatlanságát és alkalmiságát... Merthogy jöttek, sőt bejöttek, mint a magyarok, sőt kimentek, s fényes kalandjaik e két időállapot között is olyasmivel teljesezhettek, amit alanyi költők szerelmi lírába fonogatnak, korszakos költők verbajba, a kötelező irodalmak pedig megcsalásba, ámításba, hazug áradásba, „sok fényes és zűrzavaros kaland”-ba, hisz valahol e jeles magyarok „mind költők, így nem csoda, hogy e sajátos fénytörésű irodalomtörténet voltaképpen a nemzet történetének tankönyve”. A fülszöveg kegyelmessége a szeretve ismert Szív Ernő-i jövet és menet közötti tárcairodalom irányába kalauzol, melyben Darvasi írói méltósága egyik újabb pompázatában mutatkozik. A lexikális felsorolás itt satnya körkép lenne a legjelesebb honi szív-bajnokok leltárából, avagy budoárok vendég rabságaiból, légyottok elesett csatáiból, feleségi fájdalmak titokfejtési készleteiből. Ahogy az rendjén vala, megesett nagyjaink olykor elesvén (mint Balassi vagy Csokonai, Petőfi Sanyi, Juhász Gyuszi vagy számo-

⁷⁹ Szív Ernő: *Meghívás a Rienzi Mariska Szabadidő Klubba*. Magvető Kiadó, Budapest, 2018., 258 oldal

san egyebek), olykor a férfimorál pazar diadalával hódolva (mint Dezső és Frigyes, amikor vihognak...), de mindvégig az Üllői úti séták fényességes örökségével hurcibálódva, no meg aztán Vereckétől sörcsarnokig a vérző ironia költői valóságában incselkedve, „*egyenes polgári gerinc, szép, szomorú befejezés*” révén meghalni tanulni... Hát erről, ezekről, s más fasori talponállókról is...

„Kicsit hallgatott, dőlt belőle a boróka.

Jól van, fiam, aludj.

Álmodj szépeket, csilingelést, guruljanak a besenyőfejek. Most kicsit elmegyek. Talán találok új anyát neked.

De lehet, hogy fordítva volt. Hogy édesanyám volt a költő, és édesapám lett hűtlen hozzá.”

A kötet mintha Klima Ilona, Rienzi Mariska, Sárvári Anna, Bajor Gizi, Karády Katalin, Harmos Ilona, Böhm Aranka, Krúdyné és még Marikák, kocsmáros lányok, feleségek, nénik, dívák, ügyeletesek, odahagyottak, balladisztikusak, demonizáltak, elbúcsúzóztak, irigyeltek fináléja lenne, pásszé. *„Rád meg mindig gondolok, tudod. Itt van November Herceg. Nyirkos, szeles, nem szereti a nevetést. Hát ellenkezőnk”*.

De meg ez sem csak nőirodalom, sőt, még sötébb. Nem a női vallomásos líra szívzaggatottsága, de nem is az „...írj csak, drágám, megéri” férfiúi hűtlen hűsége. Inkább afféle jöttek-láttak-győztek historiális keretbe illesztett prozódia. Hisz ami összeköt, elválaszt is... Meg aztán jönnek más írók is itt a hölgyek életvilágába, *„Fiatalok, frissek, nyerseks, olyanok, akik nem tétováznak, és átviszik a szerelmet a túlsó partra. Ingyen akár”*.

S mert a nők soha sem „csak nők”, velük s értük, általuk és miattuk is mindig ott a teljesség, a kötelem, majd’ mindig a család is. Amíg.

„Családok szakadtak szét, mint a kendő. Nő ment, férfi maradt. Vice versa. Integtetnek egymásnak a testvérek, sírnak, küldök képeslapot, hívlak, chat, Skype, Londonban kurva drága a metró, késel, savval dolgoznak az utcafialatok. Dánia jobb? Hamlet!” (Verecke, aprópénz, 13-23. old.)

Az irodalom jövetmenete egyúttal a menetek jövedele is. Legalább annyira dekadensen intim test-tájlíra, mint emelkedett ahistorikus próza. A Szív Ernő-i budoárban egyszerűen csak tárca. Hol hosszabb, hol epikusan bővített, máskor acsargóan kielégületlen vagy bandázósan illetlen, megint máshol intimen ironikus, de ha lehet, kitartóan nyers is meg csevegjően az irodalmi ragadozó hangnemében fogant is. Esetenként időbe telik, mire ráakadunk, kik is hősei. Mert hát minden szeretőt tán még a versolvasó és novellafaló sem ismerhet. A nevek meg, hát forgandóak... – Radákovich Mária például ki nem tudja-akarja kimondani Kosztolányi Dezső nevét: *„Soha nem mondtam neki, hogy Dezső, Didé, Desiré. Hogy nem lett volna hozzá merszem? Ugyan, dehogy. Azokat a neveket mind más használta, más dadogta, kiabálta és csikorgatta, a barátai, az irigyei, a többi költő, pöfeteg szerkesztők, a szeles, benzinszagot utca, Ilona. Hogy be tud piszkolódni egy név. Hogy meg tud pörkölni, be tud feketedni. Pedig csak a szájak forgatják”*.

E forgatásban, s Mariska rámenős vallomásosságában már ott lapul a menekülni látszó Ady, ki vérbaját köszönheti a fennköltő orfeum-hősnőnek, s kinek mintegy „ürügyén” is a tárcahősök a másodlagos, alternatív irodalomhistóriát hordozzák, becstelenítik, színezik, konstruálják. „Ars p” – avagy poétikai pikantéria partvonalán sem, ahol *„Szóra szó, egy szó, kettő, millió. Nem hallgattam akkor se,*

ha kellett volna. /.../ Tessék. Sütöttem angyalt, parázson. Tessék. Ők is megsütöttek engem, föltáltak mint újévi malacot, forogtam vidám tűz fölött, ajvé. Szó a szájban, ropogott. Biztosan nem féltem volna annyit, ha nem vagyok boldog, csak azért is, dacosan, öntudatlanul, ballagva, vigyázzban állva, sokféleképpen. A boldogság az is, hogy félni kell. A félésnek efféle tudása. Ez meg is volt, papam, pipa. Megcsináltam. Nem engedtem a boldogságból, még a legmélyebb, legvacakabb gödör alján sem” (7. old.).

Az ars p. oly sok művészeti-művi-poétikai „lefoglalmazás” esélyét kínálja, amibe bőven beágyazódik ez a gödör-boldogság. S közben (még ha bárkinek ellenszenves delnök kellemkedő drámája idéződne fel), szinte alkotói kénnyel lerövidítheti azt, ahogyan Bajor Gizi a hosszadalmas Shakespeare-t. Darvasi úgy válik Szív Ernővé (ismét, mint *Az irodalom ellenségei* vagy az *Összegyűjtött szerelmeim* alkalmával), hogy egyikük a másiknak engedélyezi a perspektívaváltást, a lét újabb óráját...: *„Ne sírj, lesz valami másik hajnal is. Nem baj, hogy nem érti mindenki. Nem értik, hogy a szív fogalmaz, és isten akkor sincsen, ha diktál”* (9. old.). S ha ilyenkor Esti Kornél vagy Szindbád, Szendrey Júlia vagy egy ólomkatona tekintetén át láthatjuk a történeteket, jobbára akkor is Szív Ernő énjéből hangzanak föl a reinkarnációs hőstörténetek, drámai életcselek, kietlen csalódások, pokolbéli bús prózatörmelékek. A hátsó fülszövegben már Darvasi az író-újságíró ugyanakkor és ugyanott születik, mint Szív Ernő. Akkor hát kinek higgyünk inkább?

Ha Darvasira hallgatunk, akkor senkinek. És mindkettőjüknek is, minden személyesnek is, minden múzsainak is – ahogyan *A mandulafa* virágzásában Janus Pannonius megtiszteli a költőiség esendőségét (27-29. old.), s ahogyan a magyar költő megkapja utolsó italát, s mielőtt végképp angyalok közé száműződne, még markolja az érintetlen, teli vodkás poharát, *„ujjai között volt az a kicsi, az a semmi se, mégis minden örvényt és égzengést túlélő remény”* (241. old.). Az irodalom mint nem-tudományos mitológéma, az író mint örök mikrotragédia játékos komolysága nemcsak a privát kultúrhistóriát alakítja, de a Szív Ernő-i „lefoglalmazást” is komoly játékkal tölti meg. Mint egy névadási rítus részeként is, hol van neve a hősnek, hol rejtett, hol becézett, keresztnevesített, komolytalanított változat csupán, vagy épp szövegsúlyos felelősség alakját ölti: *„Amikor valakit néven nevezünk, akkor, azt hiszem, az isten elengedi a kezünket, és hátradől, mint egy öreg, kövér csósz. Jól van”* – összegzi Radákovich Mária. S mert maga az írói „Meghívás” a Rienzi Mariska klubba nemcsak a férfibú könyve, hanem a vérbően színes magyar irodalomtörténeté is, csöppet sem másodlagos, milyen is és mire képes a költő...

„A magyar költőkre gondoltam, háztájunkra, irodalmi kisudvarunkra. Rémületes mennyiségű lehetőség! Milliárd tettet, csúnyát, csodásat, hétköznapi jelent. Krúdy Gyula szöktetései, párbajok, árulások, lázadások, megalkuvások, Ady az ágy alá bújik a démoni Rienzi Mariska elől, és csak vacog. A magyar költő képes forradalmat kirobbantani. Képes a hazáért meghalni, a szerelemben vérbajt, migrént, tüdőgyulladást kapni, teherbe esni, szülni. Meggazdagodni, elbolondulni, hűnek maradni, árulóvá válni. Lesz a magyar költőből miniszter? De még milyen! Hóhér, kivégző kisnyilas szerelmi vonalon? Igen!

A magyar költő olykor még verseket is ír. Nem mindig csapnivalóak azok a versek, lehet belőlük himnusz, nemzeti sirató, érettségi tétel, orgonavirágos záróvizsgadarab. Néha be kell tiltani őket. Interpellálni kell ellenük. Elhatárolódni. Ítéletet kell hozni róluk. A magyar költő úgyis képes magyar költő maradni, hogy elveszti hazáját. Nem jön, nem lép a szülőföldje göröngyére, amíg” (239. old.)

És hát mert „nagy és fontos gondolatokra nem mindig érett a világ”, az Isten, Haza, Család múzsája is belekontárkodik az alkotói létbe:

„Régen se volt másként, hogy az irodalom, olyasféle jobbágy, szolgálólány, udvari bolond, nevezzük bárminek, segítségre szorul. Kell az erős államférfiúi kar, kell a köztanács, az útmutatás. Ezért is történt, hogy nem sokkal a rendszerváltás után egy jó nevű, országosan ismert, kiváló szerzőkkel büszkélkedő folyóirat egy füstös, konyakos szerkesztőségi ülésen eldöntötte, ezentúl csakis három témakörben közölnek verset, úgymint Isten témájában, úgymint Haza témájában, végezetül, de nem utolsósorban a Család témájában. Mármost Ady hiába küldte volna el ezek után nekik a disznófejű Nagyúrról szóló költeményét, annak témája leginkább a pénz volt. Istennek pénze nincsen, a haza mindig szegény, a család meg lopott, amióta létezett...”

A szerkesztőségi közelkép a honi-mai-rendszerváltós költészeti klíma totálképe is. A „macis”, „lóverseny”, Szpérós verscímek fölébe az Isten, a Haza, meg a Család javított cím került. Váltott rendszer, változott szótár, átalakult költői szabadság is része Szív Ernő aktuális tájképének. Rienzi Mariska pedig szabadidős klubfoglalkozássá lett mint klasszikus polgári úrihölgy régi szép eszménye. Vagy talán *Isten. Haza. Csal.* címen Darvasi László által novelláskötetbe formált közlések személyes hátországának intim előképe. De ez Szív Ernőnek már mindegy is. Megírja ő még a könyvtáros kisasszony elcsábításának históriáját akár...

Szív küldi szívnek, képesen

„Hirtelen ott kavargott mindaz a könyvtárnyi irodalom, amit a boldogságról elmondtak. Mondatok, szállóigék és novellák felejthetetlen passzusai, traktátusok és filozófiák okfejtései, ott volt körülötte minden, ami a boldogságról szólt, ám Szív Ernő mégiscsak azt érezte, hogy magányos. És soha az életben nem érezett még ilyen magányt.”
Szív Ernő: *A vonal alatt* (1994) utolsó mondatai
www.mek.oszk.hu/08500/08569/08569.htm

Márminthogy jelképesen, hitelképesen, képtelen gazdagsággal ajándékozva. Szíves szóval, szótlán képpel, sejdítéssel és monomagánnyal. Mint aki tündöklést ivott, fölháborodik-tehát-van, s megértő, mert főállásban is ezt ragozza.

Szív Ernő ismét megnyitotta tárcáját. Mint egy regényfejezet homlokzatán, egy drámai jelenetben, filmi közelképben, betűre betű őszinteségben. Az *irodalom ellenségei* persze nemcsak barátai és fenntartói ugyanakkor, hanem hívei, kiszolgáltatottjai, hódolói, megerősítői, missziót adói is.⁸⁰ Úgy ellenségei, hogy megölelik, megsimogatják, elandalítják, sandán kritizálják, süketen irigylük, bávatagon elemzik egyúttal. Képtelenül képes mindenki mindenre, ha a sikerről, dicsről, írói erényről vagy épp kiszolgáltatottságról mesélhet – és Darvasi-Szív Ernő annyi képet, ikonikus szituációt, lelkesült irályt, fenekedett csinossgot, cuki kacintást és bornírt testcselt fényképez egybe-folyamatba, hogy ennyi kép nincs is. Amúgy is kérdés, van-e bárhol bárkinek belső szemhatára a látnivalók befogadásában, s hány mega-giga kilométernyi életkép kell elevenül lakozzon az író szeme mögött, hogy háromfélszáz oldalon hetvenezer kattintást regisztrálhasson, de Szívnek egy nagyvárosi operatóri oszkárdíjra érdemes mennyiségben ücsörög minden tárcájában az életvilág. Csak üldögél, vaskos fotel, megkopott fejtámasz, rongyosra könyökölt karfa, s lát, lát, figyel, nézdegél a hidegre fagyott vidéki világban, a világvárosi szerkesztőségben, a képzeletvárosi magányban, a madarak röpte fölött, a léthatárok belső kolonádjai alatt, a zöldséges kérdő szigorától fenyegetve. Ködben, sejdítésben, ölelésben és szomorban, mint egy Kosztolányi vagy Szomory Dezső, egyúttal abban a késő-polgári békétlenségben, melyet elhagyni akkor is képtelenség, ha az ember a főutcán szervuszozik sejlő szombat délutánon, belakja a kiskocsmák odőrijét, vagy órákig szlalomozik könyvespolca előtt.

Szív Ernő elhoz és elvitat, ágáll és elköteleződik, szeret-nemszeret, lét-nemlét. Az irodalom mindenkori ellenségei – no nem, semmiképp sem az ostobák, a bértollúak, a szókupecsek. Ellensége itt mindenki mindenkinek. A sánta könyvtáros, a vásárló, az olvasó, a kritikus, a szomszéd költő, a főszerkesztő, a rivális pályatárs, a lassú kiadó, a rajongó népművelő, s maga-maga az író is. Támogató ellenség, referencia-valóság, virtuális közösség mindez, szemben az írás magányával, a papír gyűlölködő pillantásával, a tehetség másnaposságával, a buta cikkek sikerével és a zseniálisak cafrangolódásával. Talán csak maga az irodalom ellensége az irodalomnak, s már ez is komplex rendszer lenne! A heti penzum direkten ellenség, a tárca-műfaj rosszakarató, az olvasó érzékenységgyanús, a magyar író snassz, az irodalmi est néptelenül egyszemélyes siker, a tárca jobban teljesít – de mihez hasonlítva? A haza legrosszabb írója is ellenség, az öregedés is, a fiatalodás kontrasztja, a szótár keménysége, a szerkesztő cselvetései, a már elért témák, a fülszöveg autonómiája, az antikvárium jelenlét és hiány, a buta író, a buta olvasó, a tudatlan tudás, a tudálékos

⁸⁰ Szív Ernő (alias Darvasi László): *Az irodalom ellenségei*. Magvető, Budapest, 2017., 352 oldal

tudás, a nemet mondani (nem)tudás, a tartalék cikk, a bugyuta cikk, a perc és az óra, az idő és a képtelen álmok, a meleg, a szél, a madarak kihívásai, a szoknyák lebbenése.

„Akkoriban nem ezt a nyelvet használták. Akkoriban nem ilyen szavakon szóltak, lassabb, hűségesebb és pontatlanabb mondatokra bízta a világot. Tudták jól, hogy egy mondat akkor ér igazán valamit, ha eltakar még többi számtalan egyéb mondatot, lusta, féltékeny, sántító vagy heves természetű mondatokat, élő és halott, csöndes és ordító mondatot, mert a jelentés olyan, mint a társasági élet, a jelentés, akarjuk, nem akarjuk, egy ágas-bogas család, de a mi családuk, és csak így lehet jó és érvényes szavakból épített világunk, miközben a manapság használatos mondatok mögött puszta, műveletlen vidék terül, és csak a becsvágy, csak a hirtelenség, csak az akarat mámora élte. Az efféle mondat olyan, mint a színpadi díszlet, ami előtt ugyan lehet szépeket játszani, de lakni már nem lehet benne...” (256-257. oldal).

A lakatlan tárca, melyben a szél mint gazdáját vesztett lélegzet fújdogál, lakót keres. S ha nem kerül, akkor kivár. Belaknak körülötte más világokat, más színpadokat és fotelokat, sufnikat és mauzóleumokat, de ő csak vár, arra a méltóra vár, aki úgy írja meg, úgy képezi le, s úgy képzei el, ahogyan azt ajándékba vinni is méltó lehetne. Szív Ernő szívesen ír, aprólékosan korrigál, derűsen elégedett és iratszaggaítóan kritikus is. Szívvel ír, szinte selyembe mártott tollal, szeretetbe áztatott igényességgel, a szétszórtság minden látszatát fenntartani méltó görcsösséggel. S mindegyiket újragondolva, átírva, átértékelve is... Tudja: tárcája „a hazát visszaveszi, mint az üveggolyót”. De éppen mert ábrázolatai felelősek és kivagyiak, e nélkül a testiség és közelség nélkül méltatlanságra ítélték is.

„Bocsáss meg, nép, népem. Te nagy vagy, és nem vagy sem haragtartó, sem kicsinyes, sem gyűlölködő, téged meglopni, becsapni már nem lehet. Tárcámban, kisszínesemben legalábbis. Népem, te emelkedsz, és teveled emelkedem én is, mert ugye az nem helyes, ha én nem, te meg igen. Hazám, együtt emelkedünk, és ez nem létrázás, nem liftezés, de minimum léghajózás.

És együtt ballagunk a béke nemzeti El Caminóján is. És tovább. Tárcám tartja a ritmust. Tehát. Jobban írok, gondolataim mélyebbek, igazabbak, őszintébbek, merészebbek, termékenyebbek, ez a napnál világosabb. Most már csak az olvasónak kellene észrevennie.

De sürgősen”. (86-87. oldal)

Itt most „a vonal alatt” nemcsak kritikus riport, másik írókkal játszott angyali üdvözlő, őszi délelőtti, tárcahonorárium, álmogyűtemény és karácsonyi ajándék kockázata lapozható, hanem Szív Ernő olykori öntitkosítása, rejtekező küldetése, olvasói rangja és életkritikai riportázsai kapnak élfényt, majdan „a világ dolgai” fölötti elmerengés tündöklő tüneményei, a röppenések útvonalainak önironikus meghatározásai és fázisai, a tervezhetetlen ész műgondjai, a „legionella füzet” történései is rákenődnek a szöveg vásznára.

Jó, hogy lett ez a kötet. Valamiképp színtelenebb, savanykásan reménytelenebb lenne a világ, ha nem lennének az irodalomnak pártoló ellenségei és ellenző pártolói. Szív Ernő erről győz meg, nem először, s nem is végleg. Talán csak azért, hogy a következő szívkiüldít máris képtelenné tehesse.

Megjelent: Káfé Főnix, Periszkóp rovat, 2019. május

Politikai teleológiák, avagy akarod-e a hatalmat bármi áron?

„Ez a világ a hatalom akarása – és azon kívül semmi más!
És ti magatok is a hatalom akarása vagytok – és azon kívül semmi”
/Nietzsche: *A Hatalom Akarása*/

Hantabeszédre formált cím, belátom. Pedig csak provokáció, tettetés, kihívás. Szolgálata nem egyéb, mint „becselezni” a figyelmet egy olyan belvilágba, melyet politológiák, szaktudások, jobbantudások, mindentudások vesznek körül állandóan, finomítottabb esetben posztmodernül cicomázott teleológiák, jóslatok, fenyegetések, harsány blogok, átkok és vágyképek. Olyik esetben ezek is maszatolva, kevercs-formátumban, tónusváltásokkal, legmodern szakirodalmi hivatkozásokkal, szociológiai meg filozófiai implikációkkal. Itt most ezért csak kísérletezem. A politológiákból, filozófiákból is csak a kalpag-dísz, cipővirágot, hangos tűnődést veszem ki, az ideológiai normatívából ugyancsak a szimbolikus tüneteket emelem át, „antropológiául” szólva is kutatáshiányosnak látszik mindez. Sebj. Tézis, ellenoldalai, narratívái. Ennyi most. Aztán a folytatás már egyebektől is függ...

Minthogy leplezett kilétem egyik stabil tartományában negyedszázada politikai antropológiával foglalkozom, szinte kézenfekvően hozok látszatra „politikai” témát, mégpedig címében is kifejezetten olyat, amely tükrözni hivatott lenne politikai társadalom és uralmi viszonyok, kollíziók és konfliktusok, erőterek és hatások komplex viszonyrendszerét (nevezzük most „politikának”), s ráadásul ennek is csupán azt a szféráját tüntetem ki a szimbolizációs játszmák közül, amely valamiképpen a teleologikus magaslatokba emeli a tétek és értelmezések sajátlagos természetrajzát. A látszat azonban csalóka. Nemcsak azért, mert a mottó és a címbe foglalt nietzschei üzenet mintegy kikéri magának a szociológiai vagy antropológiai, politológiai vagy pusztán szakrális célú olvasatot, hanem mert a teleológiák és politológus-vágyképek narratív struktúrái között megannyi olyan is van, melyek az alapkérdéseket is eufemizálják. Mondjuk például a „tudtuk-e hogy jön?” a rendszerváltás vagy a posztiszocialista „átmenet”, vagy a „miképpen lehetséges elnöki kormányzás?”, „van-e illiberális demokrácia?” típusú teorémákra nem avval a triviális felelettel válaszolnak, hogy „naná, minden ami politika, az eredendő gázság...!”, vagy „...mi mást akarhatna egy hatalom, mint korlátlanul uralkodni...?!” – hanem elkeresztelik posztmodern átmenetnek vagy közpolitikai projektnek, új típusú állameszménynek vagy heveny válasznak a globalizációs kihívásokra. Mindezzel mintha fumigálnák, törpítenék, semmisnek minősítenék a bármilyen egyéb diskurzus akármiféle esélyét, a beleszólás, a képviselés, a tiltakozás, a máskéntgondolás minden egyéb alakzatát is.

A mottóban idecslezett Nietzsche-kivágat épp ezért figyelmeztet a lényegre, mármint az elviselés, tudomásulvétel, értelmezés „keretére”. Merthogy – és erre a 440 oldalas eredeti Nietzsche-szöveg fordítója, Romhányi Török Gábor is külön útmutatóban hívja föl a figyelmet – a Hatalom ez esetben nem a mindennapi közbeszédben uralkodással összetalálkoztatott jelenség, melleslegesen publicisztikus vagy morális mondanivalók tanmeséjének főszereplője, a mindenkor utált és citált, elutasított vagy hízelgéssel megtámogatott aktor, hanem valamelyest „elvont” lényeg, afféle értéktér, melyben tagadni vagy helyeselni, magyarázatot vagy értelmet keresni, fejlődési elveket meghatározni csakis „visszafelé olvasatban” lehet, genealógiai eljárásban, amely – mint magából a kulcsszóból is érzékelhetjük – nem igazán jelenkutatási, s ezen belül „politológiai” vagy társadalomtudományi, közelebbről nem

is *antropológiai* gyakorlat. Ám így is kérdés marad mindennemű értelmezési találkozásoknál, s még inkább az „eredendő irányultságok” kultúraközi kalandjainál, hogy a Hatalom maga az *értékmeghatározás*, az eredendő irány megszabásának legitim jogosultsága inkább, valamifajta filozófiai antropológiai alapozottságú tüne-mény – vagy éppen élő entitás, aktív egyed, meg ezáltal cselekvő, és a saját érték-terében kiteljesedő dráma játéktere is? Romhányi így igazít el, idézem: a „715. aforizmájában Nietzsche az alábbi módon határozza meg az értékeket: »viszonylag rövid életű, komplex lények fennmaradásának és növekedésének feltételei a *levésben*«. Mind az értékek létrehozása, mind pedig „hierarchiájuk”, azaz egymáshoz képest elfoglalt helyzetük /.../ csak a Hatalom Akarása eredendő irányultságára vonatkoztatva nyer értelmet, az értékek ‘helye’ ettől az iránytól függ. A Hatalom Akarása az értékek *eredete*, minden értékhierarchia eredete – meghatározza az értékek értékét”.

Saját használatra átfogalmazva, vagy alkalmassá téve: ha „ez az eredet nem vezethető vissza valamely kiinduló egységre, azonosságra, mert irányát mindig meg kell határozni; másrészt viszont ez az eredet csak retrospektív módon nyer és ad értelmet a genealógiai fejlődés szerint, amely belőle indult ki, és amelyben fölismerték...” – akkor könnyedén kijelenthető, hogy a hatalmi közlési, értelmezési és kommunikatív rendszerek antropológiai megjelenítése azért sem lehet „tisztán” politológiai (vagy empirikusan antropológiai) művelet, mivel a társadalmi világ sokrétűen ritualizált szcenikai térben funkcionál, ahol a kultúrák és politikai berendezkedések közötti közlekedés maga is ritualizált gyakorlat, nem pedig valamiféle „természetes” létállapot, eredendő céloksággal vagy „kezdeti irányultságból” fakadó átalakulás magyarázatával, kézenfekvővé tett léthelyzetével – hanem épp ellenkező igény ébreszt. Mégpedig a *megértés inherens módját*, az émikus aspektust, melyhez kontrollként ott az étikus rálátás (lásd generatív nyelvészet, fonémikus-fonetikus), de e kettő összelete nem a teljesebb kép, hanem a részleteiben is elbizonytalanító szimbolizáció, narratíva lesz, melynek vállalása immár ránk hárul, s független a Hatalomtól...

E ponton jogos a kérdés: ha maga az antropológiai kutatás és megértés, empirikus tudás és teorikus értelmezés megkívánja a jelenlétet, részvételt, rálátást és a benne-lét harmóniáját /komplex lények feltételeit a „levésben”/, akkor hogyan is állhatunk hozzá e „politikainak” gondolt állapot megértéséhez, konkrét társadalmi közösségek hatalmi világhoz kapcsolódó entitásainak, helyzeteinek, ideológiai alapozottságának vagy apparátusainak belátásához – alkalmasint beláthatatlanságához, káoszához is? Romhányi értelmezésében „A Hatalom Akarásának mindig önmagával van dolga. Mindig önmagának meghaladása, akár az akcióban, akár a reakcióban. Önmagával szemben az elemi ösztönök kaotikus és ellentmondásos sokféleségének arculatát ölti. Az eredendő indulatiság maga. Nietzsche pontosan a Hatalom Akarásának ezt az eredendő határozatlanságát nevezi káosznak. /.../ A lehetőségekben túlzottan is bővelkedő káosz nem a rendezetlenséget jelenti, hanem az ösztönök sokaságát, erők teljes láthatárát, amelyeken belül a megismerés és a művészet felvázolják perspektíváikat. Másfelől a káosz viszont azt a pillanatot is jelenti, amikor az értékek összeomlanak, amikor a Hatalom Akarása önmagába visszafordulva holtpontra jut. A Hatalom Akarása a káosszal szemben az egymással harcoló erők hierarchizációs elve, egyszersmind tendencia az egyre nagyobb tartomány kisajátítására. Az erős akarat képes harmonizálni tulajdon erőit, bármennyire széttartanak is, tudja ellenőrizni állandó fejlődésüket. Erős az az ember, aki a ‘káosz látványára vágyik’, vagyis aki szembeszáll valamennyi ösztönrel, de legalábbis a lehető legtöbbel, és uralkodik is rajtuk. A ‘nagy stílus’, ‘nagy remény’, ‘nagy politika’, ‘nagy nevelő’ kifejezésekben a ‘nagy’ jelző minden esetben azt jelenti, hogy itt a Hatalom Akarása beteljesítette igenlő természetét. Gyöngé pedig az az ember, aki e feladatnak nem felel

meg, és a megoldást mindig bizonyos erők elfojtásában vagy kiküszöbölésében keresi. Az igenlő és erős Hatalom Akarása vállalja a változatosságot, a különbséget és a pluralitást. Ha negatív és gyöngé, akkor összezsugorodik a védekezésben és a menekülésben az előbbi szöges ellentétéként, amelyre a hatalom kiteljesedésének nemes egyszerűsége jellemző”.

Amiért e hosszas citálgatás nem okvetlenül értelmetlen, az éppen a politika teleologikus céljainak, képzelt rendezettségének, „a Rend” fenntartására irányuló hivatkozási rutinjának alaptémája. Bocsáttassék meg, ha ebből a szisztematikus okfejtésből nem kellő szordínóval engedem előbukni azt a kvázi-típust, amelyet napjaink Magyarországon (és még nem is egy világtájon nem is egy államban) a Nagyságra törő politikai akarnokok ragadnak meg egyre inkább, akik a hatalom kiteljesedését és uralmi terük növekedését a Nagyság és Erő bűvöletében a védekező és menekülő stratégiával próbálják megvalósítani. A hatalmi szertartásosságnak és a mindennapos rítusoknak mindig van irányadó és tartósító eszköze, amely konkrét megnevezésben nem más, mint a hatalomgyakorlás és az erőszak kiterjedtsége, legitimitása, „mechanizmusa” – kiegészülve valamely teleologikus képzetrel, hivatkozással. Ámde hogyan lesz az erőszak rendszerré, megengedett normává, megtűrt szokásjoggá, az „avatottak” és „felhatalmazottak” kiváltságává, és hogyan válik a mindennapos szokványosodott működés-egész egyfajta communitas-t konstituáló struktúrává vagy ideológiává, amely a korszak dinamikájával szentesítve az akarat eredményességét tükröző jelentéstartalmat, „igazságértéket” hordoz? Hogyan alakul ki a társadalom struktúrájában a funkcionális „bonyolódás”, rétegzettebbé válás, érintkezés, kölcsönhatás, s mellette a funkcionális tartalom, a folyamatosság, a legitimáció – a *teleológiák* értelmében?

Erről-ezekről próbálok a továbbiakban néhány körvonalat megrajzolni.

Teleológiáról és ilyféle -lógikák többes alakjáról azért nem érvénytelen ez esetben mérlegelő módon beszélni, mert a céltételező oksági képzetek alkalmazás-technikái rendre élnek ama inherens hipotézissel, hogy a célrendszerhez vezető tételezések között a képzet valamely közös vélt, egyazon értékrend megfelelő komponensét segítenek megvalósulni. Ez ugyan korántsem igaz, hisz előzetes értékkrangsor, tesztelés, rákérdezés szinte sosem zajlik a politika társadalmi színterein (...véletlenül sem kérdezik meg, mielőtt szavaznál: tudod-e, mire szavazol, ha demokráciát pártolsz, ha világbékét vagy világháborút, ha turul-kultuszt vagy államnemzeti egyházat támogatsz voksoddal...!!), de mindeme kölcsönhatások között a politikai antropológia talán megteheti, hogy „politizál”, politikai tünetényeket tárgyal, les meg és tesz fogalmi kimunkáltságú értelmezés részévé. A politikai pszichológia, politikai kultúra kutatása, szociálpszichológia is hasonlóképpen jár el, egyező feltételekkel keres és talán típusokat, vélekedés- vagy viselkedésmódokat, erőket és hatásokat, szubjektumokat és csoportozatokat. Miben vagyok hát én más, amikor ezt a hatalom-akarási kérdéskört lapítgatom itt, s közben antropológiát mondok? Ezt Olvasóim megítélésére bízom.

„A hatalom akarásával azt a jellemzőt juttatom kifejezésre, hogy nem számolhatjuk föl a mechanikai rendet anélkül, hogy magát a rendet ne számolnánk föl” (Nietzsche: Wille zur Macht, II., 374., utalja Deleuze 1997:84). A nietzschei rendszerben a győztes fogalmához *belső akaratot* kell társítani, s ez a hatalom akarása, amelynek mint erőnek lényege a másik erőhöz viszonyított mennyiségi különbsége, amely különbség erőminőségben jut kifejezésre, majd így vezérlő elvvé válik az erők szintézisében, az erők különbségében és újratermelődésükben. S éppen ez az örök szintézis és állandósult visszatérés alapul a hatalom akarásának vezérlő

elvén, egymástól el nem választhatóan: „az erő az, ami képes (valamire), a hatalom akarása pedig az, ami akar (valamit). ... Az erő fogalma természetéből következően győztes, mivel az erőnek erőhöz való viszonya, amint az a fogalomban benne foglaltatik, az uralkodás: két egymáshoz viszonyuló erő közül az egyik az uralkodó, a másik az uralt” (Deleuze 1997:86).

Az euro-amerikai típusú kultúrákban, államiasult struktúrákban főképp az uralmi viszonyhelyzeteket jellemző instrumentális erő a meghatározó, és a győztes szerepe szempontjából az aktorokban lakozó akarat, végső soron a hatalom akarása révén egymás fölé kerekedő erők *kölcsönkapcsolatai* adják a behódolás kényszerét – legalább történetileg mindenképpen. (Az afrikai vagy ázsiai-óceániai rendszerek egészen más szerkezetűek, „egyezkedő” akaratról és demokratikus legitimitásról sosincs szó bennük...). A társas-társadalmi viszonyok szimultán kölcsönhatása és esélykülönbségei mélyén lehetséges, hogy van egy sajátos „természetfeletti harmónia” is, amely túlélni segíti a partnerviszonyba kerülőket, de az erőkülönbségek újra-termelése és szintézise – mint Nietzsche szerint az „örök visszatérés” eredménye – korántsem független a különbségen, származáson, társadalmi pozícionáltságon alapuló („genealógiai”) minőségtől. Ez még inkább így van az államiasultság szintje alatti szervezettségű társadalmakban. Nem térve ki itt most a törzsi viszonyrendszerekre, csak jelzem, az elhangzottakból megismételve: ha a *hatalom akarása* az erők differenciális eleme, akkor a keletkező *minőségek* eleme is, vagyis az egymással kölcsönhatásban álló erők közötti *mennyiségi különbségek* eredője lesz. De e mennyiség/minőség együttesben a minőségi oldalon ott áll a származás, a képesség, a „pouvoir” értelmében vett jogosultság és elvitathatatlanság, mely a hatalomba kerülést valószerűsíti vagy garantálja is. Az erők egymáshoz való viszonyában a *véletlen* is megjelenik (mind a két, eltérő struktúrájú hatalmi berendezkedésben), mint a *viszonyba rendeződés meghatározó elve*. Így a hatalom akarása – mint a véletlent legbelsejében tartalmazó képesség – az aktív-reaktív erők uralását jelenti, s az erők és akaródzások lényegük szerint differenciáltak és minősíthetők is. Itt, a minősítés pillanatában keletkezik az *interpretáció* fő problémája, vagyis az erők mennyiségi különbségeit minőségként értékelő felfogás *értéktételest*-szerű gesztusa, s ennek akár felfedése, megértése is. A Clifford Geertz-i „értelmezés hatalma” szempontjából az értelmező ebben a struktúrában csak perszonális hitelességű kapcsolat, vagy alapos és hosszantartó megfigyelés révén pillanthat rá az értékmomentumra. A fennálló erőviszonyok és életesemények ilyenén feltárása, definiálása persze már magában véve is *interpretáció formájában megjelenő hatalom-akarás* (ha másé nem, hát a kutatóé, aki definiálja a szituációt a meghatározások pontosítása révén) – de azt hiszem, ez a tudományos megközelítésmódok elvitathatatlan önkényének kérdése már, azé a diskurzusé, amelyet a tudomány folytat az életet élőkkel..., s itt, ha valóban kutatásról beszélünk, inkább leíró természetű értelmezést rendelünk hozzá, nem hatalomfilozófiát vagy morálszociológiát.

Nietzsche szerint „a hatalom akarásának mindig a pillanatnyi minősége az uralkodó” (i.m. 39.), melynek dinamikája a rákövetkező reaktív változással együtt adja az erők szövedékére épülő funkciót, amely a változások létbe, „Dionüszosz dicsőséges világába” vezet. Oda, ahol az erő ad értelmet a dolgoknak s a hatalom-akarás a jelentőségét nyeri. Ebben a világban az aktív erő, az igenlő akarat emeli piedesztálra, magasra, (Nietzsche kedvenc szavával) „úri” rangra azokat, akik szemben állnak „az alacsonyok, hitványok, rabszolgák” tömegével, mert ezekben a gátló erő, a tagadó akarat, a menedék-keresés olyasféle életfilozófia-konformizmust erősített meg, amely a határok, a kényszerek, a különbözőség jogának elismerésével a nietzschei „középszerűséget” segít kialakítani. Történetileg ez azt eredményezte, hogy az aktív erők önmagukat valamely jogos fölény megtestesítőiként fogták fel, a szerves

evolúció koronáiként, a különbséget indokoltan hangsúlyozó győztesként – ami azonban nem így van a maguk szerepét folytonos funkciótudattal átélő, tevékeny jelenlétét a „közvetlen politizálás” aktusaként tudatosító törzsi és horda-társadalmak esetében. De ezektől, s a filozófiai ráközelítés oksági érvényességétől alighanem igen távoli asszociációk – mint mondjuk a menekültek, politikai felhatalmazottság, győztes önkép, alárendelt társadalom – összképe igen ismerős lehet korunk hírharangjait meghallóknak, ugyanakkor a lapos utalás ezekre legyen inkább a véletlen áthallás műve, nem az én narratívámé.

Az itt elgondolt elbeszélésmód nyilván nem az egyetlen aspektus, de még ennek is szükségesnek látszik néhány kiemelhető momentumára aprólékosabb figyelmet irányítani. Ilyen példaképpen a szuverenitás, a legitimitás és a civilitás, avagy a *communitas* értelmében vett autonóm döntésállapot kérdése. A politológiai vagy akár vallásrendszertani analitikus elemzésekből tudhatjuk: a teleologikus és instrumentatív értelmező törekvések eléggé gyakoriak az etnikai kutatás, a politikai morálkutatás, a hatalmi rendszerek empirikus leírásai során, s céljuk elsődlegesen inkább egy ismeretlennek tekinthető viselkedéskultúra megjelenítése a források nyomán (jogszokások alapján, kulturális, vallási és életmódbeli sajátosságok rendszerező elbeszéléseit követve), semmint az interkulturális kapcsolatok mikrotörténeti reprezentációja a helyi társadalmak, vagy nagyobb kultúrkörök, esetleg földrajzi nagytérségek (itt mindenekelőtt Afrika középső része és északi tájéka, továbbá Ázsia és Óceánia java részének áttekintése) alapján.

E közlési, értelmezési és kommunikatív rendszer egészének megjelenítése ugyanakkor azért sem „tisztán” politológiai, mivel az érintett társadalmi világ egy ritualizált térben funkcionál, *ahol a kultúrák és politikai berendezkedések közötti közlekedés maga is ritualizált gyakorlat*, nem valamiféle (archaikumként vagy neolit maradványként definiálható) „természetes” létállapot. S mint hatalmi (politikai, de nemcsak „policy” értelemben vett) rítusnak, megvan a maga irányadó és tartósító eszköze, amely konkrét megnevezésben nem más, mint a *hatalomgyakorlás* és az *erőszak* kiterjedtsége, legitimitása, „mechanizmusa”. Hogyan lesz az erőszak rendszerré, megengedett normává, megtűrt szokásjoggá, avatottak kiváltságává, és hogyan válik a mindennapossá szokványosodott működés-egész egyfajta *communitas*-t konstituáló struktúrává és ideológiává, amely a korszak dinamikájával szentesítve olyan jelentéstartalmat hordoz, melynek igazságértéke (történeti alapon is) már-már elvitathatatlannak látszik? Hogyan alakul ki a társadalom struktúrájában a funkcionális „bonyolódás”, rétegzettebbé válás, s mellette a funkcionális tartalom, a folyamatosság, a *legitimáció* – méghozzá ott, ahol első rátekintésre ilyesmiről szó sem eshet a kifejezés weberi értelmében?

Elgondolásaink és történeti analógiák révén ez alapkérdéshez a *törzsi szintű hatalom* vázlatos leírásával közelíthetnénk leginkább, ami persze az euro-amerikai típusú hatalompolitikai érvek felől nézve talán „hiányosan” alátámasztottnak látszik majd önálló érvként, s ezzel sokféle további ellenőrzésre és igazolásra szorul – emlékezetes ebben a kérdéskörben nemcsak a 20. századi brit, hanem a hetvenes-nyolcvanas évek amerikai politikai antropológiája, vagy a kilencvenes-kétezres évek európai „állam-antropológiája”, melyekben az államot vagy akár az Európai Uniót mint „törzset” vizsgálták többen is. Viszont talán nem több (és nem is kevesebb) itt mindez, mint hangos gondolkodás a hatalom akarásának és birtoklásának egy sajátos megnyilvánulásmódjáról, a mindennapok történéseiben megjelenő uralomgyakorlás és politikával kapcsolatos antropológiai nézőpontok kialakulásának felvezetésével.

Rövid ráfutással jellemezve vagy tematizálva csupán: a *szuverén*, vagyis a legfőbb hatalom, a szubjektív módon kiterjesztett, de elfogadásra váró mindenkori

legfőbb döntésjog elvben a jogfilozófia és jogantropológia alapkategóriája is, melyeknek társadalmi vagy jogtörténeti szinten elindult elemzése más tudáságazatok felé lehetséges áthallások számos változatában ismertek (elég itt utalni a Nagy Janka Teodóra szerkesztette jogi kultúratörténet-sorozatra, melynek nyolc kötete megannyi történeti párhuzamot enged fölsejteni az interpretációk messzi históriájából).⁸¹ Röviden körülírva az alapjogok rendszeréről, az emberi létezés legfőbb mértékéről van szó, még a méltóság előtt, de a szubjektum fölötti státuszban. Az európai gondolkodás hagyományában és a közpolitika szótárában a brit, a francia és német felvilágosodás óta egzisztáló fogalom konszenzuális társadalmi térben evidensen tükrözi a születéstől minden embernek kijáró tiszteletet (újabban a fogantatástól számítva is), beleértve a vallás, a társadalomszervezet, a presztízs, a rangok, státuszok sokféleségét és interpretációit. Az emberi társadalmak szociális érzékenysége így mindenkor tárgya a saját jogon kivitelezhető döntéseknek, az érintett ügyintézési szabadságát semmiben sem korlátozva (v.ö. szubszidiaritás, a mindenkor legközelebb eső döntési szint előjoga, egyházi vagy közjogban, igazgatási vagy uniós szinteken is, néha épp a nemzetállami vagy autonómiai szinteken kivételképpen mégsem alkalmazva). Ez a klasszikus polgári ideál az egyén szuverén döntésjogát úgy ismeri el, hogy a társadalmi folyamatokbani részvétele akár a mindenkor állam ellenében is releváns lehet. Ez okból az államnak az egyén szintjére vonatkozó beavatkozása mindig indoklásra szorul, függetlenül attól, hogy ez korai polgári állam, a részvételi demokrácia vagy civiltársadalmi mozgalmi stratégia vitatkozó szempontja-e, vagy csupán a jogelveké, hatalmi huzavonáé, narratív politikai entitásoké. A polgári fejlődéstörténetben, amely önmagát épp a nempolgári, nemvallási, nemfeudális, nemkatonai egzisztálás pozíciójában fogja fel, a szociális minimum és szolidaritás ennek legelemibb morális kerete kellene legyen (lásd bővebben Schmitt 1992).

A társadalmi közhatalomban, közjogban és az ezek közelfogadtatását elősegítő *legitimitás* rangjában alapszempont, hogy azt a morális igazolást kell tartalmazza, amely szerint a civilizált és közös megegyezést mint uralmi keret elfogadását tükröző társadalomszervezeti alapelvek (v.ö. Weber legális uralom fogalmával) egyrészt a jogi értelmű elvitathatatlanságot foglalják magukba, másrészt a civilizáció önképe ennek csiszoltabb változataiban a megegyezések, vitán alapuló konszenzusok, megoldáskereső játszmák, harmonizálható döntési kompetenciák összjátékát tekinti önnön legitimáló, azaz jóváhagyó rendszerének. A legitim rend emellett még rászorul a szimpla tudomásulvételen túli támogatottságra, vagy épp ennek ellenkezője lesz sora, triviálisabban szólva: a létező fennálló elvitatása. A legitimitás tehát építhet a tényleges támogatottságra, de józan megfontolás tárgyává kell tennie a megértés, a szándékközösség szempontját is, rövidebben a jóváhagyottság kontinuitás-elvét, mint a hatalmi jogosítványok időből eredeztethető alapját, mely nélkül a megértésnek és jovialitásnak, támogatottságnak és elismerésnek nincs érvényes morális jogalapja sem. A hatalom mindenkor akarása azonban a legtöbbször és leginkább ezt a támogatottsági relációt látja bizonyoságnak, egyúttal kockázatnak is (pl. ha nem nyertünk uralmi jogosítványokat a versengő pártpolitikai támogatóival megerősítve, akkor a szavazóink relatív többségét nevezzük legitim többségnek, függetlenül a 3:5 aránykülönbségtől, mint a legutóbbi európai és főleg kelet-európai népszavazások alkalmával).

Mindemellett a hatalomgyakorlás mint *közvetlen erőszakmegnyilvánulás* éppúgy egy *specifikus* társadalmi térben zajlik, miként a politikai hatalombirtoklás

⁸¹ A jogtörténet új forrásai. Jogi Kultúratörténeti és Jogi Néprajzi Digitális adattár. Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógiai és Vidékfejlesztési Kar. Szekszárd, 2018., 360 oldal, /kétnyelvű címekekkel és többnyelvű összefoglalókkal/. Elérhető itt: <http://jogineprajz.hu/kiadvanyok/megjelent>

rítusai vagy hétköznapi érvényesítésmódjai is ilyen módon reprezentálódnak. Ez az erőpolitikai alapállapot egyfajta sajátos *geográfiai keretet* ad a történeteknek, térbeli érvényességet, ami bármely community esetében néhány méterrel vagy mérfölddel odébb már másképpen áll – éppúgy, miként a hatalomérvényesítés módjai vagy formai szabályai. A hatalom és az uralt térben való mozgás egykoron, az antik világtól nagyjából a 19. századig a *távolságok és terek fölötti uralomban* teljesedett ki, a földrajzilag elkülönült társadalmi lények (v.ö. nép, etnosz, horda, törzs, állam, stb.) a birodalomépítés eszmeképzetével vonultak erőszakpróbákra, csatákba, háborúkba. A kortárs folyamatokban immár a földrajzi térben elkülönülés (úgyis mint geopolitika) nagyrészt elveszítette korábbi funkcióját, s átadta a főszerepet a *valós idő fölötti uralomnak* (rakétaháború egyetlen gombnyomásra), az „időpolitika” pedig az időmegtakarítás, a haladék(=esély-)szerzés elvére épül, a kizárólagos előnyszerzés eszméje pedig nem lehet tekintettel az emberre, az emberi léptékű tempóra, a megteendő úthoz szükséges időre, sem pedig az emberi célok eléréséhez szükséges útvonalakra. Az egymáshoz közel állásból, a társas csoportok közötti státuszkülönbségből és mozgásdinamikából ezen a radikális úton immár egymást alig feltételező szabályozottság lett, a szomszédság-barátság-család helyébe az államasult szervezet érdekessége lépett, átírva a teret és az időt, s a társadalomnak nevezett fenomen egyéb kommunikációs gyakorlatát, melyet ilyen módon annak inverzvé fordított át – s ebből a köztérre jutó egységnyi célirányos ésszerűség, uralom-mennyiség kiválóan tanulmányozható az *állam alatti szintű társadalmakban*, az ezek közötti kommunikációban, a hatalomgyakorló intézmény kiterjedtségében és rétegzettségében is, legyen ennek társadalmi terepe autonóm tartomány, település, kulturális közösség, hitközösség, élményközösség vagy akár tudományos, alkotói szintér.

Ezért aztán (és ennek szervezeti anomáliái dacára is) a specifikált hatalmi *térhasználat* társadalmi tétek, felelősségek, konfliktusok, kihívások és válaszok, többszereplős játszmák, előnyök és hátrányok *elosztási viszonyaiból* és az újrafelosztási kísérletekből áll, ahogyan az a politikai rendszerekben is intézményesült *erőviszonyok* függvénye. Amiként a hatalom kialakítja a maga uralmi hatókörének terét, intézményesíti működési szabályait, megszabja érvényességi határait, úgy a társadalmon belüli kapcsolatok sem csak a kölcsönösség és lekötelezettség struktúráiból szerveződnek (avagy a liminális fázisok érvényesüléséből), hanem a hatalom centrális és periferiális szereplői közötti viszonyból, szabályozott kapcsolataikból és rítusaikból is. Éppúgy, miként a modern államok (párt)politikai közlekedési rendje vagy normái is határokból és határ-áthágási gyakorlatból állnak össze, majd intézményesülnek, azaz jogelvekké, szokásgyakorlattá válnak, legitim módon szabnak korlátot az indulathatárok átlépőinek. Csupán a szimbolikus értelmezés, a „jelentésekből szőtt háló” (Geertz 1988) egyik furcsasága, hogy a szociálintropológust érdeklő hatalom – itt egyszerű képletté lecsupaszított modellben: „A” és „B” alá/fölérendeltségi viszonya – a hatalom kézbentartója által adott utasításokban és az alárendelt engedelmeskedésében testesül meg, a kulcsszó pedig a „*power*” [=hatalom], amelynek fizikai konnotációja energiát, tápegységet, áramlást és feszültséget is jelent az angol nyelvben, tehát csupa olyasmit, amelynek révén két pólus közötti érintkezés történik, maga az *érintkezési aktus* pedig egyfelől a két minőség közötti *határmezsgyét* alakítja ki, másfelől pedig *veszélyzónát* alkot, melyet a dinamikai különbségben jelenlévő domináns szereplő valószínűsíthetően erőszakkal fog áttörni (lásd még Leach 1996:133-134). Amikor az „értelmezés hatalmáról”, az ideológiai-nyelvi-kulturális előnyökért folyó érdekelméletek föloldhatóságáról beszél a kritikai értelmiségi, akkor erről az érzékeny zónáról szól az ideológia funkcionálását tárgyalva, nehezményezve vagy felülértékelve. Clifford Geertz ezt az érdekelméletek pszichés előnyökért

folytatott metódusaként, lényegében a nyelv mint hatalom, a szimbolizáció mint szintér kérdéseit taglalja részleteiben.

S hogy ne legyek szintisztán csak elméleti, engedtessek egy példával élnem: ha azt mondom Pentagon, vagy Vatikán/Róma, akkor nagyjából egy adott kor és értelmi szint fölött mindenki sejti, hogy Hatalomról, annak akarásáról, szimbolikus megjelenési formájáról, metonímiájáról van szó. Ha Bécset mondom a 19. században, vagy Moszkvát a 20. század első háromnegyedében, az értelmezés direkt politikai üzenet vagy deklarált minősítés nélkül is politikai keretbe illeszkedik. Ha „mumussal” fenyegetem a 4-5 éves unokáimat, kiröhögnek, mert nincs életközeli fenyegető tartalma, valamint nem érzékelik-értelmezik „politikaiként” az ördögi praktikákat. De ha Vatikánnal fenyegetek egy papot, Brüsszellel egy választópolgárt, akkor a pusztá városnév mögé juttatott üzenet azonnal a félnivalót közvetíti, áthallásos toposz révén, nyelvi terrorhoz szokottan. A mindennapossá vált csúsztatások ugyanakkor egy közfelfogásban beidegződött, ráarakódott, szokványosodott jelentés, üzenet, működés-egész utalásává válnak, s pusztán a beszéd, a fogalmak révén egyfajta *communitas*-t konstituáló struktúrává vagy ideológiává erősödnek. A jelentés ezzel megoszt híveket és ellenzőket, kategorizál vagy klasszifikál entitásokat, s a képzelt nemzet intézményesített változatát (nemzetállam, NER, világmagyarság/összmagyarság, ősi hagyomány, származástudat, „keleti rokonság”, „testvéri országok közössége”, „nyelvi autonómia”, stb.) révén a korszak politikai dinamikájával szentesíti az akarat eredményességét. Ráadásul a nyelvi hatalom tudatos, alkalmazott módon úgy viselkedik, mint közjót tükröző jelentéstartalom, „igazságértéket” hordozó többletképesség vagy uralmi legitimitás-felhalmozás jelképe. Aki pedig ennek elfogadásából, megalkotásából, a részvétel élményéből kimarad, az nemcsak azonnal az ellenoldalra kerül, hanem üzletfélből vagy partnerből is rögtön idegen, ellenfél, ellenség lesz (a distinkciókhoz lásd Koselleck, Heller, Cohen, Krasztev, Maffesoli, Mikecz, Szabó, Ricoeur). A hová-tartozások, választható entitások közege el is várja a lojalitást, a megfeleléskényszer, a jólviselkedés pragmatikus verzióit, a sosem definiált, de mindenkor mintegy meghatározhatónak tetsző értékrend követési szabályait, az eltérések szankcionálási módját, a „Sollen” sajátlagos önérvényesítési akaratszerűségének utat engedő elvárásrendet. Olyan értékteret tehát, melyben a morális parancs a morális pánik ellenoldali formát ölti, az előírás mint lehetőség mutatkozik, a hatalom elbirtoklása ténylegesen az értékek értékének deklarált kisajátítását szorgalmazza. (Ha én definiálom, mit tekintek definíciónak, értéknek, jogelveknek, akkor máris a definíciós hatalom kisajátításával éltem). Az érték- és jogelvek deklarálása végső soron olyan gyarmatosítást szimbolizál, melynek nincs is már szüksége valódi fegyverekre, tényleges mozgásra, megszálló erőkre, terrorra, hanem eléri mindezt a főhadiszállásról ki sem mozdulva, többszörös áttételeken keresztül, talán még jóval hatékonyabban, mint területfoglaló egykori mivoltában. A legális uralom élményközössége így lesz szuverenitásának elorzása révén a totális uralom elősegítőjévé, a civil engedetlenség ugyanakkor ezúton válik lázító „rebellióvá” és „nemzetbiztonsági kockázattá”, „Occupy korszakká” – a hatalom pusztá látszatainak és előnyeinek szimpla akarása pedig össznemzeti „érdekközösség” vagy hallgatólagos nemzeti belenyugvás eszméjévé erősödik.

Mi köze a boldog emlékü Nietzschének mindehhez, az értékek értékterének értékeléséhez, személyes szuverenitás és kollektív entitás viszonyrendszeréhez? Miképpen kutatható mindez a teleológiák, teleologikák teleopraktikák tájain? Hogyan lesz az apolitikus vagy az antipolitikus magatartásmód is kénytelen találkozások, érintések és birkózások helyszínévé? Sok-sok-sokféle interpretáció, magyarázat- és képzet-értékű részválasz adható még mindezekre. Ennek tézisképpen rövidre fogott

jelzésével egyben azt is érzékeltetni próbáltam, mennyi dilemma, norma, képzet, látszat, illúzió és szimbólum, valóságos helyett virtuális terekbe is betolakodó attrakció vesz körül bennünket, mikor akár *nempolitikai politikáról* van szó. Lehet-e még – máshogy és másért – akarni a hatalmat, értelmezni az értelmet, kutatás témájává tenni a narratívák újdonságát, átalakuló szótárát, vagy átírt szinonima-gyűjteményét...?

Kérdéseim csak a megválaszolatlan hipotézist erősítik, egyben jövőő feladatot is kínálnak. Ennél többet – virtuális olvasóim verbális gyarmatosításának elkerülése érdekében – magam sem igazán akarnék. Ez is teljesíthetetlen, vagy legalább annyiféle választ és részletezést, „sűrű leírást” és értelmező értelmezést igényel, amennyi még seregnyi kutató, megannyi ágazati antropológia, komplex és többszintű vagy többhelyszíni antropológiai ráközelítés révén is éppen hogy csak körvonalazható...

Ámde azt – ha javasolhatom – ne fogadják el tőlem, amikor a Hatalom esetében nem a manipulálókról szólok, s nem az antipolitika hatalmáról, a civil stratégiák erőszakmentes kihívásairól vagy a fegyveres fenyegetés rémségéről, hanem a megértés, a beleérzés, a Geertz-i értelemben vett „értelmezés hatalmáról”, az ideológiai-nyelvi-kulturális előnyökért folyó érdekelméletek föloldhatóságáról. Geertz ezt az érdekelméletek pszichés előnyökért folytatott metódusaként jellemzi, s kinövésésként kezeli a feszültségelméleteket, melyek a struktúrához kötött eszmerend-szerek motivációs alapjait, hiányérzeti momentumait kezelni lehetnének képesek (v.ö. *Az ideológia mint kulturális rendszer*, 1994:30-32). Mindketten – az érdekek és a feszengések is – jócskán kitettek/kiszolgáltatottak a fölébük helyezkedő értékek rendszerének, s annak is, kinek/kiknek áll módjában az értékekről rendszerszerű gondolkodást értékké vagy értéktelen kalandorsággá tenni. A Hatalom akarásában ugyanakkor épp ez a kortárs kihívás, mert ez a minapi késztetések gyakorlati és kutathatósági minimuma. Egyúttal felelőssége is, a kollektív és strukturális feszültségeket nem sablonos ideológiákkal, hanem a szimbolikus formálódás intim kérdéseinek faggatásával lehetne talán közelebb vinni a kutatás és felfedezés szférájához. Idézem erről Geertz-öt: „Az ideológia kiváltó okai és hatásai közötti kapcsolat esetlegesnek tűnik, mivel az összekapcsoló elem – a szimbolikus formálódás öntörvényű folyamata – fölött csöndben átsiklanak. /.../ A problémát – hogy az ideológiák hogyan transzformálják az érzéseket jelentéssé, és teszik ezeket társadalmilag hozzáférhetővé – rövidre zárva adott szimbólumokat és feszültségeket (vagy érdekeket) helyeznek egymás mellé oly módon, hogy értelmesnek tűnjön... /u.o. 36./ Az ideológia mint kulturális rendszer az egymással bonyolult struktúrájú összefüggésben álló jelentések – amelyek az őket létrehozó szemantikai terminusok terminusai-ban függenek össze – tisztán szlogenekből álló színpada mögött fejlődött” /u.o. 42./ ... „Az ideológia funkciója egy autonóm politika lehetővé tétele azáltal, hogy biztosítja részint azokat a megfellebbezhetetlen fogalmakat, amelyek értelmessé, részint azokat a meggyőző képeket, amelyek kézzelfoghatóvá teszik” /u.o. 48./

Az ideológia tehát a feszültségre adott válasz – Geertz szerint – s a célirányos cselekedetek erősen képszerű természetének, a hozzájuk intenzíven ragaszkodó csoportoknak „ismeretlen valamik” kialakításában vállalt aktivitását látja-láttatja olyannak, ami az emberek maguknak gyártott problematikus valóságképekből áll, a kollektív lelkiismeret mátrixaitól, teleológiáiktól függően alakul. „Azonban a saját vízióhoz való csöndes ragaszkodás valószínűleg a legmegfellebbezhetlenebb dolog” /u.o. 62/. A magunk víziói pedig sokszor kitartóbbak, lecserélhetetlenebbek, formál-hatatlanabbak, mint a legmakrancosabb hatalom legfortélyosabb teleológiája. Próbáljuk ki! De minimum ketten: hatalom sincs társadalom nélkül, társadalom sincs a hatalom elleni önkép és önerő nélkül.

Források és hivatkozások

- Balogh István 2006 *Igazságosság és politika*. L'Harmattan, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 7:7-22.
- Camillieri, Joseph A. – Falk, Jim 1992 *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. Edward Elgar, Aldershot.
- Cohen, Abner 1974 *Two-Dimensional Man. An essay on the Anthropology of Power and Symbolism in complex Society*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Deleuze, Gilles 1997 *Nietzsche és a filozófia*. Gond Alapítvány Kiadó – Holnap Kiadó, Budapest.
- Deleuze, Gilles 1973 A quoi reconnait-on le structuralisme? In François Chatelet ed. *Histoire de la philosophie. Le XXe siècle*, Hachette, Paris, 304-305. (Pluriel, Paris, 2000 – ezt használtam).
- Geertz, Clifford 1994 Az ideológia mint kulturális rendszer. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Budapest, 22-62.
- Geertz, Clifford 1994(b) Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity. *Public Lectures* 7., Collegium Budapest, 1-18.
- Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám, <http://lettre.c3.hu/>
- Gombár Csaba 1996 Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi szerk. *A szuverenitás káprázata*. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, 13-45.
- Heller Ágnes 1996 Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok. *Kritika*, 8:14-17.
- Hertz, Robert 1909 La prééminence de la main droite. Étude sur la polarité religieuse. *Revue philosophique*, vol. 68:553-580; valamint in *Sociologie religieuse et folklore*, PUF, 1970:80-101. www.anthropomada.com/bibliotheque/HERTZ-Robert.pdf
- Koselleck, Reinhart 1997 *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Jószyöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- Krasztev Péter – Jon Van Til szerk. 2013 *Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békéseknék*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Leach, Edmund 1996 *Szociálanropológia*. Századvég, Budapest.
- Maffesoli, Michel 1988 *Le temps des tribus, le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*. Méridiens Klincksieck, Paris.
- Mikecz Dániel 2010 Az ellenállás kultúrája. Kultúra, identitás a mozgalomkutatás irodalmában. *Politikatudományi Szemle*, XIX/2:110-126.
- Nietzsche, Friedrich 2002 *A hatalom akarása: minden érték átértékelésének kísérlete*. [ford. Romhányi Török Gábor]. Cartaphilus, Budapest, 440 p. http://konyv-letoltes.com/a-hatalom-akar%C3%A1sa---minden-%C3%A9rt%C3%A9k-%C3%A1t%C3%A9rt%C3%A9kel%C3%A9s%C3%A9nek-k%C3%ADs%C3%A9rlete_62309.html
- Pál Gábor 2011 Tereket nyitó kulcskategória. A gyűlöletbeszéd fogalma a magyar politikai diskurzusban, 1994–2004. *Politikatudományi Szemle*, 1:97-116.
- Ricoeur, Paul 1969 Herméneutique des symboles et réflexion philosophique. In *Le conflit des interprétations*. Seuil, Paris, 283-285.
- Romhányi Török Gábor 2003 A Hatalom Akarása, avagy A hatalom akarása. A fordító „használati utasítása” Friedrich Nietzsche: *A hatalom akarása* című művéhez. *Hitel*, (16) 1. Forráshely: <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00013/muhely.html>
- Schmitt, Carl 1992 *Politikai teológia. Négy fejezet a szuverenitás tanáról*. ELTE JTK, Budapest, 7-126.
- Szabó Márton 2011 *Politikai episztemológia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szabó Márton 1994 A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3:91-111.

Intertextusok

Saját spiritualitás, hagyományos szerepek, „belső körök”

Évszázados áttekintés egy muzeológiai kelléktárban

Szinte sosem hisszük el kételyek nélkül, milyen kíméletesen „egyszerű” egy műalkotás „megértése”. Akár színházi produkció, akár filmes beszédmód, akár képzőművészeti mű, valamiképpen szinte könnyen úgy képzeljük: értjük, amiről szól, átérezzük, amit közöl, „olvasni” tudjuk üzenetét, élvezni az érintettséget és beavatottságot – melyet pedig (jól tudjuk) szinte semmi munkával nem készítettünk elő... Nincs igazi, speciális képzettségünk a filmekhez, operákhoz, fotókhoz, plakátokhoz, színdarabokhoz, versekhez..., mégis úgy vélhetjük, egyértelműen megértettük enélkül is azt a jelentésteret, melyet közvetítenek. Kételyeink persze igazolódhatnak is utólag, ha „közelebb léptünk” a megértés nehezebb dimenziói közé, a történetiség bugyraiba látva, a jelentésterek széles ívét mind-mind csatolva ahhoz, ami alapkészletünk volt. Föladjuk: belátva, hogy „persze minden bonyolultabb”, de annyira talán már mégsem, hogy impressziók minőségében ne tekinthessük elfogadhatónak vagy érdekminek, amit ezután (már-már kételyekkel, de mégis) megérthettünk.

Épp ezt a köztes élményt, a rálátás és betekintés, az impresszió és megértés, az elfogadás és rácsodálkozás komplex kulturális tapasztalatát kínálja az az album, melyet bár igencsak réginek tűnő, ténylegesen azonban még nem túl sokszor meghaladott múzeumi katalógusként, egykori kiállításként – azaz jelentéstulajdonítónak kiemelő és értelmező gesztusként –, egyúttal forrásművek kínálataként vehetünk kézbe. A *zsidó nő* a címe – így, a maga egynemű és közvetlen, általánosító és látványos, kihívó és informatív rejtelmeivel együtt is, lakonikusan, de annál többen sejtetően. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár kiadványa egy 2002-ben rendezett kiállítás anyaga, részint annak előkészítéséből, részint látvány-kínálatából összerakva.⁸² Úgy katalógus, hogy a kiállítás vezetőjeként is beválik, de a látnivalók háttéréhez is összegzi a legkülönbözőbb tudásterületek spektrum-fényeit, s lesz oktató kavalkáddá, lapozható emlékanyag, föltáró ismeretkinccsé egyszerre. Építve a kételkedő énünkre, hogy „ugye” semmit sem tudtunk mindezekből... Tegyük-tehessük hozzá: tényleg nemigen tudunk, s azóta sincs (újabb) ilyen katalógusunk, könyvünk, „leltárunk” és forrásművünk. Minapában éppen a zsidóság életviteli hagyományának egyik részkérdéséhez kerestem forrásmunkákat, és órák százai mentek el azzal, hogy töredék-adatokat, kiegészítő megerősítéseket, továbbgondolható kérdéseket találjak más (egyebek között világhálós) forrásokban, cikkekben, kötetekben és adatbázisokban – de efféle összegző áttekintést még távoli rokonként sem találhattam. Ez persze nemcsak egy kiállítás anyagának, de különösen katalógusának fontos erénye. Pótló funkciójú, és hosszú időtávon át is pótolhatatlan, ha nincs.

Ami pedig kínálkozóan van, nem kevesebb, mint tizenkét írás, jobbadán tanulmánynak nevezhető, de ismeretközlő vagy információs háttérként is kiválóan szolgáló dolgozat az asszimilált magyar zsidóság egy első korszakát követő második időszakról. Hol kérdező és magyarázó („*Hol voltak a zsidó nők?*” – Toronyi Zsuzsa), hol egy kitágult törzszaknál irodalmi hősökkel összeismertető („A pesti zsidó nő mint allegória” – Konrád Miklós), hol politikai („A ‘fiúknak nevelt lányok’ és a tikkun olam szerepe a magyarországi zsidó nők politikai szerepvállalásában” – Pető Andrea), máskor szikáran történeti („A zsidó nők a holokausztban” – Karsai László), alkalmasint pszichológiai is („Az első magyar zsidó pszichoanalitikusnők” – Borgos Anna;

⁸² A *zsidó nő*. Kiállítás a Magyar Zsidó Múzeumban, 2002. április 25. – 2002. szeptember 2. Kurátor: Toronyi Zsuzsanna /egyúttal a katalógus szerkesztője is/. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 2002., 176 oldal.

„A progresszió női műhelye – kollektív életrajz-kísérlet” – Juhász Borbála), s megint más esetekben szociológiai („A nők felsőbb iskolázásának kérdései”; „A zsidó házasságkötés” – Karády Viktor), vagy kultúrakutatási és vallásantropológiai („A nők világa egy budapesti zsinagógában” – Papp Richárd), vagy irodalomtörténeti („Az eltűnt írónők nyomában. Tűnődések a magyar zsidó irodalom női feléről” – Pécsi Katalin), s persze nem utolsósorban judaisztikai („A liberális judaizmus álláspontja a nők szerepéről a zsidóságban” – Kelemen Katalin).

A tudásterületi elkülönítések persze a legtöbb esetben egyúttal „áthallások”, átlátások is, értelmező közelítésben ugyanis megjelennek itt az Izraelita Nőegylet jótékonysági tevékenységei (Julia Richers tanulmányában) és szociális vállalkásainak tényadatai (Lendvai Mária szemlélésével), de nem kis szerepet kap az összképben az, hogy a (főképpen persze pesti vagy fővárosi) szociális viselkedésmódokban, rangoktól és politikai felépítménytől független közéleti ügybuzgalomban milyen szerepet vállaltak a nők, akár férjeik támaszaként, akár tőlük független életviteli és szervezeti ragban, de éppenséggel konkrét életutak és tevékenységi módok között az elhíresült dámák is nevet kapnak (példaképpen Gedő Ilka, az „irritatív” és analitikus művészetet kezdeményező, az intellektuális kihívások terén korszakalkotó „tradicionalizmussal” alkotó képzőművész portréjában, Hajdu István életrajzi tanulmányában). Mindezt a kiadvány záró blokkjában „a kiállításban szereplő nők életrajzai” fejezet teszi egyedivé (149-173. oldal), egyúttal arra is utalóvá, mennyi intézményes jelenlét (egyesület, kör, társaság, képviselet, iskola, közéleti háló, kapcsolati kultúra, népkonyha, szociális gondozás, anyagi támogatás, stb.) van jelen olyanok esetében, akiknek sorsáról és teremtő közreműködéséről szinte semmit sem tudunk, s talán ennél is kevesebbet a művészeti életben, közéletben, férjeik és apáik „hátszínén”, otthonteremtő szerepében, mecénási, múzsai, alkotóművészeti létében megtestesülő identitásaikról.

A kötet, ha csak belelapozunk, portrék sokaságával gazdag, de a szellemi és vallási jelentéshátterek még többet kínálnak. A színésznő, a szobrász-keramikus, a párbajtőrívó, a zenész, a költő vagy divattervező, de akár az irodalmi hősök és múzsák széles köre nemcsak meglepő, de arról is elgondolkoztat, miképpen hat kölcsönösség vagy hagyomány a férfi-szerepekre a női mentalitások esetében, vagy fordítva, a hithű életmód és történelemviselt élethelyzet miképpen keretezi a zsidó női szerepviselkedés és családi-közösségi feladatvállalás lehetőségeit. Gazdag példatár mindez, s nem csupán a kiállításé, hanem immár a katalógusé is, melynek szerzői között a női jelenlét szintúgy figyelemreméltó. Amit napernyős dámák és makrancos családayak korából, a magyarországi zsidó nőmozgalom korai történetéből, vagy a portrékon túli szakrális hagyománykövetésből a kötet ugyancsak fölsejdit és példáz, az megint nem szokványos, és még kevésbé csupán „kiállítási”. Éppúgy szerepel itt a legkorábbi női szerepek öröksége, mint a mai életvitel számos tradicionális jele, s szintúgy jelen van a „jön és rosszon túli” sokféleség mindabban, aminek az életutakban, értékrendekben és továbbadott mintakészletekben épp a zsidó nők voltak főszereplői. A katalógus – visszafogottan és érzékítő módon megmunkált mivoltában látványosan is – csak egyetlen kötet ezen a hagyománykötött könyvespolcon. Ekképp azonban biztos és nélkülözhetetlen helye van a 20. századi életutak és életművek kulturális sokféleségének könyvtárában. Egyúttal arra is emlékeztet, mi mindenről nem kell és nem is érdemes „úgy tudnunk”, ismerjük. A történetiség díszletei között ugyanis megannyi belső kör intim jelentés-árnyalata, hagyományos szerepek kibontakozási módja, ezek megjelenítődésének és megőrzésének megannyi változata búvik meg. Nem utolsósorban a spiritualitás saját hozományának és a lelkiesség részválaszainak gazdag kelléktárával kiegészülve.

Van-e inter-mentalitás? S ha igen, hol keressük mostanság?

Könyvheti nívumként lépett elő a budapesti L'Harmattan kiadó azzal a (mintegy szándékosan? vagy épp sokat sejtetően...?) archaikus tónusú címmel, mely Horváth Júlia Borbála művének címlapján díszleg: *Női beszély*.⁸³ S még el sem merengtünk a tartalom sejdítő régiességén, az irodalmi műfajok kora-újkori tónusán, vagy az „elbeszélés”-jelleg üzenet-mivoltán, máris dominánssá tolakszik a jelzői üzenet: néhány kivételes hölgyet, írástudó apácát leszámítva alig-alig akad a hangos beszéd-módok literátori képviselőjében NŐ, más szóval épp női mivoltával kirívó-kihívó közszereplő, kinek módja adatott gondolni, remélni, szavakba foglalni, s publikálni is, amit elmondásra alkalmasnak ítélt. S most íme, itt van egy interpretáció, mely nemcsak a kommunikáció, de a tudományos narratívák körében is érdemben kopogtat...

A főcím már grafikai megoldásával is sejdíti, hogy nemek irányultságai, ki- és bezárások, „befoglalások”, áthallások és interaktív hullámtermészetű jelenségek ügyéről van szó, de alcímével a belső címlapon árnyaló tónusban megjelenítő konkretizálással éppen korunk kihívásainak egyikeként identifikálja magát: egy nőtípusról szól, talán az öt fejezet pontosító-szűkítő tartalomjegyzékében is láthatóan a férfi világ(ok) és a nyilvánosság, a sztereotípiák és a szerephatárok, a gender-határok és a mentalitások első fejezetei felől halad a *XXI. századi nőtípus, az intermentalitás* fogalomköre felé. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy száz oldalt kell áttanulnunk, mire az intermentalitásig jutunk..., de ténylegesen is élmény marad, hogy mintegy krimi-szerűen épül fel a szerzői beszély a kulcsfogalom távoli látványával. S e távolság a Bevezető szavakkal (13-26. old.) bár csökkenni látszik, az elbeszélő kedv igazolásául szolgáló tudásháttér bizony több ponton is gondolkodásra, alkalmilag akár vitára is ébreszti a lusta lapozót...

Ha lehet kivagyian bátor harcot felvenni e kardos Szerzővel, valójában egy izgalmas szakmai vita és egy nemi szerepből fakadó illedelmes győzelem stratégiai pozíciójából saját eligazító szavai segítenek kimocanni már az első oldalak után. Tudásszociológiai krimiként persze jó előre sugallja, milyen „eleve elrendelt” pozícióból kénytelen több hátránnyal megküzdni, mint egy férfiúi értekezés tenné, s milyen kifutású lesz végül a párviadal, de tény, hogy a társadalmi szerepek felfogástörténetének néhány kardinális pontját nemcsak kiegészíti a közlésmódok, narratívák kapcsolatrendszeri vázlatával, kommunikációs rutinok és mentalitás-modellek komplexebb képeivel, hanem mindjárt a bevezető első oldalán deklarálja is, milyen kommunikációs aktusok határolják magát a téma felvetését, érdemi tárgyalását, a tématerv „legitimálását”, s az egész tudományos kérdezésmód szabványossá tehetőségét is. (Utóbbira már azért is szüksége volt, mert doktori értekezésként írta meg az eredeti változatot...!).

A Szerző előző műveit is megolvassa, sőt doktori értekezését is ismerve úgy kell összegezzem már első és körvonalazó mondatban: kevésbé valószínű, hogy „magaslesről” kéne vélekednem erről a témakörrel, már csak azért is, mert a „női beszélyhez” Ő ért, s nem én, ezt Ő kutatta s nem mi, valamint Ő írta meg immár harmadik tudományos kötetében magához a kérdésfeltevéshez vezető gondolkodási utak nehézségeit, s nem alkalmi olvasója birtokolja mindeme tudást. Jószerivel egész műve a nők észbeli képességeit értelmiségi férfiak által „méltányoló” módon kezelő világ-

⁸³ *Női beszély. XXI századi nőtípus, az intermentalitás*. L'Harmattan, Budapest – Kossuth Klub, Budapest, 2019., 239 oldal

felfogásairól, a matriarchális értékrend letűnéséről és mintegy alkalmi újrajelentkezéséről, vagy a polgári normaképződményeket mozgalmár vehemenciával erősen megszorogató „női szerep”-osztogatás jelenkori változásairól, rövidebben a nemek közötti kapcsolatrendszer, kompetenciák, jelrendszerek, viselkedésformák „intermentalitásáról” szól. S nemcsak kutatás áll a háttérben, a közviselkedés számos színtere is, hanem diskurzuselemzés is, amelyben főszerep jut a szikrázóan bölcs férfiuik „androcentrikus” interpretációinak, vagyis annak, amit a tudások és tudhatóságok férfi-ésszel vasbetonba öntve adagolnak, szemben mindazokkal, akik ezt a felkent bölcsességet oly szívesen elvitatják, nem igénylik, vagy még talán cáfolják is...

A Szerző a klasszikus gondolkodók egész sorát (Arisztotelész, Platon, Kant, Max Weber, Michel Foucault és mások) intézményessé vált tudás-konstrukcióját vázolja föl a férficentrikus szemléletmódok jegyében, de kritikai szempontot is fölvesz, így kitér, s előző köteteiben más tudásterületek aspektusából alaposan taglalt bázison áll elő olyasmivel, amivel bár nem kevesen, de ebben a narratívában igen ritkán. Megértő elemzésében a gender-elméletek előtt és mögött fölsejlő politikai vagy hatalmi attitűd is fel-feltűnedezik, s mégannyira erőteljessé válik, amikor a habitusok magyarázataként a nyelvben és normákban, feminista értelmezésekben és döntéshozatali pozíciókban egyaránt harsánnyá váló politikai közszereplést teszi megfigyelési tárgyává. Illő alaposságú kutatása, adatokkal és interjú-szövegekkel, módszertani bázissal és alkalmazott teóriákkal érvelése ugyancsak fenn bizonyítja: alaposan beledolgozta magát a témakörbe, annak legkülönb aspektusaiba, történeti korszakaiba, lehetséges interpretációiba, ráadásul a fogalomkörbe (és reflexióm címébe) emelt inter-mentalitást a társadalmi nemi sztereotípiák közötti lanyhulások, közelítések, köztessé válások kies példatárával illusztrálja.

Olvasatomban nem térhetek ki minden, szinte oldalanként kulcsfogalommal való megannyi aspektus, hangolódás, elemző vagy kritikai szempont gazdag rétegeinek ismertetésére – legyen ez az Olvasó öröme! Annyit összegzésként még megnyugtató derűvel aláhúznék: kísérleti, bár nem kísérletező munkáról van szó. A Szerző több (e kötetben is foltonként meg-megjelenő) előmunkálatai már fölillantották a korábbi kötetekben is a lehetséges felfogások efféle beszélyét, s bizonyos tónusok talán rímelnék egykori (*Újnőkorszak*. L'Harmattan, 2008; *Leánylegény*. L'Harmattan, 2015) opuszaira, mégsem „ismétlés” ez a szó fölösleges vagy redundáns értelmében, hanem egy életmű épülése, egyes szakaszainak hangsúlykeresése, összhatásainak kísérlete inkább. Érzékelhető ugyanis a meg-meggyőződés újult igénye, bizonyos tudásterületek érv-készletének következetes alkalmazása, másutt meg finom áthangolása terén is, hogy nem „lemerevszik” egy kultúratörténeti általános képnél, szociológiai vagy publicisztikai közhelynél, társadalmi nem-elemzési kategóriánál, hanem továbbgondolja, újraelbeszéli ezeket is. De mindez kiegészül (példaképpen a történeti részben, a filozófiai előképek, az antropológiai hangsúlyok vagy a szociológia-történeti elemek terén) olyasféle kommunikatív világkép tónusaival, amelyek valószerűen a két korábbi (rokon témájú) kötet átfésülésével és hangsúlyainak újrafogalmazásával azt is tükrözik, amit egy gondolkodó, kereső, vitatkozó és kutató személyiség mintegy „ráolvas” eredeti opuszaira. Ez a „látószög-váltás” a töredékek túlértékelése helyett a súlyán mért gondolkodástörténeti elemeket, a nagy folyamatok kontrasztjai közepette a narratív elbeszélésmódokat, a rálátás helyett a beleérzés aspektusát képes hangsúlyossá tenni, mintegy a gender-problematika „női utóvilágát” is föltárva, de egyben a kultúra- és viselkedéskutató szükséges önreflexiók igényét is láttatva.

Egészében tehát a 21. századi nőtípus és az intermentalitás analitikus áttekintése ebben a kötetben kiteljesedik valamiféle mélyenszántó összkép felé, még több empirikus alappal, elemző szándékkal és egy olyan út mintegy többszörös vagy

körkörös bejárásával, mely a matriarchális világtól az antik, a feudális és az újkori polgári, s végül a kortárs feminista diskurzusok „fölötti” mezőben próbál eligazodni és eligazítani. Itt is megjelenik a nőhöz képest „értékesebb férfi” mint bináris oppozíciók alanya/tárgya (mely ilyenekben jelenik meg, mint főnök/beosztott, kérdező/hallgató, jó/rossz, egész/rész, cselekvő/végrehajtó, sikeres/mögöttes, stb.), de mindez ráadásul archetípusokban mutatkozik leginkább: hagyományos mentalitásokban a matéria, az erő és a faktum áll szemben „A nővel”, a megfoghatatlannal, értelmezhetetlennel, szétfolyóval, változékonnyal, diszfunkcionálissal, vagyis a gender-mintázatok múltjával és adott jelenével összefüggő örökségként. Nem ok nélkül emeli ki, hogy a férfi értékrendet tükröző, beszédaktusokban megmutatkozó, behatárolt életlehetőségeket tartalmazó változatok nemcsak történetiek, de teljességgel kortársak is, vagyis rajtakapja az érvelésmódokat egy kényelmes időtlenségen is. Ugyanakkor rámutat: mivel a nemek egymás felségterületére is tévednek (vannak a férfias férfiak és nőies nők mellett a férfias nők és nőies férfiak szerepei, mintázatai is, vannak „kivételes” esetek a magányosan élő nők szerepeiből vagy a gyermeknevelő férfiak sorsából, valamint számtalan további verzió is), így hát ezekből a köztes mentalitások keletkezése mint korjelenség, viselkedés- és gondolkodásmód példázatai, a férfi/nőtársak mint egyedek „másik felének” reménytelen vágyképe, a változó gender-markerek ugyancsak okkal megjelennek. Viszont a tradicionális szerepfelfogások (no meg a biológiai reprodukciós sémák) részbeni megmaradása, némi tónusváltozása is együttes hatásként uralják a mindegyre multifunkcionálisabb viselkedésmódokat. A rögzült szereptudatok mellett megerősödő feminista és más társadalomtudományi képletek markáns „szkriptek” mellett élnek (és erősödnek) tovább, de az anyagi prioritások és a haszonelvű társas létformák mellett a közteesség állapota kap egyre komolyabb szerepet, s kap „markereket”, határjelölő tónusokat is.

E határterületek és interaktív világok képzete, „olvasata” egyfajta kritikai látképet igényel, s erre is figyelmet fordít, amikor a filozófusok (Arisztotelész, Platón, Kant), szociológusok (Weber, Foucault, s még sokan mások), valamint további társadalom- és kultúrakutatók (pl. Habermas, Van Dijk, Fraser, Freud, Foucault, Derrida, Bourdieu, stb.) kapcsán is megfogalmazza elemző véleményét arról: „nem mindig tettek kategorikus különbséget férfi és női viselkedésminták vagy éppen a publicitás között, az elgondolások többnyire automatikusan a férfi-sztereotip kifejezésekre épültek”, amikor narratíváikban „az érdekcsoport, párt, politikai marketing, tudomány, lobbycsoport, államhatalom, értelmiség, ember, érték (stb.) – mind maszkulin konnotációjú fogalom, amelyeket a női közönség sem értelmez másként. A tömegek számára olykor deviánsnak ható változásokat – mint pl. a nőnek mint zsákmányszerzőnek, ill. a férfinak pedig gondoskodóként megjelenése – a társadalmi nemi szerepek fölcserélődésével magyarázzák. Eszerint a modern elvárásoknak megfelelés, és a paradigmák követésének szükségessége közvetlen előidézője volt a nemi személyiségjegyek keveredésének, amely a társadalmi strukturálódás, a megélhetés, és más, az emberek érvényesülésének feltételévé vált”... – összegzi egy helyen a mű derekán. S miként korábbi munkáiban (Platón nyomán, majd Arisztotelész alapján) a „gráciák és demokráciák” témakörét követi a közéleti fórumok keretében, a biológiai különbség intézményformáló (pl. család, közéletiség, véleményalkotás, szerepmagatartások rangja, stb.) hatásával, a „nemi arisztokrácia” generálódásával és az erre épülő társadalmi konstruktumok históriájával, „a nők vezetetttségének” szükségszerűségébe vetett hitek lajstromával kiegészítve, akkor ugyancsak állást foglal arról, hogy nem egyszerűen valami kortárs feminista diskurzusba illeszkedő opuszt konstruál. Külön is kitér arra, hogy a mesterkélt kialakított szabályrendszerek fejlődéstörténetében a „nőtudományok megjelenésével” a nemi struktúrákra vetülő gondolkodási és mentális kondíciókat (a „férfi elővilág”-ot)

miként szenved meg lényegében mindkét fél, s túl a sztereotípiákon már az intermentalitás mintegy átvezet a modern vagy kortárs egyenlőtlenség-elméletek vidékére, filozófiai és politikai dimenziói közé, a demokráciák elvi egyenlőség-elvének „androcentrikus” felfogására is. Oda, ahol mások a megkülönböztetés-történeteket kezdeni szokták, de rendszerint e részletes patriarchizmus-kritika nélkül. Ritka és hiánypótló munka ez, mivel sok-sok hivatkozás és még több toleráns olvasó kaphat belőle inspirációkat a társtudományok piacán.

Zajosan fecsegő csecsebecsék

A *Fecsegő csecsebecsék* (Les bijoux indiscrets) Denis Diderot frivol regényeként lett a 18. század közepének hírhedett műve, melynek provokatív tónusában a kor álszentségének leleplezése mellett valamely racionális értékrend, vagy korabeli fogalommal „értelmes erkölcs” morális megkövetelési szándéka is meghúzódott. Álarcosok, cinkosok, „ölebek”, „gavallérok”, köpönyegforgatók és álságosak sűrűn lakott földjén jár a szerző, s bár hősei körében az intim suttogások éppúgy jelen vannak, mint a némaságok, fuldoklások, kegydíjasok és menekülők, lefizettek és elüldözöttek, s a hol végtére is a mentális harmóniák hiányában minden érintett csupán a kesernyész boldogtalanságba talál bevezető utat...⁸⁴

E kétszázötven éves mű óta megannyi változatban hangot kapott már a távolságtartás, tiltakozás, lázadás ezernyi oka és módja, stílusváltozása és hatása – kezdve a közerkölcsök csőszködésétől a regényes ábrázolatokig, a mozgalmi tónustól a vallomások feminizmusig, a politikai aktivizmustól az aktivizmusok politikáiig. Nadya Tolokonnikova harsányan aktivista hangneme azonban nyilvánosság- és határfok terén bőven fölülmúlja az évszázados előzményeket. A Pussy Riot csapata sokszorosan eltávolodott már a Bovaryné-kori párálló pillák és szégyenpír kínálta világképek elfogadásától, s egyenesen a mindig is álszentül és otrombán tolatkodó hatalom elleni hőbörgés egy sajátosan új, mondhatni „sátánista” válfaját választotta. Az orosz sátánizmusnak amúgy is megvoltak térségileg jellemző politikai aktivistái, lettek légyen a Kreml szolgálatában mint a „dialektikus materializmust” híven kiszolgáló okkultizmus jegyesei,⁸⁵ vagy a burjátöldi sámánkultuszok modern utódai,⁸⁶ belföldi kémelhárítók vagy külföldi titkos ügynökök... – de Tolokonnikova a politikai boszorkányüldözésnek igen látványos változatát rögzíthette tizenhét éves kori kamasz mozgalmár életkezdetektől a börtönig és tovább, amikor nekifogott *Lázadj! A Pussy Riot útmutatója aktivistáknak* című kötetének.⁸⁷ Felbujtó hatású, s főleg ilyen szándékú kötet ez, nagyjából fél oldalanként kap agyrémnek tetsző jelenségek elleni késztetést az olvasó. A Bevezetés visszafogottabb Előzetes nyilatkozata még szinte közlésbátorsági múltképet kínál, de már egy oldallal később a politikusok, oligarchák és érdekeltségi köreik együttes minősítése kerül e látképbe: ezek azok, akik „bizonyosan minden más fajt túlélnek a földön” (11. old.). Majd egy deklaráció következik: „Mindannyian nagyhatalom vagyunk”, s egy ráhangoló: „Putyin, amikor katonai-ipari komplexumokba önti a pénzt ahelyett, hogy a széthulló infrastruktúrát fejlesztené, csak annyit mond: ‘Nézzétek, NATO! Nézzétek, drónok! Nézzétek, bombák Irakban!’”. S innen indul tíz fejezeten át a viselkedési és morális program egységesen három blokkra osztott (szavak, tettek, hősök) útmutatója, tíz szabály, mely igazolni törekszik az alapképletet: mindannyian öntudatunktól és erőnlétünkől szükségképpen megfoszthatatlan nagyhatalmak lehetünk...!

⁸⁴ A kételkedőknek javallott a mű részeinek vagy egészének bűvös kínálata:

<https://mek.oszk.hu/02900/02959/02959.htm>

⁸⁵ lásd Krasztev Péter tanulmányát a Kultúra és Közösség 2019-4. számában,

http://www.kulturaeskozossag.hu/pdf/2019/4/02_Krasztev_2019_04.pdf

⁸⁶ lásd ehhez Somfai Kara Dávid www.mtatk.hu > kiadvány > fiatal > 11_somfaikara_david vagy Sántha István kutatásait, Sántha István – Szafonova Tatiana 2009 ‘Mítoszban élni’ és a sámánkodás gyakorlata a Bajkál-tó környéki ehirít-burjátok körében. In ETHNO-LORE, XXVI: 191-204. MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, Budapest

⁸⁷ HVG könyvek, Budapest, 2019., 288 oldal

E tíz fejezet a cselekvési morál köré rendeződik, hasonlóképpen, mint a Milosevics szerb diktátorral szembeszálló Otpor! (Ellenállás) mozgalom vezetője, egyik fő aktivistája, Szrgya Popovics is mozgalmi elvek és gyakorlati megoldások, konkrét példák és megnevezett hősök bemutatásával illusztrálja a benuatlással szakítani kész cselekvők lehetőségeit,⁸⁸ Tolokonnikova sem óvakodik a szavak eseménydús performansa segítségével elbeszélni, amit közölni akar. S mert a csiricsaré holmikba burkolt csajos Pussy Riot rock-punk zenekar fellépéseiből, a Megváltó Krisztus-székesegyházban előadott „Szűzanya, zavar el Putyint!” nótából is kiderült, eléggé kritikusán vélekednek a Putyin-rendszer működéséről, ezt azonnali letartóztatással, „vallási gyűlöletkeltéssel” és „huliganizmus” vádjával jutalmazva két évnyi börtönnel, szibériai kényszermunkatáborral hálálta meg a rendszer, szinte önnön cáfolatául annak, hogy semmi sem érvényes a kimondott kritikai észrevételekből...

S ne is rémüldözzünk, az orosz tényirodalomnak éppúgy megvan klasszikus munkatábori prózai hagyománya Dosztojevszkij *Feljegyzései* óta, Solzsenyicin, Salamov gulág-naplója óta, melyek visszafogott prózai tükrei az elbeszélhetetlen mégis-elbeszélésének. Ekképpen Tolokonnikova is hol visszafogott leírásban, publicisztikus kisugárzással, hol meg lázadó dühvel hozza, amit elbeszélni szándékozott. Fejezetei, melyeket alább futólag földézek, szinte egyként tükrözik a magabiztos döntést és világképet: „Ha eltűnjük a zsarnokságot, akkor mi magunk válunk saját elnyomóinkká!!!”. Eközben persze a mindennapi emberek vélhető többsége – s köztük persze magam is – rendre a remény képzete és a lemondás kínja között feszeng, s hajlamtól függően dönt a jól járás és a belebukás esélyei közötti tájon. Szerzőnk enyhe és némiképp gúnyos szánakozással tekint erre a hezitálásra, s végső válasza mindig a harsány dac és gúnyos győzelem partvonalai/sziklafalai között hangzik fel...

A kötet tíz része (meg előhangja és Zárónyilatkozata) között a meggyőződés alaptónusa munkál: „Megtanultam: alkalmazni a zen, az akaratérő, a nyugalom és a kitartás egy sajátos kombinációját... Aki harcol, annak nem szabad a félelem vagy a harag csapdájába esnie, a rejtőzködés és menekülés útjára lépnie. A harcos legyen olyan a ringben, mint egy nyugodt sakkjátékos. Az eszével győzzön” (250. old.). Erős a látszat csalókasága, hogy elég a haragvó válasz, de erről egyhamar kiderül, mennyire esélytelen. „Minden korrupt hatalmi struktúra hazugságokra épül. Václav Havel szavaival élve: ‘Ezért csak addig válik be, amíg az ember hajlandó hazugságban élni’. Ez pedig döntés kérdése, és ezt a döntést mindenkinek meg kell hoznia: ne éljünk hazugságban!” (uo.). Megtanulni nem haragudni, megbékélni azzal, hogy mások nem tudnak nem haragudni, s megtanulni hálásnak lenni, elvetni a mohó élet-elvárásokat, „nem szégyellni aki vagyok”, s megmaradni folytonos küzdelemben...! „Azok, akik kezében a hatalom van, és ezt a hatalmat arra használják, hogy velünk kiszúrjanak: figyelnek minket és fikarcnyit sem hátrálnak, ha nem vagyunk kitartóak” (251. old.).

Nos hát, a szabályok... A tanítónénis fölényt vagy jovialitást alighanem kikérné magának. Egy mozgalmár kinyilatkoztat, következtet, elvár, serkent, próbára tesz, mozgat. Nem lamentál. Akkor hát mi végre a biblikus törvénykönyv, a morális elvárásokkal élő és programos felelősséget osztó magabiztosság?

Első programpontja a szavak-tettek-hősök háromszögébe iktatott *1. szabály: Kalózkodj!* – a „kalózkodó népköztársaságában”: ha a tettek eredménytelenek, akkor a szavakban kell keresni az inspirációt. Hávelben, Zbigniew Bujak szolidaritás-aktivistánál, vagy bárhol, ahol a *kiszolgáltatottak hatalma* még jelen van. Nem elfogadni ostoba parancsokat és kimerevedett, ám jobbára életképtelen társadalmi szokásokat.

⁸⁸ Popovics kötetéről egy éve írtam ugyanitt, lásd <https://sites.google.com/view/peri-mikro-szcp/2018147-166/kivonul%C3%A1s-p%C3%A1nik-l%C3%A1zad%C3%A1s>

Mindenhol vannak „varázsdobozok”, melyek nem a lineáris társadalmi mozgalmak lassú lépései szerint, hanem a meglepetés-fegyvertárban gazdagok. A nyitottság lakozik ebben, az elfogadás, a belátás, a bizalom. „A társadalmi mozgalmak nemlineáris logikája megkívánja az aktivistáktól, hogy figyelmes, érzékeny, hálás és nyitott gondolkodású teremtmények legyenek. Elvégre ők mind kalózok és boszorkányok, akik hisznek a varázslatban” (20. old.). A kalózkodás alapsorait Villon versével, Michel Foucault soraival, Thomas Paine szentenciáival indítja, 18 éves egyetemistaként dolgozatírás helyett filozófiatanárát a cselekvés ténylegességével kívánja eltántorítani a beadandó dolgozat megírásától – majd kompromisszummal a cselekvés filozófiájáról értekezik mégis. A filozófiai példatár az emberi szabadságok legszebbikének a szólásszabadságot értékeli, Tolokonnikova az örök felforgató entitásban lát inkább morális feladatot... „A punk létforma lényege, hogy folyton meglepetéseket okozunk” /.../ Nem tetszik a ‘punk szubkultúra’ fogalma, ahol a punk egy rögzült képpel azonos. /.../ Kalózként az is a feladatom, hogy tanulmányozzam az életet és a világban előforduló politikai rendszereket. /.../ Sohasem lehet egyetlen állandó álláspontja, hiszen folytonosan úton van, mindig máshol nyit frontot” (25-26. old.).

„A mi dolgunk az, hogy bosszantó kérdéseket tegyünk fel. [...] Elemi erő van az egyszerű kérdésekben. Drága elnök úr! Ha ön nagy hatalmú, gazdag és okos, akkor a nép miért él szegénységben? Nálunk, a városban miért fekete a hó? A légszennyezésről cikket író újságírók tényleg azt érdemlik, hogy halálra verjék őket?”

Az első fejezet az életpálya indulásába, a mindenkori számkivetettségbe, környezet-pusztításba, a „jó kislánynak lenni” állapot elfogadásába belenyugodni és az intenzív élet hiányával járó lesunyt állampolgári státuszt elfogadni képtelenséggel indul. *„Ha már mindenképp meg kell neveznem egy ellenséget, azt mondom: legnagyobb ellenségünk a közöny. Fantasztikus eredményeket érhetnénk el, ha nem kötne minket gúzsba a gondolat, hogy semmin sem lehet változtatni”.* Ezért is a 2. szabály: *Csináld magad!* Ha nem várod meg, hogy megmondják, mit tegyél, akkor dönts el, csináld magad, és ne hagyd, hogy belepofázzanak. Ha előadásra kérnek a barátnőiddel a punk feminizmus oroszországi állapotáról, s úgy látod, ilyen nincs is, ne mondd le, hanem teremtsd meg a mozgalmat. Nulláról kell kezdeni, de megéri. A fejezet az amerikai álom drabális hazugságának cáfolatával és a tehetség-szenvedélybátorság-őszinteség drasztikus vállalásával, a Pussy Riot riadalmat keltő keletkezésével folytatódik (35-51. old.), morális kinyilatkoztatásokkal, filozófiai tanulságokkal, Dimitrij Alekszandrovics Prigorov példájával, aki a „fotelnacionalizmus” kritikájával egy provokatív fesztiválon adja elő a „neoszovjet / hidegháborús / rendőrállami imperializmus” bírálatát is. Szavak, tettek, hősök..., ismét és kitartóan strukturálva a személyest a közpolitikai ellenében, a közöst a kisajátított és elorzott ellenében, a tudást a tudatlan dölyf ellenében.

A 2012-es székesegyházi Putyin-ellenes tiltakozásért, a feminista és diktatúraellenes lázításért két év börtönt kapott. Itt olvasott, tanult, edzett, meditált, élve maradt. A 3. szabály: *Vedd vissza a lázadás örömét!* lényegében a személyiség autonómiájának létjogát, a túlélés és jövőre fókuszált megtörhetetlenség folyamatát hozza közelebb, szintúgy morálfilozófiai és mindennapi lételméleti interpretációban. Csakazértis-aktivizmus, mosolyképes túlélési rutin, makacs kitartás ül a fejezeten végig. Viszont: a további fejezetek (4. szabály: *Hozd a frászt a kormányra!;* 5. szabály: *Kövess el művészetbűnt!;* 6. szabály: *Leplezd le a hatalmaskodást!;* 7. szabály: *Ne add fel könnyen! Tarts ki! Szerveződj!;* 8. szabály: *Szabadulás a börtönből!;* 9. szabály: *Teremts alternatívákat!;* 10. szabály: *Légy, ami akarsz!)* illetén konvencionális „recenzió-típusú” ismertetésével, okkal félek, éppen a legfőbb

szerzői intencióknak mondok ellent... Nem próbálok frászt hozni az olvasóra, de ha az lehetek, ami vagyok, akkor nem elvenni próbálnám a felfedezés örömét, az olvasás tanulságait, a meggyőződés próbáját, hanem a *Csináld magad!* szabályra építve éppen az Olvasóra hagynám a találkozás közvetlenségét...! Annyit a „hozd a frászt” értelmében is sugallanom illene: ha a kivagyis csecsebecse-csevegés arcképcsarnoka alapján tetszene megítélni ezt az úrhölgyet, internetes fotók vagy mozgalmár pózok, sí-maszkba öltözött hajcihőzés vagy vidéki libáskodás göggyével tetszene látni, amit előad, akkor egy kicsinyég tévedni tetszik. S még akkor is, ha a Putyin-ellenes villámcsődület után, s két évi börtönviseltség nyomán címlapokra kerülő személyiséget mint a LennonOno-békedíj, majd a Hannah Arendt-díj részesét, utóbb a Zona Prava jogvédő szervezet és az orosz börtönviszonyok ellen független hírportálon harcot hirdető aktivistát pusztán úgy ítélné meg legszívesebben, mint sikerképesen zajosan fecsegő csecsebecsét, amely világ-ismertségre vetemedett. A tíz fejezet nagyjából száz forrásmunkára épülő hivatkozással van kibéelve, szociológusok, jeles gondolkodók, filozófusok tan-téziseivel, politológusok érveivel, sajtóközlemények és hírportálok felmutatásával, amerikai és nyugati tapasztalatokkal, börtönviszonyok ismeretével, szociálpolitikai érvekkel, világnézeti álláspontokkal, morálteológiai inspirációkkal, közjogi benyomásokkal és főként saját életút-tapasztalattal. Egyaránt áll reá a *csináld magad* önállósága, a kalózság világképe, az ökologista felháborodás, a punk és feminista ellentmondás, a saját sorsot saját szótárral is gyarapító világnézeti merészkedés egész attitűdje. Kár lenne kevesebbre becsülni, mint Popovics művét, márpedig az igen zúzósan képviseli a bevezetőben utalt provokatív tónust a kor álszentségének leleplezése mellett egy kétségkívüli racionális értékrend, „értelmes erkölcs” morális megkövetelési feltételei nevében. Tolokonnikova saját jogon a köz jogát kéri és követeli a hétköznapi putyinizmusok elleni tiltakozáshoz. Fegyvere pedig igen sok szempontból példázatosabb, erősebb és fenyegetőbb minden ilyennél: „*Kérd számon a hatalmasokat, és gyönyörködj a bukásukban! Makacs ellenállás és sokatmondó mosoly – ez legyen a fegyvered!*”.

S ami talán nem kevésbé fontos, avagy legalább annyira meggyőző: mindezt elmondani értelmét látta. Mosolyogva, és ellenállóan.

Félj csak...! Rettegj! Már csakazért sem!

Egy korszak, egy korosztály, egy korszellem legfőbb üzenetét, egy korunkbeli értelmiségi nő közlését hordozza a cím: *Félj bátran*. Al Ghaoui Hesna könyve utolsó mondatában, egész szellemiségében, szinte fejezetenként is hordozza ezt a kíváncsiságot.⁸⁹ Azaz inkább vallomást, óhajt, figyelmeztetést, magabiztos sejtetést, világképet – és megoldást. Arról és azért szól: remélheted, hogy nem kell félned, akarhatod, hogy ne kelljen félned, fohászkodhatsz azért, hogy félelem nélkül lehessen élned – de a megoldást sosem tudhatod, a váratlan mindig elkapja! Így azonban nemcsak életszerűen élni nem lehet, hanem létezni sem. Amit tehetsz: végiggondolod, mérlegeled a legrosszabb esélyt is, elszámolsz a lehetséges veszteségekkel, és azután belevágasz a megoldásba, megtalálod módját, hogyan lehess úrrá a félelmen. Félj csak! – ezt üzeni a világ, a környezeted, a bizonytalan, az ártó összhatás. Csakazért sem! – ez meg a méltó válasz. Bátran félni – önmagában is nyereség. A hasznon, az elszámolnivalón, a lehetségesen messze túli egyensúly méltósága...!

„Szabad félni. Sőt, kell is félni! A félelemtől nem megszabadulni kell – ha valaki erre vágyik, az kudarcra van ítélve. Ez a teljesíthetetlen elvárás ugyanis legfeljebb csak még több szorongást okoz. A félelmet megismerni kell, és a cinkosunkká tenni.” (12. old.).

Már korábbi könyvében, a *Háborúk földjén* meghatározó tónusai között is szikrázó erővel harsogta: *„Ha szenvedést, háborút, rettegést vagy valamilyen különleges, emberfeletti kitartást lát az ember, mindig újraértékeli az életét. (...) Mindent ki lehet bírni. És tényleg, egyszer minden elmúlik”* (185. old.) – és nemcsak elmúlik, de azt sem úszhatod meg, hogy felelős jelenléted által, azzal együtt vagy annak ellenében múljon el: *„Mindenkinek felelőssége van ezen a földön, mindenki formálja azt a világot, amiben él”* (178. old.).

Új kötetében a traumák, a feldolgozások, a félelmek és bátorságok egész külön fegyvertárát vonultatja föl. Tizenöt évnyi újságíró, filmes, résztvevő, megfigyelő, elemző jelenlét, húsz országban megfordult személyiségének minden komplex és rugalmas válasza méltóképpen tolakszik elő a *félj bátran* üzenetében: *„nem fért a fejembe, miért gondolja bárki, hogy a háborús terepeken nem szoktam félni. Természetesen félek. De amikor ezt elmondtam a gyanútlan kérdezőknek, csalódottságot láttam az arcukon. Mintha elloptam volna tőlük egy illúziót. És ez a jelenség elkezdett érdekelni. Miért vágnak az emberek a félelem nélküli élet titkos receptjére? Miért fél mindenki a félelemtől? És vajon én már szembenéztem minden démonommal? Vizsgálni kezdtem a félelmeimet, tudósítóként, anyaként, félig arab nőként, magyar állampolgárként, és rájöttem, hogy a félelem üzemanyagként működik bennünk, ami kihozhatja a legjobb és a legrosszabb oldalunkat is. Hogy mitől függ, éppen melyiket? Erre kerestem a választ, amikor elindultam a félelem feltérképezésének útján, és neves kutatókat, világhírű szociálpszichológusokat kérdeztem arról, hogyan képes a félelem átalakítani a testünket, a szokásainkat és a viselkedésünket”*.

Kötekedő, értetlenkedő akarat, korlátolt szándék, lenyűgözni vágyó úrhatnám-ság lenne ilyen szavak, efféle kiállítás ellenében bármit is mondhatni. Al Ghaoui Hesna nem azzal győz, hogy korlátolt vagy hitbe kapaszkodó makrancossággal próbál ál-

⁸⁹ Bookline, Libri Kiadó, Budapest, 2017., 344 oldal

bátor lenni, kihívó vagy tompán makacs. Épp ellenkezőleg: végzett jogászként, arab tanulmányokat folytatva Budapesten és Tunéziában is, megteremtett önmagának olyasfajta világképet, melyet azután televíziós munkatársként, tudósítóként, riport- és dokumentumfilmes díjakat nyerve, háborús övezetekből hírt hozva is mindegyre védeni volt képes. Megismerhette a félelmet, a lét határait és a lehetetlen várhatóságát megannyi égtájon, beláthatta anyák sorsát Pakisztánban vagy Líbiában, a Gázai övezetben vagy Ugandában, átérezte egy fiatal élet sebezhetőségét Miskolcon, Jeruzsálem belvárosában, egy találkozás rettenetét az afgán hadúrnőhöz készülve, vagy a kiszolgáltatottság szociálpszichológiájával Zimbardo professzor San Franciscó-i otthonában.

A bátran félés kötete talán a maga közlésbátorságával kalandregény (is). Több kalandregény, mert maga is sorsviselt lélekként kóborol a talán senki más által így meg nem ismert tájakon és emberek között, de ennyi út és félnivaló csak kivételes kevesekkel esik meg normálisan. S nemcsak kalandok füzére ez, hanem tanulságoké is: gyermekével, kapcsolati szinten bárkivel közvetlen viszonyban, a beleérzés tudományával fölszerelve vág bele a meséken túli értelmezésvilágok földézésébe. Kaland nemcsak a létben, hanem a tudásterületek között is: a nemzetközi viszonyok elmélete, a nemzeti hübriszek politológiai állapotrajza, a kortárs társadalomlélektan vezető elméleteinek és akár ismeretlen guruinak szentenciáival, a poszttrauma állapot megoldási verzióival, a testfelfogások biztos kezelésével, a fegyverek közötti sebzettségek pszichiátriai talányaival, a félelem pszichológiai és filozófiai praktikumával, a sportszociológia evidenciáival éppen olyan könnyedén bánik, mint a saját test, a viselkedés vagy a szokásrendek merevségeivel, az evolúciós és fiziológias bántalmak értelmezési készletével, vagy a test-terápiák mindennapi énkép-formálási stratégiáival.

„A félelem olyan, mint egy hatalmas, megzabolázhatatlan hullám. Amire megtanulhatunk ügyesen felfeküdni, és ha eléggé bízunk magunkban, akkor kellően ellazulva képesek lehetünk felvenni a hullám ritmusát. Ez esetben is dobál is minket egy darabig a hátán, de végül ad egy jókora löketet, amellyel kisodor minket a partra” (16. old.). Talán e sorok illusztrálhatják, tónusában miként kezeli a nehezen belátható, az érzelmileg vagy tudásformában föl nem dolgozott jelenségek atmoszféráit, a magyarázatok és sugallatok körét. A félelem fiziológiája nem a mindennapi sajtónyelv szókincséhez tartozna – azonban azzal a közvetlenséggel, olvasói természetességgel, ahogy Al Ghaoui Hesna kezeli, abból kiviláglik, hogy a megismert, megnevezett, érzékelt és tudatosított félelem immár esély arra is: saját döntésünk lehet, hogyan féljünk..., saját válaszuk formálható, ha belátjuk a világ erőinek manipuláló hatását, ha a felerészben „genetika által eldöntött” boldogságképesség maradék másik felét a saját tudatos énünk, kapcsolataink, emberségünk, céljaink és jócselekedeteink határozhatják meg.

Sodróan hősiesből a szerényen tudományosba, metasztintú elméletekből a személyes életpéldázatokba siklik át briliáns kedélyességgel, igen flott dramaturgiai érzékkel, önérvényesítő szentenciákkal és világmagyarázat-értékű szakmai válaszokkal. Bárkinek való könyv, akinek érzékenysége, félsze, belátása, kérdése lenne, s bármikor, ha rászorul egy belátható példázatra, egy fényesen magabiztos, kész válaszra. Ugyanakkor kérdez is, felelőssé is tesz, sőt visszakérdez magamagával szemben is – mindezzel feladja a leckét olvasóinak, akik erre már nem bizonyosan képesek, de még megmaradt nyitott fülük a megoldásra, kíváncsiságuk a variációkra, avagy bátorságuk a képtelenségig abszurd kínok elviselhetőségével összefüggően. Ha nem lenne épp a háborús övezetek, emberi háborúskodásba csorbult emberi sorsok vastag tárháza,

lehetne akár egy megismerés-lélektani kísérlet alapkönyve, terápiás kezelés forrás-irodalma, konfliktusmegoldó hajlandóság dohányzóasztali bibliája is. Egyszerűen jó látni, élvezet elfogadni, irigység továbbolvasni, mi mindenre van életélmény-tanulsága, s mennyiben nem házi kincstárként, hanem épp szétsztozatható tudásként, közös kincsként kezeli. Ezzel pedig nemcsak gazdagabbá válik mindenki, de sokszorozódik a megoldáskészletek ereje, a bizalom fizioiógiájának esélye is. Életközbeni krízisek átélőinek alapirodalom...!

Mitől elbeszélhető, ami rettenet...?

/Egy évfordulós merengés/

Az éppen kapuzáró év egyik meghatározó emlékezeti momentuma lett és lesz is még, ami az első világháború centenáriumának kapcsán a retro-spektrumot, a visszatekintés feladatát és az emlékezés gesztusát erősíti, semmi esetre sem véletlenül. A Nagy Háború évfordulójára egymást követően jelennek meg az áttekintő-összegző elemzések és új szemléletű monográfiák, történelmi blog indul a hálózati közlés-felületen, historiográfiai és fotógyűjteményi attrakciók vegyítik a „tényeket” az emlékezéssel, a közlést a révedezéssel, a másképp-értelmezést a többrétegű olvasattal. E narratívák között sem föltétlenül „tisztán” válik el a rigiden eseményközlő felfogás és a legkülönbébb „történeti kontextusban” vagy nemzeti fejlődés-folyamatban taglaló szakmunkák sora. De miképp azt egy sor irodalomelméleti vagy közléstörténeti munkából is jól tudjuk: a háborúk közben, a csaták és fegyvertények, hátországok és frontok, viadalok és veszteségek közepette sem okvetlenül „hallgatnak a múzsák”. Az alábbi sorokban épp ennek egyik példáját hadd hozom föl illusztrációként, jóllehet immár fél évtizeddel ezelőtti forrásra támaszkodva, de ezzel együtt sem túlságosan eltávolodva a centenáriumi alkalomtól, s még kevésbé az elbeszélhetetlenségek egyik elbeszélőjétől. Ez írásban most a főszereplő az elbeszélőmód egyik elbeszélője: Kőbányai János, kinek *Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban* című kötetéből idézek föl izgalmas impressziókat.⁹⁰

Kis könyv ez, visszafogottan akar történeti szakmunka lenni, de annál érdekesebben kóborol a háborúk idején mégis megszólaló múzsák felhőkakukkvárában. Első körben is arra ébreszt rá, amire nem minden nap eszmélünk, hogy ugyanis az elemző tekintet összegző szándéka révén egy sor olyan szépirodalmi művet lelhetünk meg a 20. század irodalmában, melynek témája a Nagy Háború, ám ezek könyvespolcra rendezett válogatását korántsem mindennaposan vagyunk képesek végigolvasni. S mert létezik regény meg elbeszélés, novella meg vers alakjában mutatkozó számos háborús világrajz, ezek megjelenítése ha nem is szokványos, de lehetséges nézőpont, sőt, kihívó olvasatát kínálja a háborús és nemzeti emlékezet könyvtárában. S persze nem első alkalom, hogy visszaemlékező tónusban szólal meg kutatók, elemzők, értelmezők kórusa, sőt, a centenáriumi alkalmával indult el nemcsak az irodalomtörténet, hanem az irodalom-antropológia vagy a történettudományi áttekintés, illetve számos témakör között az első világháborút föltáró kollektív emlékezeti anyaggyűjtés, amelyet nem fölülír, hanem másképpen talál a visszapillantó értékelést felmutató meglátások egyedi aspektusa.

Még mielőtt messzire kanyarodnék a háborús próza, a csatadal, a hősi ének vagy emlékezeti fohászok vidékén, érdemes jelezni azt a lehetséges és kihívó nézőpontot is, melyben a társadalmi emlékezet és a populáris prózahagyomány lehetséges aspektusai a kultúrakutató, a narratív identitások meglétét specifikus aspektusból vizsgáló etnológus erről az emlékezeti és kommunikatív mélyvilágról figyelmünkbe ajánl: „Az egyik leglátványosabb változás a történeteknek a történelemmel, az időről szerzett tapasztalatokkal való összefonódásában érzékelhető. A folklorisztikai köztudat a 20. század közepén összefoglalta a népi emlékezet természetét és sajátosságait. Eszerint a népi emlékezet etnocentrikus, szelektív, anakronisztikus, esemény- és hős-központú; alapját a ciklikus időképzet képezi; formai-műfaji kerete a történeti monda. Ma már jól látjuk, hogy a népi (populáris) emlékezet évszázadok óta igénybe

⁹⁰ A kötet adatai: Kőbányai János: *Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban*. Múlt és Jövő, Budapest, 2014., 123 oldal.

vette az írásbeliséget, miáltal precízebb, időt állóbb és távolabbra kiterjedő történelemképet őrzött meg. A 19. század végétől a kommunikatív emlékezet mellett megjelentek a kulturális emlékezet rituális formái mint kitalált hagyományok (megemlékezési szertartások, évfordulós ünnepek, az 1990 utáni évektől a településnapok). Az emlékezőtechnikák következtében az események térhez kötődnek (emléktáblák, emlékoszlopok, emlékünnepek) és materializálódnak (múzeumok, emlékszobákban kiállított tárgyak, képek, írott dokumentumok), az élettérben, a mindennapi életben szemlélhetők lesznek. A történelmi epizódot felidéző monda mellett megjelentek a terjedelmes narratívumok, a történelmek, amelyek több évszázad történeteit korszakokba szervezik” – írja ezt Keszeg Vilmos a 20. század történeteit narratívákba rendező egyik kísérletének tanulságaként.⁹¹ Majd ekképpen folytatja: „A terjedelmes narratívumok mellett olykor aprók is keletkeznek, figyelmet elkerülők, de mégis lényegesek. Ezek közt kiemelkedő helyet élveznek – egyre gyakrabban is mindinkább – a népi emlékezet térhez és időhöz kötött lenyomatai, „materializálódott” verziói, melyekben az *érdekes narratívumok* olyan világot hívnak életre, „amelyben a kiindulási állapotot a cél állapotba változtató cselekedet vagy esemény nem olyan nyilvánvaló, hogy valószínűleg megtörténjék a dolgok szokásos menete mellett”, ugyanis: „az érdekes történet többé vagy kevésbé, de mindenképpen eltér a mindennapi élet eseményeitől, vagy pedig új, sajátos nézőpontból jeleníti meg azokat. A történet ‘érdekes’ volta eredhet a narrátori perspektívából, a szereplőnek tulajdonított tervekől és állapotokból, a ‘megpróbáltatásokból és diadalokból’, a problémamegoldásból, a történet által megjelenített világ specifikumából, a történetnyelvtan szabályainak megsértéséből. Azonban hogy a létező sok-sok történet közül melyik és miért érdekes, illetve az is, hogy meddig érdekes, az korszakonként, társadalmanként nagyon eltér. A történet érdekes voltát a befogadó fedezi fel. Az érdekes történetek kiválasztása, valamint a történetek érdekessé tévése a történetmondás állandó törekvése” – írja végül is az egész 20. századi értelmezési folyamatról.

Nem különkülön, de kihívóbban volt ezzel hasonlóképpen Ady is, kinek ugyancsak halálozási évfordulóját üljük mostanság. S hogy érdekes, érdemes vagy mindennapi, ezt sokszor költészeti és publicisztikai munkásságában sem választotta külön: „Verseimet nem olvassák, ha olvassák, nem értik, ha értik, annál rosszabb”... – fogalmazza meg egy belsősegesen őszinte pillanatában. Ugyanakkor a teljesebb Ady-kép nemcsak az életvitel hordozta térbeli mozgás, magány és álkapcsolat, őserő és függelmek kietlen tájaira, erdeibe és világvárosaiba invitál bennünket, amelyek a költő megértését halvány reménnyel vesszük körül, hanem megkonstruálhatóvá teszik a mindenkori későbbi értelmezések, újraolvasatok táguló, de bensőséges világát is. Ady „vérző magyarsághoz hazatalálása” a háborús idők gyürkőzésében „a fajtám sorsa” hangján zeng tova: „*Romantikára hajló nép vagyunk. Frázis-imádásunknak is ez az oka. S ez az oka annak is, hogy keleti módon szeretjük a tömjént. Faji büszkeségünk, patrióta képzelgéseink üstökénél lehet bennünket megfogni. Ez a bűnünk burjánzott föl a csaholó hazafiságot. Ezért utazik reánk minden csalás, ámítás, hazugság és cselvetés a hazafiság nevében. Ez a húr mindig meghat és mindig megfog bennünket. A lényegét és a valóságot nem keressük, mihelyst hazafisággal csaholják hazug módon tele a füliünket*” (Nagyváradai Napló, 1902). A kontraszt pedig nemcsak látszólagos, hanem ellentmondásaiban is harmonikus... – avagy, ahogyan Szerb Antal jellemzi Adyt: a vátesz-zseni visszatál(ni próbál) a kollektív miliőhöz, a vitalizmus végtelenségétől a „halálon inneni, életen túli” világi-

⁹¹ Lásd még számos rokon tematikával kiegészülve a Néprajzi Látóhatár 2013/4. számában, 6-11. oldal, https://www.academia.edu/23971018/Teljes_lapsz%C3%A1m_N%C3%A9prajzi_L%C3%A1t%C3%B3hat%C3%A1r_-_Mese_m%C3%ADtosz_%C3%A9lett%C3%B6rt%C3%A9net_2013_4_

sághoz, a „halottak élén” a veszendőséghez, a filozofikus spekuláció helyetti lázadó intuícióhoz. S az elszántságot Szerb Antal is elismerően fogadja el: „Halálkultusza az életkultusszal iker” (uo. 1978:498).⁹²

Az életkultusz, avagy az életelbeszélések inherens rettenete hasonlóképpen érdekessé tett (vagy érdeklődést kiváltóvá válni kész) folyamatok jelenlétével hitelesülnek az irodalmi művek olvastán. S amúgy messze nem függetlenül a mindenkori és a hagyományozott történeti beszédmódoktól, vagy a jelentés-tér változásaitól. „Az I. világháború felidézéséhez a magyar köztudatban és kultúrában reflex-szerűen a végkifejlet: Trianon ténye és traumája társul. Nem maga a háború, hanem annak más eszközökkel folytatása: a világot felosztó nagyhatalmi vetélkedés számunkra oly tragikusan kedvezőtlen verdiktje (1920. június 4.). Minden, ami ezután következett be a magyar történelemben, ebből a sokkból és traumából nőtt ki – ez nem vonható kétségbe...” – indítja első fejezete első bekezdését Kőbányai.

A Szerző szavaiban a traumák és tragédiák ismétlődése nemcsak a kötet további százhusz oldalára ad ritmusképletet, de mintegy jelzi is a Szerző egyszerre újságíró, történész, író, irodalomkritikus, esszéista, lexikográfus és közgondolkodó státuszát is. A kötet, mint Kőbányai más társadalom- és esztétörténeti munkái is, ritmusban, harmóniában van a megjelenített tárggyal, vagy éppenséggel mintha regényes keretbe zárt nagyesszé volna... A bevezető fejezet háborús szépirodalmi áttekintése a kötetzáró utolsó szövegoldalakon kap csengő felhangokat, midőn levéltári-forrástörténeti újdonsággal lepi meg olvasóit, mely mint a történetek érdekessé válásának élménye kínálkozik a megértésre: „Vajon hazatérhet-e most ez a nagy elbeszélés? Hiszen míg érdekes, és jól megírt történet a héber olvasónak, zsigerien egzisztenciális problémákba markoló a magyar számára. Még most is. Annál is inkább, mert ez a fogságban papírra vetett, s 1924-ben először napvilágot látott történet eleddig Magyarországon nem beszéltetett el. Nem a könyv sorsáért aggódunk, nem Avigdor Hameiri magyar recepciójáért, akiért még sokat szeretnénk tenni a *Múlt és Jövő* programjában, hanem azoknak az elbeszéléseknek a tudatba kerüléséért, amelyek nélkül oly csonkán-csorbán, sebet sebre halmozva görög előre (?) a mi életünk elbeszélése is” (108. old.).

E kötetben, miképp a *Múlt és Jövő* kiadó egy sor egyéb kiadványában is, a korszakjellemző „minden egész eltörött fátumában” fölvezetett irodalomtörténeti gyűjtemény utolsó fejezetét figyelmünkbe ajánló szavakkal Kőbányai sommás képzetet konstruál: „...még a társadalom margóján sem születhetett az I. világháborúról, a modernitásba fordulás lehetőségének egyetlen fordulójáról alapvető, katartikus hatású és igényű szépirodalmi elbeszélés a magyar irodalomban. A magyar társadalomban. Annak ellenére, mint áttekintésem is bizonyítja, hogy a maga töredezettségében minden készen állt, megfogalmazódott... Ahogy a magyar és modern regény, úgy nem született meg a modern Magyarország sem” (96. old.).

Kőbányai a kötetben több ponton is jelzi, hogy aspektusa és összegző kísérlete ezúttal publicisztikai: újságírós múltjában meg kellett szoknia, hogy nemcsak a kérdésföltevés, hanem a „kitől kell kérdezni” irányelve adja a kellő esélyt a válaszra. „A hosszú expozíciót” egészen a 97. oldalig kitolja, s csupán itt jelenti be: „Ama I. világháborús regény megvan. Habár nem magyarul írták, hanem egy másik nyelven és egy másik kontinensen jelent meg több kiadásban. Avigdor Hameiri írta, címe: *HaSigaon Hagadol*, magyarul *A nagy örület*. Lehetett volna ezzel is kezdeni. A régi újságírói életemben megengedhettem a felületes, de sokszor célravezető fogalmazást, az effajta gyors állítást – nevezetesen, hogy a legjobb, vagy legalaposabb magyar

⁹² Szerb Antal /1934/ *Magyar irodalomtörténet*. Hatodik kiadás. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978:486-510.

regényt az I. világháborúról egy kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert, magyar származású héber szerző írta...”.

Az értelmező aspektusból e meglepő kontrasztot és a történeti dimenziókat már a hiány okával és mechanizmusait jellemezve azonnal pontosítja is a továbbiakban: „A hiány ténye: üzenet. Az elbeszélés meg nem születése, s a töredékek recepciójának elmaradása abban a félreismerésben akadályozta meg mindazokat, akik a saját elbeszélésüket az egész magyar elbeszélésbe akarják illeszteni (és ebbe a magyar nép minden tagja beletartozik, tudatosan, vagy tudattalanul), hogy a nemzettel történt újkori tragédia nem Trianonból ered, hanem egy előtte bekövetkezett törésből. A trianoni diktátumokért nem mi vagyunk felelősek, ama törésért azonban igen. Az itt körüljárt hiány azt bizonyítja, hogy a magyar nemzet egy olyan elbeszélést választott, amelyben nem állapítható meg a felelőssége. A mely nem kérdez rá a felelősségre. S ezért nem találhat megoldást a saját elbeszélése folytatására – mert annak útja végzetesen egy másik, egy könnyebb irányba terelődött, s ezért soha nem érkezhetsz el a megoldásokig. A köztudatba is beivódott ‘sérelemi politika’ nem politika. Hanem tudatállapot. Kialakításában nem politikusok, hanem írók viszik a prímet, az elbeszélés íródeákjai – és a körülöttük kialakult diskurzus” (98-99. old.).

Az olvasó talán már a bevezetőben megküzd a benyomással, hogy e jelzett „hiányt”, a nagy űrt vagy hiányérzetet azonban immár nem pusztán állításként hozza elénk, hanem a kötet szerkezetét adó három nagy fejezet (*A nagy háború mint a magyar társadalom háborúja; Elbeszélés fragmentumokban, a nagy háború és a magyar próza; Happy End?, avagy a megkerült nagy háborús /magyar/ regény*) elején fölhangzó levezetéssel igazolva, s ebben úgy állítja, hogy a történeti traumához vezető út, a „történetláncolat lett volna a nagy háború legmeghatározóbb történés-sora a magyar történelemben. Meghatározó az, aminek a hatása, eredménye ma is formálja a társadalom állapotát és milyenségét – a terület hovatartozása, bármilyen fontos ez gazdasági vagy pszichológiai szempontból, nem társadalmat formáló tényező. Ebben a kontextusban az a megkérdőjelezhető, hogy a roppant terület- és népességcsonkolás lett volna a háború legvégzetesebb következménye. Korántsem paradox módon éppen a Trianon-sokk torlaszolja el az utat, hogy magát a háborút, s a keretei között lezajlott történéseket és a máig munkáló örökségét vizsgáljuk. S minden bizonnyal a II. világháború esemény- és felelősségsorával azért nem lehet szembenézni, mert még az I. világháborúé is elmaradt. A geopolitikai helyzet alakulásába olyan kis országoknak, mint Magyarország nem sok beleszólásuk volt/van – hiszen Kompország-elhelyezkedése és ebből adódó kényszerű szövetség-rendszerei kódolják a nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottságot. A föltartóztat-hatatlan végzet a trianoni kastély diktátumaiig már Mohácstól, vagy még előbből más ok-okozat láncolatán közeledett” (7-8. old.).

Amit itt tapasztalunk, az a narratívák narratívája is egyúttal: Kőbányai írói énje a publicistába költözik át helyenként, ugyanakkor vetekszik itt a történészivel és az irodalmáréval: az „apokaliptikus térben lezajló cselekvéssorozat tartozékaként” tekint a kortanúk, az írói sorshelyzetek háborús pillanataira, az elbeszélők szereplőire, jelenléti sajátosságaira is, a riportázsra, a fiktív ottlét emlékképeire, az írói szolidaritásokra, a publicisztikától regényig, naplótól versig, levélválogatástól a drámáig vezető útra. Szomory Dezsőtől a *Harry Russel-Dorsan harctéri leveleire*, mint áltudósításokra tér ki, és a *Matuska*-dráma hadifogoly-szőkevény intimitásaira, majd Balázs Bélától a *Lélek a háborúban*. Balázs Béla honvédtizedes naplójára, a Monarchia társadalmi osztályainak apokaliptikus mutatkozásaira; Molnár Ferenc *Haditudósítói emlékeire* és Galícia frontjairól haza-írt soraira; Göndör Ferenc *Szenvedések országútján* összehozott feljegyzéseire; Móricz Zsigmond *Vérben, vasban, kis képekben* egybefoglalt frontharcosok közötti paraszt-portréira; Franyó

Zoltán tudósításaira, melyekben a galíciai zsidóságon kívül a bécsi emigráció, végül az olasz hadszíntér is megjelenik „e mai pokolnak Dantéja” tollán; Pogány József lemerbergi, lengyel és kassai beszámolóira, ahol a pogromok szelleme dúl és a cionizmus építkezik majdan; Tömörkény István hátországi háborús folklórjára; Tersánszky J. Jenő *Viszontlátásra drága* elbeszélésére; Frankl Béla (Zalka Máté) *Doberdóról* formált osztályharcos frontregényére; Markovics Rodion *Szibériai garnizonjára* vagy *Aranyvonatjára*; Kuncz Aladár *Fekete kolostorára*; Zilahy Lajos *Két fogoly*-regényére és háborús verseire is kitérve... – hogy mindezek nyomán a bukott monarchia önkörében is bukott népeit, kapcsolathálóját, felelősségét, a feudális tekintélyuralom és származási rend fölötti modernizációs győzelmet is figyelmünk homlokterébe vezesse... (42-96. old.).

Mindez a Szekfű Gyula-féle „utat tévesztettünk” kényszerként jelzett folyamat, mely Hameiri tollán már a „bűnbe esés elbeszélését mondja el”, teszi „paradox egzotikumká” a lét választhatatlan állapotait, saját sorskeresését, identitáskanyarjait. A *nagy örület* szerzője magyarként indul a háborúba, Ady rajongójaként és famulusaként élt addigi élete pedig elsőként az orosz rendszer ellen fordul, láthatatlan törésvonalakat mutat föl a front és a hátország között, ráismer bujkálókra, beereszkedik a lövészárkok hétköznapijaiba, végül zsidóként és cionistaként bizonyítja saját és sajátjai bátorságát. Első regényét *A pokol fenekén* folytatódó másodikban teszi teljessé: riport, fikció és líra arányosan lel formára itt, a hadifogság poklában, amely „nem az etnikumok, s nem társadalmi rétegek különbsége, hanem az emberé. A jó és rossz emberé. Hiszen csak ezt a felosztást ismeri az ő legmélyebb kultúrája: a Biblia és a magyarázatai – Jó és Rossz végső harca, az Apokalipszis zajlik ennek az egységes műnek az utolsó lapjain” (104. old.). Hameiri számára már nem a befogadás, az asszimiláció esélyegyenlőségi perspektíváit átélő, majd a lövészárkokba kényszerített értelmiség útválasztásának krízisével együtt járó reményvilág a meghatározó, hanem immár „a társadalom megváltása” és nem-zsidóként föloldódás a kommunisztikus eszmékben, majd a perspektívákban a választás kényszere: vagy a teljes életről lemondás Németh László-i kényszer-útja, vagy pedig az emigrálás esélye. E hármas dilemma már a kettős identitás monarchikus korszaka utáni, a „Kákánia” népei közüli kiszakadás karkai-musili víziójával terhelt, s majdan a holokausz apokalipszisához vezető útra térés együttes elutasítása, a polgárhiányos polgárosodás fals és félelmes útjának elkerülése felé vezet. Hameiri szereplőinek entitása, az egyenlőséget elismerő kortárs világ hiányaként megnevezett trauma épp ezáltal múlja fölül a hovátartozás esélyeit, s vezet egy más korba, más illúzió-körbe, s egyben a másik emlékanyag további építése. Ebben pedig a „még érdemes megszólalni” bátorsága felé vezető utak keresése az, ami korszakos választ ad nemcsak a Kőbányai által a „háború az irodalomban” címbeli kérdéseire, hanem a mindenkori elbeszélések témává nem avatható eseménykörei révén az elbeszélhetetlen elbeszélések megjelenítése felé kalauzol.

Kőbányai e kötetében már írók által feltárt esemény-sort, elbeszélt élményeket, összegzett emlékezetet és megosztott narratívákat sorolt föl, művei szövegrészleteibe vezet be, és ismeretlen új irodalmi szereplőkkel, aspektusokkal idézi meg a háborús irodalmat, annak befogadásával kapcsolatos beszédmódokat, korszakosan érdekes narrátori vállalásokat, egy-egy jeles írói alkotás élmény-mögöttesét. Például Bródy Sándorét, akit „maga Jókai Mór képviselő mentett ki egy morvaországi katonai börtönből, Szomory Dezső 17 évig bujdosott katonaszökevényként, a már halálosan beteg és országos hírví Ady Endrének meg kellett jelennie a sorozáson, s csak barátai összeköttetésekének mozgósításával kerülhetett el, hogy mint bakát a frontra küldjék” (17. old.) – hisz például az újságíróknak a feudális állami és társadalmi hierarchiában nem volt meg a születési kiváltsága a tiszt státushoz, az ellenség által is respektált

fogság-kiváltságokhoz, az önkéntes vagy tartalékos rangokhoz, vagy „az asszimilációs társadalmi szerződések alapján” szabad pályákon érvényesülni engedett zsidó presztízshez (18-35. old.). Kőbányai a bevezető fejezetekben mintegy történet-szociológiai aspektusból is előkészíti az utolsó fejezet „Happy Endingjét” olyasfajta társadalomhistóriával, mely az írók és „a háború örve alatt vívott” másik háború, az elitek és plebejusok közötti történeti konfliktus harci korszakban kiütkező jellegét engedi narratívává tenni. Kell-e több, ha mint alkotó épp az elbeszélhetetlent teszi így is elbeszélhetővé, maga a negáció tagadásával, az irodalomtörténetekből mindmáig kimaradó életművek-részletek árnyalt korrajzával...? Kőbányai könyve talán korszakosan is egyedi ebben az összefüggésben, s ha az első fejezet talán helyenként „történelem-tankönyvi” aspektusai nem is engedik rögtön írásművek idézeteihez jutni az Olvasót, ezek második fejezetbeli kárpótlását bőven megkapjuk, de már úgy, hogy szövegszerű, elbeszélési, jelentéses és „érdekes narratívumok” sorát kapjuk meg a közlés- és befogadás-históriai korrajz révén. Ennek pedig, miképpen Hameiri művének eddigi ismerethiányát pontosító, gazdag kárpótlását nyújtja Kőbányai a maga irodalmi-történeti összefüggés-rendje felállításával, a háborús memoárirodalom részletgazdag állapotrajzával. Sőt, az állapotrajzok állapotrajzával, a rettenet elbeszélhetőségének vállalásával együtt – hogy rögtön írásom címével is összhangba kerülhessek...

/Az ismertető rövidebb változata korábban megjelent az *Újkor.hu* A velünk élő történelem 2017. novemberi számában./

Az elkövetés látványos láthatatlansága

Pető Andrea *Láthatatlan elkövetők – Nők a magyarországi nyilas mozgalomban*

Miközben talán minden „gender”-es érzékenységgű korban, szüfrazsettek idején, „me too”-kampányban, feminista lobbiképesség vagy „üvegplafon”-éra időszakaiban számos új és új hang vagy interpretációs tónus születik, mely hordozza a tiltakozók, a radikálisok, a mást akarók szándékát, hangnemét, eközben a lét és társadalmi szerepfelfogások rendszere valamiképpen (évezredes békétlenségek dacára) ugyanakkor kiegyezésre képesnek láttatja a gyengébb nemet, sőt e gyöngeség erővé konvertálásáról is vall. Mik ilyenkor a valóságos küzdelmek erőviszonyai? Mi várhat a nőkre a tradíciók vagy a modernitás idejében, az öntudatosodás korszakában, a fullasztó kihívások eseményei között? Miképp alakul át egy-egy rendszer (társadalmi vagy politikai is), ha módosul a női-férfi szerepek, meghatározottságok, a definiálók szerepköre, jogosítványai? Marad ekkor az alulmaradás a szerepelosztásban? Állandósul a nők számára megalapozott örök hátrány-vállalás? A mindenkori meghurcoltság továbbörökítése lesz szerepfunkciójuk? Mi mozgatja, mi teszi sikeressé, korszakossá, avagy végül is kivallhatóvá, örökíthetővé, esetlegesen túli bizonyossággá, ami a nőkkel sokszor és sok helyütt történik?

A történeti vagy társadalomlélektani szerepvállalások, az anyajogú rendszerek és üvegplafonok mellett olykor maguk a történészek, jobbra maguk a női történészek fedezik fel, ássák elő, nevezik meg a másképp látás okait, módjait, trendjeit. Sőt, nem mellesleg (nem is egyszer) a kiszolgáltatódás kapcsolattörténetének újabb időszakait, eseteit, drámáit. E kontextusban pedig számos jó mű születik, s ilyen volt Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant* című munkája is.⁹³ A háborús viszonyok, a hősies „felszabadítás” idején kelt életesemény-sztorik azt a mindenkori és bárhol érvényes katonatársadalmi önkényt, bűzlést és kegyetlen közömbösséget tükrözik, melynek a „hősies” német megszállók és a legalább annyira dicső egyszeri „szovjet bakák” vérnősző dúlása csupán korszakos mellékterméke, evidens velejárója, sőt megszálló seregre klasszikusan ráhagyott önkényeskedés eredménye. Miként a nők, lányok, asszonyok szenvedelme is, elkapott nemi baja is, majd az erre rakódó sorsnehézsége is... „A nemi erőszaknak jelentése és célja van, hiszen a háború alatt a stratégiai célok elérését segíti”; „A gyarmatosítók háborús körülmények között jogot formáltak a helyi nők testére, miközben ezzel a gyarmatosított férfiakat férfiatlanították”; „A Vörös Hadsereg – mint minden hadsereg – erőszakos, nacionalista és nőgyűlölő volt”; „A női test az egész közösség fogalmát kifejezi, így a rajta elkövetett erőszak annyi, mint az egész nemzeti közösség legyőzése”. Sajnos oldalpáronként lehetne a kötetből idézni, de ehhez kicsit testes mű...

A leírt és elemzett helyzetek a kortárs kutatások között is új hangot képviselő más, jobbra kiadós kötetnyi írások (pl. Zoltán Gábor: *Orgia*; Kunt Gergely: *Kipontozva*; Bögre Zsuzsanna: *Asszonyorsók. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*, stb.) mellett is okkal és érvénnyel teljesíti Pető Andrea kutatói programja talán legfőbb célját, nevezetesen hogy a tudományos közlés segítségével és illő hitelességével mégiscsak elmondja majdnem mindazt, ami elmondhatatlan... Pető kötetéről önálló ismertetésére is vállalkozni kell, kutatói meglátásai máig hatolóan megrázóak, kiadója nem véletlenül jelzi a feminizmus fogalomrendszerébe épített feldolgozási módszer és a hallgatás majd elhallgatás spiráljába tekeredett emlékezetpolitikai csatározások fontosságát. Ám itt van máris az újabb kötet, mely a történeti és gender-

⁹³ *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története a Magyarországon a második világháború alatt.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2018., 260 oldal

kutatási szempontok másik dimenziójában kínál még több meglepetést, meghökkenést Pető Andrea *Láthatatlan elkövetők – Nők a magyarországi nyilas mozgalomban* című monográfiája,⁹⁴ mely a nyilas hatalomátvétel estéjén megesett ellenállás és megtorlás emlékeztörténetébe vezet a budapesti népbírósi perek egy anyaga kapcsán. S ha nem létezett eddig az amerikai flegmával megfogalmazott „Isten hozott az emlékezetiparban” megfogalmazás (Kerwin Lee Klein történeti diskurzusrend-változásról szóló esszéje nyomán), akkor most Pető emlékeztetően figyelmünk körébe invitálja ezzel a furcsa krimitörténettel. Írása, mely 226 oldalon történeti eseményleírás és értelmező útkeresés nagy ívű kompozíciója, maradék hatvan oldalán a mellékletek súlyos pontosságú rakományával, melyhez a népbírósi per és előzményeinek tűpontos anyaga vezet, s ebben az emlékezetkutatásnak messze nem csupán egy posztmodern és kozmopolita diskurzus felé fordult értelmezési dimenziójára adott választ lát, hanem bizony „a kvázi-vallásos szókincs: trauma, gyász, gyógyítás, tanúvallomás, identitás” (226. old.) kategóriájában elbeszélte személyesség alapos és korszakos drámáját is felmutatja. Mintegy ráadásképpen annak is mélyére világítva, miért is alakult úgy, hogy „a magyar társadalom az igazságszolgáltatási folyamatból éppen olyan megosztottan jött ki, mint ahogy belekerült, sőt újabb konfliktusok is kerültek a korábbiak közé, mint például a szovjetekkel való kollaboráció” (uo.).

Pető eset-elemző aspektusa nemcsak tanulságos a történeti emlékezet-formálódás és társadalmi reflexválaszok terén, de roppant alapos kutatómunkája tanításra méltó. A holokauszt-történetírással kezdve, mely a deportálás, koncentrációs táborok és halálközeli élményháttér anyagát adja, ez a pesti belvárosi, polgári miliőben lezajló horror-akció, amelyet a hullák és gyalázatok tucatjai kísérnek, itt mindenekelőtt az emlékezetpolitikai manipulációk szempontjából kardinális. A háborús orgiákat német és ruszki tájra „félretolók” számára is nyilvánvalóvá lesz, hogy derék magyar barnaingesek dúlták fel a Csengery utca 64. lakásait és pusztították halomra a bujkáló, megfélemedett családokat. A vérengzés pillanatai a Horthy-beszéd, a németek elveszítette háború és a magyar fegyverszüneti kezdemény tónusával körülvéve – egyszóval nem a megszállás erői által amúgy melleselegesen kivitelezett akcióként – a túlélés reményében előbújt zsidók közötti utolsó mészárlások egyikeként vonulhatott be a történelemkönyvekbe, melynek következményeit a Népbírósi per egyik első peres ügyeként találhatta. A rejtekező főszereplő, Dely Piroska esetének krimibe illő dúvadsága a végrehajtó és a kollaboráló emberek közötti szerepkülönbségek „mélyen zavarba ejtő emberi dimenzióját mutatja, azokat az elkövetőket, akik ‘láthatatlanná válva’ eddig nem kerültek a történetírás fókuszába, valamint azokat a tényezőket..., amelyek e láthatatlanságot létrehozták” – írja bevezetőjében (11-13. old.), és a folyamat taglalása mint „a kommunikatív emlékezet kollektív emlékezteté alakulásában” kiteljesedő történés, korabeli sajtó, peranyagok, interjúk révén elkészíthető összegzés kerülhet fókuszba. Egy ház, egy lakóközösség drámája nemcsak a történetírás zártsága és nyitottsága közötti szempontok szerint értelmeződik, hanem a részletes korkép izgalmas elemzésén keresztül vezet be a második világháborút követő igazságszolgáltatás természetéről megtudható sötétségekbe is. Nem véletlen ugyanakkor a kötet és címének fókuszába emelt nők nyilas mozgalomban és szélsőséges radikális politikai mozgalmakban való részvételéről, részletesen szólva arról az elkövetővé válásról megfogalmazott tézisrendszer, mely épp a portré(k) nyomán bontható ki, s mindez tovább is vezethető a háború utáni emlékezetpolitikai diadalok, interpretációk, szak”tudományos” tálalásmódok és ezek reflexiójaként adható másféle értelmezésmódok alakulás-folyamata felé.

⁹⁴ Jaffa Kiadó, Budapest, 2019., 288 oldal

A szélsőjobbboldali női politizálás témakörével kitartóan foglalkozó Szerző itt nemcsak nyolc nagyobb fejezetbe tagolt történészi munkát kínál, hanem egyben emlékállítással is adózik a jelzett ház lakóinak, a bármilyen színezetű önkénynek vétlenül kitetteknek, az elkövető személyek életútját meghatározó jegyeinek összképével ugyanakkor a perszonális történelem köztörténetbe ágazását is érzékenyen illusztrálja. Összegző zárszavának végén még emlékeztet arra: akármiféle értelmezési bonyodalomban van is a narratív és deskriptív történetírás ágazatai között, a „terápiás alternatíva” nemcsak ma is szükséges, érvényes és kínos rászorultságunkra figyelmeztet, hanem korunk „láthatatlan elkövetőinek” mintegy konstans jelenlétére is rávilágít.

A múltba vetített jelenérdekű kérdezés elve – vajdasági műfajkonstellációk

Sarokvilág, végtelenítve

Te sem figyeltél. Elégge. Bandzsákok vagyunk, morcosan elnézünk egy magaslatról a táj fölött, s kimarad a történés, az esemény, a jelenség, az üzenet. Holott mindennapos lehetne, ha nem épp családi ebédre, sokkal inkább reggelire, vagy még tízórai előtt, de semmiképp este, mert nem untat-altat, csak ringat, viszont ébreszt is, vagyis nem horkolásra való. Balázs Attila kötetről incselkedem itt, a *Világsarok non-stop*-ról.⁹⁵

Nem figyeltünk Rá, pedig érdemi hiányérzetet sugárzik. Érzelmi intelligenciával, zakuszkás humorral, a fennebb stíl cseles játszmáival, jelkép-erdők termő élővilágával, képző- és képzetlen-művészeti, „szertefoszlóan jó”, szabadkai-berlini-alpesti-newyorki, Kusturicával és Joseph Beuys nyulával, Doktor Máriással és Szerbhórváth Györggyel, „Gróf Esterházy Péterrel” és Nádassal, világfalu-élményekkel és jugó-bosnyák hársfavirágzással. Egyperces (na jó, ötperces) esszék, felülmúlhatatlanok. Úgy közéletiek, hogy repesztően magánvonatkozásúak, s úgy tájegységiek, hogy posztmodernitással szökellik át a nehézkes kipányvázottság térképsúlyait. És tényleg világsarok, látható végek és lekerekült sarkok, végtelenített reflexiók, amint mézzel és fászlival vonják be a délvidéki létezés fájásait, ábrándjait, sikamlásait.

Egyes interpretációk szerint esszékötet, máshol művelődéstörténetként szerepel, regényfolyam-tükörként, stílusparódia-kísérletként, vajdasági görbetükrözésként, kritikai panorámaként akár, amit egy hajdani Symposion-nemzedék számos prózaírója ugyancsak valamiféle „digitális vulkán” megjelenítéseként él át és interpretál..., „non-finito poétikaként” (ahogy Orcsik Roland kritikai esszéjében bemutatja)....,⁹⁶ mindenesetre a Sziveri-nemzedék prózai hangnemében teljesül ki. Mégpedig a teljesülés igen jó értelmében, hol reflexióként a széteső Jugoszlávia képzetével, hol jazz-tónusú improvizációként, megint máskor kiállítás-megnyitóként vagy regénypoétikai látteleként, laudációként vagy magyar kötetek reflexiójaként, szövegteátrumként, világtörténesek válaszaként, humorba kacsintgató reflexióként vagy szisztematikus évértékelő kompendiumként egy közeli magasles ormáról. A migránsnak e-migráns, magyarnak délvidéki, vajdaságinak budapesti prózaíró /saját hangján: „Tudniillik, vagy sem, inkább nem, vagy igen, én délvidéki vagyok: 1991-ben jöttem föl Pestre. Emigráltam az anyaországba, vagy hogyan. (?) A háború az oka, persze, nem nehéz kitalálni. Háború és béke...” (5. old.), s így tova a *My Country and the Kalapács* című felhangolóban/ – egyszóval prózai alkotóként azt a köztességet hordozza, amelyet nincs az a hosszú mondat, amiben végigvezethetnék. A létező világ(ok) valamely sarkán áll, de közben a létbeli mozgása e létezéseken túli: hol inkább világfalu-csavargás, máskor laza gondolattöredékek folyondárja, metafizikus kalandozástól a Mrožek-hangoltságú abszurdításokig, közvetlen és laza pátoszaiig, majd vissza a lelátóra, mely egyben saját létképtelenségi pozíciójának is kritikája. Multietnikus tájirodalom éppúgy lakozik benne, mint egy nyúl békéjének állandó keresése, „variálhatóság, irodalom és újságírás interakciója, naplószerű útleírás valahol a kettő között, játékos rögtönzés és egyebek” – mint a kötet végén lapuló Utószó helyett /*Versenyfutás az üregi nyúllal*. Virág Zoltán faggatója, 2004/ tükrozi ezt árnyalt életfolyam-áramlatra és a sodrások okaira fókuszálva (289-313. old.).

⁹⁵ zEtna, Vulkáni Helikon 13. kötet, Zenta, 2006., 322 oldal

⁹⁶ <http://www.vmmi.org/index.php?ShowObject=konyv&id=226>

A nyúl mint „előd”, „többé-kevésbé renegát illető”, aki „simán megpattan”, s nem kevéssé követi Tolnai Ottó „iktatott nyulát”, de a „jugoszláviai, ugyancsak monolitizmusra törekvő rendszerben” a „több történelem létezik” képzetét is elvetve megidézi a nyúltörténelem világképi sajátlagosságait, fordulópontok és metszéspontok másféle tájképeit, vériszamos történelem kanonizált eseményeit, amikor első dicsfényes kötetében (*Cuniculus*, 1979) elbeszélő módját még kéziratos rajzaival is ellátó szerzőként úgy tette magát, mintha nem lenne az amerikai prózairodalom jegyzett fordítója, aki a regényközben családi emlékmorzsákat is integrált szerkezetbe kopíroz, rádiós műsorokat is újrhangol, háborús közvetítésbe csatlakozik az átélés privát drámájával, saját munkásságáról pedig összefoglalóan Danilo Kiš és Ivo Andrić élményvilágának a „több civilizáció határmezsgyéjén létezni” élményét tekinti.

Nehéz többet idézni Róla-Tőle. Sok, szinte túlsok világ, terhelően súlyos, meg aztán igézően szép is, serkentően ironikus, magabiztosan elvont és spirituálisan is anyagszerű egyszerre. A referáló-recenzáló műfajnak persze végső lehetősége az is, hogy az öntelt túlbeszélés helyett a hallgatást válassza, s az interpretáció sántításai helyébe a nyúlcipős szerző művét javallja inkább. Ezt teszem most – csak a figyelemképes felkiáltójel volt a célom. A többi már a Világsarok esélye, non-stop. Avagy a következő *Szemelvényeké a féderes manó emlékirataiban*, mítoszteremtő visszatekintések személyes tónusáé...

Sarkos világok, utcasarki társadalmak

A személyes tónusú világ, sőt világok vajdasági bűvköréből kifelejthetetlen a talán Márait folytató, a múlttá válás esélyében, s közben a pusztulás mindenkori ízét kóstolgatva jelentkező Végel László, kinek újra megjelent regényére, az *Egy makró emlékiratai*-ra ötven év múltán ismét a jelenné válás eshetőségei, aktualitásai adják alaptónusát. Végel hősei ismétlik az élményt, amit kinek-kinek '68-as éne, világképe, ifjúsága, farmer-korszaki életérzése kínált, avagy ennél csak annnyival többet, amennyit a személyes világhősök már nemigen vállalnának.⁹⁷ Mert hát kínált a ki-
fulladásig, legalábbis a Makróban, meg a reá következő világnézet-regényekben igen határolt a történések tere, de annál erősebb a jelentéseké, a meg- és félreértéseké. „Első regényeim, az *Egy makró emlékiratai*, az *Áttüntetések*, majd a *Parainézis* nemzedéki regények voltak, főleg olyan szereplőkkel, akik még nem ültek be a hatalomba. A Nagy Kelet-Közép-Európai Lakoma bevonul a *Pikareszk Regénybe* című kisregényemben írtam az értelmiségiek rendszerváltási kudarcáról és bohózatáról. Nem is arattam vele babérokat. Járták akkor a posztmodern táncot, vagy pedig a nemzeti zászlókkal rohangásztak faltól falig. Ha ma írnék róluk, akkor a bűneikről írnék, mert végső ideje az önkritikus szembesülésnek, mielőtt a populizmus végleg foglyul ejtené őket. A Bűnhődésben bukkant fel elsőnek a kisember: egy Berlinbe tartó autóbusz kalauza volt a Vergiliusom, aki Európába vezeti az utasait, s alulnézetből tárja fel Európa problémáit. A Neoplantában majd a Balkáni szépségben azonban ők jutnak kifejezésre. A Balkáni szépség főszereplőjében végre megfogalmaztam a kisebbségi hőst, aki sokkal több, mint a kisebbségi kaloda lakója: egyszerre közép-európai is, aki őrzi a műhelyt, amelyet végül az újkapitalizmusban az unokája számol fel. Az új oligarchia a műhely helyén wellness-központot akar építeni, az unoka azonban nem alkoszik, inkább felgyűjtja a műhelyt, majd nagyapja tolószékében távozik. Ez a tolószék védte évtizedeken át a

⁹⁷ Noran Libro, Budapest, 2017., 205 oldal

nagyapát. A tolószék természetesen metafora is. Tanúja voltam egy ország véres szétesésének, a szocializmus öngyilkosságának, gondoltam, maradt még valami, ez pedig Újvidék, ezért idegennek számító hontalan lokálpatrióta lettem. Most pedig látom az újkapitalista osztály születését, az egyenlőtlenség embertelen növekedését, miközben tanúja vagyok a vajdasági magyarok elképesztő exodusának, ezért elnémulok a kérdés hallatára, hogy milyen esélyei vannak a vajdasági magyar kultúrának, nem merek jósolni. Csak a Balkáni szépség című regényemre utalok, nemcsak arról van szó, hogy átengedjük-e a műhelyt az oligarcháknak, hanem arról is, hogy merjük-e vállalni a tolószéket...”.⁹⁸

A hatvanas évek „jugó szabadsága” még messzi mérföldekre volt az 56-os börtönzések és amnesztiák magyarországi állapotaitól, s még temérdek kilométerre a romániai rendszertípustól vagy az NDK-farmeres generáció életélményétől. A délvidéki magyar író első korszak-könyve ugyanakkor érzékeny tükre a kilátástalan sorsú, egzisztenciálisan még kiszolgáltatottabb kamaszlétnek, melyben a „csak felnőtté nem válni!” szándéka és az „el kéne innen húzni” vágyképe egyaránt állandó motívuma. Kisebbségi regény, bár kisebbsége egy akkori többség, vagy más népség, de félig-hallgatásra ítélt populáció.

Végel regénye a semmit nem akaró sodródás, a csajok-pia-bulizás háromszögében megrekedt „vidékiség” lenyomata. Mondhatnám első felében az „abszolúte semmi sem történik” lézengés-élménye a meghatározó, a vége-drámának is úgy feszül kezdete, hogy többen kilépnek a helyi történetekből, lesodródnak az útról, s a semmilyen léthez képesti méltatlanságok árát reménytelen lebegéssel vagy vaktában vállalt rizikókkal fizetik meg. A főhős vontatott „egyetemista-léte” mint a túlélésre játszó unalmas tanárok vezérlője szerepel fő motívumként, amikor éppen nem a műbalhé, a pia vagy a pornófotó színezi apróbb perceit. A kezdet felhangja: „Emberek, az istenért, hová rohantok?” tónusa (az első száz oldalon), majd a „Hová rohantok? Nem történik semmi” további száz oldala következik. Mintha packázna az író, vagy egészséges helyi történetre fordítaná le az amerikai „elveszett nemzedék” kiúttalanságát, a „nyúlcsipős” létet, az „Úton” farmeres kalandlesőinek hazai képleteit. A nem történik semmi léptéke a létértelmezés kontextusa is. „Mit írjak Tanjának? Akármilyen jutott eszembe, azonnal rájöttem, hogy nevetségesen hangzik. Vagy pedig hamisan. Aztán a papír fölé hajoltam, és ideges betűkkel ráírtam: ‘SZERETLEK, MERT UNATKOZOK’, a kartonlapot a borítékba tettem...” (72. old.). S az unalom mint alapotívum, a perspektívatlanság még a tengerparti kalandig is eltart, ha éppen nem valami kietlen reménytelenséggel fejeződik be. „Le kell számolnom siralmas ambícióimmal, nevetséges vágyaimmal. Minden régít ki kellene irtani magamból. Ez olyan, mint amikor valaki az ördögöt győzi le. Ha egyszer feltétel nélkül belenyugodnék, hogy nem kívánok semmit, akkor sértegetném őt. Valamit magyarázott a vágy és az akarat nullapontjáról. Mindent csak félig értettem meg a világból. Ez nagyon nevetséges. Egyik lábbal itt élni, a másikkal ott, ez botrányos dolog. Értsem meg, mindent meg kell tagadni...” (143. old.).

A naplóforma alaphangja ez, a „vinjak” és a pályaválasztás közötti lét személyes tónusában éppenséggel „emlékiratnak” is beillik, de a köldöknézés dramaturgiája ugyanakkor az ellenhatást ébreszti: a szlengesen flegma közlésmódok sorra teszik olvasójuk és önmaguk számára is kibírhatatlanná szinte mindegyik szereplőt, a monoton történetáram ugyanakkor drámaivá festi a léteziketlenség lét mákonyos drámáját. Az ekképpen formált „irodalomtalan” szépirodai mű izgalmas áthallással siklik át Végel későbbi esszékötetének tónusába és címeibe is: A marginalitás

⁹⁸ <http://vegel.org/2020/02/a-mult-merge-buzlik-korulottunk-interju-karolyi-csabaval-elet-es-irodalom-2019-oktober-18-2/>

dicsérete, Hontalan lokálpatriotizmus, Képzeletbeli térkép, Az érett kor virrasztása, Vita a szülőfölddel, Az ifjúság kiárusítása...⁹⁹ Talán nem „leleplező”, de árulkodó mégis: az első margójegyzeteim a 143. oldalon kezdődnek, harminc oldallal később már jócskán gyarapodnak, az utolsó húsz oldalon meg szinte fél oldalnyi szövegidezetekre lenne szükség, hogy a történetek értelmezésének értelmezhetősége felé illő kerülőt tehessek. S ez nem rólam vall, hanem a kötet regényesre hangolt szerkezetéről, eseményeinek dramaturgiájáról, a „makró”-lét sajátságos értelmetlenségéről inkább. Érdekesen alakul maga a főhős minősítése: egyetlen egy szövegsorban fordul elő a „makró”, de mostani jelentéstartalma már ódivatú szótáraké lenne. Talán a „kallódó nemzedék”, a „jól élni hivatott, de megélni képtelen” generáció kulcsfogalma, s elsődlegesen a vajdasági tájon a fogyatkozó „galeri”, a menekülni vagy kilépni (hozzávetőleges pontossággal: lelépni) próbálók köre lesz méltó e névre, s egyre karakteresebb a naplófolyamatban, majd az „önkörbe” zártság oldódik kollektív magánnyá vagy ballépések sorozatává, heveny lemondássá vagy alkoholos pótcselekvéssé a többiek körében. A „szabadosabb”, „nyugatiasabb” szocialista „jugó” helyzetképe itt részben a történeti silányságok térrajza – ez lenne, amiből vészterhesen menekülni illene –, de a vérbő szocializmus máshol sem sejtelmesebb, úgyhogy csak a világból kilépés vadnyugati képzete marad, ellopható Mercédeszekkel, egzotikus italokkal, képzelt tengerek képzelt nyaralóival és ál-arisztokrataival. Mindemellert a még unalmasabb vagy haszonlesőbb felnőttekkel, akik ha „érvényesülő” értelmiségiek, akkor vagy szánalmasan haszonlesők és kisstílűek, vagy még szánalmasabban hallgatag szolgák. A kötet drámai csúcspontján épp a főhős hördül fel a szociális integráció lehetetlenségét jól jelző duzzogásban: *„Mi történt velem? Jobb lenne, ha komolyan tervezném a jövőmet. Találjam fel magam, hogy nekem is sikerüljön, aztán papoljak. De mostanában mindenre gyanakszok, bevonulok a sarokba és morgolódok, úgy viselkedek, mint egy kiveret kutya. Igazi szolgálivadék vagy, én azt mondom neked’, mondta dühösen, és csapkodta az asztalt. ‘Az apám valamikor az volt – szolga’, mondtam, és mosolyogtam. Ez a szó nagyon felháborított.*

Szolgálivadék.

Eddig még senki sem mondott ilyet rólam. A mosoly lassan és tétován lekopott az arcomról. Vagy lehet, hogy ráfagyott. Nem tudom. /.../ A mérnök hirtelen mozdulattal elfordult. Hallgattunk. Megérezte, olyasmit mondott, amiről nem illet beszélni” (177-178. old.).

A lét, melyben a „mindenki meggyőzi magát az igazságáról”, s ahol „az embernek arra kell törekednie, hogy minél kevesebben használják ki”, valahol a „régí világot” idézi meg. Azt a régít, amely még teljes gőzerővel jelen van, de amelyet a „hippi-lét” makroszabályai sem írhatnak át. A mikron mennyiségű élni akarás, és a makró-identitás túlélő-értelmiségi lézengéssé válási útja itt valaminő prózapoétikai esemény-határon tartás révén válik korszakregénnyé, a „partikuláris lét” egy változatává, vagy közép-európai „csavargó-történetté”, ahogyan Végel is minősíti: *„...regényem főhőse [Bub] is a Balkán szövevényes alagútjain menekül a Mediterrán felé. Ő maga is csavargó, akinek az életét egy másik pícaro kommentálja: Merkurosz, aki azt hiszi magáról, hogy ő van a legközelebb a Naphoz, ezért ő forog a Nap körül a legnagyobb sebességgel. Csavargó, akit sokan hobbantnak tartanak. Újvidék Odüsszeusza”*. S a világkép csapdája, nyekergő alakjainak „döglött” mondatai, ahogyan Weöres Sándor minősítette egykor, vagy szárnyalni próbáló mitikus hőseinek félbemaradt bűvöletei egyaránt a világkép-formálás reménytelenségét tükrözik. Az elbeszélés módja

⁹⁹ *Lemondás és megmaradás*. Cserépfalvi, Budapest, 1992., 130 oldal

mégcsak nem is közvetlen feljegyzés vagy narratív történetmondás, hanem elidegenített interpretáció, inkább a mai blogok műnemének felelne meg, amelyben a stílus közvetettsége alig hordozza a szereplők egyéniségét vagy hangnemét, inkább az „áttűnések” jegyében zajlik a „naptárba” rótt emlékirat-foszlány. Végel, amikor két későbbi regényével *Újvidéki trilógiá*-ba szerkesztette művét (1993), a közbülsőnek épp az *Áttűntetések* címet adta. Nem tisztán filmképi etűdök ezek így, hanem stiláris áttűnések és sorsszerű eltűnések inkább, melyekben a narrátor életpályáit meghatározó mitologikumok épp oly hamisnak minősülnek utóbb, mint a vadóc tett, lopott autóval szakadékba vágatni, hogy azután a maradék makrók motyogva elmondhassák halott társuk kórházi ágya előtt: „Lepipáltál bennünket” (193. old.).

A „lepipálás” mint életművészeti esemény ekképpen a makrók méltó emlékiratává válhat. S válhat ott, ahol azután még egy nemzedékkel később is (vagyis újra) a menekülés, a disszidálás, a kilépés válik „áttűntetési” megoldásnak. Végel azonban akkor lett főképpen kisebbségi íróvá, amikor az újvidékiség már a marginalitásnak is csupán a peremén maradhatott meg. Másképpen szólva: *„Többször is bevallottam, hogy a senkiföldjén szeretnék élni, mert kóbor kentaur vagyok, akinek a nemzeti állatkertben nem találtak megfelelő díszes ketrecet. – A Temetetlen múltunk előző regényeim keretét szabja meg. Ezúttal álarc nélkül, nyílt sisakkal írtam, s ez volt a legnehezebb. Egy szerb kritikus azt mondta az egyik regényhősömről, hogy Švejknek indult, és Don Quijote lett belőle. A személyes útkeresésem is hasonló. De erről az útról, vagyis saját magamról, immár csakis önironikusan szabad írnom. Nem véletlenül mondtam, hogy a történelem bohóca lettem. Koruk lett ironikus, tehát lehetetlen róla ironikusan beszámolni, badarság játszadoxni az iróniával, az csak akkor indokolt, ha magam ellen fordítom...”* – fejtette ki egy alkalmi életmű-interjúban.¹⁰⁰ Egyszóval a már emlegetett esszéket címeivel rokon, amit életút-összegzésképpen megfogalmaz: a *Lemondás és megmaradás* lelkiségéből itt a megmaradással járó lemondás lett meghatározóvá. De lehet, már erről is csupán önironikusan szabad írni. S főként akkor, ha már makróként sem unalmas az ember..., vagy amíg múlttá nem válik. Végel – az utóbbi nyolc évben a Noran-nál megjelent hét kötetében legalább – ugyanakkor egyfolytában régmúlt is, kortárs jelen is, de messze nem „a történelem bohócát” mutatja nekünk, s mégcsak nem is a vállalt tolószékes újvidéki kortanút, hanem olyan elbeszélő jelent, mely ironikusan múltnak mutatja magát. Szíve joga, mi azonban jelenidejű emlékként olvassuk, s ezzel együtt sem lesz kevésbé nyílt vagy sodródóbban Don Quijote-i.

Elbeszélői prózavilágok – ugyanott folyt. köv.

Kötet-gazdagságú számot szerkesztett az Üzenet folyóirat 2001 tavaszán Kosztolányi tiszteletére, s főként prózájának különös jelentőségű, versekkel harmóniában vagy dokumentatív relációban lévő szövegeinek értelmezés-históriai feldolgozása témakörével. Szabadkai képek, úti tájak, utazások, életrajzi komponensek sűrű rétegei a tanulmányok, esszék, elemzések, konferencia-szövegek között. Thomka Beáta például a „hétköznapi fikcionalizálói” tárgyában kerül Petőfi, Széchenyi, Jósika, Ilyés, Tolnai Ottó felé, hogy a Kosztolányi-feljegyzések, naplójegyzetek és találkozások legalább negyedszázadnyi anyagában is fölfejttesse ama szálakat, melyek afelé vezetnek, hogy „tény és fikció, valamint az egyikhez és a másikhoz rendelt műfaj-történeti fogalmak, szembeállítások (például a szépirodalom vs. dokumentum)

¹⁰⁰ <http://vegel.org/2020/02/a-mult-merge-buzlik-korulottunk-interju-karolyi-csabaval-elet-es-irodalom-2019-oktober-18-2/>

dilemmájának hamissága már ekkor eldőlt. Nem az ezredvégi teóriák, hanem az a felfogásmód döntötte el, melyet Kosztolányi a nyelv, beszéd, beszédmód, írás, műfaj, formai hagyomány és egyéb kategóriákról kialakított magának...” – avagy hát a „műfajközi alakzatokkal nem formabontást elindítani”, hanem sajátos táji („egy jellegzetesen szabadkai műfaji hagyományt folytatni” és ápolni, melyben az európai portyák „gyűjtőmunkára emlékeztetnek, rendkívüli alakok, a köznap fikcionálása, a húszas-harmincas évek holland, francia, német, angol környezetének, szokásvilágának egy időben oldott és tömör, személyes és pontos képei” formálódnak (Thomka 2001:3-4). Anélkül, hogy minden írásformában és közleményben meglévő analógiákat most kétségbeejtően keresgélném, pusztán belelapozásra is szembeszökővé vált ugyanitt Bányai János előadás-szövege (elhangzott a Kosztolányi Napok tanácskozásán), mely *A bennszült etnográfus (Kosztolányi kisprózáiról)* címre hallgat, s hangulatos módon ugyanerre kanyarodik: a „rövidtörténet”, a „kispróza” mint kulturális közlésműfaj, mely nem illeszkedik semmi korábbi „hagyományos publicisztikai műfajok nevével sem”, valójában „a kultúra beszédmódját” testesíti meg, „a kultúra mint emlékezet, a kultúra mint világlátás, a kultúra mint én- és közösségismeret, nyelv és értékismeret ragyog fel” e kisprózai műveiben, olyan műfajok, „amilyeneket (régóta átalakult vagy átalakításra szoruló hiedelem szerint) képzett etnográfusok és antropológusok gyűjtenek primitív, vagy primitívnek vélt népek és törzsek adatközlőitől” (Bányai 2001:54.).¹⁰¹

Ezt a „kulturális azonosságot” kereső, egykori és kortárs írónál példázatok és kompozicionális megjelenítések sorozataiban tetten érő gondozás- és gondolkodásmódot a maga határ(őr)vidéki származási közérzetével, spiritualizált marginalitás-optikájával, az „ars esseistica” méltóságával megjelenítő Thomka Beáta egész kötetnyi terjedelemben bontja ki megannyi változatban. A *Déli témák. Kultúrák között* esszékötet¹⁰² első félszáz oldala nemcsak „a határőrvidék spiritualizálása” tónusában szólal meg (7-12. old.), de „a kulturális azonosság poétikája” (13-34. old.) révén gyűjtőfogalmak, „mentalitás- és magatartásformáló hagyaték” rendezésének, képviselőinek, a „megélt idő” szerb prózai klasszikusainak (Andrić, Danilo Kiš) mélyen megélt művészi-történelmi létélményét mint kortárs tüneményt fogalmazza meg (s ebbe belefér Tolnai, Maurits, az Új Symposion műhelye, vagy akár Balassa Péter esszéinek olvasata is).

Lehessek provokatív...: lehet, csupán szakirodalmi ismerethiány az oka, de cseh és szlovák és őrvideki és beregtáji szakirodalommal sem találkoztam még, mely a térségi folklorisztikai gyűjtéssel, a tájnéprajzi líra vagy közléskultúra antropológiai horizontjának megrajzolásával lenne megnevezhető. Igen, van épp elég népszokás-gyűjtés, van szlovák folklórhagyomány Békésben is, van alapos szövegfolklorisztikai örökség-mentés Nyitra-vidéki népballadákból, gorál szakrális és tájfolklórból, hucul népköltészetből vagy vendvidéki mondásokból is – de mindezek textualizációs, narratív történetmesélésből a társadalomtudományi analógiák felé vezető ága-bogáról alig-alig forognak közkézen alapozó vagy kísérleti munkák. S létezik, méltán ne feledjük, kellő méretű könyvtári anyag, melyből a szegedi, debreceni, miskolci, nagyvárad, kolozsvári identitás-poétikákat kihallhatjuk, ám ezek is mintha megülnének gyűjtött babérjaikon, s összefüggésben csupán feltételes esetlegességben lennének a komplex kultúrakutatás kurrens irányzataival. Az sem kétséges, hogy Fried István írásaiban, Végel László, Losoncz Alpár, Mirnics Károly, Hódi István vagy számos más kutató vajdasági társadalomképében megannyi verzió feltűnik a társadalomtörténeti

¹⁰¹ A hivatkozott tanulmányokat lásd *Üzenet*, XXXI. évfolyam, 2001. tavaszi számban

¹⁰² zEtna, Zenta, 2009., 267 oldal

összefüggésekből és identitáskomponensekből, ám ezek valahol mégis inkább a makrostruktúrák irányába, a politikai identitásföldrajz érdeklődési körébe vezetnek körkörös utakon, s rendre hiányzik reflexiók terükből a vajdasági magyar irodalom „eredendő kultúraköziségként felfogott kultúra-fogalma, térbeli és virtuális közösségek, a régiók Európája, a közép-, kelet- és dél-európai hagyománytudat érintkezései, kisebbségi tapasztalat, identitásmetaforák és hordozható identitásmeghatározók által körvonalazódó kulturális azonosság, többnyelvűség – többszólamúság, közelség – másság, nyelvi különбözőség – kulturális párhuzamosság, a kultúra pluralizmusa és a regionális tudat összefüggései, történelmi demitologizálás, a nyelvi határoktól független reprezentációk, kritikai kultúratudat” interszekcionalitása (Thomka 2009:13).

Túlegyszerűsítve talán úgy fogalmazhatnám: ha van is szövegfolklorisztika, ha van is irodalomesztétika, ha létezhet is a mindennapi lét, írásbeliség és narratív történetmondás számos oly kiváló kutatója (ne menjek messzebb, mint Keszeg Vilmos munkáiig, Gagy József szakrális tudat kutatásaiig, Könczei Csongor vagy Pulay Gergő erdélyi tánc kutatási eredményeiig, vagy Baumann Tímea kopácsi életútinterjú terep kutatásaiig), valamiképpen a társadalomismereti területekre nem tud, nem képes betörni az a fajta valóság-interpretációs felfogásmód, amelyről a fennebb említett Kosztolányi-portrét Thomka Beáta kezdi fölfejteti. Nevezetesen az „önélet” irodalmi vizsgálatából kihangzó, szerfelett gazdag megjelenésmóddal meglepő fiktív történetek sora, melyek magára az elbeszélés módjára, a „refiguráció” folytonosan változó karakterére jellemzőek, s amelyben a napok eseményei között térben mozgó és a térbeli cselekvést az idői síkon reprezentáló személy mint „közelítő-távolodó” mozgást segít megélni (Thomka 2001:3). Ez a Paul Ricoeur „életrajzolásra” alkalmazott nézőpontja Thomka analízisében nemcsak „az önrekonstrukció műfajai”, fiktív metszetek sorozatai alakjában megjelenő változatok, hanem olyanok, amelyek számos „mértékben a kort, a külső világ körülményeit dokumentáló tanúságtételek. Az olvasásmódok különbségei és lehetőségei, a fókuszálás, nagyítás, összpontosítás műveletei történetyszerű, narratív, vagy éppen historikus, más esetben lélektani vagy akár művelődéstörténeti olvasatot is eredményezhetnek” (Thomka uo.).

Ebben az olvasati előtérben Thomka szinte végenincs következetessége is jelen van, folytonosan ott lakozik. Egyszerre van jelen a „fikciós diaszpórák” és a kettős kötődés ezekben a moccanatlan terekben, de a „virtuális azonosságok” egész nagy idő-íve, a „hozott anyag” a regényben, a „beköltözés a nyelvbe” és a „komparatív belülnézet” egyszerre-érvényessége is ott, ahol a „többnyelvű éntudat, polifon identitás” mint a nemzeti önmeghatározás átalakulási iránya, a megmozdult (vagy Kosztolányiban mintegy a kitartóan mozgó) és szemléletváltásokat vagy „áthelyeződő hangsúlyokat” szinte „Európa nyelvén” változtató attitűd maradt meg, ahol „a szellem nemzeti kompenzációs emlékezetként” élése, a Danilo Kiš-féle po-etikák lezárulási és folytatási-újrakezdése, mersze vagy expatriálása, s párhuzamosan a „kihátrálás a világból, nyelvből” kockázatossága is egzisztál az „ego sum” feltételeként – csak hogy legutóbbi kötetének kulcsszavait idézzem szinte tartalommutatóként...¹⁰³ (11-110 old.).

Még izgalmasabb, és értelmezés-technikai vagy megértés-kísérleti oldalról sem megnyugtató, ahogyan Thomka a térbeli közlekedést, az „ex yu” korszak kritikai hagyatékát is beleveszi a művek fölötti disputába, s magát a „performatív identitás” alakváltozásait is abban a kontextusban kezeli, „hogyan viszonyul a kibocsátó és a befogadó kultúra azokhoz a művekhez, amelyek a két közeg közötti nyelvi, kulturális és tényleges térbeli közlekedésben születnek. Ez két olvasótábor és elsődlegesen két

¹⁰³ *Regénytápasztalat*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2018.

kritikai értékrendet érint. Az emigráns, a migráns és a posztmigráns alkotók vagy nyelvet váltanak, vagy nem, ám hoznak-visznek értékeket, melyekre két irányból várják az értelemadás válaszait” (52. old.). Szereplők, életutak, nyelvi beérkezés és kiiratkozás, a többnyelvűség kreatív paradoxona a sehollétet éppúgy sugallhatná, mint a „kettős kötődést” és a „megérkezést” az irodalomba, De mindez hogyan hat szereplők, mintázatok, karakterek, üzenetek közvetítő hordozására? A hősök, kultikus alakok, jellegtulajdonítások, megértések lehetséges szótáira? „Elvi kérdésként vethető fel, hogy a fikció ‘eredeti’ közegének, az alakok mentalitásának, a szokások jelentőségének, a viszonyok, különbségek, másságok, azonosságtudatok, közös tapasztalatok problémájának ismerete milyen mértékben alakítja a megértést és értelmezést. Mindezek ugyanis sokrétű, jelentésteli kulturális reprezentációk, amiket az elbeszélés tárgyias, közvetlen, rámutató vagy éppen utalásos jelhasználatától függetlenül másképpen követ a regényfikcióban megjelenített világhoz közelebbi, mint ennek tapasztalati és imaginárius anyagától távoli olvasásmód” (69. old.). Hiszen itt a valós és fiktív, az oral history és az „eseményyszerű létmegélés” karakterisztikus különbségei a korrajzokkal, fejlődés- vagy változástörténetekkel, származáshistóriával, párhuzamos életrajzokkal dúszult, olykor konfesszióvá sűrűsödő műfajtipusok is éppúgy helyüket kereshetik, mint a megértő reflexió elutasításának és a história-mentes kívülállásnak akarásai. „A mű mindezek lehetőségeivel szabadon bánó poétika eredménye, a kérdés eldöntését pedig a változatos kritikai intenciók és olvasási konvenciók ismeretében lezser módon átengedi az értelmezőknek” (122. old.).

Thomka lezser módja a regénytudás, regénytápasztalat, regénylét oly gazdag tájrajzával kecsegtet, hogy egy-egy portré vagy életút közelképe sok éves hozzáolvasott értékkel lehet csak teljes. Az esemény-dúlta létmegélés fókuszában a többféle karrier, széttartó és mégis harmóniában megleshető életutak, a térbeli mozgás pontszerűségének épp az időben konstans mivolta kínálja, hogy a térségiségnek, a lokalitásból „visszaolvasható” tartalmaknak-tartamoknak önálló szerzői neve, regionális tónusa is keletkezhessen, mintegy lelki térképek sajátjaként az álmoktól a tragikus dramaturgián át a szókészlet kontextuális függésrendjéig rengeteg változatban. A regényterekenél talán csak az „esszéterek” izgékonyabbak, ha hihetünk Thomka Beáta „nyelvvel megérzékíthető tereknek s e terek befogadásának” további esélyeiről szóló esszéjének, melyet Adorno jól hangzó művészethagyományi szentenciájával indít: „...a jelenbeli konstituálja a múltbelit”.¹⁰⁴

Múlt-temető jelen-nekrológ

A „visszaolvasások” és regionális tónus fennebb hiányolt regényes aspektusa annyiban talán mégsem ennyire kiáltóan hiányos, ha az „ex-yu” időszakát és a narratív történetmondás eszköztárát követjük nyomon a vajdasági magyar „eposzban”. Kitartó az irodalom, s lehet benne korszakos szerzőként is akár „nem reflektált kontinuitás” képviselőjének lenni (Thomka 1988:133), lehet a belső beszéd titkos szószólójának vagy mosolygós kibeszélőjének szerepét vállalni (mint Vörös a nyúltörténelem megfigyelőjének szerepében), s lehet mindemellett korosztályi „baleknak” lenni, ha épp önéletírásra adja fejét az alkotó. Persze kérdés marad, melyik NEM önéletí, ami írói, de ez talán már az Olvasó balekságának kérdése, nem az íróé. Azonban Végel László köteténél (inkábbad köteteinél) az alanyi narráció alaptónusát kapjuk, ezért

¹⁰⁴ A regény öntudata. Tézisek az új magyar regényről. In *Esszéterek, regényterek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1988., 132-142. old.

hát még az is önéletinek tetszik, ami közéleti is egyben. Többszörös önemésztés terpeszkedik a *Temetetlen múltunk* című önéletrajzi regényben, amelyben a vallomásosság egyben irodalomtörténeti lecke azoknak, akik a jelenkor „balekjai”. (A kötet első húsz oldalán négyszer feslik föl a „balek” szó személyes érintettséggel, előbb a közösségé, majd a történelemé, de a jövőé is...). Mintha a múltba szőtt emléktöredékek kíméletlen személyes sorsba simulnának, sőt magába a kínosságba is, a hollét és hogylét parvönü rendjébe, ahol még az emlékek nyomozása is gyanússá lesz. Hisz talán tudható is, épeszű paraszti kultúrában nincs papírforma lejegyzés a létélményről, többnyire nincs személynévvel ellátott tárgy a használati értéken túl, s nincs oly rang sem, mely „idegenből jön”, majd aztán egykönnyen otthonossá válik a familiáris értéktudatban. De mert már ez is idegen pillantás a vajdasági, határszéli, egzisztenciát a külső erőszak révén nyerő világokban, Végel is okkal kezdi a história keresését a tárgyiasult térben... *„A latyakos utcák emlékével nyomoztam volna ki a családom történetét, mert azzal akartam tüntetni, hogy nekem is van múltam, nekem is vannak emlékeim, mivelhogy az úgynevezett polgári világ családtörténetei lebilincselő művészi erővel örökítik meg a szalonlakások lakóinak mindennapjait, francia nevelőnőjét, a tanti szaloncipőjét, a nagymama ünnepi kosztümjét, a nagypapa pipáját, a papa dohányzóasztalát, az ünnepi ebédeket, a mélabús hangulatokat, miközben a népiek sem maradnak le, emlékeztetnek a paraszti életforma tisztaságára, a nagymama almáriumára, az almáriumon illatozó birsalmára, a sok szép odaveszett idillre, az eredendő romlatlanságra; tagadhatatlan, bennem is van jó adag sznobizmus, ezért őszinte együttérzéssel olvasgattam ezeket az emlékeket, alkalmazkodtam a közízléshez, hiszen a korszellem és az irodalmi pedellusok elvárása szerint ezek a családtörténetek mindig nagy rajongással és tisztelettel olvasandók. Manapság is ez a módi. Neveletlenségnek számít latyakos utcákat, rogyadozó viskókat, az életünkbe belopakodó demódé lelkiismeret-furdalást emlegetni, mert csak a balekok ismerik el, hogy szégyenkezve besomfordáltak az úriemberek és a műparasztok közé; balek voltam én is, amikor besomfordáltam az urak és az úrhatnám műparasztok közé, holott semmiképp se lett volna köztük a helyem. Ezt ők is tudták, azonban úgy tettek, mintha elnéznék ügyefogyott viselkedésemet, faragatlan modoromat, esetlen szókimondásomat; nagylelkűen leereszkedtek hozzám, megveregették a vállam, én pedig úgy tettem, mintha észre sem vettem volna a lekezelő viselkedést, belátom, hogy egy megtúrt földönfutónak, faluvégi tévelygőnek nincs más választása, mint ide-oda cipelni a hazátlanság gyökereit, néha ide, néha oda, tudva, hogy a gyökerek sehol sem találnak táptalajra”* (13-14. old.).

Végel más kötetei is hordozzák ezt a kortárs alanyi szociográfia-tónust, a legutóbb körültáncolt *Egy makró emlékiratai* épp annyira regényféleségnek minősülnek, mint amennyire a személyes história-mesélés is igazolhatóvá teszi a jelenlét közvetett impresszióit.¹⁰⁵ A *Temetelenségben* rejülő esetlenség azonban csak ironikusan-önkritikusan „balekság”. Inkább a kérdező őszinteséget bélyegezném rá, a sorsfordító hatások személyességének bűvterét, vagyis inkább az érintettség felelősségét.

„Rendben, bólítottam és a vállam vonogattam, ám legyen: rohanjunk a kapitalizmusba, ahol mesés demokrácia vár ránk, reméltem, hogy ebből nem lesz fenékre esés, viszont csakhamar be kellett látnom, hogy a történelem balekja lettem. Szóval, azokban a felelőtlen békeidőkben eszem ágába se jutott, hogy azzal foglalkozzam, mi történt a csehekkal meg a lengyelekkel. Ha netán akkor idézem fel a

¹⁰⁵ <https://sites.google.com/view/peri-mikro-szkip/202021-40/egy-makr%C3%B3B3-avagy-unalmas-az-ember-ha-m%C3%BAlt%C3%A1-v%C3%A1lik>

keresztelésem napját, egy pillanatra sem gondoltam volna arra, hogy miben törte a fejét Hitler vagy Sztálin; miféle fasizmus – berzenkedtem volna harminc-negyven évvel ezelőtt a modernizmus euforikus korszakában –, mivelhogy az írók és az értelmiségiek a szocializmus komfortos elefántcsonttoronyában úgy viselkedtek – úgy illett viselkedni –, mintha beleszülettek volna Proust szalonjába, vaskos regényeket írtak a teasüteményről, az életről, a halálról, az abszurdumról és főleg a szerelemről. Remek történeteket találtak ki, megspékelve némi humorral és iróniával, az irónia ugyanis nagyon kelendő volt akkoriban. Felsorolták életük megannyi tréfás vagy groteszk jelenetét, játszadoztak a szavakkal, gyártották a szövegeket, a senkit sem sértő élvezetes történeteket, kedvelték a rímbe szedhető rossz közérzetet, figyelték, amint a prousti szalon ajtaja kitárul, aztán újra bezárul, miközben arról elmélkedtek, hogy a halál utáni emberi lélek úgy is felfogható, mint az emlékezés rejtélyes függeléke. Járult ehhez némi diktatúra, ami persze csak azokra a ritka kivételekre sújtott le, akik kilopakodtak az elefántcsonttoronyból. Időnként szorongva bár, de kiosontam. Nemes lelkű barátaim többször is figyelmeztettek, ne szegjem meg a közösen elfogadott rugalmas játékszabályokat, írjak a lélek gyötrelmeiről, a szelíd vajdasági rónáról, az emlékezés fennkölt és játékos jeleneteiről, az abszurdumról, az idevalósiak megható történelméről, vagy legyek újszerű, írjak a groteszk Semmiről, a Semmi semmizéséről, melyeket legfőképp imádnak és istenítenek a modern felfogásúak...” (10-11. old.).

A história keletkezésének, a köztörténet eseménysorának személyessége mindenkoron egyedi is, ám megosztható és közgondként átélhető is ugyanakkor. Ez a hiteles közelség, a benne lakozás mélysége, a kiterjeszkedés, érvényesség kérdése legtöbbször az átélés intenzitásával osztható/szorozható mértékű. Ám társadalmi térben mindez úgy közös, hogy megmarad személyesnek legalább annyira. Lám, ez mások esetében is jócskán jelen van, de Végel társadalomkutatói látásmódja a megismerő gondolkodást mintha távolról idézné meg, mint a tisztázó szándék előzményét: nem szól róla, mennyiben „társadalom” is az „irodalom”, de hogy közvetlenül is beleszólnak egymás dolgába, azt nem teszi kétséggé. Már az indító hang keresésekor is így tesz: „Az önéletrajz csak akkor jogosult, ha az író a személyes létezés az univerzális létezés szerves kiegészítő mikrokozmoszának érzi. Tehát nem arról ad hírt, ami vele és körülötte történt, hanem azt rögzíti, hogyan történt meg a világ benne” – kezdi könyvét Márai Sándor szavaival. Ugyanakkor meg áttételesen a „körülötte történt” Végel számára a „benne történő” is, vagy a nem történő „hiány-története”, egyszerre a plebejus, vidéki, kisebbségi családhistoria töréspontjaival jellemezhető köztörténet, melyben „a szereplők valójában a történelem migránsai”, részint meg a politikai, nagyhatalmi, diktátumok árnyékában zajló mikrohistoria élőktől elorzott, „elsikkasztott”, temetetlenül hagyott életeseményeinek szakadozott láncolata, a bácskai térség foszladozó helyzettudatának öröksége, s egyben örökölt hagyása a temetetlen múlt, s ennek előterében is a trianoni békediktátum révén kialakult kisebbségiségbe kényszerültség élményvilágával. Nem balekság tehát, hanem történelem, személyes és a „benne történő világ” szuverén pannója, melyen a tekintet nem csupán egy-egy korszak vagy zászló színeire téved, hanem előre-hátra is pásztáz az időiségben, eseményvilágban, értékrendekben, kapcsolatokban. Végel pedig már kötete első lapjain a születése pillanatát (1941 február) körülvevő Hitler-lelkesedés osztrák tónusát, Horthy délvidéki bevonulására váró lelkesültséget, az európai demokráciák gyáván meghunyászkodó lelkiületének következményeit, Sztálin vagy Tito uralgását, majd a rendszerváltások „embertelen arcú” szocializmusból még embertelenebb arcú kapitalizmusba átmenete közötti váltáskorszakok értelmiségi arculatváltásait is fölidézi. Sőt, a személyesség otthonkereséssel, gyermekkori emlékekkel és „vajdasági rónákról” hantázó irodalmi és publicisztikai közgondol-

kodás is fölhánytorgatva szól hozzánk, miközben mindezt elszánt elutasító mentális vállalással körvonalazza, s mint egy tanulmány elején az absztrakt, körvonalazottan jelzi ezáltal, mi várható a kötettől, és stílusosan láthatóvá teszi, hogyan regény az emlékezés, vagy hogyan emlékezés a regény maga is.

„Bevallom, egyre jobban kételkedem a hiteles emlékezőképesség létezésében, hiszen tanúsítom: manapság számtalan gyanús dolog történik vele: el akarják rabolni, ki akarják zsákmányolni, vagy meghipnotizálni! Félek, semmi sem maradt a gyerekkorból, semmi. Nem maradt más, csak hogy mormoljam, odafenn a mennybolt, idelenn a titkok, közte semmi: légüres tér. Maradnak a művi emlékek. Nem bírok többé az emlékezőképességben, amelyet a koreszmék alázatos szolgává, az uralkodó eszmék prédájává tettek, ezért biztos vagyok benne, hogy a kizsákmányolt emlékezet minden divatnál divatosabb, mindenki akként emlékezik a múltjára, ahogy a kor divatja igényli, észre sem veszi, hogy közben tiszta szívvel, ártatlan lélekkel hamisít. Ezért nem ajánlatos emlékezni szemben a korszellemmel; fiatalon felesleges fényűzésnek számít, mivel hogy az ifjúság újító dühe ki nem állja az emlékezést, idős korban pedig az emlék baljós kolonc, amelytől lehetetlen szabadulni, cella, amelyből nem lehet kitörni. Ilyenkor nem marad más hátra, mint szolgálalkúen az uralkodó koreszme áldozati oltárára helyezni az emlékeinket, így könnyelműen feláldozzuk, kiárusítjuk, kiszolgáltatjuk őket az uralkodó koreszméknek” – fogalmazza meg eredendő szkepszisét Végel, mellyel (kicsiny túlzással szólva) a kötet alaphangját is meghatározza (18-19. old.).

A kiszolgáltatottság öröksége és a kiszolgálók hajlandósága nemcsak személyes történelem, hanem közgondolkodási, mentális adottsági problematika is. A migráns kényszerűség és a haszonleső lelemény ugyancsak irodalmi tónusú Végelnél, de míg Péterfy Gergely, Esterházy vagy Spiró, Parti Nagy vagy Krasznahorkai, Nádas vagy Kertész „megemeli” a történet az európai univerzum szintjére, Végel ilyesmire csak jóval későbbi kulcsregényeiben jut el, s első kötetei nemcsak „nemzedéki regények”, de a hatalomba még csak újonnan beülők drámai hitványságára hangolt történetek is úgy kapnak kritikai tónust, hogy a tájba hangoltan válnak érvényessé. Persze, meg is tapadnak bennük a vajdasági közpolitika hamis választófalai között, a kötet szereplői meg leginkább úgy kisebbségiek, hogy a történelemviseltség ellen újabban a maguk dicsfényét mégis kimódolják. Mert *„mostanság ez a menő!”* – s akik életét *„a nyomasztó egyhangúság uralta”*, de átvészelték valahogy a háború és a kitelepítések, elűzetések korát, ha tehették, még Pestig is elhurcolták veszteségeik panaszát, utóbb azok maradhattak *„kitalált hősök is”*, sőt nyomukban az öröklött kisebbségiség épp azok hangján lett panaszos üldözöttséggé, akik fényesebben alkalmazkodtak mindenhez és mindenkihez. *„Sajnos, nem emlékszem ilyesmire, bizonyára nem is léteztek ilyen mindenre elszánt harcosok, az apám se volt az, a nagyapám se. Trianon után a kisebbségben soha nem volt semmiféle felkelés, lázadás, ellenállás, egy puska sem dördült el kisebbségi magyar kézben, voltak, akiket teljesen feleslegesen vagy valamilyen feljelentés alapján Tito rendőrei, nyomozói meghurcoltak, berendeltek a rendőrségre, kihallgattak, majd megfenyegették és figyelmeztették őket, már megint járt a szájuk, de a vallatáskor kiderült, a titkos feljelentő magyar volt, ezért a nyomozók a vállukat vonogatták: ezek a magyarok mindig bemószerolják egymást, nem kell őket komolyan venni, állapították meg a szokásos balkáni slendriánsággal. Jó lenne emlékezni a lázadó magyar polgárra az úgynevezett barbár Balkánon, jó lenne felemlgetni az elszánt küzdelmeket, amellyel ma olyan sokan kérkednek a pesti politikai zsöllyék előtt, ahol eljártsszák a szenvedő és üldözött magyart. Ebben a színjátékban szóba sem kerülhet, hogy a kisebbségi nép csupán túlélő akar lenni és évtizedeken keresztül próbálja elsajátítani a túrást,*

amin nem gúnyolódom, mivelhogy mélységesen tisztellem ezt a plebejusi szívósságot” (34-35. old.).

Persze, az „egységesítő narratív tudat” (ahogy Todorow fogalmát idézi Thomka, 1988:137), mely az elbeszélő egzisztenciális magánytudatát nemcsak rögzíti, de morális térbe emeli ugyanakkor, a legkevesebb kételyt sem hagyja afölött, hogy Végel a plebejus önerőt az értelmező-értelemadó-közvetett ábrázolási értéknormában őrzi meg, a felmutatási és megnevezési (nominatív) eljárásban magát a személyes kiszolgáltatottságot is tükrözni képes, sőt konstrukciós elemmé is teszi: a naplóműfaj mellett a memoár egyik legerősebb közép-európai képviselőjévé lenni súlyos felelősség, mondhatnánk kötelezettség ama plebejus szülők-felmenők-rokonság felé, akikről maga a temetetlen is szól a végeli regénytérben, az „eltékozolt nemzedék” életkilátásaiban és emléktöredékességében.

A kiadói ajánlás mindezt így kínálja: „A *Temetetlen múltunk* három nemzedék hiánytörténetét felölelő önéletrajzi regény. Egy vidéki, kisebbségi, plebejusi világba vezet, ahol a családtörténet inkább a temetetlen, vagyis elsikkasztott, elrabolt múltról szól, és amelyben minden egyes nemzedék története megszakad. A szereplők valójában a történelem migránsai. Az első nemzedék a nagyapáké, a 19. század végén születetteké, akiknek történetét Trianon egyszerűen kettészeli. Nem csupán államot cseréltek, hanem másféle kultúrába, nyelvbe, hatalmi ethoszba kényszerültek, így elsőnek veszítették el múltjukat, hiszen 1918 után lehetetlen volt az előző korszak tapasztalatait átadni a gyerekeiknek, hanem szinte velük együtt tanultak egy új világban tájékozódni.

Végel János a századelőn érkezik meg Mélykútról Szenttamásra. A német származású bevándorló család már Mélykúton elmagyarosodott, ez a folyamat Szenttamáson a többségi szerb közösségben lezárult, valójában a szerbek között lettek magyarrá. A másik nagyapa, Paksi Mihály tősgyökeres szenttamásinak számított, ami azt jelenti, hogy néhány nemzedékkel előbb érkezett a városkába.

Mindkét nagyapa a Monarchia gyermeke, ünnepelték a háború kitörését, magával ragadta őket a háborús hangulat, az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében szolgáltak, 1918 után pedig új államban kezdtek új életet. Az első kisebbségi plebejus nemzedék részére a múlt temetetlen maradt. Az új államban a múltjuk egyszerűen elsüllyedt”.

Márpedig ez örökölt szívósságban az apai nagyapai plebejus makrancosság, visszafogottan kíméletlen igazságérzet éppúgy összhangban volt, mint a sebekről, sértettségéről, veszteségekről beszélni szófukar tartás, a könnyek vagy mosolyok rejtése, vagy mint a hitremény szeretethiánya. *„Apám nemzedéke ünneplőben, fehér ingben és sötét öltönyben siratta Trianont /.../ Szerettem volna tudni, miért könnyeztek azok, akik csak ritkán sírnak, mert azt gyengeségnek tartják. Leginkább olyankor ejtettek néhány könnycseppet, amikor valamelyik családtagjukat temették, de akkor is csak titokban. Sírni szégyen volt, kétlem, hogy a politikus szónoklata csalta a szemükbe a könnyeket, legtöbbjük a titói korszakban végleg leszámolt azzal, hogy valaha is gyógyírt találnak sebeikre; jól tudták, hogy a sebekkel kell élni, szemlesütve, meggörnyedve, megtörve. Tisztességesen elsajátították a történelmi leckét, ez a nemzedék még élénken emlékezett az 1941-es magyar bevonulásra, amikor beállítottak azok, akik nagy dírrel-dúrral Trianon sebeit gyógyították, de csak gyógyították volna, mert 1944-ben éppen a leghangsabbak, vagyis azok, akik széles gesztusokkal szónokoltak a nemzeti büszkeségről és egységről, fölényesen ismételtették, hogy visszajöttünk, miként megígértük, mármint megígérték 1918-ban, ám csak néhány évig maradtak, mert 1944-ben*

elsőként menekültek el, mentették az irhájukat, megfeledezve a lőszerraktárakról és a titkosrendőrségi iratokról, a párttagok listájáról, a nemzeti nagyságról és bátorságról, minek után a bevonuló partizánoknak a városházán csak ki kellett nyitni az íróasztalok fiókjait. Nem kellett keresgélniük, hogy megtalálják a nyilas pártlistát, elégedetten olvasgatták a fiókban felejtett halállistát. Nem volt szükségük külön bizonyítékokra; ekkora slendriánok voltak a nyilasok! Annyira be voltak rezelve, hogy sorsukra hagyták a szeretőiket, a csinos bácskai lányokat, akik mindenáron budapesti menyecskék akartak lenni, faképnél hagyták saját szerencsétlen tagságukat, akiknek földet ígértek, akiknek az egyetlen bűne a hiszékenység volt” (37-38. old.).

S oldandó a megfaggathatatlan családi szereplők, az emlékezethiányos vagy manipulált történetkép és a messzire-magasra jutott fél-idegenségek titkait, maga indul utána, hogyan is érdemesül a „leszakadt országrészeket” főlemlegetni hivatott trianoni népünnepélyben a Pesti Nép, a Hősök téri kommemoratív fogyasztóiságban lelve meg korszakos hasznát, miközben a hallgatag bácskai csupán nyeldekli a „befelé sírás” közérzületét – amiről Végel maga fogalmazza meg a titkok finom hálójának felrebbentéséért megkapott szúrós ellenérzéseket. Már a szülőház keresésekor is tapasztalja, idegen ő most már itt, nemkívánatos vagy fura is, mivel „senki sem érti szívük drámáját”, s ha a messzire ment nadrágos ember visszatér a megbékélő vagy indulatra serkentő szóval, akkor is idegen marad immár. Ha „temetett múltja” lenne, talán látogatóként még elfogadnák, de mint identitást kajtató, sőt reklamáló „uracso”, bizony inkább elutasítják, mint tudomásul veszik. *„Ez a szemérmes attitűd különbözteti meg a néhány holdon gazdálkodó magyar parasztot, a bérest, a napszámost, a kétkezi munkást a kisvárosi magyar kispolgártól, akinek állítólag van múltja, valójában azonban neki sincs, csak kitalálja, családfát fabrikál, ha nincs, akkor kitalál. Serényen ügyködik, hogy a felmenői között legyen minél több jó módú úriember, hogy legyen kivel, mivel hivatkozni. Az urizáló magyarok, az újdonsült polgárok manapság lopott történelemmel, kitalált múlttal grasszálnak, raccsolva ejtik ki a szót, hogy ‘uram’, naponta többször is elhadarják, hogy nemzeti érdek és nemzeti érték, magyar jövő, fontoskodva hivatkoznak a családfájukra, miközben magyar bizniszre, a guruló budapesti forintokra gondolnak, amíg a magyar szegénység gyanakodva tekint vissza saját múltjára.*

Múltját elsikkasztotta a történelem.

Ugyanez a visszafogottság jellemezte a plebejus nép viselkedését, amikor Trianonról volt szó...” (40-41.).

Plebejus Trianon, melyből épp a szolidaritás hiányzik, épp a szóértés és a megtartó bizalom marad el végleg, vagy legalább addig, míg a megváltó pártállamok ideje be nem köszönt, amelyekben az egysíkúvá és egycélúvá tett történelem még az áthallást, a megértést sem tűrte meg..., s vezetett a háború poklaiba, majd erre érkezhettek az újabb megváltó nemzetállamiság, ami még több személyes hitványsággal, még ki-sebbségibb közérzettelenséggel, még több csalafintáskodó ügyességgel, még szolidabb sikerképességgel kecsegtetett. Egészen odáig, míg már a „kecs”-ből hiány és a sikerből a menekülés lett a lehetséges kiút. A „kiürülő” táj nemcsak a torpanás, a belenyugvó legyintés, de a szelek szárnyán távozó identitás révén válik egyre bűnösebb kettősség táptalajává...

„A kisebbségi lét drámája sírig tartó megkettőződés. A tartós bűnhődést okozó nevenincs büntudat, a permanens szorongás, az örök újrakezdés, a kétségbeesett átértékelés. Hogyan váljék a megkettőződésből szellemi tőke, a bűnhődésből erkölcsi erény, a szorongásból termékeny nyugtalanság, az átértékelésből újjászületés? Hogyan legyen a hátrányból előny? Csak úgy, hogy elfogadjuk a kisebbségi lét

titkát: ezzel is gazdagabbak vagyunk, mert a skizofrénia határát súroló két életünk, két nyelvünk, két kultúránk, két szerelmünk, két sorsunk, két hazánk van, ezt vállaljuk, ellenkező esetben megtagadjuk magunkat. Ha lemondunk a fogadatlan iker-énünkről, akkor saját kis nemzeti buborékunkban szenvedő, nosztalgizáló magyarok leszünk, amelynek utolsó stációjában elismerjük, hogy nem lehet tovább, áttelepülünk az anyaországba, ahol a budapesti kisebbségi skanzenben nosztalgiázunk a szülőföldről, ahová néhanapján kirándulunk, míg azzal ámitjuk magunkat, hogy valahova tartozunk; ha viszont lemondunk a másik, a nemzeti énünkről, akkor látványosan vagy diszkréten alkalmazkodunk, túlbuzgó hazafi lesz belőlünk, nagyobb szerb, mint a szerbek és mindig a regnáló hatalmat szolgáljuk. Lojális, ügyeskedő állampolgár válik belőlünk, számos közhivatalt és köztisztiséget viselő, megbecsült, a nemzeti identitással kupeckodó pragmatikus magyarok leszünk. A hiteles kisebbségi ember ezekkel ellentétben két teherrel a vállán, peremvidékeken csatangoló kentaur lesz, aki nem is akar más lenni, csak kentaur, akinek nem találtak megfelelő helyet a nemzeti állatkertben. Kettős énje átok és áldás is egyben, egyiktől sem menekülhet, mert ezzel önmagát tagadná meg” (139. old.).

A kettős én elfogadása nemcsak menekülés-ellenes, de megértés-ellenes is. Egykönnyen észrevehető: mintha könyvismertetőnek maszkírozott idézetgyűjtemény lenne ez, mely a végestelen mennyiségű idézetben nem csupán a szereptudat-fosztottságot, hanem a remény-minimum egyre csökkenését is érzékelhetjük. Mint ilyesmiben kutakodó, évtizedek óta igencsak sokféle kisebbségi szakirodalmat olvastam, még távolságtartóan hideg számadatos-leíró is volt bőven, háborgót, ágállót sokszor, panaszost még többet láttam, közbuzgalmit is eleget, nemzeti identitásban kereskedni hajlamosat meg végképp rengeteget. Végel tónusa, hanghordozása mintha „valahonnét ismerős” lenne, de mégsem az. Egyedi, egyénített, közvetlenségre és elementáris érintettségre beállított minden ízében. A „Főlháborodom, tehát vagyok” Bálint György-i alaptónusát vállalja, s mert egzisztenciája nem „lecserélhető”, mert adatott a sors, kapott a rokonság, került valahogyan a környezet is, alakultak helyzetek és kényszerek és válaszok is – ezekre pedig mind-mind válasz dukál, vállalásos felelősség mellett. Morgolódik is, helyenként háborog is, tanulságokat lát és félszeket oszt meg, hálátlanságokra utal és ügyes jól-járóknak kijáró indulatoktól sem mentes. De mélységes mélyen leülepedett megértő disszonancia van abban, amit megfogalmaz. Kínosan nem igazán idézhető egy mondata sem, mert fél oldalon belül követi egy jobb, egy pontosabb, egy igazabb, egy fejezetre rúgóan tiszta és nemes, egy korosztályra való emberben felgyülemlett sértettséggel elegyes, egy átkozódóbb és elfogadóbb, egy helyzettudatos és egy türelemre intő, egy megoldást kereső és más tizenöt tónus egymásra halmozódva. Hosszú fejezeteket kéne kimásolni, értékelni, elbeszélni, megidézni..., s még akkor is több maradna a legközelebbi olvasatra, amely igazabbnak hat és visszafogottabban őszinte, belenyugvóbb, de morálisan mélyebben sértett, indokoltan bosszantó és magyarázhatóan megértő. Megértő embertan az egész, történelembe ágyazva, apró és pontos kis reflektorfényekkel, mikron-méretű daccal és hekatombányi légysággal. Analógiaképpen szinte csakis azt idézhetném, miféle élménye volt a társadalomkutatóknak, történészeknek, pszichológusoknak is, amikor megfogalmazódott az európai történetírás fogalmi csúsztatása Eric Wolf kötetcímében: Európa és a történelem nélküli népek. Végel kötete a szakrális és morális emlékezeti nyugvóhely nélkül maradt „történelem nélküli” népeinek kommemoratív síremléke. S mint ilyen, nem is lehet oly nagyon vidám, ha egyes családi vagy életviteli szertartásosság-elemek olykor együttérző mosolyt képesek kiváltani morális drámává váló naplóformájában is.

Ahogy a gyermekkori élményekről, felnőttékről, rokonokról, eseményekről, elődökről emlékezik meg, vagy amiként a „balkáni háborúról” szól, meg a magyar 56-

ról közvetlen budapesti élményekkel, ahogy a félelemre emlékszik számos időpontban és helyen, ahogy a bölcsész-típusú litterátus-könyves-esszéalkatú emberként a történelem zúzóadásaira keres rá, s ahogy a monarchiához, Horthy-korszakhoz, Sztálinhoz, Titóhoz, újabb vitézlőkhöz kapcsolódó fintorait és undorait leplezni sem képes, ahogy magában a nyelvi Bábelben veszni látszó emberi Bábelt láttatja, meg a hontalanság kényszerét és a mindenkori veszteség sérelmi nyomait – az a legkevésbé sem hízlgó. Sem kisebbségi olvasónak, sem távoli kritikusnak, sem kortársnak, sem „végvidéki magyarnak”, sem pesti úri népnek... Valódi vidékies dac, europээр önérzetbe installálva, a „hazakarikázás” apai élményével és a Nietzsche-kereső antikvárius megfélemedetten üzletképes alakjával, a nagyszülők makrancolásával és az anya sosem lelepleződő szeretet-készletével, Leilák-és-Dalmák-és-Ilonák illatmintáival, a realista szocializmus minden kényszerességével, vágyak lázadásával és pályaválasztási sodródással, liberális tévelygéssel és az „ólom-idők” szocializmusával, gulággal és nosztalgia-Dubrovnikkal, győzelmek gyászindulóival és az *„új nemzeti osztály legutolsó pillanatban méltóságteljesen elfoglalt helyének”* markáns elvitatásával, perlekedve közben *„értelmiségi kufárokka”* és *„a dicsőséges demokrácia reality show-jával”* egybekomponált tónusban..., ez valóban nagytérségi léptékben is kivételes, kelet-európai identitásban is roppant markáns – s főképp időtálló, avulhatatlan, dacosan őszinte.

S ha e kivételest, historikust és regényest mint valós regényt keresnéd, azt akár a kötet „fináléjában” is megleled... A *„tökéletes behódolás kora”*, a *„lelki gázkamrákban kipusztult utópiák ideje”*, meg a *„boldog apák szórakozottan simogatják a yuppie-fiókák kopasz fejét”* hangulata olyan talapzatra felhúzott magvas szentencia, olyan filmjelenetek drámaiságára épülő belső vágástechnika, s olyan színpadi dramaturgiai zárókép, melyre csak a lakonikus jelen-vízió lehet érvényes záró akkord, a temetetlen múlt lehet megtartó keret... Korszakos, korosztályos, korhú kötet Végel Lászlóé, s talán egyetlen „hibája”, hogy megértő attitűdje és jószándékú akarnoksága ellenében kevés talpon maradó érv az, bármily jogosnak tetszik is, hogy „temetetlen múltunk” tetemeivel békében együtt kell léteznünk immár. Így van ugyan, de épp így nincs ez jól. S mert sorra sor, hullára hull a látkép, a tetemek a megszokott látványegész kies részeivé magasztosodnak, morális pátosztalanságba fejlik a kötet maga. Pedig hát ha regényként akár tehetné is, önéletrajziként már kevésbé. Végel itt is azt teszi (talán), amit az *Egy makró* és folytatása esetében: „áttünteti”, átülteti a regény hangnemébe szociografikus megfigyeléseit, családtörténeti észleléseit, politológiai következtetéseit, néplélektani impresszióit, kisebbségi identitáskeresés tónusába meg a maradékot. A hatalom mítoszának megfelelően az írástudó ethoszával és magányos mormogásával együtt is intenciókba oltja-mossa-tünteti át a történelem migránsainak, a kisebbség migránsainak, az erkölcsi fenség migránsainak elrabolt múltját, s a családtörténet-nemzettörténet-élettörténet világtörténetbe lopódzását is. Írói elszántság, kisebbségi kiraboltság, emlékező korrektség, izgalmas kihívás kell ahhoz is, hogy ily következetesen „hozza színre” saját foglalatosságainak egykori intellektuális tónusait is: *A szenvedélyek tanfolyama* (regény, 1969), *Szitkozódunk, de szemünkből könnyek hullanak, elbeszélések* (1969), *A vers kihívása, esszék a jugoszláviai magyar költőkről* (1975), *Ábrahám kése* (esszék, 1988), *Lemondás és megmaradás* (esszék, 1992), *Peremvidéki élet* (esszék, 2000) – hogy csak néhányat idézzek emlékezetünkbe. Vagy amiként Károlyi Csaba intézi provokatív kérdését Végel kötetbemutatója után a Szerzőnek: »A poszttrianon-traumás szülők leszármazottai a Tito-rendszer gyermekei lettek, baloldaliként lázadtak szüleik és a kommunisták ellen, majd maguk is csalódtak, még saját lázadásukban is. Végel a kisemberi, paraszti világból jött plebejus ember nézőpontjából írja meg új művében is

a sajátos jugómagyar létet: „többnyelvű fattyú lettem”, mondja, aztán leszögezi, hogy „győztünk”, azaz végül „vesztettünk”. Nem túl vidám...¹⁰⁶

Talán így a legkorrektebb...! „A múlt mérge bűzlik körülöttünk” – sugallja a beszélgetés címe magát a tónust is. Melyre azután következik még sokféle értelmező magyarázat, poszt és Trianon, trauma és tetemek. Meg kicsit az önélet rajza is, nyilván. De ami élesebben kihangzik ebből is, a valóság-viszony lehetetlensége és magyarázata: *„Kutyaharapást szőrivel; iszlám vagy fasizmus, ez itt a kérdés, válasszatok, hallom a szónoki felszólítást, inkább a fasizmus, skandálja a tömeg, úgy van, ezeket a mondatokat gyakorolják a reality show szereplői, a műsorvezető jutalmakat oszt ki, én pedig a leghátsó sarokban lapulva csodálom a fegyelmezett posztszocialista karnevált, mivelhogya még a szocializmus alkonyán ellestem, hogy oda menekülve, vagy inkább ott rejtezkedve karneváli álarc nélkül kedvemre fürkészhetem a lefitymált valóságot, amely a szocializmusban, igaz szétrongyolódva, csak rejttelesen, de legalább félig-meddig emlékeztetett a valóságra, hiszen annak tetemes részét titkos dossziékba rejtették, azonban a virágzó újdemokráciában sikerrel kivégezték. A valóság nem létezik többé, szabad a vásár, semmit sem kell rejtegetni, besúgókra sincs szükség, mert mi magunk vagyunk a besúgók, még akkor is, ha nincs mit besúgnunk. A valóságról többé nem kell jelenteni, mert a valóságot kizsigerelték; hiába meresztgetem a szemem, kénytelen-kelletlen elismerem, minden rendben, beköszöntött a tökéletes behódolás kora, megvalósult az új osztály álma, a gondtalan nép többé nem képzelődik, a lelki gázkamrákban kipusztultak az utópiák, disszidáltak a forradalmak... /.../ nyugi-nyugi, suttogja a nagyapa, az irodalom csendes, újra csendes, a temetetlen múltakra kiírták az elfogatóparancsot, nehogy véletlenül felriadjanak, esetleg feltámadjanak és ostobán fellázadjanak, a sírgödrök üresen tátonganak, a polgárok fegyelmezetten a boldogabb jövő felé masíroznak, tökéletes rend uralkodik.*

Nem, nem, nem és nem, ismételve, attól tartva, hogy sajnos, ennek a történetnek nem itt lesz a vége” (261-262. old.)

De, de és de, így van, sajnos a történetnek nem itt lesz a vége. Végel jól látja. S ha már múltunkat sem, e jóslat-közeli szentenciát még kevésbé tudjuk majd eltemetni.

Ki- vagy átolvasat (egy-)másra mutatva

Változatok követésében és megértési tapasztalat kihívó rendszerességében szinte ugyanitt kínálkozik a szövegszerű megvilágosításnak, rendszerszerű olvasatnak és értelmező elbeszélésnek olyan bevett módja, irodalomtudományi eszköze, mely bárki irodalom iránt érdeklődő és kisebbségi identitások felé fogékonysággal bíró olvasó számára figyelembe ajánlható, Bence Erika munkájaként, *Miért sír Szulimán? Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből* címre-alcímre hallgat.¹⁰⁷ Bence is lehetséges választ komponál és elemző áttekintések felé kalauzol, melyek révén nemcsak két, mesterkélttel semmivel sem elválasztott korszakba, konkrétan a 18. század végének irodalmába, és elemzési vagy kritikai kontextusaiban a századfordulós, szecessziós magyar irodalmi folyamatától napjaink narratív felfogás- és alakulástörténetébe vezetve kínál távlatos rálátást, de ezek szimbolizációs vagy jelentés-

¹⁰⁶ Élet és Irodalom, Károlyi Csaba interjúja, <http://vegel.org/2020/02/a-mult-merge-buzlik-korulottunk-interju-karolyi-csabaval-elet-es-irodalom-2019-oktober-18-2/>

¹⁰⁷ Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2017., 292 oldal

történeti metszéspontjait is érzékenyen leköveti. Ez a „le”követés valójában csak kalauzolás inkább, hisz a rálátás és beavatás révén például olyan „archetipikus és modern hősök” magyar történeti portré- és regényirodalmi mélységeit tárja föl (5-36. old.), melyekben például a negyvennyolcas idők figurái délvidéki naplók és emlékezések révén elevenednek meg, a szecesszió létformát kínáló művészeti komplexitása Herczeg Ferenc úti- és hadinaplói révén válik átláthatóvá, hogy mindezt olyan összefüggésrendbe helyezze, ahol már a modernség mint dokumentumregények tükre, Arany János *A nagyidai cigányok* című eposzparódiájának visszénye, a háborús témakör „sci-fi”-ben megjelenő változatai, a légionista világháborús naplók vagy a poszttraumás állapotok regényei mint társadalomlélektani esettanulmány eszközeit érvényesítő korrajzok fogalmazhatók meg.

Bence mint irodalomtörténész is, egyetemi tanár, folyóiratszerkesztő, közéleti ember is segít annyiban a fenti történeti regényfolyam átlátásában, hogy egyes témaköröihez idővel visszatér, belső összefüggésekre is rápillant, saját szakmai publikációinak és a fogadtatás vagy megjelenés közegének harmonikus összehangolásával a mélyrétegeket is fölfejt az értelmezés kontextusaiban, így mintegy nem csupán „oktat”, hanem korábbi munkáiban is végigvezet a lehetséges rálátások szemlélésével, a vajdasági magyar irodalom általunk igencsak kevésbé (és még méltatlanabban nem) ismert változástörténetében is.¹⁰⁸ E kontextualizáló aspektus alapja egyfelől a regénytörténetek történetisége, avagy szimbolizációs képleteik szinte vizuálisan is érzékelhető alakzatba rendezése,¹⁰⁹ ahol a Vajdasághoz mint kulturális régióhoz kötődő történelmi regény műfajának, szereplőinek, alakjainak, belső rétegződéseinek dilemmáival és e dilemmázás irodalmi-alkotói hagyományaival vet számot. Miképpen a kötet cím is mutatja: a hagyomány olvasata és értelmezési horizontja csupán formálisan térségi, valójában „másra mutató” is, s ebben a kiindulópontként szolgáló legkedvesebb, legmélyebben és legtöbbször elemzett szerző, Gion Nándor munkássága kap központi státuszt, de talán leginkább azért, amiért „a főbb értelmezési szempontokat az emlékezet prózapoétikai működése, a határ- és önazonosság-problémák vizsgálata adják” Bence számára. A kötet ajánlójából vett mondat egyben a másra mutató lehetőségét is kihasználja (vagy stílszerű fordulattal élve inkább „kiaknázza”), elsőül is azzal, hogy a Gion-regények értelmezései mellett éppen a határhelyzetekbe forduló sorsok, a kényszerű hősiségbe durvuló kihívások, s egészében maga a földrajzi környezetbe iktatottság rejtekező problematikáit hozza összefüggésbe a Gion utáni időkben bemutatkozó, a jelen történeti kultuszaiba illeszkedő írók (példaképpen Vasagyi Mária vagy Lovas Ildikó) prózájának a történelmi regény képviselte tradícióban elhelyezésével.

Teljesebb pályaképre persze nem vállalkozom, de a „Szulimán-kötetből” annyit fölöttébb fontos jelezni, hogy Bence tematikus fókuszába hozott írók (itt csak „szemezgetve”: Márton László, Schein Gábor, Tarkó János, Darvas Gábor, Farkas Géza, Végl László, Böndör Pál, Péterfy Gergely, Dragomán György, Závada Pál, Szilasi László, Térey János) szinte mindannyian valamiképp részei-részesei annak a jelentéshálónak, mely az értelmező érdeklődés ekképpen szemlélésével részint „lelki (tér)képek” formálói, részint valamiféle „végtelen könyvtár” (Géczi János) kontextusokba zárt szereplői, multik és dögkeselyűk (Kötter Tamás), angyalok és halálok (Kontra Ferenc), máglyákat és „hatványozottan emberi” lényeket (Dragomán és Péterfy), „túl ismerős történeteket” (Márton László) és valódi „nemzedékregényt” (Grecsó Krisztián) megidéző teljesítmények foglalatába illeszkednek. Ez a „hálózatba”

¹⁰⁸ <http://www.ujvidekimagyartanszek.ff.uns.ac.rs/index.php/magyar-nyelv-es-irodalom-tanszak/magyar-nyelv-es-irodalom-tanszek/oktatoink/133-bence-erika>

¹⁰⁹ *Másra mutató műfajolvasás. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében.* Cédus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2009., 136 oldal

tagozódás, melyben az értelmező rész éppúgy komponense a műnek, mint a kiegészítő vallomás vagy a biográfiai lenyomat, napló, bírálat, narráció is, valamiképp a 21. évszázadiság stabil előképeiként kezeli mindama sorsokat, melyek tagadva vagy méltatva is bennünk élnek, körülvesznek...

Az irodalmi mű (mondjuk kiemelhetnénk az „Archetipikus és modern hősök a magyar történelmi regényben” tanulmányt, 18-36. old.), amennyiben „A múlt horizontja” értelmében (szintén Bence Erika egyik monográfiájának címe)¹¹⁰ mintegy azt körvonalazza, hogy az értékvesztő korokban, amikor a férfiasság és győzedelmesség nemcsak a nemzeti ideál szimbolikus értéktöbblete, de a sok és alapos összehasonlító kutatás nyomán immár kimondható, hogy a mítoszkritikai szemlélet alapján (Hayden White történetírási fikcionizmusa – „történelem nem volt, hanem lesz” – és Northrop Frye műfajelméleti kontextusa értelmében: „a legtöbb »történelmi« regény valójában románc”) számot kell vetni egy prózarománc-felfogással, mely a múltból alkotott diszciplináris közmegegyezés és a regénykultusz építette hőstípusok valódisága kontrasztjában a történelmi narratívák hőskereső szándékaira immár rálátni próbál. Ma már pedig ez nemcsak magatartásmintáktól, beszédtechnikáktól és jelképektől való távolságot eredményez, de ennek igényével a motivikus összefüggéseket összefoglalva immár kimondhatóvá teszi: „fokozódott a kutatói kétely: hagyományos értelemben vett történelmi regény nem lesz, és nem is volt soha. Mert amit annak hittünk, az románc volt. ‘Mit gyászol a magyar történelmi regény?’ – olvashatni ezt az ironikus kérdést egy, a történelem elbeszélhetőségének lehetőségeit tárgyaló tanulmányban. Először talán a referencialitást – következik a lakonikus félváltás. Majd egy idézet Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* című regényéből: »Amit elvesztünk, arról mesélni kell.« A logika azt sugallja, a történelmi regény emlékérről van szó. A könnyemutatványosok meg csak sírnak, gyászolnak. »Mi egyebet tehetnének, ha tudják, mi a vége?«” (lásd: *Konklúzió?* 35-36. old.).¹¹¹

Az irodalomelmélet és regényhistória ilyen „felülről olvasata” a kötet további portréiban, pályaképeiben, regény- és elbeszélés-kritikai észleleteiben, akár jelenkor-értelmezési történelmi mezőben is segíti átélni azt, hogy „a történelem ebben az értelemben már többé nem az a tárgy, amelyet időbeli távlat választ el az elbeszélés idejétől, s nem is az a jelenségegyüttes, amelyet a múltból alkotott diszciplináris közmegegyezés tényarchívumként prezentál, hanem az az interpretációs tapasztalat, amelyet folyamatosan ‘újrabeszélnék’, új perspektívába helyeznek” (19. old.). S ha fennebb csupán annyit jeleztem, kevésbé áll módunkban a vajdasági magyar irodalmat ily árnyaltan ismerni, azt a kötet egy másik írásának jelképes megidézésével illusztrálnám, miképpen lehetne mégis valamit fölfognunk mindabból, amit e kortárs hatáseggyüttes kínál. Ebben három konkrét mű, Márton László *Minerva búvóhelye* (2006), Schein Gábor *Bolondok tornya* (2008) és Vasagyi Mária *Pokolkerék* (2009) című regényének összehasonlító vizsgálata révén vázolja föl a jelölt regénytípus műfajkonstelláló elemeit, jellegzetességeit. Idézem is: „A jelenkori magyar regényirodalom egy határozott vonulatát a történelmi regények műfajrendjébe helyezi a közmegegyezés, holott e művek épp arra a XIX. századi elbeszéléshagyományra íródtak rá, amelynek történelmi hitelességteremtő erejét mind az aktuális értelmezés, mind a későbbi recepció megkérdőjelezte; ilyen az 1850-es években megnyilatkozó Jókai-elbeszélés, vagy a Nagy Ignác-, Kuthy Lajos-féle posztromantikus regény. Hogy a Márton-, a Darvasi-, a Láng- vagy a Háy-próza mégis a jelölt kontextusban tűnik

¹¹⁰ *A múlt horizontja. A történelmi regény műfaji változatai a XIX. századi magyar irodalomban.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2011.

¹¹¹ Részlet a kötetből és a címadó tanulmány olvasható itt (PDF):

http://napkut.hu/viewer/pdf.php?pdf=/images/konyvek/2017/miert_sir_szuliman/miert_sir_szuliman_mm.pdf

megszólíthatónak, abban a műfajtypust konstituáló tényezők jelenkori újragondolása ismerhető fel. Egy ilyen szemlélet értelmében a természetes időrendet, az ok-okozatiság elvét, a krónika-, illetve a történetírás verifikációs hatását, valamint a kollektívum sorsát befolyásoló események, személyiségek közmegegyezéssel ideálképeknek való megfeleltethetősége kritériumát, amelyeket korábban a történelmi narratívát legitimáló tényezőkként tartott számon a szaktudomány, felváltották a történelmi tapasztalat textuális eredetéről, a többféle történelem létezéséről alkotott elképzelések. Újabb szemléleteink értelmében a múltról szóló beszéd adekvát formája lehet az imaginárius/bizarr történelmi térbe és időbe helyezett válságmodellálás és horizontképződés, a múlt másságának jelentésképző ereje, azaz a múltba vetített jelenérdekű kérdezés elve. Ez a narratíva egyszerre több műfajkonstellációra mutat, azaz egyidejűleg több műfaji regiszter megszólaltatása révén hoz létre sajátos, múltat reprezentáló regényvilágot. A jelölt narratíva vonzatkörébe sorolható művek egy részének besorolhatósága, a történelmi regény műfaji konvenciói szerinti olvashatósága még ennél is bonyolultabb dilemmákat vet fel. E regények ugyanis rendre abszorbeálnak, megjelenítenek és kompozícióteremtő elvként működtetnek olyan hagyományos, új, vagy mindkét elgondolás szerint értelmezett történelmi műfajkonstruktív elemeket, mint a történelmi esemény, tény vagy személy jelenléte, valamely korszak társadalmi viszonyainak utánképzése és az emberek sorsában való művészi tükröztetése, ugyanakkor e tényezők jelenérdekű kérdező mivolta, a nemzet sorsát befolyásoló és (válság-)modelláló szerepe elmarad. Jelentéssel funkciójuk legtöbbször a metaforikusság irányába mozdul ki. A történelmi regény egyik tipikus az eposztól átvett és transzformált jellegzetessége a nemzet sorsát befolyásoló történelmi tett tematizációs síkja. E regények fő cselekményszála a nemzet születését, a hazateremtést, szabadságának kivívását stb. jelentő események vonalán halad: az Új Haza/Új Trója létrehozásának eseményeit jelenti. Az értékteremtés (a teremtmény/kereső hősök) ilyen típusú megnyilatkozása az általunk vizsgált, illetve műfaji szempontból problematikusnak jelölt regényekben rendszerint szellemi tetteként, mozgalomként, folyamatként manifesztálódik, ezért e művek a művészregény, illetve a nevelődési regény felé is kötődéseket mutatnak. Elképzelésünk szerint egy olyan regénytípusról van szó, amelynek műfaji konstellációja a XX. század végi történelmi regény vonzatkörében jött létre, de attól lényegesen el is különbözött; leginkább művelődéstörténeti regényeknek nevezhetnénk, vagy a pszeudovalóságos tényregény elnevezéssel jelölhetnénk őket...”.

Bence Erika kötete tehát részint korábbi, két évtizednyi elemzésből, rész-kutatásból, tematikus monográfiából, kritikai fókuszú összegzésből építi föl a „Szulimán-körképet”, részint mintegy velünk együtt „ugorja meg” azt a lehetőséget, hogy a történelmet regényes alakzatban és pszeudovalóságos tényirodalomban olvasóinak felkínáló literatúrát (eposztól a valóságmodellig és metaforáig) e jelentéssel funkciók mentén újra végiggondoljuk. Egyúttal persze azt is: a megjelenített regények nemcsak kompozícióteremtő elvként vagy komplex elgondolás szerint értelmezett műfajkonstruktív történelmi viszonyok utánképzéseiként fontosak, hanem nemzeti sorsok, válságok, eposzok és történelmi tettek emberi sorsokban jelenérdekű kérdezőket is motiváló metaforikus eredményeiként legalább annyira. Ha lesz történelem, ha nem, ha nyer értelmet, ha vége szakad..., mindegy, akkor is. S ennyiben máris/mégis visszatért Szulimán korának siralma, az eszmeileg-esztétikailag „utánképzett” történelmi korszak ziláltságából fakadó, az értékvesztettségéből még kilátást nyújtó idő esélye: a szív gyönyörűségéről való beszéd még lehetséges kiindulópontja, a szöveghátterekben megbúvó lelki táj- és térképek jelentésadó pillanatfelvétele...

Maga a jelentésadó olvasat esélye és feladata, melyre részben Végel, de konkrétan Thomka Beáta és Bence Erika is utal, segít az ilyenforma „műbefogadás” attitűdjét mozgásba hozni. De az „irodalomértés”, az olvasó feladata és az olvasat befogadási horizontjának alakítása csak részben múlik az értelmező aspektusok ismeretén vagy alkalmazásán. Másik oldalán, avagy inkább eredeti terében mindig ott ülnek maguk a művek, melyek okkal és változékonyan hordoznak megannyi réteget, hatásegységet, korszakot, műnemet, kompozíciós sajátosságot érintő árnyalatot is, viszont a struktúra-szemléletnél talán még nehezebben hangolódunk rá arra, amit irodalmi művek zenei terei, textuális struktúrák akusztikai, vagy logisztikai komponensek szimfonikus harmóniái kínálnak. Amiről alább néhány érintőleges szót szólnék, aligha másabb, mint e köztes szféra illő megéneklése valamely (lényegében egyetlen) irodalmi műalkotás nyomán, melyben talán már a kötet első oldalának alaphangja a „történelem nélküli” tájíság. Persze, valamely akusztikai vagy dramaturgiai kerülőúton elinduláshoz illő tudni a szcéna szereplőinek vagy főszereplőjének oratorikus feltételeit. Ezeket gyorsfénykép-hatással alkalmilag összegezve: adott egy vajdasági magyar író (sz. 1941, Zombor), egy regény (meg több), egy tájlíra, egy életút-áttekintő attitűd, s egy roppant szuverén hang, mely a szikár levéltári „dokumentumtól” a zenei hatásvizsgálatig és előadói élményig mindent magába foglal egyetlen kisregényben. A szóbanforgó mű Vasagyi Mária *Fabella domi. Avagy rege a HÁZról és körülötte egy s másról* kötete, mely talányos kottaképekkel egyre dúsabban feltöltekezve a nyelviség középkori szárazságától az Olivier Messian-tónusú, Az Idő Végezetére szóló kompozíciójáig ível. Mintegy „kevercsnek” tűnik ez így, de a legkevésbé sem az a konkrét műben. Továbbá – vagy lényegében éppen ezért citálom ide – a regényszöveget textuális felületén mint hordozón át is olyasféle zeneiség irodalmi reprezentációját lehet fölidézni, mely mindenféle értelmező befogadó felé egyképpen tesz mélyre is ható gesztusokat.

Vasagyi Mária munkásságát nemigen ismerjük – legyen megkülönböztetett tisztelet a kivételeké. A nyolcvanas évek előtt a Dunatáj magyarságának szellemi néprajzi hagyományaiból indított néprajzi gyűjtőmunkát, volt tanár, képviselőtestületi tag, levéltáros, irodalmi folyóirat lektora, fordító, s lett irodalmár, író, Sinkó Ervin-díjas (1982), Híd-díjas (2003), Herceg János-díjas (2018) többkönyvű szerző, aki ma már a vajdasági magyar irodalom minimum meghatározó szereplője, de inkább a Gion Nándor, Molter Károly, Majtényi Mihály, Herceg János jellemezte hagyaték-közegben folytatója ama közléshagyománynak, mely a táji kötődés, az identitás, a hagyománykövetés és multikulturális kommunikáció nyelvi színterén vezető hangként jellemezhető. Már a legkorábbi nagyobb opusz, a *Föld, Föld...* dunatái magyarság-néprajzából (1982), a *Silentium album* című kisregényéből (2002) és a *Pokolkerék*-regényéből (2009), majd *A Kruspér-udvar angyalai* próza-kötetből (2016) kimaradt hangok is úgy szervesülnek a Fabella Domi alaptónusává, mint velencei visszhangok és kortárszenei kompozíciók hangkísérleti tonalitása. Mintha a Fabella „levéltári” (fiktív) szövegvilágából és korunkig elhozott jelentésteréből is együttesen komponálta volna meg újabb kötetében egy 17-21. századi laikus eposz, vagy udvari kantáta, vagy utcasarki bárzenész hajnali búcsú-muzsikája tónusában azt az akusztikai teret, melyben a vizek, visszhangok, ködlések, sorsok dramatikája adná a zeneiséget... – hangra hang, kottafejre ütemvonal, szekvenciára fortissimo és da capo..., szekvenciálisan sűrített szöveg, érzemény és beszéd, narrált világélmény és valamely „redőzetlen víz fölött” a „zavartalan silentia” kódéből kicsendülő asszonyi lények hangja a messzeségből... – s ebben a kimódoltan komponált

csendben sugárzik elő azután egy szerény kicsiny kötet tónusában Vasagyi Mária hangja is.¹¹²

A vállaltan-vallottan élettörténeti momentumokat tartalmazó kötetben átélő olvasatot és mives muzikalitást igénylő feladat az idői és téri játékot, a Duna-táj/Drávavidék hangját és a korok tűnékeny tónusait egyaránt kínáló kompozíciót úgy kezelni, mint valami el-nem-döntött konstrukciót, mely hol a HÁZ, az egész építmény, az idő végezetéig újrakomponálható világzengés tónusában mutatkozik, hol meg efemer kivagyiságában az impresszió szabados pompájába öltözködve tündöklök. Vasagyi kötete¹¹³ csakúgy a táji szelek, a bora, a velencei loccsanások és adriai ködök világzenéjéből fakad, miként a munkáinak java többségében folytonosan folydogáló csatornák, átereszek, folyók és belső buzgárok hangjaiból. „Nálam folyton szól a zene, most Brahms C-dur szonátája. A szépség fájdalma. A fájdalom szépsége. Már-már mazochizmus. Mahler tragikumba csúcsosodó szomorúság-gyönyörét hasonlíthatom hozzá. Most már bizonyos vagyok benne: amint elkészült a világgal, befejezte a teremtést, Istennek – lehet, hogy akkor meghalt? – még volt annyi ereje, utolsó, nagy erő (az elmúló élete utolsó ereje?), hogy megteremtse a ZENÉT. A zene lelkét először is, és hozzá a fizikai lehetőségeit, amelyek azóta benne foglaltatnak a világegyetemben, csak elő kell hívni, összegyűjteni így vagy úgy, szerzőként vagy előadóként. A zene a teremtés csúcsa, úgy is kell viszonyulni hozzá. Több mint csoda. Isteni hagyaték a javából...” – nyilatkozta egy 2004-ben készült interjújában.¹¹⁴

A szerzői HÁZ históriájában a múlt tizenegy fejezetével egy-egy fiktív levéltári dokumentum hangzik fel, mintha eltérő korok aulikus szertartás-zenéi lennének... – mintegy a Thomka Beáta megidézte „kettős kötődés” és sehollétben többnyelvűség egy izgalmas változataként, melyben a másik vagy többes narratív identitásforma nem a többnyelvű és polifon tónusú „rámutató tárgyiasság”, hanem épp a mindezeket a „befelé fordulás” tónusában fölzengető akusztikai milió, a zeneiség internacionális kulcsnyelvezete. A különböző korokban különböző nemzetiségű és érdeklődésű emberek lakóhelye bizonyosra mindig a művészetek valamelyikének lakhelye is, akár egyfajta sajátos misztifikáció révén – ahogyan kiadója is úgy véli: „Végtelen dallamsor tehát a regény, amelyet tartalma és zeneisége mellett nyelvezete tesz egyedivé. Az 1313-ban induló szöveg, majd az azt követő néhány fejezet az adott kor nyelvezetét tükrözi, archaikusság jellemzi, ahogyan pedig időben közeledik a jelen felé, az archaikus nyelvhasználatot felváltja a mai kornak megfelelő”. A szerzői vállalkás fölidézése persze a kötetben pontosabb: „...Ez volt kutakodásom eredménye, amelynek láttán apám azt mondta: fabella domi. A HÁZ regéje. De hát ez a fá-bé-lá-dó-mí egy dallamsor! És befejezetlen! – állapítottam meg. A világon semmi se befejezett, ez a HÁZ se, ez a kert se, mindennek van folytatása az állandó változásban, még annak is, amiről úgy gondoljuk, megszűnt. Csakhogy az a folytatás más formában történik, válaszolta. A világ végéig? – kérdeztem. Addig, és még tovább, mert az idő végezete is valaminek a folytatása. És azután is van folytatás, csak nem tudjuk, milyen. De keress a mí után olyan hangot, ami a befejezettség érzését kelti! A fá, válaszoltam. Igen, helyeselt apám, de akkor újra kezdődik a dallamsor, és sose lesz vége, tette hozzá”.

¹¹² Vasagyi Mária – Székely, vagy Brankov Máriaként is ismerik – Zomborban született, 1941-ben. Iskoláit Zomborban és Eszéken végezte, majd az újvidéki magyar tanszéken diplomázott. Volt levéltáros, fordító, lektor, foglalkozott műfordítással, zenekritikával, műkritikával, néprajzzal. Ma is Zomborban él, lektorként dolgozik a helyi lapnál, a Dunatájnál. *Silentium album* című kisregénye 2002-ben jelent meg, Szirmai Károly-Díjat és Híd-Díjat kapott érte, utóbb több más írói díjat is.

¹¹³ Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2013., 113 oldal

¹¹⁴ http://netpansip.hhrf.org/up/szerz/nfde/2004/hang_utani_csend.htm

Vasagyi Mária tehát, aki a bár kortárs vajdasági magyar prózairodalom egyik legkonzekvensebb örökségét követi, talán igen méltatlanul kevés-szer olvasott és emlegetett szerző. Sűrűn rétegzett, csak jelenkor-fókuszált szintéren leíró szöveg-rétegű stílusában mintegy laponként rakódnak a filozofikus fókuszú eszmefuttatások, de a szövegbe ékelt gondolati támoszlopokkal is valamely tájbölcseleti alaptónust formál, s ezekre építi az esetenként szűken családtörténeti, máskor térség-históriai színeköröket, hogy ezekkel is szinte visszatükrözze a szöveg-foltok lebegésének esetle-gességét. E regénybeli HÁZ nem egyszerűen csupán a történe-sék egzakt térbe cövekelt helyszíne, hanem szinte megszemélyesített, historizáló nyelvi közegbe alapozott főszereplője is, eközben egyben akár kortalan színtere hétszáz év vajdasági történelmének, ezáltal a természeti-történeti közeg életteli megtestesítője, szimbó-luma ugyancsak: főképp a táj, de szélesebb mezőben a haza megjelenítője, megannyi nemzedék sorsának tanúhelye, sőt megszemélyesített tanúja is. A „rege s körötte egy s más” a krónikából kiemelt szereplők, történe-sék, feszen-gések, drámák és hétközna-piságok (akár levéltári közlések egybehangolt korlenyomatai, akár irodalmi fikciók, melyek egymásra épülő szövevénybe, „kottaképbe” szervülnek) éppúgy a sok-sok sűrű évszázad hangos történelmi eseményeiből ízelítőt kínálnak, ahogyan a HÁZ-at (különféle aspektusokból és eltérő tónusokban bemutató epizódok láncolataként) valamely sokszólamú zenei felvilág konstruálja. Szerepel itt Ogül Shabbhedd aga 1704-es levele Petróczy Kata Szidónia költőnőhöz; majd egy nyolcvan évvel későbbi vízmérnöki jelentés; egy beszámoló a térségben 1786-ban dúló természeti csapásról, később a Jurjitz-család ezutáni beköltözéséről; továbbá egy 1850-es úrbéri törvényszéki jegyzőkönyv részlete; hasonlóképp egy beszámoló arról, mi módon lett a HÁZ Veresmarti Mór és Harmath Elemér huszadik századi otthona; s végtére kiderül az is, miként kapcsolódik össze a HÁZ sorsa a Stainer-féle csodahegedűével. Itt, a sokadik fejezetben már nehéz lenne pusztán átfogó és egyszerű lakónév-lajstromra hivatkozni, de lássuk az archaizáló textusból kicsendülő, szöveg-hű idézetet: *„Apám, úgy láttam, fontol-gat valamit, majd elővette a szekrényből azt a másik hegedűt, amelynek mindkét lapja domború, s jóllehet kopott felülete matt volt és foltos, úgy láttam, felragyogott. És a szólalása! Éles és fényes volt, mint a magasan járó holdsarló, azután meg sötéten simult a földi éj feketeségébe, pedig most is, mint mindig, éppenhogy megérintette a húrokat a vonó. És láttam a hangokat! Nem kottafejeket láttam, hanem hangokat, ahogyan egymás után, majd csoportosan életre keltek és körülvettek, megízleltem minden hangot, még mielőtt ujjaim alatt kiröppentek volna a zongorából, és azon nyomban felrikoltott a klarinét, és tudta a szólamát a cselló is, és meg sem álltunk ama hegedűhang nyomában repdesve a drágaköves égben, mert minden csillagát megmutatta az ég, meg sem torpan-hattunk abban a kristályos liturgiában. Eleven érzékkel ízleltük és illatoztuk a magasságot, s észre sem vettük, hogy már a második tételt játszottuk, az angyalost, s hogy a harmadik is eljött, a madaras, amit Harmath maestro annyiszor próbáltatott a négyessel...”* (99-100. old.).

Amit ez utóbbi részlet is méltóképpen megidéz, akár több rétegben is a hazai, a táji, a családi, személyes, életközeli, emlékezeti képzet és érzület. A kötet végestelen szövegcsoportosításban komponálja a léthelyzetek historikus pillanatképeit, de va-la-miképp ehhez hasonló míves impresszionisztikussággal és személyes hitelességgel, rezgő vízfelületekkel és forrongó szelekkel, historikus ömlengéssel és áradó szenvedélyességgel, meg tájhű színpompával, érzületekkel, helyiérdekű mitikussággal, folydogáló muzsikákkal járul hozzá: *„A víz ott, alattunk óránként változtatta színét, a legveszélyesebb munka közben is észre kellett vennem azokat a színárnyalatokat, erőszakosan rohamozták a szemet. Más, gyerekkori élményekkel is be-lopták magukat a vizek és a folyók a műveimbe. Nyugat-Bácska, a szülőváros és környéke*

morotváinak, folyóinak képe, a mocsári emberek viszontagságos, csöppet se könnyű élete vissza-visszatér az írásaimban. A tizenhárom szigeten épült és általam pannóniai Venicének, Lombosnak, Óborszentmihálynak stb. nevezett Zombor a mítoszok, legendák világában valós-fiktív helyé módosul. Azért mondom így, valós-fiktív, mert minden fikciónak valós alapja van, az én mitikus-misztikus világérzésemben pedig csak úgy nyüzsögnek a fikciók, s ha ezt mind számba vesszük, nem a valós bácskai világról, létről írok, hanem annak képzeletben élő tömör lecsapódásáról, a couleur locale már bejáródott fogásait és mindenfajta állelkesedést, érzелgősséget, hatáskeltést, romantikát, nemzetieskedést mellőzve. Meglehet, ezért nem népszerű olvasmányok a könyveim. Visszatérve a vizekhez: meglehet, ifjúkori eposz-olvasmányaim (Odüsszeia, Aeneis, Kalevala) hatására vízhez, vizekhez kapcsolódik több könyvemben is a haza és a ház teremtése...”¹¹⁵

A vizek, erdőségek, csatornázások, mocsárvilágok és ködlések között a zombori-bácskai táj topográfiája szinte ebben az angyalos-démonos-tündéres világban is folytonos tehertételektől súlyos. Lehet, ez maga a HÁZ, az épületen túli lakozás topológiai tere. Avagy az elbeszélte konstruktumon túli szerves világégesz egzaktabb, megfoghatóbb referencia-pontja, mint azt e részlet is tükrözi a *Fabella domi* kötetben: „Szigetek világához érünk. Egy szó se igaz az órjasokról, csattana fel gazdám hangja a derengésben a negyedik szigetnél, amit lapuló Csöndes, sötét Titkos és kopár Pangó után Szelídnek nevezünk, s kezét emelé, vagyis, úgy értém, zenét parancsola. Ajakamhoz vevém a sípot – szülékémtől, Fehérsík legkiválóbb síposától, erdőlakó Síplelke Aranyos Borától örökölém vala –, és gazdám kedves énekét, a Rétre futósó leánkát fújám volna, amikor asszonlányok éneke hallatsza a messzeségből. Senkit se látánk, de hogy is láthatánk volna a sűrű ködben. A redőzetlen víz fölött pedig zavartalan vala a silentia” (5. old.).

Mármost ez az énekelt csönd, a zeneiség és a vizek sodrásainak ütközése a sziklák márvány-keményiségével, nemcsak az angyalok vagy örökölt sípok erdőlakóinak eszköztárával kerül kontrasztba, hanem a Kruspér-kötet első írásában is megjelenik, ahol „cipelték a keresztes vitézek Jeruzsálemből Franciaországba azt a híres követ. Óriási terhet nagy felelősséggel. Sőt néha el is kell rejteni...”, mert hát ez a mindenkori márványtömb egyben az a múlt is, amelyben az örökség, a változhatatlan kerül közös térbe, topológiai univerzumba a lebegéssel és muzikalitással. A HÁZ zenéje ekképpen a regék pótlója, megidézője, sorsokkal és a „vanitatum verum”, a sorsszerűség ingoványával hitelesített tényleges lét-megidézés is, a mindenkori márványtömb alkotói cipelése. Hol hullámosan zajló, hol márványosan koppanó, kegyetlen és zúzó, hol az elbeszélő kitalált családtörténetének meséivel, hol a mese által, az elbeszélte világban valamit megváltoztató módon csendül: „Nem emlékszem pontosan, miként hangzottak azok a történetek, a dobozban bozsongó, a kitalált családi levéltárból eredő mesék, vagyis nem létező adatok kiegészítői, adalékok egy másik, meg nem élt életből...” /.../ Visszatérve a láthatatlan dolgokhoz: a zene azoknak a lelkében is óriási hatást válthat ki, akik nem látnak. Tehát hallgatom a zenét, és olyan helyeken járok és olyan gondolatokkal találkozom és barátkozom, amik addig eszembe se jutottak. A jó zene újrhallgatásakor újul ez a kör, gazdagodik. Hát nem csodálatos? Körülbelül így folyik az írás is. Nagyon nehéz munkának tartom. Sokkal nehezebb, mint a munkaakció, mert ott volt egy kis vidámság, fiatalság mókás derűje. Az írás halálkomoly, felelősségteli dolog, de még mindig könnyebb írni, mint beszélni! Az írás javítható, ámbátor a beszéd, ha

¹¹⁵ Vasagyi Mária: A Kruspér-udvar angyalai prózakötet 2016-ban jelent meg a zEtna Kiadó gondozásában, ennek bemutatóján hangzott el a szerzői vallomás 2016. november 3-án, a Zentai Alkotóház helyszínén. A hanganyagot feldolgozta: Döme Szabolcs.
http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/143/beszelgetesek_vasagyi.htm

egyszer elhangzik... Igaz, ritkán, de előfordul, hogy saját szövegem írása közben nagyokat nevetek. Írni számomra annyit jelent, mint körülményes, nehézkes munkát vállalni, egy-egy mondatot akár tízszer is átírni, hússzor is, s utána az egész részt átalakítani, újraírni. Nemcsak én vagyok így, hanem nagyon sokan mások is. Fől kell tárnai a világot az emberek előtt, fölébreszteni az empátiát a másmilyen ember iránt, ráeszméltetni jelenségekre, dolgokra, a gyűlölet gyilkos hatalmára, amilyen például az idegengyűlölet, a zsidóüldözés. /.../ A könyv írás felőli megközelítése? Egyszerű: valami írásra készlet. Megfoghatatlan, titokzatos valami. Ami hiányában, az olvasással ellentétben, az írást nem lehet megtanulni, nem lehet arra oktatni a gyereket s unszolni valakit, hogy na most írd, legyél író, ha az az erős indíttatás hiányzik belőle. Ami magától jön. Amikor az ember úgy érzi, hogy most le kell ülni és írni kell, akkor mindent félretesz, és munkához lát. Nem is tudja, hogyan fogja befejezni. Elképzelsz valamit és papírra veted, és tíz perc múlva már egészen másutt jár a képzeleted, egészen mást írsz, mint amit elképzeltél. Bekövetkezik egy szinte levitációs állapot, kis híján érzékesztés, majd elragad egy voltaképpen jól ismert, mégis minden esetben másmilyen s változatossága és kiszámíthatatlansága miatt állandó szorongást okozó... hatalmas erő, és megmegrángat, mint a papírsárkányt szokta a magasságok szele, így valahogy írtam le egyik prózámban az alkotásnak egy mozzanatát”.¹¹⁶

Ekképpen a prózai kompozíció a szerzői érzület alapján csak részben önmagáért való tett. Elmélyedés, mintegy folyómederben lebegés, érzékesztő lebegés, feltöltődés, boldogságkeresés is. Vasagyi Mária nemcsak mutatja, de annál inkább írja, mennyire szeret utazni. „Az írásaimban az egész világot beutazom” – vallja e beszélgetős interjúban, ahol életműve jelentősebb opuszairól mesél, de utazásai képzeletiek, s nem kell Velencébe zarándokoljon, hogy a valamikor megnézett és megjegyzett, majd megírt szobrok, terek, hullámlások, épületek és tükröződések a képzelet révén egy valódinál mesésebb utazást közvetítsenek. Így, ha levéltári források alapján is, de kétségtelenül (és a történeti utalást időutazással kiegészítve) olyan szerepkeresésekben találja meg alakjait, akik egy-egy rövidebb dokumentum, perirat, költözési vagy építési kezdemény nyomán is lépten-nyomon hozzájárulnak a HÁZ történetéhez. S éppen úgy, ahogyan a historikum a szereptulajdonítások és büntetések, meghurcolások és megdicsőülések révén adagolja a maga idői folyamatát az emberi létformákba. Térbeli mozgás az időben, s idői a térben – ahogyan Ricoeur az életrajzról sugallta. S a helyszín szinte mindig Zombor, mely mint toponímje is, folytonosan alakul, formálódik, pusztul és keletkezik is, így a képzelet vagy asszociatív („beszélő”) tájnevek szinte részletes helyrajzot adnak ki. Ám a HÁZ egyben rálátás nemcsak önmaga történetére, hanem az emberi elhitványodás és elaljasodás eseményeire is: ami tehát formailag dokumentumnovella, Weöres Pszichéjéhez méltóan költött térségi akusztika, az egyben hűséges kisebbség-történet, mellesleg helytörténet, családmonográfia, képzelet-hízlalt vízfolyások ringása, s a házlakó regéje is, kitartó zenekísérettel, szerzői unisono-val, természeti kórussal.

Vagyis a történelem és elbeszélése, a kultúra és lakói, a szellemiség és az elmúló lét közérzetét folytonosan helyreállító harmonikus belátásképeség valamiképp együtt vannak jelen a regény zenei szövegrétegeiben, az örök feltételelenségben és a pusztulással szembeállított képzelet zenés regélésében, az utazásban, röppenésben, ringásban, a régibb korokba vándorlás képzetes hitelében is, ahonnan nézve a múlt szinte csak jelen elhivatottságát tükrözi, ennyiben egyenesen a jövőbe fut a múltból közvetlenül, a képzelet révén átlendülve a megtapadás mindennapiságától elemelt térbeliségben. Ez a fajta küldetésesség, mintegy „peregrináció” (beleértve a Thomka-

¹¹⁶ lásd ugyanott, http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/143/beszelgetesek_vasagyi.htm

körüljárta expatriálás poétikáját és sorstörténeti korélményt), továbbá feladattudat, egyúttal a HÁZ örökségével vállalt magány is, az emberi maga-maradottság kényszere, párban az utazás és bókászás, térképzetek és névadások szinte megzenésített regéjével, az elmúlások üstdob-szimfóniáival és háborús vagy emberidői futamok fals hangzásaival. A szerző „bonyolult műfajiságú” szövegvilága, melyben rendre visszavisszaköszön a családi legendárium és a térség 20. századi lokális története, s a „minden pusztulóban van” közérzet ellenébe állított írói képzelet (meg a mindenkori háborúk) világának számos örök esetlegessége, a kötetet értelmező kritikusi szerint ugyancsak dominálnak.¹¹⁷ Mint azt Bence Erika is jelzi: „a hiány, a magány kategóriáinak körüljárása után a helyettesítés, a csere, az elveszettnek hitt feltűnése került a középpontba”, ami részint a kortárs magyar irodalom történelmi regényei közötti szerepkörében a késő-barokk gálans regény-hagyományának utólagos megteremtését célozza, másrészt központi formai alakzatai megjelenítik „a pseudovalóságos alakmást”.¹¹⁸ A nevek jelölte metaforikus tér a vajdasági íróknál, különösen Gion Nándornál is hasonlóképpen erőteljes, Bence Erika a Vajdasághoz mint kulturális régióhoz kapcsolódó történelmi regény műfajának dilemmáival és hagyományaival szembesít kötetében, ahol a főbb értelmezési szempontokat az emlékezet prózapoétikai működése, a határ- és önazonosság-problémák vizsgálata adják, Thomka Beáta viszont mindennek az „új nyelvi otthonok” fikciókba formálódott kontextusaira ébreszt rá. Az „expat” identitás és a táji jelenvalóságokat megjelenítő regények értelmezései mellett Bence a jelen horizontjában zajló folyamatokra is figyelmeztet, megkísérelve a történelmi regény hordozta tradícióban elhelyezést, egyebek között Vasagyi Máriáét is.¹¹⁹

A jelenhorizont és a táji-téri önazonosság eszközeként fogant textuális teresedés ugyanakkor nemcsak a tájra, a társas térre vagy a konvencionális közlésmódba kalauzol, hanem Vasagyi regényeinek evidens vagy megjelenített zeneiségébe is. Ilyesféle képzetes figurák a Fabella-regény fináléjában a karnagyra és a tanítványára utaló impressziók, melyekről a Szerző is úgy nyilatkozik: *Ők, azok, „akik Venicében az Öves körül, a Kerengő partján sétálgatnak az olvadó havon, és megállnak a Mrtvački sokak – Totenstrasse sarkán, amely utcában a szülőházam van, és ahol a karnagy, Harmath Elemér is lakott, sétálgatnak és beszélgetnek. Száztíz év után tért ismét vissza a karnagy. Először a huszadik század elején, száztíz éve jelent meg. Visszajött az első világháború után, de a második világháború után is, majd a hatvanas években ismét, hogy a helyi filharmónia néhány kiváló tagjának betanítsa Olivier Messian francia zeneszerző csodálatos művét, az Idő Végezetére írt zongoránegyest. Azután úgy látszik, végleg eltűnt, de nem! A délszláv háború után itt jár, s beszélget a tanítványával, Ridegh Atanással. Zenére oktatta annak idején, a művészet szeretetére. Láttá, ebből a tanítványból nem lesz nagy művész, de válhat belőle jó harmonikás. Hogy újra találkoztak, ez a tanítvány megdöbbenő történetet mondott el, nevezetesen hogy a délszláv háborúban hihetetlen dolgokra kényszerítették, például Arkannak és tigriseinek kellett muzsikálnia a Ceca nevű sztárpacsirta nótáit, s e visszaemlékezés közben tanítvány és mestere betekintenek a Totenstrasseba, ahol a karnagy lakásán a filharmónia a próbáit tartotta, s ahol az oda betévedt Ridegh Atanász a zeneleckéit kapta anno, az első orgonaleckéit egy láthatatlan orgonán, amidőn a karnagy elmagyarázta, mi a zene, a művészet lényege, a zenészi erkölcs lényege, miközben az orgonahangokat*

¹¹⁷ Családi Kör, 2017. július 27., (21. old.)

https://issuu.com/yuhar/docs/csal_di_k_r_2017_j_lius_27.

¹¹⁸ Létünk, 2010/4. 167-170.

¹¹⁹ Bencze Erika: *Másra mutató műfajolvasás. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében.* Napkút Kiadó, Budapest, 2009.

ismertette, a bombarduszt, a troppert, a lebegőhangot, a viola da gambát, s végül kiemelte: van itt egy hang, alig hallható. Ez a vox humana, az emberi hang. És ez a mi hangunk, mondta, mert nem az a fontos, hogy az élvonalban legyünk s föltűnjünk. Mit nekünk bécsi Musikverein, hogyha van itt egy kisváros! Eljövök ide, és betanítom a filharmonikusokat Grieget muzsikálni vagy mást, és itt, a zenedében tanítok... Nagyon jó lenne, ha a kiválasztottak, de a kevésbé kiválasztottak is leírnák, mi történt, történik a mi tömbmagyarságunkkal, a szórványainkkal. Mert eljön az idő, amikor mi már nem leszünk. Úgy értem, amikor már nem élnek itt magyarok. Jó lenne, ha ezek az írók, meg akik ezek után jönnek, megörökítenék a végnapokat, s közölnék az utókorral, mi vezetett a megszűnéshez. Pontosan tájékoztatnának, mi okból történt. Nem mint történészek, hanem mint íróemberek legyenek krónikásai az életünknek és a következő nemzedékek életének. Föladata ez mind a kiválasztottaknak, mind az elhivatottaknak...” (110-112. old.).

Talán nemcsak a kiválasztottság és elhivatottság kérdése a táji kötődés, a Monarchia „maradékaiból” még fölidézhető polgári mítosz és nosztalgikus crescendo, melyben a szöveg és a zeneiség kereszthálójában a többszerepűség, a többnyelvűség és többkultúrájú nyelviség éppúgy jelen van, mint a megépített szép illúziók táji élménybe vetítése. Erről a nyelvi sokszínűségről, a kulturális sokféleségről, tájba írt a multikulturalizmusról és a mindenkori másság elfogadásának és megbecsülésének korában egyre sürgetőbb választ kereső, nyelvi és kommunikációs „akadálymentesítésről” egy másik értő kritikusa is elismerően fogalmaz: Vasagyi Mária csatornaregényeiben „a Monarchia-nosztalgiát megjelenítő polgárságmítosznak és a Ferencsatorna szövegmátrixának a többnyelvűség a kulcsszava. A soknyelvűség, a multikulturalizmus a hívószava a hetvenes-nyolcvanas évek Symposion-nemzedékei által preferált tengermetafora ‘jugómítoszának’, a Monarchia-tudatból eredeztetett ‘multikulturális jugoszlávság’ eszméjének. A soknyelvűség másrészt népréteget, etnikai identitást formáló asszimilációs erő, amint ezt a magyarországi zsidó értelmiség alakulástörténete példázza. Az 1790 és 1918 közötti időszak négy nemzedékén át a jiddis nyelvet használó magyarországi zsidó értelmiségiből előbb német, végül magyar nyelven beszélő polgár lesz. A XIX. század második felében működő zsidó származású magyar orientalisták a zsidó/jiddis és az arab nyelv, kultúra felől indulnak, zsidó értelmiségi körökben előbb németül, később magyarul publikálnak. A soknyelvűség végül kulturális identitást kialakító, fenntartó tradíció. Olyan nyelvi jelekbe kódolt tudásanyag, amely akár a frazeológia, a retorika, a sajtó, a televízió vagy éppen az anekdota közvetítette kulturális hatások felől is elérhető és hasznosítható. Hogy mit hoz a jövő kommunikációs téren, azt, egyes vélemények szerint, a kommunikációs szándék határozza meg, nem kevésbé a szabad nyelv- és identitásválasztás lehetősége. S hogy milyen szándék motiválja a beszélőt, azt befolyásolja az a tudat is, mely szerint a nyelv identitást is jelöl, az identitás pedig a választott életstratégia részeként működik. Az aktuális életstratégia pillanatnyilag a globalizálódó Európa irányába leng ki, s nyitott kérdés, meddig ellensúlyozza ezt az a vélekedés, hogy a többnyelvűség minőségi választás, kulturális, gazdasági előny...”¹²⁰

A nyelvi és kommunikációs miliő-rajzok, az írói tér-képzetek és a zeneiség ennek az európaiságnak is szabad teret biztosít Vasagyi regényében. A regény vélhetően a „hiteles” történelmi tények, események, történések és személyek felvonultatásával megteremti a konvencionális értelemben vehető „történelmi regény” hiteltelenítő illúzióját, de közben hullámozó mélységeivel és személyes-familiáris

¹²⁰ Ispánovics Csapó Julianna: Kommunikációs kultúra és transzlingvisztika Európában. In *Nemzetközi konferencia – Marosvásárhely*, 2011. május 27–28., Marosvásárhely. Létünk XLI. évfolyam, 2011. 3. szám, 150–152. old.

hitelességével ott márványosodik a fikció, a hitelt nem érdemlő, de annál himnikusabb és oratorikusabb képzelet. Ez már jelen van a messze korábbi *Ecce Homo* kötetében, a *Pokolkerékben*, a *Kruspér-udvarban* is, a *Fabella domi* pedig éppen a hangok utáni a „fehér csend”, a zene színe, és a reflektív viszonyban új hallgatás terét kialakító természeti némaság masszív egzotikuma, vagy messzebbre tekintve épp egy világvége-kantáta tételközi szünete révén teremti meg a lehetséges olvasatot is regénye áradó vízizenéjéhez. Amivel talán mégsem csak a vajdasági, Duna-táji, bácskai vagy zombori csendek, rurális álmok albumát formálja meg, de a mindenkori HÁZ lakójának örömenéjét is. Mondani sem kell már itt: egyszermind a délvidéki magyar literatúra messzebbre hangzó szövegszövevényét is kisebbségi regévé alakítva, melyet a legkevésbé sem elég „átolvasni”, „elolvasni”, „kiolvasni”, hanem tudni-tanulni-lapozgatni kell minduntalan, hogy folytonossá váljon maga az „álom-albumiság”, historikumma a térbeliség, jelen-élménnyé a legmélyebb történetiség is.

Valahol ez a remény-oszlató képtelenség, az „egy olvasat nem olvasat” kínos bűvölete fog el Vasagyi új könyve, a *Cézár* átlapozgatása közben.¹²¹ Eddigi művei is ott szellőzködtek a vajdasági rónák, vizek, fasorok, fuvalatok, falusi manoárok és városi műhelysarkok világában, de most mintha sűrűségfokozatot váltott volna. S miként a mindenki bibliája sok mindenkik sokféle jelentést hordozó könyveskönyve lenne, melyet csak a vaksi gyorstalpalón adnak fel bemagolni, minden épeszű fogyasztónak megmarad ezerszeres kínálattal a sorsok, korok, népek, közlésmódok, eszmék, események olvasatai között, úgy pompázik és burjánzik Vasagyi kötete is a soronként újraélésre érdemes gazdagsággal. Látványhorizontja nemcsak táji immár, hanem idői is, képsűrűsége a tájlírából a barokk-rokoko ragozásba fakadó képtörések kaval-kádja, nem mellesleg az effektusok hangorkánja is. Talán apró tódítással, térkép-torzítással inkább valamiféle *bóra*, melegen és ölelően bezár, bekebelez, átfog, átítat, s felröppent legott valami másik tájra, irodalmira vagy kultikusra, esztétikaira vagy archeológiaira, mediterrán-latinra vagy kegyetlen latinra, melyen a sokarcú isten-örökség nem fohász alakjában honol, hanem füvek hajlatában, gyümölcsfák ágfogai között, nevek-szavak rácsai mögött, a jelenlét evidenciájával s a másképp-lét kínálkozó pompájával.

Közel eldönthetetlen: három soronként, szintagmánkként újraolvasandó szöveg ez, eposzi sűrűségű jelentéstömeg, mely időtlen magányban újraírja a mindenséget és megszemélyesíti jelenlétedet is – vagy lazán mindennapos kegyeletességgel a lét visszahódított méltóságát megénekelni képes muzsika, körtánc is meg koppanóan kemény torpanás is, a hangnak és lendületnek oly együttes mosolya, ami talán senki másra nem jellemző (e tájon különösen nem!), csakis Vasagyira. Folytonos a készítés eldönteni: líra ez vagy monodráma, közös jaj-kórus vagy megosztott élmény-zuható a „lehet másként” harsány evidenciájával..., s magáneposz inkább, vagy szentenciák tára emlékek illatos levélkéibe, szavak páfrányaiba csomagolva...

„...Bő hatszázhat éve ennek – földi éveket számítva, amint a továbbiakban is földire vonatkozik majd az Idő fogalma –, s több mint fél évezrede hozzád beszélek néma nyelven, melyről a Földön senki tudósna ismerete nincsen, itt viszont mindenki érti – Bábel zavarát feledve –, fényt és árnyékot, jelent és jövőt nem ismerő világunkban végtelen kapocs közöttünk, örökbeszéd, parancs és szükséglet, Tér és Idő hangtalan szavai a Semmiben, tarka gyűlegbe elegyítő szakadatlan közlésáradat. Figyeld rám, kedves! Kereslek dadogó szócsavarással, szólongatlak, amióta sejtem, nem is, érzem, itt vagy köztünk, kívül a buborékon, amelyben a

¹²¹ zEtna, Zenta, 2019., 134 oldal

Világegyetem rejtezik, s már tudod, itt mindenki keres valakit, szülőt, gyermeket, tanítót, barátot, létlen magzatot, alkalmi szeretőt...” (7. old.).

De e lamentálás talán méltatlan is Vasagyihoz: kételyekkel dús magabiztossággal dönti el terek és idők világegyetemi zengéseit, s teszi korokat átjáró-átszáguldó jelződús iramodásai tárgyává, s az idők villámai egyszerre foglalatai és tartalmai is annak a múltnak/voltnak, melyben mindaz keletkezhet, amiről szót szólni még egyáltalán érdemes...:

„Egymás történetén csakúgy, mint a sajátjukén följajzva még a legeggyűgyűbbek is a létbeli tapasztalatok újratesztülésére óhajtoznak a fölturbózott kíváncsiság és vágyak mezején. És óhajuk teljesül! A közlési inger pedig, mellyel a szakadatlan szófűzés viselős, itt sokkal erősebb, mint az íróknál szokott lenni, jóllehet az írók – a Tériidőben – a jelen vizein ringatózva, a MOST és a VOLT dolgain csámcsogva bontanak vitorlát a jövődőknek...” (10. old.).

Szót szólni, belátást remélni még mindannyian képesek maradunk talán, de érezhető egyértelműséggel függünk Vasagyi uralkodói tónusától: talán Weöres Psychéje volt korábban ennyire bizton uralgó hölgyfutár a macsók siserehada közepette, vagy antik istennők feltételes jóindulata a halandók együgyű körei fölött, kik közül csak keveseknek is megengedett a szófűzés gyakorlata, lírát az epikától csak mézbe áztatott dióbél pompájával elválasztó érzéki frivolitás bűne. Vasagyi valamiképp a későantik vagy korareneszánsz műfajhatár-kísérletek könnyed kezelőjének mutatkozik, ami nem első esete, de ezúttal is lenyűgöző, a szélfútt korok méltóságába beleölelő: *„...elfordítottam fejem, kettévágott sír belsejébe tekinteni annyi, mint idegen házba tolakodni és olyasmit látni, ami rám, ebben az ismeretlen világban utazóra nem tartozik, csakhogy az illendőséggel dacoló kíváncsiság orcámat a hasadékhoz fordítani parancsolta, és ott a dansz mákábr pihenésben bolygatott táncosait láttam, mindenkori haláltáncok láncába fogódzó és a mulandó világra vigyorgó mortálisokat. A közeli tempusz futúrum rémképei borították a völgyzugot. Ágostai látomásaim bestiáriuma. Lázadók rettenetes krudelitása. Égő hús szagát éreztem a Telecs dombjai között, roston süített gyógyító Szent Lőrinc kínhalálának jeleneteivel társultak képzeményeim. Jobb volna visszafordulni, gondoltam. Lázár ráérezett óhajomra, ezen a keréknyomon nincs visszaút, mormogta. Szembe világító alkonyfényben érintettük a Háj nevű domb lábát...”* (116-117. old.).

A mindenkori és mindenholi OTT-ok eléréshez vezető rettenet nemcsak közvetlen jelenjövővé válik, de mintha ennek határait is poétika és lételmélet közé szorítaná ő maga is, ...s mintha egész regényfolyondárja „mint a hóban lapuló vadnyúl figyelme a vadász irányába” nem is másba kapaszkodna sikeresen, mint „a legmagasabb rendű szépség?... a tökéletes?... a nemlétező?” esélyébe, szemben a minden világok minden történéseivel, sőt korok egymásba-zúzódnásával bezárulóan is.

„...De a lángész preszbiópiája, erről még anno olvastam, folytatja Benedetti, más rémségekre is kiterjedt, komócióra, magas műszaki kultúrára, a természeti erőkön eluralkodó emberre, kinek féktelen úrkodása a Világ és a Tériidő megsemmisítéséhez vezet. E szavaknál megremeg a poéta némálása, a lángész iránti tisztelettől-e, vagy a rettenettől, netán a költőknél gyakori meghatódástól, valahányszor nagy ember mondását idézik, egyre megy, elnyelik a Memoria Mundiána fölgyorsult hullámai” (120-120. old.).

Vasagyi új regénye nem új már a teremtet emlékezetvilág sajátlagos földrészein. De jó amúgy, hogy lett..., hisz nemcsak a végtelen ömlő prózalírát gazdagítja tovább, hanem fennen tündököl a korok fölötti szférákban is. Reméljük, még sokáig, sokfelé, sokaságok és költőknél gyakori meghatódások megannyi tájain... Hisz erre indult, erre tart, ezt hozza fölgyorsuló hullámaival.

Vasagyi, mint a fennebb lapozgatott további kötetek szerzői, valahol úgy utazik, hogy helyben marad, úgy marad helyi létbe kötöten, hogy közben átjár tájakat és korokat, históriát és elbeszélhetetlen múltat, s ahogy Végel „temetetlen múltjában” vagy Bencze a „másra mutató” hagyományolvasatban, vagy Thomka a „fikciós diaszpórák” rendjeiben, úgy Vasagyi is a múltat vonzó jelenkorok és a mában rejtekező múltak legtelegebb világai felé tereli apró zuhatagjainak sodró áramait.

A regék és regények sora, a „déli témák” mint az Új Symposion nemzedék mai visszhangjainak beélt társas tere a kultúraközi megértések felé vezet, másféle és megújult, megerősödött és áthallásokba intimizálódott tudások irányába kalauzol. Momentán még egységben látásuk, a táji identitások teljes és részletrajzos változata talán nem lehetőségünk. Az élményfókuszú belátások narratívái azonban igen. S ebben fontos kalauzok talán másféle „hármashatárok” vagy intim belátások felé kalauzoló regények, értelmezések sorra vétele alkalmával. Már csak a komplexitás okán is..., de a hangzó világ összhangjainak keresése érdekében még annyira...

Határolható határtalanságok

Angolok Bakonya, avagy a leletmentés értekezése

Térségkutatások és lokális felmérések idejében, regionális összefüggések keresése alkalmával ugyan jól jöhet, de már egyre kisebb a „divatja” a szociográfiának, a „Magyarország felfedezése” sorozat mintha már kihat volna, kiadóstul, olvasóstul, mindenestül. Ugyanakkor csúcs-szezonját éljük a települési múltfeltárás, a lokális emlékezet-kutatás, a közösségi „kollektív memória” mai divatjának...

A két világháború közötti szociográfia hazai történetében valószínűleg sokkal kevesebb a jól ismert „fehér folt”, de több a „lefedetlen” tájék, mint a mélységében is feldolgozott falukutató anyag. Utóbbiakból ha maradt is néhány, az ma már jobbára újrapiublikált (ilyen Dudar esetében is, melynek egykori kutatási anyaga részben újra megjelent az Országos Közművelődési Központ kiadásában 1986-ban), vagy a hazai szociológiatörténet, néprajzhistória, helytörténetírás vagy igazgatástörténeti forráskiadások között nem is egy szerepel relatív teljességgel (ilyen a kopácsi kutatás a Baranyai-háromszögben, Kemse, Homokmégy, Nagyvisnyó, Tata, vagy az erdélyi falukutatók több anyaga is). Viszont igen kevésnek került külföldre a forrásanyaga, s végképp ritkaság, hogy onnan éppen egy kutató felfedezése révén haza is kerül. Akad azonban erre is kivétel: „Az 1937-ben angol-német-magyar együttműködéssel folyt dudari falukutatásról is tudunk. Csak azt nem tudtuk, hogy mi történt ezzel az adatfelvétellel a külföldi partnerek térfelén. Végül is lett-e – s ha lett, mi lett – az eredménye ott ennek a kutatásnak?” – tudósít hátoldali ismertetőjében Saád József szociológus az új *Magyarország felfedezése* sorozat legújabb kötetén. A Gondolat Kiadó, mely magára vállalta, hogy e sorozat újraélesztésére figyelmet és energiákat szán, egyre izgalmasabb kortárs kutatási kínálattal, sőt történeti visszatekintéssel alapozza meg most az újra gyarapodó köteteket, s ebben szerepet kap immár nem csupán összehasonlító szociográfia, monografikus „családrege”, kutatástörténeti áttekintés, de kortárs kutatástörténet is. Lencsés Gyula pedig épp az efféle perspektíva lehetőségét használta ki a 2019-ben megjelent *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es dudari falukutatásának története és dokumentumai* kötetében.¹²²

Hogy mit is kerestek ott s épp az angolok, így beszéli el: „1937 szeptemberében a londoni Institute of Sociology tagjaival, illetve az általuk toborzott résztvevőkkel tíz napon át nemzetközi falukutatók zajlott a Veszprém megyei Dudaron, amelyet magyar részről a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma szervezett. Ennek a kutatásnak a dokumentációja 2013-ig ismeretlen volt, akkor sikerült felfedeznem, hogy iratanyaga majdnem hiánytalanul megvan egy angliai levéltárban. Dolgozatomban ezt feldolgozva kíséreltem meg a dudari falukutatók hazai és nemzetközi kontextusba helyezését: történetének és módszertanának leírását, valamint dokumentumainak és kutatási eredményeinek rendszerezett bemutatását” – írja a 2018-ban e témakörből megírt és megvédett doktori disszertációjában, mely alapja lett e kötetnek. Ez három nagyobb egységre tagolódik, maga a kutatás egykori tervei és lebonyolítása, majd anyaga és forrástanulmányai, végül a levelezés, mely a kutatás körül és utána is, egészen a hetvenes évek elejéig lassan csorgadozott.

A komparatív megoldás nemcsak a primer társadalomtörténeti adalékok tükröztetése révén lehet izgalmassá, de a múlt fogalmának (át)alakulását nézve is: ez megjelenik a dudari kutatás brit résztvevőinek emlékganyagában, a magyar kutatók utólagos

¹²² Gondolat Kiadó – A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest–Veszprém, 2019., 684 oldal

reflexióiban, a Tomori Viola, Buday György, Reitzer Béla reflexióiban is, melyeket Lencsés megidéz (és közread) kötetében. Érdemes jelezni, hogy e vaskos munkában a közreadás szándéka mily fontossággal bír: Lencsés nemcsak feltárta, egybegyűjtötte és értékelte a 37-es kutatást alaposan előkészítő Tomori Viola terepkutatási anyagait, az akkori munka történetét, módszertanát és a Le Play House kutatói tereptapasztalatainak érvényességét meghatározó társadalomkutatási főirány (jelesül talán leginkább Patrick Geddes és a Social Survey módszertanának) regionális tartalmait, de beépítette már ennek a korabeli visszhangját is tükröző reflexiókat, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának örökségeként megmaradt szegedi emlékanyagot, Ortutay meg Erdei Ferenc későbbi szerepét a vidék- és falukutatások segítségével-orientálásában, valamint a későbbi visszatekintő újrakutatásokat (1983-ban a Népművelési Intézet irányításával bölcsészegyetemi hallgatók részvételét, majd a dudari kutatás ötvenedik évfordulón rendezett szegedi emléktáborozást is). Tükrözi amúgy a kötet – részint kiemelten is, de egészében mindenképpen – a forráskutatás igényét, a leletmentés élményét, a felfedezés örömét ugyancsak, ahogyan ama szociografikus vagy antropológiai benyomást is, hogy a falu lakói is az emlékezet valamely pontján élnek, az újabb kutatás is megmaradt anyagra épülhet a dokumentumok terében, továbbá a kutatók maguk is formálódnak a kutatás során, saját emlékezetük is alakul és módosul, így az „objektív”, néprajzi, történeti, gazdálkodási, vallási, építkezési, kapcsolati és más viszonyrendszerek is egyre inkább témakörre és keresési aspektusok részévé válnak. E folyamatban egy hiányszakma új perspektívái egyszerre nyílnak Lencsés művéből, ahol a survey (eredeti) értelme, az áttekintő elemzés igénye, az interjúk és hétköznapi beszélgetési szituációk személyes tanulságai épp olyan fontosságot kapnak, mint a „kőkemény” adatok. Még izgalmasabb, s az Olvasó számára is kutatástörténeti, társadalomismereti módszertan mellett még további impressziókra ad módot, ahogyan magában a „kereséstörténetben”, a falukutatás elemi „törmelékeiből” egy doktori értekezés összeállításában is folytonosan főszerepet kap a befogadó kutató, az értelmező és újraértelmező habitus, az empirikus módszertanon túl a társadalomismeret involválódást, bevonódást igénylő felelőssége, valamint az ezek közreadását sürgető elköteleződés is.

Mindezek mellett és ilyesmik következményeként is alakulhatott úgy, hogy a szegedi bölcsészek, pszichológusok és szociológusok (tanáraikkal karöltve) egy településkutató kurzus tervezésekor kiválasztották Dudart, mint a háromnegyed évszázaddal korábban már egyszer meglelt terepet, ahol „a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjai bejárták a környező falvak tanyavilágának dűlőit, majd ellátogattak egy bakonyi kistelepülésre, és fiatal kutatóként ugyanúgy a magyar vidék társadalmának kutatását tűzték ki célul, mint mi...” – írja a közös gyökerek keresését és a régmúlt megidézésének teszt-lehetőségét ismertető Rácz Attila a 2012 februárjában a Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszék elméleti képzés mellett a gyakorlati, „kiszállásos terepmunkára” fókuszáló munkájáról. „A felkészülés során Lencsés Gyula kollégánk felvette a kapcsolatot a Gulyás testvérekkel is, akik a 80-as évek végén Dudaron készítették *Málenkij robot* c. nevezetessé vált dokumentumfilmjüket. A kapcsolatfelvétel eredményeként Gulyás Gyula csatlakozott a kutatócsoportunkhoz és dudari tartózkodásunk alatt végig forgatott. Az általa készített filmdokumentáció megtalálható kötetünk DVD-mellékletén. A 75 évvel korábbi anyagok gyűjtése és tanulmányozása során más érdekes dolog is történt. Kiderült például, hogy Tomori Violának, az 1937-es dudari falukutatás fő szervezőjének az unokája egy korábban nálunk végzett szociológus hallgatónk közeli családtagja. Így Tomori Viola lányával és unokájával is felvehettük a kapcsolatot, akik sok hasznos információval segítettek felkészülésünket...” – szól a „bevonódás” folyamatáról is tanúskodó közelítés a Lencsés Gyula – Feleky Gábor szerkesztette *Múlt és jelen*.

Szegedi társadalomkutatók Dudaron 1937–2012. kötetben (291-293. old.).¹²³ Izgalmas tárgykör lenne e könyv mint kutatási tapasztalat, mint a kvantitatív és kvalitatív kutatási módszerekre egyaránt építő településkutató munka részkérdéseiben elmerülni, de céлом itt most csupán annyi, hogy kiemelhessem Lencsés Gyula ebbéli munkáját, s a később ebből „leszármazó” hatalmas monográfiát láttassam. De az újabb szegedi tereptapasztalatot azért érdemes itt fölidézni, mert érzékenyen tükrözi, hogy Lencsés nemcsak része és részese ama „hozott örökségnek”, mely a szegedi tájban határozottan támaszkodni képes a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának hagyatékára, de ennek lehetséges mai „olvasatait” nyomatékkal látja el és maga is ezt viszi-építi tovább, kortárs kifejezéssel „örökségesíti”. Ebben pedig a brit kutatás „objektív” és leíró értelmezése éppúgy szerepet kap (11-110. oldal), mint a kutatói attitűd változásainak, sőt maga a falu, Dudar lakóinak reflexív-interaktív viszonyát is megérzékítő jelenségnek intim lenyomatait.

Ez a felfedező attitűd amúgy nem csupán „a szegedi csapat” sajátja, nem is kizárólag Lencsés nyitottságán múlik, hanem magán a kutatói belátás élményén, szerepszerű vállalásán, sőt – engedtessek megkockáztatnom az elfogult kijelentést! – „a” kutatói szereptudaton és elszántságon is. Ahogyan a kötet ezt tükrözi, megvolt ez az angoloknál is, akik egy szlovákiai konferencián éreztek rá a falukutatás lehetőségére, majd szociális kérdések megoldás-keresési feelingjében döntöttek a dudari kutatásról és a szegediek intenzív bevonásáról is. „A szegedi csoport megnevezés némi magyarázatra szorul, amit most első kézből megadhatunk: »Társaságunk tagjai a Szegedi Egyetem különböző intézeteiben dolgozó fiatal munkatársak, akiket közös érdeklődésük, a paraszti sors tart össze, ez lett tudományos és művészeti tevékenységük alapja. A magyarországi parasztság jelenlegi helyzetének problémáját a csoport tagjai adott szakterületük, pl. a szociológia, az etnológia, a filológia, a pszichológia, stb. szemszögéből vizsgálják. Az anyaggyűjtés terepmunkák során történik. Elméleti és gyakorlati munkánk eredményeit saját kiadványsorozatunkban publikáljuk. Ugyanebben a sorozatban megjelentetünk ballada-, népmese-, népdal- és hasonló gyűjteményeket is...« (120. old.). Vagyis ezt a komparatív, multidiszciplináris, személyes, direkten terepmunkára elszánt habitust hozta, adta tovább, segítette és intézményesítette is az Institute of Sociology, mely hatásnak a magyar alföldi, ormánsági, kunsági vagy erdélyi kutatáshagyomány már sokkalta előbb teret adott, mint a harmincas évek népi írói, feltáró ismeretközlései, parasztsággutatói. A kutatók lehetséges találkozása kutatókkal, a kutatás remélhető találkozása az élő tereplakókkal, a személyes benyomás összhangja a népelet társadalmi tényeivel, s ehhez a „néplélek” tanulmányozása a pszichológia akkori körülményei és intézményesültsége révén, kiegészülve a folklór, a gazdasági világ, a társadalmi kapcsolatok és a környezettel szimbiózisban élés adott állapotaival – igencsak korszakosan meghatározó impresszióknak minősült.

Lencsés Gyula monográfiáját, s a benne önálló értéként is megbecsülendő szövegrészeket, levelezést, tekintélyes mennyiségű fotót még sok-sok oldalon át lehetne idézgetni, értékelni, magasztalni... Az elismerést azonban nem a recensens „osztja”, hanem a Szerző érdemli meg, s nem a kutató társtól, értékelő szakmabelitől, diákjától vagy szerzőtársától, hanem magától az Olvasótól. E lehetőséget (és sugallt „feladatot”) immár Rájuk hagyom – ama szükségtelen kiegészítéssel, hogy érdemes rászánni az időt a szöveggel ismerkedésre, mert nemcsak a magyar szociográfia egy jelentős művéről, nemcsak egy kutatói habitusról a felhangjairól, nemcsak a táj és nép, régió és kultúra fölismeréséről kap élményt, hanem a beavatottság, a rálátás, az

¹²³ Lencsés Gyula – Feleký Gábor szerk. 2013 *Múlt és jelen. Szegedi társadalomkutatók Dudaron 1937–2012.* Szeged, Belvedere Meridionale.

érzékeny tévő megismerésmódok egy sajátlagos fajtájáról is. Nem utolsósorban pedig: Emberekről, akik itt történetesen dudariak, Bakony-béliek, szegediek vagy londoniak akár, de ugyancsak érző és érdeklődő, megértő és felfedező Emberek.

/Az ismertető megjelenés alatt a Comitatus folyóiratban/.

Történetmondási antropológiák felé

Peremlét-mindennapok és téridő-formációk

A soron következő feladatként, ha itt nem pusztá könyvcímeket szednénk csokorba – követve az internetes könyvpiac egy-egy nagymonográfiát is öt mondatban „elintéző” közlésmódját –, szinte kézre állna, hogy oly széles ölelésű cím alá sorolható művekre is kitérjek, melyek révén mind a műegész, mind a róla felkínálkozó elbeszélés méltó felülete lehet az alkotó és olvasó közötti lehetséges találkozásnak, avagy művek és olvasóik érintkezési hatáslehetőségének. Az alábbi könyv-mustra elemei ezért elszántan „elbeszélőre” formálódnak – előzetes megbocsátást remélve az Olvasótól. Vagy ha mást nem, legalább azt az időt, melynek teresedésében, létformáiban az alkotói közlés szándéka valamely szűkös interpretációs „áterszen” keresztül juthat a befogadóhoz – belátva mindennek korlátait, stiláris ésszerűségeit is. Ha lehet a tűznek, a nemiségnek, a politikának vagy a pedagógiának antropológiája, miért is ne lehetne magának a forrásokhoz eljutásnak, a textuális gyűjtésnek, a képszerű feldolgozásnak éppoly jogos feltárásmódja a narratívák antropológiája?! Hát még, ha kultúrtájak, kollektív emlékezet, marginális életvilágok belső térénumaiba vezet mindez...

Interetnikus mezsgyék és érintkező kultúrtájak

A kisebbségkutatók közös meglepetéseként a közelmúltban elhunyt, földrajzos alaposottságú Ilyés Zoltán fektette le a kultúrtájak közötti kortárs gondolkodás új aspektusait *A kulturális kontaktzóna történeti változásai a székelőföld keleti peremvidékén* című munkájában.¹²⁴ Mint más műveiben is,¹²⁵ Ilyés Zoltán a kulturális antropológia komplex kutatási és szimbolizációs szféráiban *a táji adottságok közötti etnikai és nemzeti identitást* leli meg a Kárpát-medence multietnikus térségeiben. Megannyi helyen megfogalmazza a turizmus és az örökségesítés kapcsolatrendjét és kutatási példáit, a történeti földrajz keretei között tárja föl a kultúrtáj, a tájhasználat jelentőségét a Kárpátokban és Gyimesben, eközben az antropogén geomorfológia és etnikai földrajz, vallásföldrajz és lokális kapcsolatrendek számos szférája foglalja le figyelmét. Sőt: a földrajzi körvonalak, tájak és terek, határok és történetiség változáshagyományai kerítik körbe eszmehorizontját: *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben* című doktori disszertációja¹²⁶ a magyar nyelvterület periferiáján elterülő, izolált és polgárosodásban igen megkésett mikroregionális egységet veszi antropológus-földrajzos-társadalomtörténész nagyítója alá. A „nagyító” itt némi eufémiával formált kifejezés, hisz a Keleti-Kárpátok földrajzilag izolált, önfenntartó (autark) termelésre berendezkedett, hagyományos paraszti üzemszervezeti módokat még látszólag változatlanul fenntartó közösségi mintázata épp az „egykor és most”

¹²⁴ Elérhető itt: <http://www.antroport.hu/ilyes-zoltan-a-kulturalis-kontaktzona-torteneti-valtozasai-a-szekelyfold-keleti-peremvideken-az-egykori-csik-megyeben/>

¹²⁵ Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben /2003/ <http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/konyvek/vagabundus.pdf>; A gyimesi „ezeréves” határ olvasatai /2005/; Etnicitás és szimbolikus geográfia: A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén /2010/; A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. Kutatástörténeti vázlat /2014/ stb.

¹²⁶ Disszertációk az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszékéről, 1. Eger, 2007. 191 oldal.

dimenziói között mutat tájhasználati módokat és tájformáló hatásokat. Teszi mindezt Ilyés olyan történeti ökológiai, kultúrakutatási és ökológiai antropológiai késztetettséggel, amellyel a Tatros felső vízterületét mintegy „leltárba” véve a természeti kerek, a tájformáló kolonizáció, a román és magyar megtelepedőket jellemző tájbeélés alapján például birtokjogi, területhasznosítási, szociokulturális és antropogén morfológiai jegyek alapján írja körül, magát a térbeliséget a régi birtokegységek, az erdőpusztítás, a földművelési módok és teraszformáló stratégiák, ökológiai folyosók és sáncok, közös legelők és privát adóviszonyok, pásztorkodás és népességnövekedés dimenziói között felmutatva. A mű egésze éppen a szociodemográfiai és antropogén morfológiai sajátosságok miatt bekövetkező kultúrtáji veszélyeztetettséget hangsítja föl a záró fejezetben, melyben a folklórturizmus, a tájesztétikai képre sokszor negatívan ható magánosítási cselezések, a gazdálkodást veszélyeztető tájlerablás és erózió, az életformaváltást követő új értékszemlélet eluralkodását és károsító hatásait mutatja ki imponáló aprólékossággal. Ha a hagyományos gazdálkodás elemei (állattartás, erdőhasználat, tejfeldolgozás, szántóművelés stb.) és a tájszerkezetben elemi egységekként megvolt, de ritkuló lakófunkciók (belsőiségek, esztenák, szakrális emlékek, kerítések, nyári szállások, közösségi terek) átadják helyüket a traktoros művelés biodiverzitást csökkentő hatásának, továbbá ha a nyugati stílusú fogyasztói-ság és turizmus-érzékeny szolgáltatások pusztíthatatlan hulladékhegyeket termelnek ki, s ha a tájvédelem nem képes tudatos, közösségi értékrendre épülő kollektív cselekvésre építve a kultikus szokásokra és belső kapcsolatrendre érzékeny beavatkozásra – akkor a kultúrtáji univerzum egykönnyen „szociális ugarrá” változhat át. A kötet egésze izgalmasan képviseli az ökomuzeális szemléletet, és a tradíciók változásával együtt járó kényszermodernizációs folyamatokat átlátni, értékelni, kezelni még lehetséges racionalitást, beleértve a tájváltozások gazdasági, esztétikai, funkcionális, közlekedési, turisztikai, talajtani, növényzetkutatási, állattenyésztési és birtokviszonyokban kifejeződő életmód-változatokat is, de szinte „mellesleg” a helynevek, tájszerkezeti változások, kulturális-politikai-szimbolikus határok és határhasználatok szinte teljes környezetraaját is adja. A kulturális antropológia, melynek csupán igen megritkult érdeklődési terébe (és szinte csak véletlenül) kerül be mostanság a paraszti táj vagy a kultúrtáj, ekkénti ráközelítéssel Ilyés azt a kivételes szemléletmódot mutathatja fel, melyet jószerivel egyedül képvisel ezzel a komplexitás-követéssel.

A földrajzi, etnopolitikai és kulturális rétegek torlódására, mentális régészeti feltárásának, izgalmas kalandjának alapos vázlatára vállalkozik Ilyés Zoltán egy további munkájában is: a *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében* című kötetével¹²⁷ az utóbbi idők monografikus feldolgozásai között is kiemelkedő súlyú elméleti közelítésben tárgyalja a Kárpát-medencei kutatások egy sajátlagosan „kultúrföldrajzos” aspektusát. Ilyés munkásságára régóta a kulturális antropológia, az etnikai kutatások és a földrajzi-gazdasági-megélhetési szemléletű kölcsönhatás-elemzések voltak jellemzőek, e kötetben pedig kifejezetten körüljárja, és a történeti Magyarország mentálisan konstansnak tekintett vázlataiban is térképészi pontossággal regisztrálja mindazon eltéréseket, melyek a köztes szférákat, áthatásokat, etnikus interferenciákat kínálják az empirikus megismerés számára. A Szerző kartografikus precizitása a teorikus térből indulva, de azt minduntalan az empirikus lokalitás-kutatásokban tesztelve építi ki a maga mintázatait, melyek (erőteljesen hangsúlyozva itt a minősítő jelzőt) *korszakos* alapjaiként szolgálnak mindazon felfogások mai állásának és jövőendő esélyeinek, melyek a régió mikroközösségi terében a lehetséges rajzolatokat körvonalazzák. Műve fontos

¹²⁷ Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest, 2008. 200 oldal

szemléleti irányok foglalatja, egyúttal disputáló olvasata és empirikus tesztje is, melyre nemcsak a kutatóknak-kutatásoknak, hanem a tárgyalt mezsgyék lakosainak, életteli életvilágaiknak is komoly szüksége van.

A könyv címének varázslatos túltengése szakkifejezésekben és a legkülönbözőbb tudásterületeken is sokszor vitatott-átértelmezett tartalmakban láttatja, egészének sugallata pedig mégannyira igazolja, hogy sokterű, sokágú, szétágazó tartalmú gondolat-ívekkel él a Szerző. A három nagyobb fejezet földrajzi terekben is strukturálisan tagolt vidékek, eltérő szubkultúrák és etnikai csoportkultúrák együttélését tükrözi: *román-magyar interferenciák* Csíkbán, görög katolikus papság helyzete a milleniumi hazaformálás idején, székelyek a csángókról és magyarországi sztereotípiáink, gyimesi „ezeréves határ” szimbolikus rekonstrukciója és nemzeti turizmus, *Kárpát-medencei német identitások* szepességi, szlovák, nemzeti és etnikai keretek, autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek helyzetképei, s elméleti keretként a kötet kezdő blokkja *régi fogalmak és változó kontextusok* terében. A határ, a kontaktzóna, a szórvány, a peremvidék, a nyelvsziget-néprajz és a honvagyuturizmus székelyföldi, körmöcbányai, bánáti, cseh-erdei terepeken... – olyan fogalmi univerzumok mindezek, melyek szűkös szótára is monografikus alpmű lehetne már. Ugyanakkor reménytelenül komplex tudások, s még reménytelenebb feltárási szorgalom, földrajzi és néprajzi tudás, antropológiai érzékenység jellemzi ez előadásokat-tanulmányokat egyenként is, amelyek együttese valaki invenciózus egyetemista számára egy kiadós életút termékének tűnhet, és kortárs kutatótól ugyancsak a legtiszteltetreméltóbb respektust követeli meg. Ilyés Zoltán egészen kétségbeejtően egyedi a maga felkészültségével, terepkutatói helyismeretével, érdeklődésének a Kárpát-medencei kisebbségek sorshelyzete iránti maximális nyitottságával, szakmai precizitásával is. Aligha ismerhető olyan szakmai érv, mely ellene szólna, ha vitatkozni kellene Vele – de nem kell, mert lenyűgöző pompájú és részletességű érvelése, retorikai attrakció-számba menő előadásai azt a tudományos emberfőtől nemcsak elvárható, hanem ritkaságát tekintve roppant sokra becsülendő perfektséget képviselik, melyet nehéz „jogosabb-okosabb” érvekkel elvitatni. Ehelyett tisztelni és szeretni, élvezni és magasztalni annál inkább lehet. Könyvei részletesebb ismertetésére örömmel vállalkoznék, de nem itt, s nem mostanság, hisz akkor egy elismerő kritikai értékelésére majdnem annyit illene szólni, mint amennyit ez előadásokból és tanulmányokból összeállított kötetében maga összerendezett. Csupán sajnálni lehet, ha ezek a művek nem igazán juthatnak el szépliteratúrai miliókba, irodalmi folyóiratokba vagy ismeretközli weboldalakra – ezzel ugyanis főképpen azok veszítenek, akik számára pótolhatatlan forrás és élvezetes tudományos csemege lehetne az etnicitás hazai szakirodalmában és határokon túli értelmezései között.¹²⁸

Vannak olykor tehát könyvek, tudások és közlések, amelyek nemcsak nem évülnek el, hanem még akkor is hatnak, ha vannak ugyanakkor beidegződött rossz szokásai a többrétegűvé válni látszó tudás-ágazatoknak (avagy, kortárs fogalommal és meghökkentő sugalmazással: a „kreatív iparágaknak” és „tartalomszolgáltatásoknak”), s mindezzel még a hétköznapi könyvpiacnak, a „tudni-nem-érdemes” szakterületeknek is. Fontos, nem múltó értékek ezek, kedvére és okulására a Kárpát-medencei identitások, térségi kultúrák, etnikai közérzetek és üdvtanok kutatói vagy értői számára...

¹²⁸ Nem mellékes körülmény, hogy 2015. december 8.-án vesztettük el Őt örökre... Nagyobb és főbb munkái mindenestre többségükben elérhetők és le is tölthetők ezen a webhelyen: <http://www.kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/a-kisebbssegkutato-intezet-kiadvanyai>

Nemzeti térképészet – ha kartografizált etno-tér-tudományba simul

Ha a fentiek szabhatják meg a diskurzusok rendjét, nem érdektelen a követőkre is elismerő szakmai pillantást szánni! Nemzeti tér, földrajzi és tájfogalmi história lengi be Krasznai Zoltán munkáját is, kinek vállalása azonban a bölcséleti bölklászságok között általában nem túlságosan preferált térképtudomány, földrajzoktatás és történeti térség szemlélet keretei, határai között mozog. Mozog pedig több rendben is, elsőként a történetben (a két háború közötti Magyarország reprezentáció-történetében), másodszer a tértudományok és a térképészet dimenziói között, harmadrészen pedig a nemzet- és ország-megjelenítések roppant izgalmas térségi határkonstrukcióinak terében.¹²⁹ Ami a térségiség, területi identitás kérdéseiben az elmúlt két évtized földrajztudományi irodalmából kifejezetten izgalmassá lett (nevezetesen a térfogalmak fejlődésrajza és regionális metszeteik), vagy ami az etnokartográfia és etnikai térképészet néprajzi vagy ideológiai megjelenítés-történetében a leghúzóssabb hatást gyakorolta (ebben is főképp Keményfi Róbert kutatásai, részben Kocsis Károly etnodemográfiai alapművei vagy Borsos Balázs történeti adatbázisa),¹³⁰ az mind megjelenik e kötetben, ráadásul a mentalitás- és politikatörténet olyan időszakának komplex rajzolatával, ami kevés kortárs opuszban örvendeztet meg olvasóit. Krasznai a nemzeti terület(ek) reprezentációiból válogat impozáns mennyiséget (térképjegyzéke közel száz tételes, színes mellékletei további közel száz plakát-reklám-képeslap-illusztrációval színesítik az összképet), melyekben a trianoni veszteség, a marginalizáltságba sodródás, a nemzetlét-pusztulás víziói mutatkoznak, s mindezt az első világháború utáni időszak térkép-foltjaiból öltögeti egybe, mégpedig úgy, hogy a könyv egyképpen lehet öröme térképésznek, történésznek, szimbólumkutatónak, politológusnak, műtörténésznek vagy földrajztanárnak. Régen láttam ekképpen száraz tematikáról ilyen harsányan izgalmas könyvet (talán Stegena Lajos híres térképtörténete vagy az Európa-ábrázolások gyűjteménye vetekszik ezzel a képmennyiséggel, viszont alulmarad a történeti és tértudományi kontextusokban), ugyanakkor a „papír-ízű” lapozgatások mögött a térbeli politizálás kivételesen provokatív ideológiatörténete is föltárásra érdemesült, s ettől valóban multidiszciplináris teljességű a könyv. Bárha a kartográfia kora-ókori ábrázolástechnikái éppúgy lehettek akár utazók, uralkodók vagy gazdálkodók megörökítési metódusai, mint a foltokból összerakható vaktérképek vagy kisiskolás tankönyvi ábrák, maga a karto-gráfia (mint papírra rajzolt tér-vetülete az átélhető térélménynek) szinte sosem lehetett tiszta tudomány, amennyiben mindig is közlekedési, hadászati, hódítási, áruforgalmi-szállítási vagy épp migrációs tematikák melléklete volt, de a trianoni határproblematikák esetén „rajzolata” még súlyosan izgalmas kérdéstömeg is lett. Az, hogy térről, térképről, térbeliségről miképp gondolkodnak a francia Annales-iskola hívei és követői, a francia doktori kurzusokon és kutatásokon edződött Krasznai számára olyan bevezető fejezeteket kínált doktori értekezése anyagához, amit azután a két világháború közötti Magyarország nemzetfogalmihoz, nemzeti terület-vízióihoz és reprezentációs anyagaikhoz vezet tova, illő egyensúlyban tartva nemzeti ideológiák, nemzeti oktatás, vizionált vagy imaginált nemzetegység és manipulatív oktatási felületekre szerkelt vizuális ismeretanyag elemeit. Ez a „foltonfolt” képződmény – nem kis részben a francia tértudomány és társadalomtudomány öröksége révén – példátlan harmóniába rendeződik az értekezés lapjain, kölcsönös meglepetést kínálva uralomtörténet, tértudomány és kultúraelmélet hívei számára, azzal a végső

¹²⁹ *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon.* IDResearch Kft. / Publikon Kiadó, Pécs, 2012., 262 oldal.

¹³⁰ Utóbbiról lásd bővebben: A.Gergely András 2013 A vallásnéprajz új teresedései. *Tér és Társadalom*, 27. évf. 3. szám, 150-158. old.

üzenettel, hogy a két háború közötti nemzetkonceptiókban bekövetkezett területi, földrajzi és főleg nemzetideológiai átváltozás jelentőségének és médiumokban föllelhető lenyomatainak hosszú távú hatása van a szimbolikus nyelvezetek, intézményes hatások, politikai célként megfogalmazódó szegregációs vagy bűnbakképző ideák kontinuitása révén. „A regnáló elit ideológiai alapjaként mobilizációs, legitimációs célokat szolgáló reprezentációkból... már kontrolálni képtelen tragikus erők váltak” a második világháború idejére. S ha csak idejére, az már a történeti képhez tartozik, nem pedig a jelenre is, mely ismét keretet ad a történeti marginalitás biztosításának új útjaira, a visszaforgatható történeti időfolyam manipulálására, imaginált egységesség történeti károosságának fölismerésére...

„...amint Európa mappáját vizsgálom, hirtelen ijedség borzong végig rajtam: hiányzik Magyarország! Csakugyan, hazámat hiába keresem, eltűnt a vonalak zűrzavarában” – idézi Krasznai Babits Mihálytól, s további szövegeket is felhoz az eltűnés historikumához, a kisiskolásoknak tanított földrajzi tájak Trianon előtti és utáni élményanyagához, a határok vizuális (reklám, képeslap, plakátok, filmhíradók) megjelenítésmódjaihoz kapcsolva levezetéseit. A majdnem negyven oldalnyi színes melléklet a magyar nemzeti szimbolikában létjogot nyert jelképi tartalmak széles körét hozza illusztrációként az oktatás és politikai propaganda, revíziós érzületek és szakralizálódott tárgye gyűttesek révén – jelképtári mutatóként halmozva elő „Számozott Hungáriát” és a Kárpátok Szent Istvánját, Szent-évi nyereményszelvényt és Krisztus urunk keresztjét cipelő magyart, Jézust magyar koronával, a németek terjeszkedését vasútvonalakkal akadályozó stratégiát, vagy épp a békekonferenciát előkészítő francia politikai mentalitást ismertető tényanyagot. Az országhatárok és a földrajzoktatás viszonya, a térképek történeti kutatásba bevont jelentéstere, a tájfogalmak alakulása és kríziskezelési szerepük, diplomácia és revizionizmus Kárpát-alja ürügyén, vagy épp a limpiasi csodás feszület és a Habsburg-család viszonya egyenként is, de összefüggések rendjében még inkább pontosító összhatással szolgálnak a diskurzusok nemzeti rendjének és revizionista betagozódásának huszadik századi körképébe. Eddig nem, vagy nem ekképpen mélységben létezett diszciplínát ölel át Krasznai, s teszi kötetét „a nemzeti terület reprezentációját” a magyar és környező világképek rendszerében érzékenyen elhelyező forrásművé. Ugyan a narratív történetmesélés inkább csak másodelemzési szintű regiszterét futja végig, de pontosan érzékelhető, hogy maga a történetmondás sem lenne lehetséges a faktumszerű formák, ideologikus közléstartalmak és maga az egész trianoni kollektív emlékezeti képvilág nélkül...

Nemzeti térkép-felület – ha társas emlékezetté olvad

A társadalom és a nemzeti vagy kulturális azonosságtudat történeti víziói közé nemcsak a fotók, regények, memoárok, filmkockák és a kommunikatív elbeszélésmódok tartoznak, hanem az emlékcímű fölidézhető miliók körében fogant konstrukciók is. Ezekről, s a társadalmi emlékezet mint nemzeti térkép-felület alapkérdéseiről formált remekbe szabott monográfiát Zombory Máté is, aki a kortárs kultúrakutatás egyik leginspirálóbb körképét nyújtotta ezzel. *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után* címmel¹³¹ olyasfajta vállalatot tesz, melyben a térbeliség, nemzet, lokalizáció és európaiság részint valami képzeleti laboratórium termékeiként, „az én múzeumaként”, a nemzeti összetartozást és állam nélküli nacionalizmust a „természetivé tétel”, vagy az „otthonhoz visszatérés”, az

¹³¹ L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011., 308 oldal.

„ellenmodernizációs stratégiák” perspektívái között szemléli. Zombory narratívája a posztmodern ébredés, komplex kultúratudományi és interaktív megismerésméleti diskurzus impozáns opusza. Nem vélek jogosnak világképi vagy nemzedéki kontrasztba egyszerűsített összehasonlítást, de Zombory egész ráindulása, a kultúrakutatás és diszkurzivitás nyelvének magabiztos használata, a kortárs problematikák tengerében magabiztosan eligazodó értelmezési kísérlet mintapéldánya, az „alternatív nemzeti otthonok” térdinamikai alapvetését kínáló traktátus. A hat nagyobb fejezet (három elméleti és három empirikus tanulmány) körvonalai között megkomponált nemzet-emlékezeti térkép ugyan nem vállal direkt kapcsolatot a történeti antropológiai vagy a politológiai–etnológiai nemzet-diskurzussal, de úgy vélem, a nemzetkutatásban az emlékezet-politikai fő hangsúlyt kiemelve roppant fontos distinkciót kezdeményez. Ekként szól erről Ő maga: „...nem a nemzet jelentése miatt, az odatartozás kritériumának monopóliumáért folytatott nemzetállamon belüli küzdelmek foglalkoztatnak, hanem azok a párt- és „oldal”-független kulturális koncepciók, amelyek a magyar nemzetállamot tekintve egységesnek mutatkoznak. Ez az egység persze nem valamiféle belső magyar állandó, hanem a nemzetállami hatalmi–intézményi rendszerből következő, történetileg meghatározott és kormányzatilag kikényszerített működés” (8. oldal). Ehhez figyelembe veszi nemcsak a nacionalizmus globális kontextusát, az időbeliséggel összefüggő szerveződésmódokat, a helyek és terek virtuális hazát és otthonosság-élményt kínáló funkcionalitását, a tér és ember viszonyának lokális-tudatban megjelenített verzióit, no meg az 1989 utáni ünnepek, nemzetépítő elbeszélések, egyéni identitás-választási stratégiák mögötteseinek, nemzeti térkeresés és határolás identitás-korlátozó vagy építő narratíváit, lekezelő és fölemelő gesztusainak empirikus hatásait is. Letisztult nyelvezete, mégis asszociatív és inspiratív üzenetei (talántán túlegyszerűsített minősítéssel) az utóbbi évek egyik legkreatívabb szakirodalmi forrásanyagává teszik kötetét.

Ha történész, politológus, kisebbségsszociológus, kommunikáció-kutató, politikai antropológus vagy szociálpszichológus lennék, kötelező irodalomnak tekinteném mindezen pályák felsőfokú szakképzésében Zombory munkáját, itthon legalább annyira, mint a külhoni formálnemzeti és határátlépési miliókben, határokon túli magyar oktatásban, a magyarságtudomány megannyi felsőiskolájában. A kötet teljes és egzakt ismertetése itt most nemcsak az Olvasó tisztos türelmét már réges-rég meghaladó terjedeleme miatt lehetetlen, de problematikusnak tűnik alapos kijegyzetelés nélkül „áttekintő” típusú „olvasatot” gyártani róla. A szinte oldalanként is sokfelé elágazó gondolatgazdagság miatt sem lehetséges ebbe belefogni. Annyi azonban mentségemül szólhat, hogy ha a kötet s a szerző erényeinek jelzésével épp csak hozzájárulhatok a megismerés és befogadás élményéhez, már többet értem el, mintha dadogva idézgetnék félmondatokat a sűrű olvasatokat és árnyalt deskripciókat oldalanként kínáló könyvből. Van az úgy, hogy az ember belát egy önmaga által talán vágyott, megkezdett, de be nem teljesített gondolat-kísérletet, szemléletmódot, s ráébred, hogy épp ez az, amit követni, létrehozni érdemes lett volna, s amit épp másnak sikerült. Sem nemzettudatot, sem önismeretet, sem tudományt művelni és fölfedezni nem érdemes enélkül, és kortárs szaktudományt sem ajánlatos – talán épp azért, mert immár ez is az emlékezés (valamelyik) térképéhez tartozik...

Elbeszélések a Szilágyság interetnikus együttélési tereiből

Lehet, a múlt-átélés és kontinuitás-elfogadás korántsem csak önelhatározás kérdése. Viszont ahol az időnek tere van, s a tér idejébe vetetten a magányosan kollektív énkeresés más perspektívák felől is áttekinthető-átélhető, sőt kreálható változatokban

is létezik, netán emelkedettebb spiritualitás velejárójaként formálódik, ott tolakszik elő a kérdés, mitől marad mégis kontinuus, ami megszakadhat, mitől túlélő, ami pusztulásra-romlásra ítéltetett...?! Survival avagy revival, ahogyan az alábbi könyvben is rendre visszatükröződik, kiérdemlik, sőt provokálják az érintettek kérdéseit és a kutatói válaszokat szintúgy...

Részint ezekről a kérdésekről és kérdésekből is formálódik az egyensúlyi együttélés-helyzet, melynek a miskolci Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet oktatói-hallgatói lettek felmutatói egy tanulmánykötetben, mely a szilágysági Tövisháton készített terepmunka tapasztalatait jeleníti meg interkulturális rejtelmek terén.¹³² Az Antropos sorozat korábbi elméleti etnológiai és vizuális antropológiai forráskiadásai (a debreceni Csokonai kiadó révén) számos társterület (esztétikai tapasztalat, struktúrák és funkciók, idegen-fogalmak, európai etnológia, kortárs és modern antropológiai iskolák, irodalomantropológia, helyek és terek narratíváinak) feltárása után most saját tanszéki terepkutatás tudásanyagát felmutató elemzői kör térségtanulmányait tartalmazza e kötet – az utóbbi évek kesergő kritikai szemléletmódját is fennen cáfoló tudásként, a „stabil etnikai együttélési helyzet jellemzőinek és sajátosságainak ... jó példajaként”. Az etnikailag vegyes erdélyi peremvidék hosszú távú partnerségi és konfliktuskezelési modellje akkor is ritkaságként értékelhető, ha a kisebbségkutatások vagy határon túli elemzések javarészt térvésztesről, a korántsem rejtélyes marginalizálódásról és státus-bizonytalanságról szólnak legtöbb esetben. A lokalitás problémái, az asszimilációs gyakorlatok, az egymás tükrében együtt élő nemzetek hagyománykötté világa olyan rehabilitációs folyamatok révén kerül itt előtérbe, melyek Völcsökön, Bősházán, Monón és Szamosardón 2009-ben kezdett, és három évig tartó megismerési folyamatban nem az oppozíciók természetrajzára, hanem a *szociokulturális hasonulás mikéntjeire* engedtek rálátást. Mégpedig olyan miliőre, kistérségi kultúrára, melyben az interkulturális rejtelmek oka csupán részint az asszimiláció évszázados folyamatának kivételes be-nem-következése volt/maradt. Továbbá református és ortodox (valamint neoprotestáns kisegyházi) kölcsönhatások együttléte, hagyományos gazdálkodási formák harmonikus átalakulása is erősítette ezt, emellett a szokásbeli és etnikai életmód-elemek megléte is kellő alapot adott a kutatásra, s olyan vizuális rögzítésre (fotó, film) is érdemi feldolgozási lehetőséget kínált, mely kellő komplexitással írhatta körül az együttélések konvencionális módjait.

A kötet két-három terjedelmes formai egységéből az első az oktatóké, a második a diákoké, a harmadik pedig mintegy „függelékként” csatolt dokumentumfilm DVD-anyaga és leírt szöveggönyve, amelyben ez az „elkacagott világ”, a „megvagyunk mi egymás mellett...” hangulata rögzül s nyer élményközeli teljességet, intim igazolást. A három formális dimenziót indításként Bán András vizuális antropológiai megközelítése, valamint Dallos Csaba szilágysági terepmunka-példáiból felmutatott, elbeszélés-reprezentációkat felvonultató filmes kutatói írása köti át az oktatói-tudományos szint felől a szöveggönyvi zárófejezethez, részint pedig az előtte közölt, diákok formálta esettanulmányokhoz. A kötet ezzel a három tömbre építettséggel nem csupán olvasóinak nyújt áttekintési segítséget, de harmonikusan tükrözi a miskolci antropológusok konzekvens létformáját, melyben diák és oktató, fotós és kutató, elemző és adatgyűjtő együtt, partnerségi összefogásban keres és fedez föl, formál tanulmányt vagy oszt meg empirikus kutatási tapasztalatot. Biczó Gábor (Kotics Józseffel közös) bevezető körvonalai a Tövishát vegyes lakosságú színtereiről szólnak elbeszélően, majd

¹³² Biczó Gábor – Kotics József szerk. *„Megvagyunk mi egymás mellett...”*. Román-magyar etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton. Miskolci Egyetem, KVAI, 2013. 312 oldal, DVD film-melléklettel.

ugyancsak Biczótól egy impozáns összegző fejezet az etnikai együttélés egyensúlyhelyzet-elméletével körvonalazza a kutatási problematikát, valamint Kotics József megélhetési stratégiákról formált etnikai értékdimenziói ezután kellő súlyt és respekust adnak a kutatás egészének, kereteinek és céljának, hogy ehhez harmonikusan illeszkedjenek egyetemi hallgatóik önálló és komoly elemzései. Keresztury Ágnes tradíció és migráció bősházi változásairól, Osgyáni-Kovács Kitti (amúgy OTDK-különdíjas és valóban értékes) völcsöki közösségvizsgálata a hiányzó közös lételemekről és kváziközösségi életjelekről, majd Mészáros-Nagy Éva női normákról, szerepekről és normaszegésről készített áttekintése Monóról, végül Ujhelyi Anna magyar-román együttélés-összképe a bősházi globális/lokális folyamatokról... – összességükben az utóbbi idők egyik legtanulságosabb és legizgalmasabb leképezéseinek, komplex kultúrakutatási példázatainak egyikét adják ki. (A kötet tartalma, bevezetője: http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/kiadvanyok/szilagysag_bemutato.pdf).

Terek, idők és rejtelmek a mindennapokban, a falusi-kistérségi „longue durée” harmóniái és késztetettségei az együttélés nemcsak kacagtató, de a függésrendek térbe rajzolható dimenziói mentén reményt ébresztően elbeszélhető folyamatábráját segítik megrajzolni, szinte monografikus gazdagsággal.

Történeti terek, idői kényszerek

„Jó” térben lenni, s a hosszú időtartamok lehetőségeit a kényszerek tantörténeteivel is egybevetni ma már nemcsak történész, földrajzos vagy antropológus feladat, hanem mindezek együttesét igénylő vállalat. Kevés erre elszánt elme és kutatói program adatik meg, hacsak nem életmű-értékűen merészkedik rész kérdések belső és kiterjedési terekben is járatosnak mutakozó attitűd olyan összegzésbe fogni, mint Oláh Sándor tette Csíkszeredában. *Kényszerek – tanúságtevők. Történetek a legrosszabb évszázadból* című kötete¹³³ pontosan erre vállalkozik. Az eltűnő (vagy eltűnt) életforma vonzásából kényszerekkel és vágyakkal a Nagy Háborútól a szocializmus kori életformaváltásig és az ügynökjelenség „alulnézeti” elbeszéléseig számos olyan dimenzióra lehetünk figyelmesek, melyek az életformák és életvilágok tapasztalattörténeteit egybeszerkesztve formál emlékezet-könyvet. Célja nem utolsósorban az, hogy a történelem valódiságában már szinte elbeszélhetetlen történései ne tűnjenek a névtelenség feledésébe, s ne legyen megszépítő emlékezet része „a meggyötörtek, megkínzottak, üldözöttek, vagy az erőszak enyhébb formáival uralom alá hajtottak, a diktatorikus uralomgyakorlásban szoros függőségi viszonyokba vetettek” megannyi története, hanem megmaradjanak „a hőhéroknak segítők története is”, „hátha kevesebb rosszra lesznek kaphatók a későbbi nemzedékek” (6. oldal). Oláh abból indul ki, hogy megannyi történész szerint a 20. század az emberiség történelmének eddigi legrosszabb, kivételesen kegyetlen időszak volt, diktatúrák és genocídiumok, tömegpusztító háborúk és ideológiai gyilkosságok, embertelen életminták és mérhetetlen brutalitás söpört végig rajta, s e megrendítő tapasztalat a különféle életvilágokban élő és cselekvő emberek tömegei számára maradtak jelképes és történeti hitelű tudások. A kötetben ezek számos verzióját, egyéni történeteket jeleníti meg, egyértelműen a történetmesélés legújabbkori narratív trendjeinek megfelelően, s térben szólva a külső hatalmi kényszerek és belső, egyéni döntések metszéspontjain, az átélés tónusán át vezet a falusi vagy városi környezet, a fölművelők vagy kisiparosok, munkások vagy értelmiségiek életútján át betolakodó hatalmi relációk felé. Igaz meséiben, a narratív történetmondás talán típusos, az alávetett egyént a

¹³³ Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2016., 336 oldal

maga csoportminőségében feltárulkozóvá váló életpályák bűvkörében vonultatja föl, nem utolsósorban épp a létformák elbeszélőinek, értelmiségi közvetítőinek térben és időben behatárolódó emlékezéseire hagyatkozva. Kiemeli Oláh az egyéni életutakban személyes emlékeként megmaradt dokumentumok, levelek, sőt irodalmi feldolgozások jelentéstereit is tükrözni, hisz ezek mint a korszak „lenyomatai” nem „maguktól” beszélnek, hanem a hallgató tekintete, a kutató pillantása és értelmezési keretbe emelő gesztusa révén nyerik el életvilág-leírási arculatukat. A múltbéli valóság-fogalmak és a torz vagy hamis ideologikus képeket tükröző életvilág-hazugságok kritikai áttekintése ma még és már nem halogatható tovább: Kurkó Gyárfás életpálya-modellje, egy falusi kisvállalkozó narratív emlékénye, egy pap az ügynökhálózatban vagy a közösségi emlékezetet, a székelyföldi életmódváltást áttekintő nagyívű résztanulmány pontosan a 20. század megrendítő tapasztalatát, magatartásmodellek és erkölcsmintázatok sokféleségét hozza terítékre, nem más-képp, mint ahogy Ők Maguk, mi magunk vagy a korszak leíró és interpretáló tanúja elbeszélheti. A könyv épp az iménti pillanatban jelent meg, de mert az előző, *Kivizsgálás* című művének gondolati folytatása, már az alaposabb olvasás előtt is figyelemre érdemesnek látszik a téren, hogy a köztörténeti írás, a látéletekben nevet találó és a kutatói „öntörténet” feladattudatát is ellátó vállalás fontos részese a tapasztalati párhuzamokat kínáló más munkáknak.

Oláh Sándor új opusza, s benne Szabó Gyula *Gondos atyafiság*-a, Füzi Lászlónak a parasztleletforma ellehetetlenüléséről vallott nézetei, Márton Áron és az ügynöklétbe bevont Pálfi Géza kapcsolathálója, a székelyföldi munkamigrációk sorsdöntő személyes mozzanatai, de meg további megannyi kérdéskör megfélemlítés-történeti narratívája talán nem az egyetlen, de bizonyos állíthatóan egyike az utóbbi évek lokalitáskutatási, térségkutatási és faluantropológiai szempontú feltárásai közül a legjobbaknak. További, részletesebb elemzésére még érdemes lesz visszatérni, akkor immár a kötet piacra kerülése és olvasása után...

Történetmondás – mesékben, szerepekben, kontextusokban

Már Oláh Sándor kötete, vagy a fennebb előretolt továbbiak sem bizonyos, hogy érdemben jellemezhetők volnának tartalomjegyzékük rövid közlésével, fejezeteik áttekintő vagy aprólékos bemutatásával. Bizton állítható, hogy a mindezeknél is alakra-küllemre-tipográfiára nézve inkább tankönyvként mutakozó mű (mely 7. a Kriza – BBTE közös, *Néprajzi Egyetemi jegyzetek* sorozatban), leginkább annak szolgálhat öröme, aki a faktumok birodalmában a látható hierarchiát szereti megbecsülni, avagy a való világ dolgainak elrendeződési módját keresi folyton. Holott éppen Keszeg Vilmos munkája, *A történetmondás antropológiája*¹³⁴ mutatkozna izgalmasnak e téren a rejtelmeket hagyók között, mivel a kötet fejezetei, leíró tartalmi épp azt az *elbeszélhetetlen elbeszélhetőséget* veszik mintegy szintaktikai rendszerbe, azt is árnyalva a narratívák mentén, ami elbeszélés, történetmesélés, elhallgatás, beszédesemények, mesék, balladák, életútvallomások, tréfálkozások, vagy akár reklámközlések körébe tartozik.

Keszeg Vilmos monografikus vállalása talántán új korszak is a népi szövegek, az alfabetizáció és írásszokások, a „homo narrans” megrajzolására tett kísérletek (s főként az Ő kísérletező alpművei!) között. Nem mintha nem épp Ő lenne, akinek ez a kilencvenes évek elejétől ne lett volna önnön folklorisztikai alapkérdése, emberek és

¹³⁴ Egyetemi jegyzet. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2011., 303 oldal,

elbeszélési kontextusok összefüggéseiben meglátható jelzés- és jelentéstartalmak körében felmutatható tapasztalati tudása is, hogy akár a népi írásbeliség, akár a recens folklórkutatás, akár a privát történet elbeszélési stratégiái közötti választás terén, de minduntalan megmutatkoznak a beszélőközösség epikus örökségét hordozó készletek közötti választás lehetőségei, a narratívák világkép- vagy világhelyzet-alakító szándékának olvasatai.

„Amikor az ember történetet mond, *emlékszik*, felidézi a hallott, a memorizált történetet... /.../ amikor ez ember történetet mond, magát kívánja kifejezni, élményeit és gondolatait. /.../ Amikor az ember történetet mond, azt jelzi, hogy ő is része a világnak, s a történetével olyanná szeretné *alakítani a világot*, hogy az számára jó legyen. Hogy a beszéd, a diskurzus, a történetmondás a világot – különösen annak emberekből álló részét – értelmezi és alakítja, s azáltal, hogy a történet elhangzik, maga is része a világnak, hogy a történet meghatározza, milyennek lássuk a világot, ezt a tudomány a 20. század elejétől kezdte gyanítani, az 1960-as évektől pedig hangoztatni is” (9. oldal).

Aki tehát „történetet mond, az *homo narrans*”, s e kötet a történetmondó emberek habitusairól szól, kutatói tapasztalatok és helyi gyűjtések alapján, végső célként úgy, hogy az „élő emlékezet és a korábbi gyűjtések által átfogott 20. századot reprezentálják”. A narratív viselkedést az emberi cselekvések egyikeként megjelenítve, a nyelvi jelek történetek és üzenetek sorába illeszkedő, értelmező és forgalmazó változataiban felmutatva tekinti át a textualitás mögötti érzelmek, célok, szándékok, értékrendek, gondolatok, követhető tudások átörökítési módjait, melyek összekötnek történeti korokat, eseményeket, jelenségeket, tárgyakat és embereket, generációk közötti viszonyokat, nagyobb összefüggéseket is, s teszük őket transzparenssé. Ezek mint reprezentációk újraszerkesztik a világot, s olyat tesznek hozzá a narratív valóság részeként, mely így létezhet csupán, egyéb formában nemigen. „A narratív viselkedés változatos célokat, szándékokat követ. A történetet használó és befogadó ember önmagát fejezi ki, érzelmeit, gondolatait, értékrendjét tisztán, expliciten, maga és mások számára könnyen érthetően jeleníti meg... Reprezentációként újraszerkesztik a világot, valamint olyan világokat tesznek létezővé, amelyek – narratív valósággként – csupán ebben a formában léteznek” (10-11. oldal).

Persze, maga a történet mint központi kategória mindig a valóság nyelvi, kognitív, kommunikatív, esztétikai, szociális és morális cselekvésként tartalmazza a valóságot, szerkesztett mivoltában és önreflexiókban az előadó önképét is, miképp fönnebb a földrajzosok elbeszélő tájai, kontaktus-zónái, virtuálisan valóságos világai is. Az első tartalmi tömböt, elmélet- és kutatástörténeti áttekintést a kötetben a történetmondás konkrét elemzése követi, s ezek vezetnek a megértést a habitus, a társas kapcsolattartási formák, a narratív megnyilatkozások rendszerbe illeszthető, funkcionális fejezeteit (pl. az *Irányzatok és elméletek; Narratológia. Fogalmak, terminusok; Történetek és kontextusok*; népmese, lokális ballada, populáris élet-történetek, rátótiádák, hírlapi reklámszövegek...). Mintegy zárásképpen a kommunikáció teljesebb és szélesebb felületein már a sajtómunkás „alulnézeti perspektívája” és a társadalomról való tudás demokratizálása/patrimonizálása következik az írás és oralitás dimenziói közötti harmóniákkal, végül függelékként a *Haladás* és az *Aranyosvidék* című lapok reklámszövegei.

Ejsze, ha a Szerző is rápillanthat önnön-magára mint befogadóra és maga az adatfelvétel, a kiválasztás, a rögzítés, a fölhasználás megannyi módjával bánni jogosult közvetítőként is van valamely önképe, amely része a rendszernek, akkor a recensens miért is ne tehetne hasonlóképpen...?! Keszeg Vilmos kötete tudományos és oktatási volumenét tekintve is oly kivételesen gazdag, rétegzett, megtanulásra és alkalmazásra méltó, hogy további szavakkal csak csökkenteni lehet az értékelés hevült

tónusát. Erre már csak azért sem vetemednék, mert amit magam is elmondtam fennebb, az is narratíva, egyféle aspektusú világegész impressziója, többféle interpretáció és narratív beavatkozás velejárója..., vagyis mindaz, amit művelünk, valahol ebben az elbeszélhetőségben bízva fogalmazódik meg s kap késztetést a szavak, történések megjelenítése, akaródzások megértése, továbbgondolások végtelen variációi számára.

Feltámadás, elfelejtés és feltámasztás-történet

Talán ha nem is a legfrissebb, de legalább részben a legősibb forráskutatások egyike irányul arra a históriára, melyben Jézus feltámadás-eseménye zajlik. „A keresztény Jézus harmadnapra támadt fel. Kétezer esztendőre volt szükség ahhoz, hogy a zsidó Jézus feltámadjon. Ennek a két mondatnak látszólag semmi köze nincs egy máshoz. Az első mondat az üdvtörténethez tartozik, s kétezer esztendő alatt sosem ment feledésbe. Minden keresztény mindig tudta és vallotta, ahogy ma is tudja és vallja, hogy Krisztus a harmadik napon feltámadott, ahogy minden évben – húsvét napján – újra és újra fel támad. Az üdvtörténetben az idő és az örökkévalóság keresztezi egymást. Ott nincs múlt, de örök és ismétlődő jelen. A második mondat a történelemhez tartozik. Kétezer esztendeig tartott, míg mind a keresztények, mind a zsidók emlékezni kezdtek arra, hogy Jézus zsidó volt. Ez a tudás kétezer éven keresztül feledésbe merült. Nem abban az értelemben, mintha elfelejtették volna, hogy Jézus – mai kifejezéssel élve – ‘zsidó származású’ volt, hanem mert elfelejtették, hogy jó zsidó volt. Nem jutott eszükbe – miért is jutott volna? –, hogy Jézus nem volt keresztény, s nem is ismerte a kereszténységet. A názáreti Jézust beillesztették a krisztológiába, s amikor Jézusra emlékeztek, arra a Jézusra emlékeztek, akinek a képét a már megszülető kereszténység – Pál apostol és az evangéliumok – alakította ki. Mindez ma már közhely. A kérdés, melyet ebben a tanulmányban felvetek, ennek a közhelynek a születéséhez és elterjedéséhez kapcsolódik” – ezekkel a felhangoló szavakkal indítja tematikus kötetét, majd nem-monográfiáját Heller Ágnes, aki *A zsidó Jézus feltámadása* címmel szedte egybe sejtetéssel teli drámai történetképünk egynémely lenyomatát.¹³⁵

Heller, akire talán pályája kezdeteitől is a magabiztos állítás, az elgondolkodtató következtetés, az elnagyoltnak tűnő, majd alaposan végigvezetett esszéisztikus megközelítés volt jellemző, ebben a kötetében is problémák elé állít mint olvasót. Legalább bekezdésenként meg kell torpanni, hogy a ránézésre egzakt, ugyanakkor általánosított tónusában szinte publicisztikus allűrnek tűnő szövegrészt átgondolja az ember, s eközben rájöjjön a logikai „cselre”, az észvezetés élményére, a késztetésre is, hogy „el ne fogadd, amit állítok, de állíts te is olyasmit, amit épp te ismersz el vagy tételezel...!” – s erre következően érkezik ama rejtelmesen is logikus levezetés, ami előtt viszont már nincs mód nem hajtani fejet, nincs túl sok lehetőség másképp gondolni, mert megalapozottsága éppoly lenyűgöző, mint eredetisége vagy kézenfekvő mivolta. E kötet is ilyen. Alig van három egymást követő mondat, amelyekben ne lenne ellenpont, máskéntlátás, érdemi kontraszt, költői kérdés, analógia, hol történeti, hol rendszerelméleti, hol vallásteoretikus vagy filozófiai retorikai, ismeretelméleti feltevésbe kanyarodó. Mindeközben állításai körmönfontan szépek, hangzatosan „igazak”, vélelemként is tézisszerűek. Itt például úgy értelmezi, hogy csupán az utolsó negyedszázadban lett a zsidó Jézus alakja közhelyszerűen kezelt, de ennek a feltámadási interpretációnak szenteli egész könyvét – „ha nem is okaira, de környezetére, feltételeire fogok rákérdezni” – szándékkal. Sőt nemcsak maga a kérdésfeltevés jelentőségére vagy aktualitására, s ebben a keresztény/zsidó viszony alakulására, az emlékezés és/vagy felejtés kollektív emlékezeti alapjaira, az identitásképzés filozófiai problematikájára, de ezeken túl a történelem és üdvtörténet kölcsönhatásainak mikéntjeire éppúgy. Ezek révén ugyanis annak a „legnagyobb rejtélynek” megközelítését kíséri meg, amely a kollektív emlékezés/felejtés tárgykörén belül a kollektív identitásképzés eljárásaihoz közelítést tesz lehetővé, ezt pedig

¹³⁵ Múlt és Jövő, Budapest, 2000., 116 oldal

egyértelműen az interpretáció elvégzéséhez kapcsolja (számos történeti példával, valláselméleti analógiával, teológiai problematikával, írásfejtési és írástudási párhuzammal, a kultúra lenyomatainak kérdéseivel, mint amilyen a Holt-tengeri tekercseké, a görög szobrok eredetijének eltűnése és mégis megmaradt emlékezeti öröksége, a levéltárak megőrzött anyagai és megismerésük évszázadokkal megkésett lehetőségei közötti élmény-nyomok természetrajza, stb.). Ebbe a körbe illeszkedik Jézus ábrázolásán és ez elbeszélő módok utólagos- vagy újra-interpretálásán át megvizsgálható identitás-változatok széles köre, az ismétlés, az identitások stabilizálódásának megannyi változata, az egymás ellenében kialakuló vallási entitások megszilárdulása, meg hasonlók izgalmas bonyolult rejtélye.

Nemigen lehetséges egy jelzés, egy elbeszélés elbeszélésének kínálkozó magvasságát pótló elgondolás aprólékos tálalása, együgyű kivonatolása. Ennél sokkalta érzékenyebb és izgalmasabb is a kötet tanulmányozása, nyugodt olvasgatása...¹³⁶ Összegzésül viszont semmi sem kínálkozna kézenfekvőbben, mint a Szerző saját szavainak idézése: „Sok mindent rejthetnek még barlangok, sok mindent takarhat még a sivatag homokja. Talán már holnap előkerülhetnek új szövegek, tárgyak, jelek, bizonyítékok a Jézus-korabeli zsidóságról és a legkorábbi kereszténységről. De sokszor volt már szó arról, hogy a történetírás és a kollektív emlékezet nem azonos egymással. A történetírás a tudományhoz, az *episztéméhez* tartozik, míg a zsidó Jézus elfelejtésének és feltámasztásának történetében egy másik archívum, a kollektív emlékezet archívuma játszotta a főszerepet. Az egyik nem okvetlenül befolyásolja a másikat. Minden archívum építőköveiből különböző történeteket lehet összeállítani. S ha egyszer egy elbeszélés rögződik az emlékezetben, az úgy kezd viselkedni, mint egy paradigma: semmiféle ellenkező tapasztalat sem dönti meg, minden tapasztalatot el kell benne rendezni valahogyan. De egyszer csak bekövetkezik a paradigmaváltás vagy a mutáció, és másként állítjuk össze a képet, más történetet kezdünk mesélni. Ez akkor következik be, ha a tapasztalat olyan radikálisan új, olyan erővel hat ránk, hogy másként kell összeállítanunk a mozaikokat, hogy a történet vagy a kép meg tudjon szólítani bennünket, rendet tudjon teremteni világunkban. A modern ember – és embercsoportok – egyéni és kollektív archívuma nem sekélyesebb, mint a régieké. Csak túl erősek az új tapasztalatok, túlságosan tempósan kell újra és újra összeráznunk a mozaikokat, kialakítani az új történeteket, az új képeket. Foucault híres könyve, *A szavak és a dolgok*, a modern *episztémé* több modern mutációját mutatja be. A vallások esetében persze korántsem beszélhetünk a modern világ *episztéméjéhez* hasonlatos, egymást szaporán követő és gyors, radikális mutációkról. De itt is vannak. Itt is szükség van felejtésre és újraemlékezésre, itt is megjelennek újraírt történetek és újrarajzolt képek. Az ebben a kis könyvben elbeszélte történet a zsidó Jézus feltámasztásáról is egy ilyen mutációt, egy ilyen mutáció lehetőségét vázolta fel, bár nem a megfigyelő, hanem a résztvevő szempontjából. Pontosabban szólva, ez a történet azzal, hogy elbeszéli, maga is részt vesz abban a történetben, amelyet elbeszél” (Budapest, 2000. július–augusztus). / 111-112. oldal/

S hogy a feltámasztás ne csak a történeti időkre és szereplőkre vonatkozzon, zárásképpen érdemes idézni azt, amivel Heller kötete élén „keretezi” vagy teszi hívószóvá az emlékezés, a felejtés, az új hellenizmus, a felvilágosodás, az új vallások, a globalizáció, Auschwitz és Jeruzsálem lehetséges összefüggései vagy az igazság újrafelfedezése alapkérdéseit: „*Nincs emlékezettel rendelkező lét, mely ne lenne egyben jövőre irányuló lét is*” (Paul Ricoeur).

¹³⁶ Ez ráadásul a Kiadó jóvoltából lehetséges is ezen a hálózati „folyosón” keresztül:
http://hirlevelcenter.eu/click.php?hirlevel_id=15866501899878&url=http%3A%2F%2Fwww.multesjovo.hu%2Fhu%2Faitdownloadablefiles%2Fdownload%2Faitfile%2Faitfile_id%2F3012%2F

Ahogy átjárjuk, formáljuk is

Egy határfogalom határai mentén

Egy könyv, melyet harmadszázada folyamatosan hivatkoznak, utalnak, érvényesnek tartanak. Egy tanulmány-válogatás, melyet oly kevesen olvastak ténylegesen a hazai kutatók közül is, ám rangja és híre akkora, hogy bőszen hivatkozza mindenki. Egy alapvető szakirodalommá lett szümpozium-kiadvány, amely korszakosan változtatta meg az etnikai kérdések körüli felfogásmódot, s határozta meg új irányát mindazon felfogásoknak, amelyek az etnicitás problematikáját kívánták felölelni vagy érinteni. Homályt oszlatott a lebegtetett határok fölött, bevezetett a több etnikumú társadalmak szerkezet kulturális miliójébe, miközben számos karakteres térségbe invitált kollégáival folytatott vitákban Norvégiától Etiópiáig, Szudántól Mexikóig, Afganisztántól Laoszig. Fredrik Barth harmincoldalas bevezetője nemcsak egészében és részleteiben, hanem elméleti és empirikus, rendszerjellegűen áttekinthető és folyékonyan határtalan természete szerint mutatta ki a társadalmi folyamatok és szerveződési módok etnikus jellegét, egyúttal azt is, miként válik azonmód mállataggá, átmenetivé, határait vesztővé mindaz, amiről látszólag oly egzaktul is lehet beszélni.

Az *Etnikai csoportok...* (ezután így utalok rá) mint kötet eredendően egy 1967. februárjában rendezett bergeni szociálandropológus találkozó vitaanyagaiból formálódott. Miután a skandináv kutatók előzetes problémafelvetése és előadásvázlata körbejárt, mielőtt konferenciázni kezdtek volna, a teoretikus vita immár érvényes kérdésekkel, egymásra utaló gesztusokkal, s végtére is olyasfajta harmonikussággal indult, amiből nem véletlenül lett korszakmeghatározó kézikönyv. S minthogy az öt térségi egyetemről jött etnológus csoport eredendően is a világ különféle tájain kutatta az etnicitás kérdéseit, mi sem volt csábítóbb, mint összevetni mindezt, s azt tenni „húzókérdéssé”: miként szerveződik a „polietnikus”, vagyis többféle etnikai csoportozat jelenlétéből formálódó tér, s miként alakulnak ennek határai, kölcsönhatásai, mintaválasztásai, konfliktusai és kiegyezései. Erre a szemléletmódokat, tapasztalatokat és okfejtéseket összegző gesztusra Barth vállalkozott, aki az *etnicitás* vitatott és sejtelmes kérdéskörét tette antropológiai súlyú kihívássá, s eközben magát az *etnikai identitást* is körülírta.

Alapjaiban lehetetlen helyzetben van a recenzens, amikor (némileg határolt terjedelemben) a százötven oldalas kötet hét előadását kívánja ismertetni. Lévén szó konferencia-szintű diskurzusról, a résztvevők (persze a tudományos érintkezés és hivatkozás normatív hatása alatt, de ebből következőleg szilárd árnyaltságú és okadatolt forrásanyagra támaszkodva) olyan ismeretlen „kistérségi” vagy lokális mélyvilágokba vezetnek be, amelyeket a mellékelt térképek nélkül még lokalizálni is alig lehet, nemhogy sajátlagos belső etnikai dimenzióikat kellő kontextusban értelmezni. Tették akkor mindezt úgy, hogy a kulcskérdések és „hívószavak”, mint stigmatizáció, mobilitás, etnikai gazdaság, integráció, kizárás és bekebelezés, dichotomizáció, határfunkciók, politikai stabilitás, legitimitás, társadalmi konfliktus (és hasonló, hosszú sorban) részletezve is csak úgy kerültek kontextusba, hogy ismertnek vették a többi előadó mondandóját, téziseit, érvelési módját és üzeneteit. Mindezen árnyaltságokat itt röviden felvillantani olyan vállalkozás lenne, mint egy egy szentjánosbogarat definiálni a sötétben... – s ráadásul a kötet egésze épp azt a jelenséget tükrözi, ami szentjánosékat is jellemzi, hogy a fel-felpislanó fények idővel ritmussá állnak össze, s mint megannyi aprócska lampion, egy tempóban kezdenek villódzni a tájban...

A recenzens válsághelyzetét részben, sőt kifejezetten kényelmessé téve oldja föl Barth, aki az előzetes rezümék alapján már átlátta, miről és miként folyik majd a

diskurzus, s a várható elméleti kereteket nemcsak elvont teóriákba foglalta, hanem a maga pastu vidéken (Pathans, Afganisztán és Nyugat-Pakisztán határán, még az ötvenes években) kezdett kutatásával illusztrálta is. Ez az önmeghatározási szinten igen markánsan megjelenő térség ugyan széttagolt (szegmentált) törzsi-települési szervezetben, központosított állami intézményrendszer nélkül egzisztál, de a területi szórtság és a körzetben vállalt különféle társadalmi szerepek-funkciók éppúgy érvényesültek az etnicitás dimenziói közt, mint (a bevezetőjében alkalmanként felsejlő példában, norvég farmerek, lapp és finn gazdálkodók kisebbségi léthelyzetében. Az analógia talán meredeknek tűnik, de ha – nem törekedvén mereven még a harminc oldalas elméleti bevezető teljes ismertetésére sem – elkövetem az a csejt, hogy saját fejezetcímei szerint tematikusan kivonatolom Barth elméleti alapvetését, akkor talán könnyen átláthatóvá válik, miként lesz a határok révén meghatározhatóvá egy etnikai csoport időben folyamatos és intézményesített szervezettsége. (Ugyanakkor pedig épp a határok ködlő jellege miatt az átjárások, kölcsönhatások, tér- és időhasználati módok nemcsak a kulturális különbségeket cövekelik körül, hanem a kultúráköziséget is folytonossá és határolhatatlanná, változásnak kitetté teszik).

Barth gondolatmenete szerint az *etnikai csoportmeghatározások* leginkább úgy írhatók le, mint *kultúra-függő egységek* és mint *szerveződési módok*. Az *etnikai csoportthatárok* szinte mindenütt egy *polietnikus társadalmi rendszer* elemei, amelyben az *identitás-szerveződés* és az *értékrendek* is az etnikai csoportok *kölcsönös függésrendje* alapján kapnak *státuszt*. Ezt természetesen körülveszik *ökológiai* nézőpontból fontos momentumok, meghatározzák történeti érvényűen ható *demográfiai perspektívák* is. Minthogy a történelem, a lokális események menete és a külső hatások-kényszerek rendszere éppoly *identitásváltozási* tényezőknek kitettek, mint a belső értékrendek, a komplex (s még inkább a Barth által korábbi tanulmányokban is traktált „pluralista”) társadalmak struktúrái formalizálják és működtetik vagy akadályozzák a *kulturális határok közeledésének* vagy távolságának teljesebb rendszerét. Ezért az etnikai csoportok a *társadalmi rétegződés* komponensei is, melyet mint rendszert a *változékonyság* jellemez, s ennek okai és módjai a pastuknál éppoly sokrétűek, mint a lappoknál (hogy mindjárt kollégája és szerzőtársa tanulmányára, a „Miként lesz társadalmi megbélyegzés eszközévé az etnikai identitás” című Harald Eidheim-írásra utaljon). Az etnikai csoportozatok sok esetben *kisebbségek*, megannyi helyzetben *páriák*, s szinte egyetemlegesen (legalább is a keleti univerzalisztikus vallások alapján tagolódó rendszerekben) *társadalmi perifériák szervezeti típusainak* felelnek meg. Mindezen társas és tömeg-kapcsolatokat, földrajzi és történeti dimenziókat nem a bezártság határozza meg, hanem inkább a mindenkori *kulturális érintkezések* és a *változás*. A gondolatmenet zárásaként némi áttekintést ad arról, milyenek az *etnikai csoportviszonyok* külsődleges és belső, inherens *kezelési módjai*. Konferencia-bevezetőjét pedig azzal fejezi be, hogy van még egy fölöttébb kiemelendő aspektus, melyet sem néprajzkutató, sem történész, sem politikus nem hagyhat figyelmen kívül, s antropológus még kevésbé... – ez pedig az összefüggés az etnikai csoportok és *kulturális fejlődés* kérdéseiben.

Barth okfejtése egy (ma már igen egyszerűnek, tézis-szerűnek tűnő) képletre épül, melyet a hatvanas évek angolszász (leginkább brit) szociálanropológiai irányzatának részbeni kritikájára hangol; a meghatározónak tartott strukturalista-funkcionalista gondolati hagyománnyal szemben úgy véli, hogy az egyedek nem egy „adott” kultúra normáinak és értékeinek így-úgy meghatározott „hordozói”, hanem szerinte az egyénnek épp aktív társadalmi tényezőként kell figyelembe venni percepcióit és célorientált döntéshozó képességét, önmeghatározását és viszonyát ahhoz, ami külső történés (vagyis amit kívülről, de őt is érintően döntenek el). Úgy véli: az etnicitás nem valamely változ(tat)hatatlan kulturális jellemzők halmaza, amelyben

minden egyes egyén névvel vagy funkcióval azonosítható lenne, s ezáltal köréje határt lehetne formálni; hanem épp úgy jön létre az etnicitás mint létállapot, hogy magát a társas teret határoló láthatatlan mezőket lépi át a legtöbb jellegadó cselekvés. Ez a tranzakcionista alapképlet arra épül, hogy a jelentéssel (szabott, alkotott, elfogadott, elutasított) etnikai határok minduntalan átjárhatók, ámde minden kívülről befelé és fölülről lefelé (vagy fordítva) zajló hatás interakciót eredményez, s épp a hovatartozás vagy azonosulás vállalt tere alkotja magát a határt. Számításba veszi azt is, hogy ezáltal a hétköznapi értelemben vett távolmaradás vagy csatlakozás szabályai és hatásai karakteresen képesek változni is. Barth az ekként „újraírt”, „átbeszél”, „hullámtermészete” alapján áradás és apály dimenziói közt terjengő változásfolyamatot tekinti eseménysorozat-értékű történelemnek, amely nem az egyéneken kívüli sodrást eredményezi, hanem kölcsönkapcsolatot, s ebben a szabályosságot átélő, elfogadó, kiterjedéseit kezelni tudó személyiség mindig egy szélesebb horizonttal, földrajzi és kulturális értelemben egyaránt vett kiterjedéssel kerül kapcsolatba. Itt fogalmazódik meg nemcsak a kívülálló nézőpontja, amely „etnikai csoportként” definiál valamit, anélkül, hogy köze lenne hozzá vagy részese lenne a definiált komplexitásnak, hanem a belülálló álláspontja is, amely számára ugyancsak korlátos lenne, ha a közösség, etnikai kultúra vagy térségi kiterjedés kizárólag belső dimenzióit venné figyelembe, szinte elutasítva mindama külső hatást, amelytől végtére is mégsem lehet független.

A barthi értelemben körülírt etnicitás tehát kifejezetten tranzakcionális természetű, meghatározói a belső és külső folyamatok: előbbiek értelme az, hogy ezek révén jelzik az egyének egy csoporthoz tartozásukat és a csoporton kívülieket is ezáltal határolják el, amit persze saját identitásuk meghatározásáért a kívülállók ugyancsak megtesznek. Itt lehet különbséget keresni az individuális jelleg és a csoportos megnyilvánulás között, de az énközpontú etnicitás alapszinten csak akkor értelmezhető, ha az identitás-megjelenítés egy társadalmilag fölépített identitásra és kulturálisan legitim gyakorlatra vonatkozik. Az idő faktora és az önmeghatározási folyamat kezdete látszólag tisztán belsőleg generálnak tűnhet, de már ez sincs elemi tranzakciók nélkül, minthogy feltételez valamely környezetet, elbeszélőket és értőket, szociálisan reflexív környezetet, amelyben és amelyért (vagy amely ellen) megtörténnek maguk az önmeghatározási kísérletek, és ami nélkül értelmét veszítené megannyi kívülről meghatározó hatás vagy önértelmezési kezdeményezés is.

Az identitás épülésében nem kisebb a hatása mindahány külsődleges meghatározási folyamatnak sem. Ezek kívülről befelé szabályozó, egyúttal mások felé orientáló erőhatások és sodrások, amelyek alkalmával bármely egyén vagy csoport másokat néven nevez, elősegítve ezáltal önmeghatározásának érvényre juttatását, minthogy a másik definiálása egyben az én megerősítésére is szolgálhat. A szerepskála másik oldalán persze lehet az egyik csoport által a másikra erőltetett meghatározás, konfliktusos eseteket nem számítva is mindez sorsalakítóan befolyásolhatja a meghatározni kívánt csoport szocialitását, társas élményét, közösnek tekintett tapasztalatait. Sokszor már maga a definíció is kizár valahonnan azzal, hogy összezár másokkal, vagy bezár egy társadalmi milióba azáltal, hogy a külső meghatározást belsőre cseréli fel, de nem vesz figyelembe létező más külső hatásokat. (Ez például a térbeli településmód, a gyűjtő-, ható-, vadászterület vagy piaci övezet teljes felfüggesztése lenne, továbbá a hatalomgyakorlás – mint erőforrások kisajátítása és a hozzáférés folytonosságának biztosítása – lehetetlenné válása is, hiszen ez értelemszerűen együtt jár a szerepek, rangok, funkciók társadalmi meghatározottságával, továbbá a külső hatások fékezésének feladatával, amely csak akkor lehet eredményes, ha a társas lét viszonyaiba ágyazottan legitim. A hatalom és autoritás társadalmi viszonyokba ágyazottsága szükségessé teszi a „Mi” meghatározását, mely viszont lehetetlen a „Mások” definíciója nélkül. Ez a külső és

belső hatások oly komplex jellegét teszi beláthatóvá, amit csak részben egészít ki az énmeghatározás indirekt jellege: Én az vagyok, aki a Nem-Ők.) A példa révén Barth a kétszereplős folyamat folytonosságát jelzi, az interakció meghatározta „Mi” és a „Mások” közötti határokat pedig nem csupán etnospecifikus jelenségként értelmezi, hanem a személyes identitásformálást is úgy nevezi meg, mint társadalmi vagy egyéni, a külső és belső meghatározási folyamatok találkozási pontján létrejött állapotot.

Ez állapot előtörténete, s a folytonos folyamatok jellege nem engedi feledni, hogy a több-etnikumú társadalmak szerveződése éppen a modernitás korában kiegészül (sőt átmosást is elszenved) a világ bürokratikus kezelésmódjai, a kommunikációs fejlődés tényei, a sodró urbanizációs hullámok radikális változásai mentén. Az átírt, újraformálódott határok, az egyes elemeket, társas egységeket elmaszatozni próbáló hatások, a kulturális különbségek révén meghatározásra kerülő én-tudatok és mi-tudatok nemcsak a változást teszik folytonossá, hanem a folytonosságot is megváltoztatják, ezáltal a határfogalmak és határátjárási gyakorlatok nem csupán események, „cselek”, lokális történések lesznek, hanem előtörténetükkel összefüggő, kölcsönösségek adottságait kínáló, egyén és csoport részvételi esélyeit immár más dimenziókban szorongató identitás-állapotok formálói is.

A kötetben közölt írások (Harald Eidheim, Gunnar Haaland, Jan-Petter Blom, Karl Eric Knutsson, Henning Siverts, Karl G. Izikowitz és a bevezetőn kívüli, már utalt pastu terepkutatás ismertetésével maga Barth is) nem eredménytelenül járultak hozzá az etnikai határdefiníciók korszakos ismeretkincséhez – bárha a kötet 1998-as előszavában Barth maga is utal egykori gondolataik érvényességének korlátaira, valamint a magyar nyelven is megjelent „újraolvasási” kísérletben olvasható pontosítási szándékra (lásd *Regio*, 1996/1.) –, mégis, az 1969-es kötet, melynek magyar fordítása korántsem volna érdektelen, éppen frissnek megmaradt szellemisége és tudományos, kutatási, interpretációs árnyaltsága okán minden antropológus, szociológus, kisebbségkutató, történész vagy pszichológus könyvespolcára odakívánkozik.

A kiadvány adatai: Fredrik Barth ed. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Waveland Press, Inc., Long Grove, Illinois, 1998, 155 oldal.

Elérhető-e a félreértés? Incselkedés az ismeretelmélet esélyeivel

Tévedésben lehetünk, vagy eddig legalább abban voltunk, amikor úgy vélhettük: éppen elég sok és épp eléggé hasznos képzetünk van az ismeretelmélet és a kommunikáció köztes tartományáról, a köznapi vagy politikai, nyelvi vagy retorikai elbűvölődések területéről. Találtam cáfolatot erre – nem is volt nehéz. S mert van (volt), aki jelez, aki helyettünk is továbbgondolja, s még talán nem is kell túl sokat kételkednünk fölismeréseiben, hát megosztom alább. Ehhez szolgáló szíves segítség Szilágyi-Gál Mihály *A félreértés esélyei. Filozófiai, politikaelméleti és retorikai írások* című kötete, mely az ismeretelmélet klasszikusai felől (Descartes, akár Platon, Hobbes, Locke, Hannah Arendt) a kifejezés, közlés, értelmezés eseményét, aktusait tekinti át kortárs analitikai nézőpontok és politikai eszmekörök kontextusában, a retorikai keretezéstől egészen a rekontextualizálás politikai indulatbeszédéig. Még Bevezetőjében rámenősen rögzíti, hogy a társadalom intézményei, s köztük első körben is a politika olyan „retorikai létezőknek” tekinthetők, amelyek a közös gondolkodás hatásában, a személyes és a másokkal közös kommunikációban lelik meg beszédaktusaik értelmét – s az állam mint legfőbb retorikai keretezést, a politikai létezés formáit használó intézmény éppen a keretezés új eszköztárával, sokszor retorikai beszédaktusokkal és számonkérhetetlen közlésekkel veszi át a legfőbb létező helyét. A „rámenős” elgondolás alapja ugyanakkor mégis megvan, s a kommunikációs vagy a politikai létezés közös problematikáit szinte mindvégig a kötet tanulmányai során úgy kezeli, mint olyan narratív keretezés, beszédaktusok mutatkozása és értelemadó retorikai eljárások univerzumát, melyben „a gyűlölködő tartalmak (harcos szavak és gyűlöletbeszéd) lehangsúlyosabb beszédaktusai nem értékítéletek, hanem tényítéletek alakját öltik”. A gyűlöletbeszéd politikai, nyelvi, retorikai és kommunikációs aspektusait ezért is „akár jogi, politikai vagy etikai értelemben konkrét jelentés-tartalmaikban számon kérni”, mert a politika mint beszédaktus retorikai keretei magukba foglalnak „következtetési elköteleződések”, melyek inkább mégis kijelentések, s nem ígérek (példaképp „egy nyilvános előadás betiltása, illetve a cenzúra aktusai is retorikai természetűek, mert olyan jelentést hordoznak, amely sem propozicionálisan /a mondatjelentésben/, sem pragmatikaiig nem kérhető számon, de mégis jelent valamit...”), tehát bár filozófiailag alapvetően megkülönbözteti őket minden olyantól, amit nem terhel további retorikai keretezés – de egy olyan kommunikációs közösség, amelynek tagjai egymással a közintézmények közvetítése által kommunikálnak, nehezen kerülheti el, hogy a tényszerűség és a normativitás retorikai közlései pragmatikai kontextusokhoz köthetők és számonkérhetők legyenek (16-21. old.). Az értéként megfogalmazott állítások, a tételezett kommunikatív jelentések, a gondolkodás személyes és egy másik emberrel megosztott kommunikációs (retorikai) megoldásai a politikai létezés közös problémájaként képesek jelentkezni, mintegy függetlenül a jelentésbeli és a morális intuíciók folyamataitól. A közlés, a feltételezett értelem és az ismeretelméleti feltételrendszer értéktartalmakkal teli változatai megannyi rész kérdésben jelentkeznek a kötet számos hátra lévő tanulmánya során. Ezekben a keretezés jelen van „úgy is, mint beszéd, úgy is, mint szónoklat és úgy is, mint szöveg olyan gesztusok sora, amelynek szándékolt és értelmezett értelemi egyaránt túlmutatnak az adott mondatok propozicionális jelentésének összességén” (23. old.). Épp ezért lényeges, hogy a „kommunikációs (retorikai) létezők” csakis közös használatukban nyernek értelmet, a közlés és befogadás aktusa kölcsönös kénytelen lenni...

E közös használat és értelemadás alapkérdése hatja át második írását is, melyben a retorikai megoldások tapasztalati tudással kiegészülő változatait és

értelmezéseit követi Tengelyi László teóriája nyomán. Minthogy témaköri felvezetésében már rögzítette, hogy „a személyes gondolkodás, a másik személy megszólítása mint retorikai/kommunikációs aktus, valamint a politikum, mint egy olyan kommunikációs közösség, amelynek tagjai egymással a közintézmények közvetítése által kommunikálnak”, a fenomenológia értelemkeresési szándéka révén eljut a nyelvfilozófián túli lehetőségéig: „a fenomenológia lényegében teljes irodalmában megtalálható a jelen nem lévő értelem jelenvalóvá tételének gondolata és ennek közvetlenül kimutatható nyelvfilozófiai implikációi Husserl, Derrida, Richir, Merleau-Ponty és mások műveiben”. Az értelemnek ez a mondaton túlmutató jellege, a beszéd-szónoklat-megértés-félreértés kínálhat közvetlen kapcsolatot a fenomenológia és a retorika közötti értelmezések további kereséséhez: „a szövegeknek a gondolati rácsosítása a személyes, a páros/interperszonális, valamint a közösségi szintet fogja át, mindvégig a megértés és a félreértés alternatívájában. A félreértés ismeretelméleti és etikai jelentőségét abban látom, hogy hiányában nem létezik az a reláció, amelyben maga a megértés megjelenik”.

Az értelemnek ez a mondaton túlmutató jellege kínálhat közvetlen kapcsolatot a fenomenológia és a retorika között – közli a Szerző –, és a szakirodalomban az ismeretelméletek körét jelképező filozófusok műveiben kimutatható nyelvfilozófiai összefüggésekre utalva „a jelen nem lévő értelem jelenvalóvá tételének gondolata” foglalkoztatja. Előző gondolatfutamát, fejezetét, elméleti bevezetőjét azzal zárta: „Munkaterminológiánk fogalmaival ez a fajta rekontextualizáció retorikai keretezésnek tekinthető, mert tovább keretezi (kontextualizálja) az eredeti kifejezés vagy jelszó már meglévő illokúciós keretezését. Ezáltal egy új régi jelentés teremődik, de csak bizonytalanul, számonkérhetetlenül kapcsolódva az eredeti jelentéshez. Az eredeti és az újonnan kapott jelentés valahogy úgy függnek össze, mint egy kép és egy képről készült kép: ugyanazt a dolgot mutatja mindkettő, de mégsem azonosak”. A jelentés számonkérhetetlen pontatlansága körében megidézi Judith Butler képek és aktusok (nézeteket pótló) attitűd-elemzését, valamint azt a „hermeneutikai ihletésű retorikai elméletet is, amelyben a kommunikáció nem csupán információ továbbadását jelenti, hanem egyúttal cselekvési kontextus, amelyben a szerző egy diszkurzív kerettel lép kölcsönhatásba, és ezáltal a szöveget cselekvéssé alakítja” (20. old.). Vagyis talán itt sem másról szól, mint a hatalmi viselkedésmód retorikai és másféle közléstartalmainak rendszeréről, melyet a gondolkodás, a kommunikáció és a politikai létezés közös problémájaként úgy lát megfogalmazhatónak, mint „a gondolkodásnak van egy személyes, egy a másik emberrel megosztott kommunikációs (retorikai) és egy a többi emberrel megosztott közösségi léterülete. Ez utóbbi a politikum szférája...” (7-8. old.). A második tanulmány ezt már a beszéden és retorikán túli jelentés és a „társalgási implikáció” közötti közvetített értelem kiindulópontjától vezeti tovább a pragmatikai elméletek felé, melyek alapján „a mondat kommunikációban szerzett jelentését különböztetik meg annak szigorúan szemantikai jelentésétől. Tengelyi célkitűzése ezzel szemben azt vállalja, hogy a mondaton túlmutató jelentés (értelem) a tapasztalatban testet öltő kifejezésben ragadható meg. A fenomenológiai hagyományokat követve programja többet ígér a mondatjelentés pragmatikai feltérképezésénél” (24. old.). Röviden tehát Szilágyi-Gál itt a beszédaktus-elméleteknek a mondatjelentésen túlmutató értelmét ragadja meg, elkülönítve a mondat kommunikációjában rejtkező jelentését a mondaton túlmutató jelentés (értelem) tapasztalatban testet öltő kifejezésétől. A fenomenológiai kifejezés-elmélet és a retorika mint kifejezéselmélet közötti térben az elbeszélt tapasztalat gondolatával jut a legközelebb a retorikai kifejezés problémaköréhez, így pedig a politikum, a gyűlöletbeszéd, az uszítás, a tényállítások értékállítássá formálásának technikájára vonatkozó olvasatok (megélt tapasztalatok egy adott értelmezéséből

fakadó) megértése – és félreértése! – kérdéseikhez. De mert „a tapasztalat még az elbeszélésben sem fejezhető ki maradéktalanul, a tapasztalati kifejezés is felfogható úgy, mint egy megélt tapasztalat lehetséges elbeszélése (24-25. old.).

Példája tovább is visz ennél: „Amikor egy tárgyat folyamatosan előbb az egyik, majd a másik oldaláról veszünk szemügyre, akkor ez a tárgy – amint Husserl megállapítja – »mindvégig ugyanaz« marad, holott a látvány állandóan változik”. Viszont mindez a „nemfilozófiai” szintén, a mindennapi kommunikációban számunkra kevésbé érzékelhető megfigyelési aspektus, a kutató olyféle pillantása – mely a maga kifejezésemény mivoltában mintha elvont minőség lenne –, inkább frusztrál, mert hát hány olyan réteget kell belátnunk oda és vissza, föl és le a jelentés/megértés/félreértés tárgykörében, mely mentes lehet ettől a folytonos és mély értelmező attitűdtől? „Azt mondhatnánk, hogy a fenomenológia nem egyéb, mint azon értelemképződés leírása és elemzése, amely a tapasztalatban magától megindul és tudattalanul végbemegy, a fenomenológia a maga egészében a nyelv fenomenológiáját ölti. A nyelv fenomenológiáján persze nem a nyelvi rendszer elméletét kell értenünk, hanem a kifejezésemény tapasztalatának leírását és elemzését” (25-26. old.). A *Tapasztalat és értelem* Tengelyi-féle rétegei között a tartalom „mondása” olyan „jelentéstöbbletet hordoz a szavak pusztán lexikális (vagy akár szemantikai) jelentéséhez képest, amely a szavakkal karöltve hozza létre az értelem egészét az elbeszél szövegben” (26-27.). S itt sem áll meg: „Tengelyi a tapasztalatban lezajló megértési folyamat autonómiáját vallja a mondatjelentéshez képest. /.../ Ebben a felfogásban a tapasztalatban megvalósuló kifejezés nem kevesebb (sőt inkább több), mint a mondatban kifejezett jelentés”. S ebből következik a kötet tanulmányaiból több esetben is kihangzó megállapítás, mely „a beszédaktuson keresztül még mindig a mondatból adódó jelentésének megragadásáig megy el. Vagyis a fizikai világ módosulásának a még mindig a mondatjelentésen belül történő utalásáig” – magyarul az értelemközvetítést nem lehet tisztán a gyakorlatban elhangzó mondatban vagy retorikai cselvetésben megnevezni, hanem a retorikai helyzet – a szónok és a befogadó interakciójának – megtapasztalásából fakad szinte a következmények legjava, melynek interaktív részében a hallgató-értelmező-félreértő ember is részt vállal a maga szerepkörében. /Durrábra lefordítva: nincs uszítás csak úgy „önmagában”, hanem mindig a közlésen túli közlések és befogadón túli aktivitások döntenek el, mivé lett a közlő szándéka a „tény”-állítások és értékállítások vagy normatív közlések közötti mezőben/. Tehát ez a kétféle jelentéshordozás, amely a tapasztalatban lezajló megértési folyamat autonómiáját biztosítja, talán leginkább „a fénykép és a mozgókép különbségéhez hasonlítható: a ‘megrögzített’, ‘tényszerkezetbe szorított’ és a mozgó képi folyamán kibontakozó jelentés különbségéhez” viszonyítható. Mindez mintha a Tengelyi művében /*Tapasztalat és kifejezés*, 2007/ a tapasztalatban tetten érhető jelentéstöbbletének problémája lenne, „az elbeszél értelem” lehetséges magyarázatát kiegészítve. „A tudat intencionalitása rávilágít arra, hogy miként lehetséges a megismerés során valaminek, *mint* valaminek a *felfogása*, avagy appercepciója, az egzisztenciálhermeneutikai megértés pedig azt mutatja meg, hogy miként illeszkedik bele valami, *mint* valami egy egzisztenciális kivetülésben a valamire-valóság (Um-zu) összefüggésébe és miként kapcsolódik ezáltal a jelenvaló létlehetőségeihez. Ámde e kezdeményezés egyike sem magyarázza meg, hogy miként *bizonyulhat* valami valaminek, avagy miként *lepleződhet le* valami valamiként – a hétköznapi életben csakúgy, mint a tudományokban. A mint-struktúra intencionál-analitikai és egzisztenciálhermeneutikai megközelítésének e közös hiányossága csakis azáltal szüntethető meg, hogy a tapasztalatot olyan eseményként fogjuk fel, amelyben új értelem képződik, méghozzá önmagától” (31. old.). Ez a fajta jelentésholizmus („A jelentést az egész hordozza, nem a részek”) a szövegretorika esetében és a

szónoklatban egyaránt, amikor az elbeszélésből megszerzett tapasztalat és annak kifejezéstartalma az elbeszélés egészéből adódik, így *az elbeszélés mint egész fejez ki valamit, és egyszersmind a maga egyediségében teszi ezt*, mégpedig elbeszélte történetekben kap megfelelő nyelvi kifejezést. „E tétel értelme nyomban nyilvánvalóvá válik, mihelyt a tapasztalatot olyan értelemképződés terepeként fogjuk fel, amely megkérdőjelezi vélt tudásunkat, és új felismerést érlel...” (28. old.). Itt ezek szerint azzal találkozunk, hogy nemcsak a tapasztalat kifejezése válik hangsúlyossá, hanem a kifejezés megtapasztalása is, melyet viszont a tapasztalati alapú irodalom módszeresen felforgat bevett elképzeléseink területén. „Egy regény elolvasása nélkül sem az a tapasztalat nem válhat megismerhetővé, amit a regényben a szerző elbeszél, sem az a tapasztalat nem teljesezhet ki, amit az olvasó megélhet a regény teljes elolvasása által. Az így megalkotott, illetve befogadott elbeszélés ugyanakkor mindkét oldalon egyedi is: a megélés elbeszélte kifejezése és annak befogadása egyaránt” (34.).

Szilágyi-Gál már első két írásával is a nyelvfilozófiai és értelemadás-retorikai kísértések dús erdejébe csalogat. Mindezzel mintegy sugallja vagy ki is mondja: az olvasatok olvasata mint elbeszélte tapasztalat is csak annyit tehet, hogy felkínál egy olvasatot, és a befogadó vagy a hallgató is csak egy sajátos olvasattal közelíthet a számára is sajátosként felkínált olvasathoz, ami azt a befogadási mezőt hagyja nyitva, amelyet a retorikai szónoklat is. Lehet, hogy a közös terület az irodalmi elbeszélés... – vagy, mint az következő írása Ludassy Mária a nyelvfilozófia és a politikafilozófia metszéspontjainak vizsgálatában (*Szavak és kardok – nyelvfilozófia és hatalomelmélet* című könyvében) kialakított interdiszciplináris kérdésfelvetései között rendszerezett tudásként kínálnak elsősorban. Abból indítva fejtegeti Ludassy tisztázó szándékát „a hatalom grammatikája” keretében, hogy „a nyelv és a tett, a szó és a hatalom összefonódása nem metafora, hanem valóság”, valójában a jelentés elkerülhetetlen szociális beágyazottságára figyelmeztet, az értelmezés közösségére. „A nyelv mint szabályrendszer és a hatalom gyakorlásának mint szabályok betartásának” viszonyát a kora modern politikafilozófiák térképén mutatja be (Locke, Hobbes és Rousseau, Condorcet de Bonald gondolatainak földidézésével). „A nyelv hatalmi eszköz, és a hatalomnak is van saját nyelve” /.../ „Megtudjuk, hogy a nyelv, az erkölcs és a politika elméletei milyen közös kérdések mentén haladtak a kor politikafilozófiai irodalmában. Ludassy megmutatja, hogy az ahistorikus szerződés normativitásának sajátos nyelvelmélete van. Az írott szó szokásfelettségéről beszél – a textus személytelenségéről, mely mindenkihez szól, mindenkire érvényes, és írásjelei univerzálisak. A tiszta nyelv tanáról van szó, amely mindenféle analitikus tudományosság alapszerkezete, melyben tehát a szabályok jelentése nem a partikuláris közösségek saját olvasatainak múlnak, hanem a természettől elfogulatlan értelem megértőképeségén” (39.). Kétszeres rekonstrukciót olvasunk tehát (Ludassy-ét a klasszikus politikai filozófia vidékéről és Szilágyi-Gálét napjaink viszonyrendszeréről, amely a nyelv és a hatalom normatív kapcsolathálójában a kölcsönösség megléte vagy hiánya mentén dönti el demokrácia és autokrácia különbségeit. Saját szavaival: „Azt mondhatnók, hogy Ludassy elemzése a 17-18. század politikai nyelvelméleteiről napjaink elméleti dilemmáiról is szól. Vagy inkább így: Ludassy könyvének metanyelve nem is az elemzett korszakról, hanem napjainkról elmélkedik. Ebből a metanyelvi üzenetéből a szerző csak az utolsó oldalon bújik elő. De a nyelv mint a hatalom fegyvere, mint a sajátosság fegyvere a hatalommal szemben, és főleg mint a legelvontabban egalitárius közeg, mely egyszerre konzervatív és univerzalista végigkíséri a könyvet, és mindennek elméleti és gyakorlati aktualitását leválasztja az elemzett korszakról”. Szilágyi-Gál itt a jelentésbeli egyenlőség nélkül el nem mondható különbségekről magukról szól tehát, mert enélkül „az ellenkezés és az egyetértés sem fejezhető ki. A privát nyelv, a jelentések önkényes megváltoztatása az egyén

társadalmi-politikai öngyilkossága, mert a többiekkel való szerződés egyoldalú felbontása”... – már amennyiben az előítéletesség alaptulajdonságára mutat rá, arra, hogy „az előítélet nem kívánja magát független szempontok szerint definiálni – azért marad fenn, mert eddig is fennmaradt. A szabadelvű és a restaurációs paradigma közös tézise, hogy a nyelv a társadalmi relációk tükré” (42.).

Kétlem, hogy lehetséges, vagy az „elfogulatlan értelem megértőképességén” túli esélyem lenne Szilágyi-Gál további nyolc nagyobb tanulmányát a félreértés esélye nélküli másik nyelvre átfordítanom. Amit Hannah Arendt és Kertész Imre kapcsán elmond „a gonosz banalitásának” kettejük filozófiai és közléskulturális párhuzamairól, a „magyarázat” érvényessége helyetti önámításokról vagy új normalitásérzékről, vagy amit Kant esztétikája kapcsán az ízlésítéletek, normalitásról és esztétikai kánonokról, ezeknek politikafilozófiai és ízléskritikai kiterjedéseiről, a filozófia nyelvezetében Kundera művészi nyelvezetét „vidékként” tesztelve, a „vicc nyelvétől a politikai kabaréig” a nyelvi közösség és az értelemhatárok kérdéseiről, vagy Hobbes és Locke polgártárs-fikciójának, a hatalombirtoklás moralitásának kérdéseiről még a továbbiakban elmond. Összegzés-fejezetében részint mindezekre visszatekint, részint föl-fölidéz néhány momentumot „...az állam által ellenőrzött területen zajló minden nyilvánossá váló (vagy azzá tehető) értelemképző, jelentésteli tevékenység (jelcsere)” kapcsolattartási feltételeiről, ahogyan a hatalom „a szuverén terület őreként és a közintézmények metarendszereként retorikai pozíciókat jelöl ki mindazok számára, akik a területén megszólalnak”. A hatalom szabja meg ez értelemképző tevékenységek nyilvános kereteit, vagyis akkor is jelen van a társadalom nyilvános jelcseréiben (pl. sajtóvitákban), ha közvetlenül nem szól ezekbe bele – de „a jelcserék abban a térben zajlanak, amelyben ő nyújt értelmi keretet minden jelcseréhez”..., s ebben „az állandó folyamatban tekinthető az állam kizárólagos metabeszélőnek, és mint ilyen, szimbolikus elnyomónak vagy felszabadítónak is, aszerint hogy miként akarja mindkét lehetőséget használni”. Viszont a jelcserék terében, „ebben az összefüggésben talán a legnagyobb retorikai kihívás az állam számára éppen az, hogy miként lehet egyszerre a területén zajló eszmecserékben lehetséges egyéni hozzászóló és ugyanakkor a területén minden egyéni hozzászólónak szimbolikus teret nyújtó hatalom. Az állam tehát oly módon birtokosa a nyilvános teret fenntartó monológjának, hogy az egymással dialógusba lépők között ő maga is dialógusba léphet” (135-136.). Akár tilthat, cenzúrázhat is, de mint „szónok”, mint retorikai főszereplő főképp „úgy monologizál intézményei, törvényei, szabályai révén, hogy közben maga is hozzászólója az általa retorikailag uralt közegnek”, s mint „Hobbes Leviatánja ... ambivalens módon egyszerre felszabadító és elnyomó: éppen azért utasítja vissza a nyilvános pluralizmust, mert tudja, hogy a nyilvános pluralizmus lehetséges. Mi ez, ha nem az egyéni úthoz való született jog elismerése?”. S a zárszó erre még egy visszautaló ékítményt is rak: „Hobbes elnyomó rendszerének alapja éppen az ember veleszületett szabadságának elismerése. Úgy gondolom, hogy ez a modern politikai gondolkodás egyik nagy paradoxonát jelzi előre a 17. század közepén írott műben: a ráció alkalmasságát a felszabadításra és az elnyomásra egyaránt” (137.).

A kötet szinte csak „mellékes” tónusa a politikafilozófia kapcsán szóba hozott állam-polgáriság, a polgári egyezményesség vagy egyenlőség, választási szabadság és értékrendszer-érvényesítés, de a szerződéselméletek kapcsán Szilágyi-Gál alaposan kibontja a politikai közösség „esztétikai”, s a „másik” elismerésének szabadságelvű képleteit. Záró sorai azonban, Hobbes tekintélye és lehetséges értéke „a veleszületett szabadságának elismerése” révén nyitnak esélyt..., Leviatánok felszabadító és elnyomó hatalma mellett és ellen is.

Közlésbátorság a film-tettek eszközével

Magyar társadalomkép – alulnézetből

„A szerzői jelenlét megvalósítása egyre nehezebbé válik.
Figyelmünknek legalább egy részét sikerült
a terepmunka bűvöletéből kiragadni,
mely oly sokáig tartott minket rabságban,
és ezt a figyelmet átirányítottuk
az írás varázsára. Ennek nem csak az az előnye,
hogy ez a nehézség érthetőbbé válik, hanem az is,
hogy meg fogunk tanulni érzékenyebb szemmel olvasni”.
Clifford Geertz: *A „bennszülöttek szemszögéből”* (1994)

Valóságfilm és szocio-tett...

Dokumentumfilmezni nemcsak tanulási út, képírás, folytonos terepmunka-jelenlét, hanem filmbe fogalmazott valóságlenyomat-gyűjtés is. Középről, alulról tekintett világ narratívája, társas és társadalmi közbeszéd része, szociális érzékenységre hangolt cselekvés. Pontosan úgy, ahogy bármely zöldfülű vagy tapasztalt kulturális antropológus az ismeretlen terepen botladozik, szemüvegét keresve vagy ismeretlen kulturális sodrásoknak kiszolgáltatottan, nyitva a drámai társadalmi hatásokra, de félig még értetlenül az értelmezésre szoruló jelentések erdejében. Ennyiben közeli mindez az antropológiai megismeréshez, tudáshoz és interpretációhoz, s ennyiben távoli egész életművük a rendezett dokumentumfilmekről, a kimért közlésmódokról, a szervezett „természetességgel” operáló manipulációktól is.

A „hovatovábbiakban elvtársak!” korszakában, nagyságrendben épp félszáz éve, hogy megalakult *Cinema-64* amatőr filmstúdió, melynek Gulyás Gyula is alapítója (majd 1971-ig tagja) volt. Nem, mintha ez lett volna első filmjeinek egyetlen műhelye, hisz filmográfiákból tudhatóan akkor már fél évtizede komponáltak filmet öccsével, Jánossal, de az amatőrségnek és ezen túl a korszak kimondhatósági-közlési jelbeszéd-tárának mind a film, mind az ELTE Bölcsészka és maga a művészettörténet-sz habitus is alighanem éppúgy bázisa maradt Gyula esetében, mint a képi közlésre épülő kommunikáció, műhelymunka-értékű alkotási-érlelési folyamat (beleértve ritka művészportréfilmeket) Jánosnál is, vele a sokszoros átkonstruálás és a filmes közlésmódok közt nem mindenkor egyértelműen vállalt érték-teszt: a valóság válasza a filmre mint alkotásra.

Mindezidáig több ízben komponáltam már rövidebb-hosszabb áttekintéseket Gulyásék munkáiról, s jelen esetben sem tudom elkerülni az analógiák keresését. Keresést nemcsak a már Róluk leírtak, hanem a filmstúdiós környezetük, szerzői témaválasztásaik, önreflexív és hangosbeszélő habitusuk más terén, a filmes narratíva „Balázsbelás” korszakát, majd ennek utóéletét, tévés vagy egyetemi filmstúdiós folytatását illetően sem. Életútjuk alighanem legmeghatározóbb normája volt és maradt, hogy a „valóság megszólaltatása” révén a realitások megváltoztatásába vetett hitet táplálják kezdettől, emellett ugyanakkor megkülönböztető jegyük, hogy magukat az érintetteket fogják beszédre, nem pedig az alkotó közlendőit *hordozzák* munkáik. E téren – bár a legtöbb „balázsbelás mozi” dokumentaristája a kamera *mögül*, vagy jobb esetben *mellől* beszél, s csak véletlenül vagy „művészi effektusként” lép be a képbe – Gulyásék képi közlendőiben rendszerint ott lakozik a tépelődés már a képeken is a megismerhetőség határaitól, s vele a megismerés közvetlenségé,

drámaisága, provokatív mivolta a beszélgetésekben, többnyire Gyula kérdéseiben, pipa-piszkáló zavartságában, szituáció-kimerevítő hallgatásában, türelmesen kiváró vagy közvetlenül provokáló gesztusaiban is. Ott botladozik a szántás szélén, a templom paplakja mellett, a *Szerződés mindhalálíig* drámai lakás-odúiban, az *Isonzo* fronthelyszínein járó aggastyánok között, a székelyföldi lankákon vagy a hortobágyi birkahodályban, s mindezen „esetlenségek” alkalmával pontosan azt a nézői vakságot-tudatlanságot tükrözi, amellyel az interjú-szituációban az intenzíven érdeklődő, és mégis igazán kíváncsi *másságot* tudja elfogadtatni. (Erről a „hermeneutikai” narratíváról több apróbb szövegben szóltam már, itt most mellőzném a további okoskodást... – lásd A.Gergely 1989, 1996, 2004a; Biczó szerk. 2004).

Munkatársi közelségből mintegy a nyolcvanas évek közepéig követtem nyomon, miképp formálódik a magyar „cinéma du réel”, a társadalmi valóságfilmzés esélye Gulyásék opuszaiban. Az a „*Valóság síppal, dobbal – avagy tűzön vízen át*” (1968), amelyhez nem csupán a *Széki lassú* (1969, 1992) vagy a *Szék télen* (1969–70) tartozott szoros szemléleti és értékőrző következetességgel, hanem a megismerő attitűd és parttalan befogadókészség még meghatározóbban is, szinte a megismerés-tudományi alapstruktúrák és interpretációs skálák elkötelezett „üzemmódjaihoz” állt közelebb. Ténylegesen olyasfajta dokumentarizmus vállalásával, melynek etikai bázisán a megismerés mint tudás, a megismerhetőség mint állapot és az interpretáció mint védekező eszköz alapelvei voltak megtalálhatóak. Jóllehet, a korabeli (hatvanas-hetvenes évek) társadalomrajz még szociológiai kutatások terén is épp csak a tétova tépelődések és struktúra-leképező elbeszélések mentén merészkedett a társas lét valóságainak regisztrálására, sőt még a néprajzi filmzést sem jellemezte a szociografikus őszinteség és problematizálás – mindezek Gulyáséknál nem a „naiv szereplők” kvázi-eredeti, dialógusban megírt vagy játékfilmes elemként megkomponált szituációiban a közlések „leképezését” eredményezték, hanem többoldalúan megközelített társadalomismeretet és a stabilizálódott kritikai attitűdöt, a nem alkuvó makrancossággal vállalt interpretációs máskéntgondolkodást inkább. A kompromisszum-kereső dokufilmzés például a sikerképességet egészen a nyolcvanas évek végi társadalmi közhangulatig biztosan uralta (híradófilmes, tudósítás-gyártó, „világhíradós” tónusban), de annál kevésbé maradt értékkonzervatív és jelentésuniverzumokat konzerváló! A BBS hetvenes-nyolcvanas évtizedfordulóján (de inkább a nyolcvanas évek első harmadában-felében) már olyan módon jelent meg ez a kontraszt, hogy markánsabb volt, mint a kísérleti és játékfilmes mozgóképek közötti különbség. Az talán kétségtelen, hogy a dokumentaristák többségénél nem éppen episztemológiai vagy hermeneutikai belátások vezették a kamera és a tekintet irányát, inkább olyan fókuszpontba állították a filmek társadalmi egyéneit, „szereplőit”, (röviden és szociológiai értelemben: aktorait), amelyben a filmes szerzői lenyomat a „közlésbátorság” gőgjével társult sokszor, szemben Gulyásékkal, akiknek anyagaiban a valóságleképezés során csupán maga a drámai léthelyzet volt beszédes, nem pedig a mesterkélt elbeszélésmód. Az a felfogás, amely a dokumentumot nem a rápecsételt, engedélyezett, szavatolt vagy formalizált mivoltában veszi, lenyomat-mivoltában nem a „fölköttek szervi” jóváhagyottságtól, párthatósági engedélytől vagy Andy Vajna befektetői ügyességétől függ, hanem a befogadó-közvetítő gondolkodás, a jelentéster aktualitása felől nézve lesz autentikussá és fontossá – lényegi elkülönöződést eredményez a BBS filmprodukciói között és a rendezői életművekben is, így Gulyásék fejlődéstörténetében ugyancsak. Olyan alapkülönbségek, amely akár a fikciós elemeket is valóság-konstrukcióba építő dokumentarista játékfilmek esetében váltak ismeretessé (magyarán: valóságot nem közvetítettek, hanem konstruáltak), már a késő-hatvanas, kora-hetvenes „klasszikus” éveket is jellemezték, (gondoljunk csak Sára, Gazdag Gyula, vagy Dárdayék filmjeire), a hetvenes-nyolcvanas években (talán

leginkább Ember Judit nyomán induló, később egy sor alkotót átható) *szubjektív dokumentarizmus* erősödtek. Erre a különbségtételre, másképp fogalmazva: a *fikció mint kvázivalóság* polifonikus és asszociatív struktúrára épül utóbb a Budapesti Iskola publicisztikus dokumentumfilmjezése, és a másik pólusra szorul a Gulyás-fivérek *szélsőortodox dokumentarizmusa*. A konstruált valóság szerzői filmje és a konstrukciónak engedelmesen elébe menő reflexív magatartás a másik oldalon élesen elő is kerül Ember Judit „ars poeticájában” is, amely nem tűr „felvevő-gép+magnó” spontaneitást, rábízva a valóságra, hogy az majd drámaian feltárulkozik a kérdező prekonceptiójának igazolásaképpen..., de még „egzaktabban” megjelenik talán Gulyásék hitvallásainak kimondásakor: hisz Szerintük sem a prekonceptiózus merevség, sem a túlkonceptiózus akarnokság nem alkalmas a magyar valóság-leírás (szociográfiai) és szociológiai (vagyis nem-művészeti) horizontot átfogni.

A korszak szociofilmjei nem titkoltan, sokkal inkább szinte programosan kívánnak valamifajta „maguk teremtetten hitelességet” forgalmazni, melyet persze a nagyjátékfilm-es moziipar nem tud, vagy nem akar figyelembe venni egészen a nyolcvanas évek elejéig-közepéig, de épp ezért válik el ettől az etikai horizonttól, amit Gulyásék, Ember Judit, vagy részben talán Gazdag Gyula képvisel, s amit a korabeli befogadó közösség, kritikai értelmiség vissza is igazol. Elsősorban is azzal, hogy a „valóság láttatásának” narratíváit nemcsak valamiféle „tovább élő történelem” kritikai felhangjainak tekintik, hanem a „folyamatos jelen” szociografikus méltóságának vállalásával is mindenekelőtt maguknak a megszólalóknak (szereplőknek, vallomástevőknek, emlékezőknek) szavait, az irántuk megvállható tiszteletet, nagyrabecsülést, elismerést, magyarán az Emberi Sorsnak méltatlanságai iránt érzett alázatát emelik műfajuk és filmes interpretációik fókuszába. Az elbeszélte történelmet, a perszónális narratívát és a morális fenséget. Másképp kifejezve: azt a retorikát, amely a messzi ókor óta mindig a legeredendőbb és legmélyebb műalkotásokat kreálta. Ez a kreálmány, a *létező valóság mint permanens konstruktum*, olyan erővel van jelen filmjeik fősodrában és képsoraik személyességében, amely minden más, akár pompázatos, akár csalafinta, akár „leleplező”, akár „kibeszélő” típusú BBS-filmtől formailag is, tartalmilag még inkább eltérővé, de épp ennek révén egyértelműen meghatározhatóvá teszi Őket. A „valóságfilmzést” effajta (Gulyás Gyula kifejezésével) *mikrorealista* dimenzióban értékelő filmkészítés szinte eleve vállalja, hogy a „művésziesség” kontra „hitelesség” akkori „munkamegosztási” vitájában ne a pusztán artisztikumot segítsen átélteni (Sára Sándor életművének folyamata a példa erre), hanem megteremtse, mintegy intézményesítse a „kibeszélő” típusú filmzést az elbeszélő filmmel szembeni stratégiákban. Így alakul ki talán az a vitathatatlan kontraszt, amelynek alapján aki művészkedni akar, az menjen játékfilmstúdióba, aki meg igazat mondani, az a BBS-ben keresse lehetőségeit! Gulyásék talán a legkövetkezetesebben ezt a marginalizált, reflektorfénybe a nyolcvanas évek közepéig alig került narratív filmes etnográfát művelték, melynek alapkötdése a valóságmozsi legerősebb nyugati opuszaihoz, a (film)szociografikus leíró hagyományon és az antropológiai megismerés-módszertan etapjaihoz vezettek.

Kísérleti és játékfilm-es alkotók „ífi-stúdiójaként” a BBS-filmek ilyen hitelesség-kreatúrában és moralitás-mércében gazdag változatai szinte kezdettől normaként érvényesültek, esztétikai (sőt, időszakonként hangsúlyosabban: etikai) normává is váltak. Egyfajta „maguk teremtetten hitelességről” van persze szó, melyet a nagyjátékfilm-es moziipar és filmhatósági cenzúra-gépezet korántsem tolerált kellőképpen, ám meghagyta a „kioldó biztosítékot” vagy „biztonsági szelepet” a pályakezdő filmesek körének, szinte képkockákig menően szabályozva ugyanakkor, mi lehet vetítésképes, s mi nem. Gulyásék valóságfilmjei azonban ritkán kerülhettek a „megtúrt” minősítési kategóriába, rendszerint csak később, „pihentetési idő” után,

midőn elmismásolhatóvá vált a filmcenzúra szigora és a társadalmi lét kontrasztjai közötti drámai különbség. Ez a „kő kövön nem marad” kizárólagosság szinte „jól jött”, serkentő erőként és belső feszültségként szolgált annak a nemcsak belátó, nemcsak tisztelettel és kíváncsisággal meghajló alapmagatartásnak, amelyből a kőre emelt kő, a valóságkép földi és narratív mása keletkezhetett. E mögött vagy ez alatt talán nem más lakozott Gulyásékban, mint az a társadalomábrázoló hagyomány, amely Medve Alfonzban talált páratlan hősére (a *Domaházi hegyek között* vagy a *Ne sápadj!* esetében), vagy talált társadalmi közösséget a *Vannak változások* penészleki közegében, az *Azért a víz az úr* kárvallottjaiban, a *Tanítványok*-ban, a *Papp Laci*-filmben, a *Balladák filmjében*, majd szinte empirikus közösségtanulmányok formátumában a *Kísérleti iskola*, a *Szerződés mindhalálig*, az *Isonzo*-film, a *Málenkij robot*, a *Törvénysértés nélkül*, majd Gyula önálló útján a *Mámó*, vagy a *Fény hull az arcodra* anyagában és társadalomismereti kontextusaiban is.

Filmtudományos beszédmód vagy narratív világkonstrukció?

„Az igazság nem a Szent Grál, amit el lehet nyerni,
hanem egy ingajarat, amely szakadatlanul ide-oda pendlizik
a megfigyelő és a megfigyelt, a tudomány és a valóság között.”
(Edgar Morin, 1962)

Vannak persze ennek a megértő dokumentarizmusnak, intuitív érzékenységnek, szenzibilis elbeszélői tónusnak formai elemei (áttételesen értve: szabályai), amelyek a szociokulturális életvilágban az emberi sorsokat, a közösségi normák törvény-erejét, s végül is az ezekre irányuló megfigyelési, tettenérési élményt formálják. A kulturális antropológiai közlésmódokat is épp így jellemzik azok, akik a tételezett vagy elvont képletekbe és számsorokba tagolt társadalmat csupán mint elidegenült megjelenítésmódot minősítik. A helyzet annyival bonyolultabb viszont, hogy az utóbbi két évtizedben a társadalomtudósok a korábbi megfigyelési gyakorlat és teoretikus igazoláskényszer helyére egyre többször építik be érveiket a korábban még „esetinek” vagy nem igazán kellőképpen súlyosnak számító állítások igazságtartalmaiba. Talán még pontosabban (Clifford Geertz éles szemű megfigyelését követve) egyre többen kezdenek a tudományos beszédmódok történetében sokáig legitimnek tartott törvények és példák helyett esetekre és interpretációkra hagyatkozva megépíteni a maguk világ-konstrukcióit, színpadait, drámai eseményeit (Geertz 1994:275. s köv.). Az antropológiának az az eredendő *kultúrára fókuszáltsága*, amely nem vagy nemcsak viselkedésmódokból, öltözködésből vagy létmódokból olvas ki értelmezési lehetőségeket, hanem *holisztikusan*, az egészben részt vevő *egyedit* a részjelenségek teljes összefüggési tartományában veszi számításba, nemcsak azt hangsúlyozza ezáltal, hogy az egész több mint részeinek összessége, hanem azt is, hogy az elemek elkülönült „vizsgálata” nem is lehetséges, nem is érdemleges, mert az egész folytonos átlátása nélkül csak idegen jelentése van a résznek is. A korábbi struktúrafelfogások, melyek a társadalmi egész leírásában voltak erősek, immáron átváltottak „funkcionalizmusra”, a társadalmi és kulturális elemeket mindig annak visszfényében ábrázolva, milyen hatásuk van az egész rendszerre. Teszi márpedig egyre több megközelítés ezt oly módon, hogy a társadalmi viselkedést, normákat, cselekvési szabályokat és értékrendeket nem valamely elvont, divatos, korszakos vagy kötelező képletként értelmezi, hanem mindjüket a saját rendszerük normái, logikái, relatív viszonyai mentén, vagy éppenséggel immár abból az aspektusból, ahogyan ők maguk, a megfigyelt egyedek mindezt értelmezni hajlamosnak mutatkoznak. Ehhez

fölhasználja az ő saját terminusaikat, átveszi érvelésmódjukat, tiszteletben tartja logikai bukfenceiket, torzításaikat, kihagyásaikat és túlzásaikat, vagy leegyszerűsítéseiket, félelmeiket és oktondiságaikat is. Mi több, ebbe beleveszi maga a kutató saját farkasvakságát, értelmezési félreértéseit, prekoncepcióit, hamis konklúzióit is. Ahogy ő látja a kamerán át, ahogyan az interakció zajlik, s ahogyan a vallomásos pillantások a közlőtől a befogadóig formálódó íven át a filmes interpretáció (tolmacsolás, „fordítás”, közvetítés, élményátadás) eszközéből *lényegi tartalmává* válnak – ez az a nóvum, melynek életetésével, gondolati és filmközlési vállalásával Gulyásék megteremtették a kizárólag Rájuk jellemző stílust, filmbeszédet, értelmezési és megértési közeget.

Talán az már inkább a „beavatottak” számára ismertebb, milyen módon alakul ki annak kerete, közléstartománya, kontextusa, amit az ilyen „kamera-töltőtoll” végül is elbeszél. A kulturális vagy vizuális antropológusok körében a társtudományoktól markánsan megkülönböztető egyik legfőbb feltétel, a *résztevő megfigyelés* kötelezettségének a dokumentumfilmek a legtöbb esetben nem igazán felelnek meg, sőt: ezen a téren szinte értékelhetetlenek, szigorú kritikára érdemesülnek mint a kor-szak és a közfelfogások befolyásolói, értelmiségi (és nemcsak értelmiségi) társadalmi körök méltó megérintésének eszközei, melyek sokszor magukért is beszélnek... E magukról is beszéd úgy értendő, hogy a kamera előtti világ nem valamely „objektívált” vagy pusztán fizikai kísérletként bármikor ismételhető, újrajátsz(at)ható szerepstruktúra, hanem visszfény inkább, a kamerán inneni oldalon is éppúgy jelen lévő élménytartalom. Ráadásképpen a vallomásos szereplők java részére is érvényes, hogy emberléptékben szemlélve, közösségi mivoltában akár a filmet magát is tükrözhetné, vagyis a „Másik” világ mindkét oldalon a „saját” világ is egyúttal. Ezért hát az élményközlőt éppúgy fenyegeti és feszélyezi a félreértés, máskéntgondolás, értetlenség, „tökéletlenség”, szubjektivitás, mint a vallomását filmre vevőt. Mindkettőt jellemzi a tévedés joga, mely nem kiváltság vagy adomány, hanem állapot, a létezőké, a reflektálóké, a válaszadóké és kérdezőké mindösszesen. Ezt a szubjektívan vállalt arculatot, kiszolgáltatottságot és esetlegességet magába a műalkotásba vinni óriási klasszikus drámák és zenék, világnagy regények és festmények szerepvállalásához lehetne hasonlítani, ami nem minősítő jelző, inkább leíró kategória kíván itt lenni.

A hetvenes-kilencvenes évek társadalom-érzékeny filmjeiről mindenestre már roppant nehéz „antropológiául” írni, amennyiben a fogalom és a diszciplína belső kategóriáinak, a szaktudományt jellemző alapszabályok érvényesítésének megfelelően kívánjuk ezt elvégezni. Lehet persze a szuverén közlések minden dimenzióját ezzel a mércével mérve, ezt a tudáshorizontot a filmekbe tükrözve „antropológizálni” a közlésekből... – de sokszor ennek valami léptéke-vesztett eredménye lesz csupán, hisz a filmesek nem tudományos kutatók, a kutatók pedig nem filmesek a szó tanult alkotói értelmében. Annyiban tehát az antropológia nézőpontjából nem jöhetnek szóba a szimpla „leíró” filmek (néprajziak akár, híradósak vagy visszatekintően értelmezőek, mint némely BBC-opusz), hogy nem élnek a filmezett világban *tartósan*, ami az antropológiai kutatás, megértés elvben elemi szintje lenne, s többségükben nem is kívánnak-próbálnak-tudnak *émikusan elbeszélni* sem, vagyis nem okvetlenül azok hangján szólalnak meg, akiről filmjeik elkészülnek, nem föltétlenül *funkcionalitásában* látják a képeiken megjelenített világokat, és többségükben *nem holisztikusan* gondolkodnak az *élményközeli* érdeklődés mellett. Ehelyett viszont szerzői opuszokban rögzítik társadalmi tapasztalataikat, ami szintúgy nem kevés. Sokszor a köznapi vagy korszakosan míves publicisztikától sem távolian, egyszerűen csak hatni akarnak, meghökkenteni, leírni, közölni, ábrázolni, (vagy éppen „tudományos alapokon” elbeszélni, mint a „szociológiai filmprogram” meghirdetésével a

Budapesti Iskola tette volt egykor), s nem dokumentációt gyártani egy lehetséges interpretációhoz vagy az „20. század hangja” típusú emléktanyag-gyűjtemény számára.

Az azonban, hogy az *antropológiai filmek többnyire nem filmek, ha antropológiaiak, s nem antropológiaiak, ha filmek*, nem az én felfedezésem, nem az én pusztá vádam Gulyásék sikerkorszakának más filmművészeti árucikkeiről, hanem a kulturális antropológia vizuális ágának nem is ma, hanem mintegy félszáz évvel ezelőtt megtapasztalt (alapvető) impressziója. Igaz, hogy maga a komplex kultúrakutatás mint szaktudomány sem létezett még a hetvenes-nyolcvanas évek magyar tudományosságában, a kulturális antropológia mint jelzős szerkezet sem létezett az MTA falai közt, de még a szakmai intézmények szótárában is csak elvétve – nem kérhető hát számon az alkotóktól, miért nem követték a kultúrakutatás tudományos útmutatásait és miért nem használták eszköztárát, retorikáját, esztétikáját, holisztikus és émikus szemléletmódját stb. (Erről a helyzetről lásd pl. Bán Dávid, Horváth Réka vagy a Vagabundus-kötet egynémely írásának felfogásmódjait: Horváth 2004; Biczó szerk. 2004; Bán 2003).

Sőt, jószerivel az antropológus kutatót elsősorban a *kérdések* érdeklik, a válaszok csak a következő kérdésekig vezető gyalogösvényt sejtetik, az interpretációk lehetséges sokféleségét is magukba foglalva. Léven szó művészeti produktumokról és a korabeli szimbolikus beszédmódok egyik karakteres változatáról, melynek megkülönböztető jegye volt, hogy nemcsak kérdezt, de választ is kívánt adni a társadalmi valóságról feltett (episztemológiai, közléseleméleti vagy mindennapi szerepmagatartásokat legitimáló) kérdésekre, itt még egy aspektus jön szóba: az *objektivitás*. Nem a filmeké – ez árnyaltabb mérlegelés, esztétikai és közléseleméleti kánonok tárgya kell legyen –, hanem az *értékelésé*. Attól persze, hogy a filmek nem is készültek közvetlenül antropológiai filmnek, még értékelhetők a kultúrakutatás komplex felfogásának mérlegén súlyozva. Ámde a hetvenes-nyolcvanas évtizedforduló sajátos érdeklődést és morális normát állított fel e tekintetben, éppen a műalkotások terén, ahol a kis csinos hazugságoknak valójában nem lehetett sem értéke, sem mentsége, sőt, csak közléseesztétikai szégyene volt inkább. Azonban egy antropológus, ha tényleg szakmája a világkép-gyártás és a megértés közti utak keresgélése, nemigen szereti, ha objektivitást várnak el tőle. Pontosan tudja ugyanis, hogy sem a megismerés, sem a közlés, sem a befogadás, sem a hírérték, sem a kommunikatív folyamat más elemei nem tűrik a steril mérlegelést, de épp így a közlésbe rejtett (akár legapróbb) hazugságot vagy manipulációt sem. Az „objektív” versus „szubjektív” kváziesztétikai vitája valójában a művészeti realizmus és a reá következő „szocialista realizmus” interpretáció-orientált esztétikai kódja volt, maga az „objektivitás” mint tartalom és funkcionális építőelem pedig megannyi jelzős szerkezetben megjelenik, korszakot formál, látszatot konstruál és ideologizál is. (E kérdésekről korántsem „objektív” közlésekben immár több ízben is hangot adtam, itt nem részletezem ezért..., lásd Biczó szerk. 2004; Dialektus 2002; Füredi 2004; Gulyás János 60. kötet; A.Gergely 1989).

Amit a leíró közlés természetrajzáról, és a mögé emelt-erőltetett vizuális moralizálás képtelenségeiről itt mondhatnék Gulyásék ürügyén, talányosabban, de hitelesebben mondja el a társadalmi mikroterekben járatosabb antropológus, a helyi világok megismerését életvitel-szerűen magára vállaló, Gulyásék filmbeszédeihez hasonlatos narratívát formáló Clifford Geertz, a XX. század egyik leghatásosabb társadalomkutatója: „Ugyancsak külön dimenziót képez a kutatás és a helyi társadalom ‘szubjektív’ illetve ‘objektív’ megközelítésének végnélküli vitája, beleértve a kölcsönös sértésváltásokat ezek értékéről és jelentőségéről – ám mihelyt a kultúrát és magát az emberi viselkedést szimbolikus cselekvésnek tekintjük, értelmét veszíti a

kérdés, hogy a kultúra mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet-e, vagy akár e kettő keveréke. Sziklák vagy álmok, helyi vagy globális, ősi vagy modern – mindegyik ebbe a világba tartozik, a kérdés inkább arra vonatkozik, mit jelentenek, mit fejeznek ki előfordulásukkal és közreműködésük révén” – írja Geertz annak kapcsán, mit és miért kínál az antropológiai megismerés (Geertz 1994:177).

Sziklák és/vagy álmok lényegében minden dokumentumfilmben vannak, más és más formában. A szereptudatos, karakteres viselkedés pedig részint ezeknek felmutatási eszköze számára nyújt leképezési felületet. A dokumentumfilmek hősfőmáló funkciója közismert. Megfontolandó közhelyességgel szólva: minden dokumentumfilm valamiképpen azért készül, mert szeretne e felületen értelmezhetővé váló magatartásokból megmutatni valamennyit, amennyi a vélt-képzelt nézők számára üzenetként szolgálhat. A Gulyás-filmek hősei ezen az üzenetkörön belül sajátos karakterjegyeket viselnek: rendszerint heroikus küzdelmet vívnak valamely megnevezhető vagy messze távol lévő főhatalom ellen, s teszik ezt azzal a morális fensőbb-séggel, amely pedig kifejezetten a magabizó, öntudatos emberek sajátja; teszik továbbá a morális példamutatás eszközével, számos egyéni normakövető és normafőmáló karakterrel. Ilyen Kallós Zoltán, Medve Alfonz, a Tanítványok „pozitív” hősei, a nagygéci árvíz „túlélő” és esetlen-kelletlen helybenmaradói, az isonzói túlélők, a hortobágyi és a „malenkij robotos” meghurcoltak legkarakteresebb személyiségei, vagy Gyula számos (nem Jánossal közös) „magánfilmjének” szereplői is. Számomra sokkal inkább az mérlegelendő, milyen arányban vannak jelen e filmekben azok a magatartásminták, amelyek a nyilvános beszédet, a kikiabált igazságtalanságot, a fennhangon megfogalmazott tiltakozást hordozzák, s milyen hangütés jellemzi a „csendes” hősöket. (Nem kívánok persze szereplői „filmstatisztikát” készíteni a Gulyás-opuszokból, inkább az izgat, mikor és miért épp ilyenek vagy amolyanok ezek a hősök... – ennek pontos definiálásához filmenkénti elemzésre lenne szükség, melyre itt és most nem vállalkozhatok). Összességében, a Gulyás-filmek alaptónusában és folyamatában persze nem gondolom mereven elválaszthatónak a szereplők karakterét és morális mintázatát, a magatartások és értékrendszerek hangos megfogalmazását, meg azt a tartalmat, amelyet utóbb nem kell belemagyarázni a filmbe, hanem csupán a nézői interpretációs közegben kell elhelyezni, azaz elég ráérezni, befogadni, tudomásul venni. Sőt, úgy vélem, hogy megannyi Gulyás-(fő)szereplőt épp az jellemez, hogy nem kívánt (volna) soha magától politikai értéktartalmak szócsöve lenni, nem akart tudatos küzdővé válni, nem ragadott zászlót, hőssé avatódni sem remélt – csupán csak felmutatta önmagát, kinyilvánította erkölcsi ítéletét, hangot adott ellenvéleményének, vagy egyszerűen ellenállt annak az iszapos sodrásnak, amely valamiféle morális posványra, süppedékes társadalmiságba ragadta volna tova. Ezek a magatartásminták nem a primér értelemben vett politikai érékhorizonton jelennek meg, nem a pártos hovátartozás szükségképpen kifejezői. Sőt, egyes esetekben éppen a pártosság az ellenállás oka: a politikai eszélyességgel szemben ad morális tartást egy iskola vezetése és a szókimondás vállalása a penészleki történetben, egy „igazodó” iskolaigazgatóval szembeni fenntartások a szentlőrinci pedagógiai kísérletben, a gazdasági ésszerűség és a polgárparaszti öntudat alakjában a domaházi esetben, vagy a kulturális értéktartalmak átmentéseként a *Balladák filmjében* és számos továbbiában...

Ahogy Geertz mondja: a kultúra, viselkedés, „mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet-e, vagy akár e kettő keveréke...” – a Gulyás-filmekben is épp ez, a kultúrának az ember viselkedésében megnyilvánuló volta ad hangsúlyt a szimbolikus cselekvéseknek, a mintába rendezett magatartásoknak, lelki és tudati szerkezeteknek, mentális megnyilatkozásoknak. A Gulyás-filmekben a (legsimplább olvasatban) fenntartások nélkül is elfogadhatóan pozitív emberhősök, és ellenoldalon

„ördögiek”, gyűlölnivalók, lesajnálhatók, szálnalmasak körei találhatók rendszerint – ám az életesen nyers élethelyzetekben számos olyan alak mutatkozik meg – Medve Alfonz ügyvédje például, vagy a domaházi téesz megyei („hovatovábbiakban”) elvtársa, az ohatpusztakocsi táborban egykor kápóként szolgáló vallási megszállott, vagy a *Tanítványok* Pipinje –, akik első vagy második nézői pillanattól kezdve őszintén utálhatók; de Gyula alighanem legalapvetőbb üzenete számunkra az, hogy bármely pocsék személyiségeknek is megvannak (vagy lehetnek) okaik a szolgai vagy hatalmi morál követésében vállalt szerepük mögött, lehetnek indokoltak motivációik egy teljességgel más „ésszerűség” nevében, más morál vagy tudástapasztalat tükrében. Gyula egyszerűen nem tud elfogultan szeretni vagy elfogultan utálni, s ennyiben riasztóan nem játékfilmes vagy áldokumentumfilmes a rendezői attitűdje. Nem szól egy szót sem a megérthetők megértése, a megítélhetők megítélése, a szerethetők ölelése fontosságáról – de a szereplők maguk vallanak erről kellő hitellel. S bárha jól tudom, hogy a nyolcvanas évek eleje-közepe, amikor részese lehettem a terepmunkáknak, forgatásoknak, vágási és összeállítási munkáknak, nem tipikusan az a korszak volt, amikor a mumusok őszintén megnyilatkoztak volna a maguk pokoli világáról (ezenfelül a gulyási életműnek ez kb. egyhatoda volt csupán!), de merészelném megfogalmazni azt az ellenvéleményt, hogy igazán hiányzik egyszer olyasvalaki „filmhőssé avatása”, aki a maga ténylegesen mocsok lény mivoltában is éppoly tiszta példázatul szolgálhat, ahogyan az „életesen nyers” valóságok gulyási képleteiben a megérthető-megkedvelhető magatartásminták jelen vannak. Mint társadalomkutató azt is sejtem, tapasztalom, hogy ezek az emberek jórészt tartanak a nyilvánosságtól, s csak ha nem veszik észre, mitől kellene tartaniok, akkor képesek „zoon politicon” mivoltukban vállalni az álságok és hazugságok nyílt értékrendjét, s ennek filmre vétele nem könnyű, inkább lehetetlen feladat.

Amiért mindezt ekként sorolom elő, az nem más, mint ama felfogásmód vagy értékképzet, hogy Gulyás Gyula kutatói, filmes, oktatói, vagy épp magánemberi mélyrétegében úgy kap helyet az erkölcsi értékrend, úgy fogalmazódik ez a filmekbe, e filmes életműbe, hogy ehhez nem a híradós, áldokumentumfilmes vagy hamisdokumentumfilmes attitűd ad keretet, hanem a Benne megérlelődött kulturális magatartásminta, értékrend és normarendszer. Ezt a kulturális magatartást nem motiválja a „Fekete Doboz”-os leleplezői vehemencia, nem csalja meg a képhűség és szövegvalóság elemeitől eltekinteni képes narratív sikerképesség hírtelevíziós beállítottsága, de még csak a lassú és aprólékos leírásban művészi finomságokat is kínáló néprajzi filmes magatartás sem. A halk, megértő, megértést interpretáló filmbeszéd jellemzi, felhők és sziklák, égbolt egy homokszemcsében, s a lehetetlenségek messzi túlpártja... Mindezek mélyén az igazságérzet, a morális tisztaság olykor feldúló indulata, a társadalmi igazságtalanság „tűpontos” kibeszélése, térképre rajzolása, akár ha tévedésként vagy szuverén elbeszélésként is, de meggyőződéses kihangosítása. Fontosnak gondolom, hogy az antropológia – és ezért az antropológiai film, Gyula kilencvenes évektől már egyetemi oktatásban is vállalt főiránya is – gyakorta nem rövidre zárt válaszokat akar adni, hanem kérdéseket feltenni, emellett sok más filmes műfajhoz arányítva is jelen kell legyen benne az émikus (élményközvetlen) látásmód – vagyis a kutatói jelenlét központi kérdés marad, felhők és sziklák, sorsok és megmutatkozások esetében is. Gulyás Gyula e megmutatkozások felmutatója, s olyan közlési „ortodoxia” konstruálója, melynek valóságképletei az idői lehetetlenségek messzi túlpártjáig elhangoznak... S ennyiben ez már nem is ortodoxia, nem is teoretikus szintű azonosulás, hanem a személyiség és személyesség olyan mikrotartományának mozgósítása, amely csupán a sok tíz órás forgatásokban, megértő beszélgetésekben, föloldott görcsök után, merengésre és tépelődő válaszkeresésre merész befogadókban kezd aktivizálódni.

Önreflexióként: ez utóbbi bekezdésben Gyulát Jánostól mintegy „elválasztom”, ami igaztalan, nemcsak több évtizedes együttműködésük okán, de szemléleti téren is. János, kit a lassú, leíró svenek és közeli képkivágásban is folytonosan az életközeg érzékítésével bemutató plánozás jellemeznek, mindig folyamatrajzban gondolkodik, történés-időben fogalmaz és ismerteti meg a relatív teljességgel. Ez a „real-time” őszinteség és higgadtság, ez a komplex és időérzékeny képesség majdan saját filmjeiben is rendezői habitus marad. Mindkettőjüket az értékvesztések, érték-torzítások, emberi elfajulásokra okot-módot adó historikus körülmények motiválták a felhangolódásban, vagyis szinte minden munkájukban ott honolt mikroközösségi jelen és a történeti dimenzió, a szinkron és diakron folyamatok szerves egységbe záró történésrendje. Ezt a narratív-leíró interpretáció képi világával hitelesítő beállítódás aspektusa jellemezte mindvégig Jánost, bár tény, hogy pályáivuk szétválásával ma már könnyebb Gyulát az antropológiai film, Jánost a narratív történetmesélés, esetenként a „hungarológiaiak” mondható tónusfestés irányába elmozdulónak jellemezni (teljesebb filmjegyzékét lásd a Wikipédia oldalán). Fotóban elbeszélve, sőt mozgófotóban gondolkodva, s magának a mozgásnak, kiemelésnek, megszemélyesítésnek vagy megszólalásnak funkciót tulajdonító, amúgy a leképező hatásnak egész hömpölygését szinte öntörvényű létre ébresztve János kamerájának kompendiumán belül mintegy „újraírja”, majd teszi ezt a vágóasztalon, vásznon is. Ha ennek a vizuális narratívának emlék-műhelyét sikerül itt valamelyest földélnem, akkor a látott-vágott-vetített-értelmezett filmek képvilági sokaságából nemcsak az rémlik föl, hogy ezt mind-mind meg kellett komponálnia „valakinek”, hanem az a keserűség is, amely a dokumentumfilmezők alapvető bánata, (s utólag már kár lenne tagadni is: a Gulyás-testvérek állandó műhelyvita-témája is volt), nevezetesen a kép vagy hang prioritásának küzdelme. Amit János képre komponált, aminek íve volt, tartott valahonnan valahová, áthaladt ezen-azon, hogy céljára közelítsen, vagy totálból egy arc barázdáira, egy szem tükrére vezesse „rá” a nézőt, azt a szövegre vágáskor mind szétszabták – ha csak időlegesen is. De a montázs-kísérlet közben mindegyre fogyott a vágáspontok egzakttsága, s úszott el kép vagy hang a ráfutás okán, gyarapodott a töltelékanyag, mállott szét a képesített filmidő... Ahogy a felvétel pillanatában maga a szituatív gondolat képi keretet kapott, s ahogy ez később rákapcsolódott magára a filmi dialógra, textusra, mondanivalóra, majd a vágókések szabták mindegyre rövidebbre, azzal veszni látszott maga a megépítettség, az íveltség, a kontextus. Aláhúzott textussal maga az éltető közeg kontextusa lett ösztövérebb... – s méltatlan közegbe került néha az üzenet vizuális-esztétikai tartalma... Egy része olykor visszajött a végső összeállításakor, de a munkapéldányok sokaságában bizonytalankodott tengernyi olyan snitt is, amely utóbb veszendőbe ment, mert már nem került elő utólag, lévén teljessége már hiányos volt a korábbi átszabászat technikai következményétől...

A mindig csak egyre sűrűbb, ezért folytonosan szűkülő filmidő, amint a hang életessége vált kapcsolódó felületté, mellőzötté tette a képi ritmust, a vágások tempóját, az egész filmfolyam harmóniáját... A képbeszédmód lepisszegve, sarokba állítva szolgálta a „mozit” magát. János folytonos heroizmus, szinte „vakon” tisztánlátó szándéka talán így érett meg külön életút-folytatásra. S még azt sem merném állítani, hogy nem igazságosan... Mindenesetre új korszakként..., majd televíziós osztályvezetőként, majd önálló rendezői-produceri magánpályaként.

A Gulyás-testvérek a képiség, leggyakrabban a dokufilmezés szinte antipolitikusan (Konrád György-féle értelemben vetten) mutatkozó személyiségeit testesítik meg, s e „kívülálló/belül-lévő” felfogásmód szinte vertovi sajátossága lesz film eszköztáruk, formanyelvüknek. Nem ugrottak ki hosszan tartó világsikerrel, de elérték tisztességes szakmai megbecsülést, megkaptak díjakat, részben „rangokat” is. De ami fontosabb ezeknél: megteremtették egy korszak talán legautentikusabb hosszúdokumen-

tumfilmes elbeszélésmódjának kommunikatív modelljét, vagy e modellek egyikét biztosan, a „máskéntbeszélés” eszközeként, formanyelveként, narratív normájaként. A közlési ortodoxiától a valóság összes tüzen-vizén át is afelé vezetve a hazai dokumentarizmust, amit azután majd az antropológiai filmezés és a történet-szociológiai témaválasztás megannyi példája illusztrál életművük hosszán át. Enélkül viszont nemcsak a néprajzi vagy a szociofilm lenne filmtörténetileg szegélyesebb, hanem az antropológiai mérce sem lenne alkalmazható a képtudományok hazai történetében...

Holott az, s az is marad, amíg még a közlésbátorság és a filmtett nem kevesebb feladatot vállal, mint emberközeli totálképet, személyes elbeszélést és az „érzékenyebb szemel olvasás” megtanulását (Geertz) még feladatának tekinti a közléstudományok és megismerésművészetek hatásterületének néhány alkotója.

Hivatkozások és felhasznált szakirodalom

- Ángyán Katalin 2004 *„Miért laksz te itt? Nem jobb neked ott, ahonnan jöttél?”* (Dušan Makavejev: *Montenegro*). In Horváth Réka – A. Gergely András szerk. *Szoft montázs. Elméleti közelítések az antropológiai filmhez*. MTA PTI Etnoregionális Munkafüzetek, Budapest. Elektronikus forrás: <http://mek.oszk.hu/02400/02433>
- Atkinson, Paul 1999 A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In Thomka Beáta – N. Kovács Tímea (szerk.) *Narratívák* 3:121-194.
- Az antropológiai film*. Dokumentumfilm, 60 perc. Rendező: Tari János. Budapest, Magyar Néprajzi Múzeum.
- Bacsó Béla (szerk.) 1993 *Kép – Képesség*. Budapest, T-Twins, Athenaeum, 4:112-140.
- Bán Dávid 2003 Az antropológiai film. *Tabula*, 6(2). 327-331.
- Biczó Gábor szerk. 2004 *Vagabundus. Tanulmányok a 60 éves Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék.
- Bruner, Edward M. 1999 Az etnográfia mint narratíva. In Thomka Beáta – N. Kovács Tímea (szerk.) *Narratívák* 3:181-196.
- Casetti, Francesco 1998 *Filmméletek 1945–1990*. Budapest, Osiris.
- Clifford, James 1999 Az etnográfiai allegóriáról. In Thomka Beáta – N. Kovács Tímea (szerk.) *Narratívák* 3:151-179.
- Cohen, Abner 1983 A szimbolikus cselekvés és az én struktúrája. In: Hoppál Mihály – Niedermüller Péter szerk. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 69-76.
- „Etnofilm”. 1996 Tematikus összeállítás, *Filmvilág* 7.
- Fekete Ibolya szerk. 1980 *Vannak változások... /Penészek 1968–78/ Filmszociográfia*. Budapest, MAFILM Sajtó- és Propaganda Osztály, kézirat gyanánt, 96 old.
- Füredi Zoltán ed. 2004 *A valóság filmjei. Tanulmányok az antropológiai filmről és filmkatalógus*. Dialéktus Fesztivál, Palantír Film Vizuális Antropológiai Alapítvány, Budapest
- Füredi Zoltán – Gergely István – Komlósi Orsolya szerk. 2002 *Dialéktus Fesztivál. Filmkatalógus és vizuális antropológiai írások*. Palantír Film, Budapest.
- Geertz, Clifford 1994 Elmosódott műfajok. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég-Osiris: 68-85.
- Geertz, Clifford 1994. „A bennszülöttek szemszögéből”: az antropológiai megértés természetéről. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Budapest, 200-216.
- Geertz, Clifford 1995 *After the Fact: Two Countries, Four Decades, One Anthropologist*. Harvard University Press, Cambridge.
- A. Gergely András 1989 A gesztus művészete egy elaknásított területen. (A Gulyás-testvérek lágerfilmjéről). In Gulyás Gyula – Gulyás János szerk. *Törvénysértés nélkül...* Láng Kiadó, Budapest, 146-153.
- A. Gergely András 1996 *Közelítések az etnofilmhez. Retusált ősiség, rendezett hitelesség, etnikai valóság*. MTA PTI Etnoregionális Munkafüzetek, Budapest. Elektronikus forrás: <http://mek.oszk.hu/01600/01663> ; <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/neprajz/etnofilm/>
- A. Gergely András 2002 Filmbeszéd és antropológiai szövegértés. In Füredi Zoltán – Gergely István – Komlósi Orsolya szerk. *Dialéktus Fesztivál 2002. Magyar néprajzi és antropológiai filmek szemléje*. Palantír Film Vizuális Antropológiai Alapítvány, Budapest, 127-143.
- A. Gergely András 2004a Hangosbeszéd és/vagy morálfilozófia: politikai és kulturális magatartás-minták a Gulyás-filmekben. In Biczó Gábor szerk. *Vagabundus. Tanulmányok a 60 éves Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc, KVAT, 95-114.

- A.Gergely András 2004b *Dokumentum és dialektus. Változatok a hiteles beszédmódra*. In Horváth Réka – A.Gergely András szerk. 2004 *Szoft montázs. Elméleti közelítések az antropológiai filmhez*. MTA PTI Etnoregionális Munkafüzetek, Budapest. Elektronikus forrás: <http://mek.oszk.hu/02400/02433>
- A.Gergely András 2007 Azért a kép az úr... A 60 éves Gulyás János tiszteletére. *Kultúra és Közösség*, 1:105-107.
- Grierson, John 1964 *Dokumentumfilm és valóság*. Magyar Filmtudományi Intézet, Budapest.
- Gulyás Gyula – Gulyás János szerk. 1989 *Törvénysértés nélkül.. A hortobágyi munkatáborok (1950-1953) filmszociográfiájának dokumentumai*. Láng Kiadó, Budapest.
- Heltai Gyöngyi 1997 *Etnográfiai filmfesztivál, Párizs 1995*. MTA PTI Etnoregionális Dokumentum-füzetek 2. Budapest.
- Heltai Gyöngyi 1998 Tendenciák a kortárs vizuális antropológiai gondolkodásban. *Tabula* 1 (1-2), 106-129.
- Heltai Gyöngyi 2002 *Dialektus kísérlet*. Néprajzi Múzeum, Budapest. *Tabula* 5(1). Elektronikus forrás: <http://www.palantirfilm.hu/dialektus/szakma.html>
- Herzum Péter 1981 A látható anyanyelv. *Filmkultúra*, 6: 87-95.
- Horváth Réka 2004 A „valóság” megragadása és a „hiteles ábrázolás” kérdése az antropológiai filmekben. In Horváth Réka – A.Gergely András szerk. 2004 *Szoft montázs. Elméleti közelítések az antropológiai filmhez*. MTA PTI Etnoregionális Munkafüzetek, Budapest. Elektronikus forrás: <http://mek.oszk.hu/02400/02433>
- Imdahl, Max 1993 Gondolatok a kép identitásáról. In Bacsó Béla szerk. *Kép – Képiség*. Athenaeum, 4., T-Twins Kiadó, Budapest, 112-140.
- Kovács Katalin – Heltai Gyöngyi 1999 *Dokumentum – film – antropológia*. MTA PTI Etnoregionális Dokumentum-füzetek 11. Budapest.
- Imdahl, Max 1993 Gondolatok a kép identitásáról. In Bacsó Béla szerk. *Kép – Képiség*. Athenaeum, 4., T-Twins Kiadó, Budapest, 112-140.
- Kibédi Varga Áron 1993 Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás. In Bacsó Béla szerk. *Kép – Képiség*. Athenaeum, 4., T-Twins Kiadó, Budapest, 112-140.
- MacDougall, David 2004 A megfigyelő filmen túl. In Füredi Zoltán ed. *A valóság filmjei. Tanulmányok az antropológiai filmről és filmkatalógus*. Dialektus Fesztivál, Palantír Film Vizuális Antropológiai Alapítvány, Budapest, 61-74.
- Maquet, Jacques 2000 Bevezetés az esztétikai antropológiába. In Bán András – Forgács Péter szerk. *Vizuális antropológiai munkafüzetek*. Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Maquet, Jacques 2003 *Az esztétikai tapasztalat. A vizuális művészetek antropológus szemmel*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Merleau-Ponty, Maurice 1993. A látható és a láthatatlan. In Bacsó Béla szerk. *Kép – Képiség*. Athenaeum, 4., T-Twins Kiadó, Budapest, 27-42.
- Morin, Edgar 1962 Préface. In Luc de Heusch The cinema and social science – a survey of ethnographic and sociological films. *Reports and Papers in the Social Sciences* 16, No. 4-6., Paris, UNESCO, 4.
- Östör Ákos 2000 Az etnográfus tudása. Terepmunka kamerával és jegyzetfüzettel Nyugat-Bengálban. *Tabula* 4(2). Budapest, Néprajzi Múzeum.
- Östör Ákos 2009 *Ott lenni, megérteni, ábrázolni – indiai terepek*. Előadás a Néprajzi Múzeum „Antropológusok – nemcsak antropológusoknak” sorozatában, A Másik c. kiállítás programjaként, január 15.
- Rouch, Jean 1968 A néprajzi film. In Szilágyi Gábor szerk. *A népszerű-tudományos film*. Magyar Filmtudományi Intézet, Budapest, 207-263.
- Thomka Beáta 1998 Képi időszervezetek. In Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 1. Képleírás, képi elbeszélés*. Budapest, Kijárat Kiadó, 7-17.
- Voigt Vilmos 1987 Etnikus film és etnográfiai film. In *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok. Folklor és etnográfia sorozat*, 34. KLTE Debrecen, 125-138, 177.
- Worth, S. – Adair, J. 1970. Navajo Filmmakers. *American Anthropologist*, 1:9-34. Magyarul: Navajo filmesek. In Horányi Özséb (szerk.) 1977 *Montázs*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 271-324.
- Zalán Vince 1998 Fejezetek a dokumentumfilm történetéből. In *Képkorszak. Szöveggyűjtemény a mozgóképkultúra és médiaismeret oktatásához*. Korona Kiadó, Budapest, 115-118.

Filmográfia és rövid életút:

http://hu.wikipedia.org/wiki/Guly%C3%A1s_Gyula_%28filmrendez%C5%91%29 ;

http://hu.wikipedia.org/wiki/Guly%C3%A1s_J%C3%A1nos_%28filmrendez%C5%91%29

Absztrakt

A 21. századi magyar dokumentumfilmmezés a kultúra nemzetközi térhódításának és a társadalmi válaszok univerzumának találkozási terepe. Dokumentumfilm-fesztiválok és filmstúdiók (pl. BBS, Budapesti Filmiskola) adtak módot „ortodox” és „neológ” narratívákra, melyek a korszak társadalmi életét rögzítették. E században nemcsak a kulturális normák képzete, mentalitások sora vagy az értékrendek változtak meg, de ugyancsak átalakult a kultúrák célcsoportjainak, a közlés-átvitel módjának, az elbeszélésmódoknak és valóság-leírási eszközöknek dokumentumfilmes változata is. A Gulyás-fivérek a magyar filmtörténet „cinema direct” irányzatának, a valóságfilmzésnek legfontosabb reprezentánsai közé tartoznak, új időszakát és újabb elbeszélés-típusát testesítették meg a doku-filmzésnek. Munkáik többsége a történelmileg margóra szorult közösségek és személyiségek, politikai és erkölcsi kihívásoknak, morális tabuk ellen vétőknek megjelenítései ebben az időszakban. Rövidre fogott áttekintésemben azt fejtem ki, miképpen változtak mintázatok és értékek, hogyan lettek e változásnak lényegi hatásai a társadalmilag meghatározott egyéni élethelyzetekben, s miként ismerték meg vagy alkalmazták a politikai változások közepette a maguk kulturális stratégiáit vagy alakították ki személyes válasz-kísérleteiket ebben a rejtekező szándékú történeti kísérletben, hosszú-dokumentum-filmes alkotói nézőpontjuk követésében.

Abstract

In the 20'st century the Hungarian documentary films is part of international cultural field and social reflections universe. The festivals and the studios (for ex. BBS, Budapest School) of Hungarian documentary has organised some point of view „orthodoxal” and „neologue” critics of the contemporary social life. In this century changed not only the concept of the cultural norms, mentalities, value-systems, but also changed continuously the target groups of cultures, and the way of transmission of culture, interpretations and non-fiction descriptions, represented by the films of documentaries. Gulyas-brothers its was one of the most important figures of Hungarian cinema direct. Its had established a new phase and new narrativs in documentary film-making, with has works focused on historically marginalized communities and personalities, breaking such kind of political or moral taboos of that period. In my study I explain very briefly, how the patterns and value of culture has changed, and how has changed the essence of personal life in social statuses, and people hase to learn to adapt these political developments or move around with them in the personal reflections of silenced history experiences, last but not least in the creative period of longue-terms documentary film.